

**ЛИПЕНЬ-
СЕРПЕНЬ
2014
№ 4 (118)**

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Борзяк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острянок,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,

П. В. Грищенко,

Т. П. Демченко,

О. К. Дубина,

А. Л. Курданов,

В. В. Мельничук,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Реєнт,

В. М. Тканко,

В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 1 від 29 серпня 2014 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Кондратьєв І. Битва під Лоевим 1649 р. 3

Алмазов О. Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах
гетьманів Лівобережної України з Московією в 1670-1680-і рр. . 17

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Пиріг П. Чернігів у середині – другій половині XVII століття . . . 23

Науменко А. Корюківка за Румянцевським описом
Малоросії 48

Матюшенко Б. Таємниця станції Доч 68

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Демченко Т., Іваницька С. Листи Михайла Могилянського до
Іллі Шрага: фрагмент епістолярного діалогу
(1908–1916 роки) 71

Музика Ю. Листи академіка Д. І. Яворницького
до Д. Л. Мордовця. 89

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про
перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині. . . 95

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Мицик Ю. З документації Максаківського Спасо-
Преображенського монастиря XVII-XVIII ст. (частина 2). . . . 111

РОЗВІДКИ

Діптан І. «Український рубікон» 1708 року: візія
М. С. Грушевського 127

Морозова А. Серби Владиславичі в історії Російської імперії
та Чернігівщини 152

Герасимчук О. Одноосібне землевпорядкування на селянських
надільних землях Чернігівщини в роки століпінської аграрної
реформи (1907–1916 рр.). 159

Блажко Ю. З історії існування літніх таборів у Батурині
у XVIII – XX ст. 174

Блакитний М. Офіцери колишньої російської імператорської
армії, поховані у Чернігові (1875–1899 рр.) 184

Потій Н. Діяльність Ніжинського повітового земства у сфері
початкової освіти (друга половина 60-х – 70-і рр. XIX ст.). . . . 191

Карпінчук Г. Роль Михайла Новицького у становленні наукової
документальної концепції біографії Тараса Шевченка. 200

Пригорницька О. Соціокультурна діяльність
професорсько-викладацького складу Чернігівського
інституту народної освіти (1920–1930 рр.) 209

Пригоровська Л. Учительська сторінка в біографії
О. П. Довженка 216

Жидкова Н. Діяльність товариства «Знання» на Менщині
у рівневих зв'язках 225

Магурчак А. Андрій Жук і справа переселення
Союзу визволення України за межі Австро-Угорщини
(за матеріалами архіву УВАН) 234

Рига Д. До історії створення та діяльності навчального
закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у
1805-1919 роках та історії будівель колишньої гімназії
у XX столітті 241

Гриценко І. Капітан-лейтенант Святослав Шрамченко:
спроба біографії. 249

Гейда О., Тарасенко О. До біографії архієпископа
Малоросійського і Чернігівського Віктора (Садковського)
(1796 – 1803). 264

СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ

Ситий І. Сфрагістика козацької України:
стан, здобутки, перспективи 274

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Чугаєва І. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. . . 296

Піскун В. Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія
та методологія. 298

Павленко С. Рахно К. Перунове полум'я 302

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво KB № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51)«XVI»

Ігор Кондратьєв

БИТВА ПІД ЛОЄВИМ 1649 р.

(спроба узагальнення)¹

У статті робиться спроба повніше відтворити хід Лоевської битви 31 липня (10 серпня 1649 р.). Перебіг цього конфлікту виявився невдалим для козацького війська – армія Кричевського була розбита. Лише після відходу основних сил ВКЛ Лоев знову був повернутий козаками.

Ключові слова: Лоевський брід, армія Великого князівства Литовського, Чернігівський полк, польний гетьман Януш Радзивіл, наказний гетьман Михайло (Станіслав) Кричевський.

Лоевський (чи «татарський») брід від XV ст. відігравав ключову роль в обороні північної Київщини. За часів любецького старостування Павла Сапегі (1560 – 1580 рр.) тут була побудована фортеця. Якщо Любеч був розташований на лівому березі, то Лоев – на правому, навпроти гирла Сожу.

Відомо, що лоевський замок був споруджений на Лоевій горі на місці давнього городища. Замок мав невисокі стіни та башти, побудовані із вкопаних дерев'яних стовпів. Ці укріплення можна побачити на малюнку голландського живописця А. Ван Вестерфельда «Вигляд Лоева влітку 1649 р.». Лоевська гора має форму півкола з радіусом близько 125 м. Із сходу замок захищав високий та обривчастий берег Дніпра, з півдня та заходу – глибокий байрак з р. Лоевка, що впадала до Дніпра біля підніжжя міста. З півночі замок захищав рівчак глибиною більше 2 та шириною до 8 метрів. У центрі замку була вища будівля (ймовірно, спостережна башта – донжон). Біля підніжжя гори – оточена земляним валом місцина, що виконувала функції ринкової площі. Конттури оборонних ровів замку можна ще частково простежити візуально (зараз це територія лоевського міського парку)².

Саме під Лоевом розгорнулася одна із найтрагічніших сторінок визвольних змагань українського народу середини XVII ст. – так звана «Перша Лоевська битва» 31 липня (10 серпня)³ 1649 р. В останні роки побачили світ кілька ґрунтовних доробків з історії цього конфлікту, належних перу як українських, так і білоруських учених. Порівняння цих публікацій, разом із залученням додаткових даних, дозволяє нам здійснити спробу узагальнення матеріалу.

Узимку 1648-1649 рр. розпочався контрнаступ армії ВКЛ на чолі із польним гетьманом Я. Радзивілом. Найкоротшою дорогою на Київщину був шлях через «татарський брід» – Лоевську переправу. Литовська армія⁴ поступово витісняла козаків із раніше зайнятих білоруських територій. У лютому 1649 р. був відбитий Мозир, причому осаджені козаки посилали по допомогу до Лоева. З листа Радзивіла від 23 квітня 1649 р. відомо, що чернігівський полковник Я. Кішка заборонив давати провіант військам ВКЛ з Любеча та Лоева, а ще 3 квітня на прохання міщан до Гомеля знову вступили війська полковника М. Небаби⁵.

© Кондратьєв Ігор Вікторович – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Розуміючи, що можливість об'єднання військ ВКЛ із основними силами Польської корони становить смертельну небезпеку, за наказом Б.Хмельницького до Лоевського староства був надісланий тритисячний корпус на чолі з полковником Іллею Голотою⁶. За даними В. Кривошеї, весною 1649 р. корогва, що складалася з 17 сотень Чернігівського полку, на чолі з Подобайлом, була розміщена під Лоевом⁷. Однак на початку літа (десь до 10 червня) армія Януша Радзивіла захопила місто. З листа від 8-10 червня шляхтича А.Довгялло до великого гетьмана литовського Я. Кішки: «...цими днями були ми чатою у тисячу душ у самому Лоеві та у Любечі... Там же ми з Божої ласки немало побили гультьяйства, двох взяли живцем, між котрими старшого сотника лоевського захопило моє товариство. Цей говорить про велику ворожу потугу, що в прикордонних містах, особливо у Гомелі, Любечі, у Чернігові, в Стародубі і в Чорнобилі». При відступі Лоев був спалений козаками⁸, а козацька залога залишилась охороняти Лоевську переправу⁹. 27 червня (7 липня) 1649 р. рильський воевода Сонцев повідомляв про взяття Лоева військами гетьмана Я.Радзивіла: «...да они ж де взяли город Лоев. А в Лоеве де сидели казаки, и тех казаков и жен и детей порубили всех»¹⁰.

У ніч з 16 на 17 червня 1649 р. у битві під Загаллям (територія сучасного Речицького району Гомельської області) козацький корпус зазнав поразки, а його ватажок І. Голота загинув. Рештки корпусу відступили до Чорнобиля і сформували там Брагінський полк. Пізніше він об'єднався із армією київського полковника та кума Хмельницького Михайла (Станіслава) Кричевського¹¹.

За наказом Б. Хмельницького, наприкінці червня козаки Чернігівського полку (6 тис. чоловік) виступили до Білорусі¹², очевидно, що тоді їм вдалося відбити Лоев. Це дозволило охороняти лоевську переправу з обох сторін. Авангардна задніпровська залога складалася з сотні Малка, що, ймовірно, походив з роду дрібних любецьких бояр Малковичів. Наприкінці червня 1649 р. у полон потрапив один з козаків цієї сотні – Мехед із села Савичі Любецького староства¹³.

У цей час армія ВКЛ активно готується до вторгнення на Лівобережжя. З матеріалів допиту полоненого під Загаллям козака Бугая:

«— **Чому козаки стоять табором під Лоевом?**

— *Через [загрозу] переправи ляхів через Дніпро, де собі й шанці насипали біля самої переправи. У цьому шанці має бути п'ять гармат, а до них привезено туди з Києва скільки треба ядер та пороху.*

— **Чи багато було б їх біля цього шанця?**

Сказав, що 13 хоругв, але точної їх кількості (...) [не] знає.

— **Як би найкраще підступити до них, що під Лоевом?**

— *Найкращий приступ з боку Лоева, ніж через Сож; подає таку рацію: якщо з Лоева поставити гармати без насипання блокадів, то можна бити з гармат на їхній табір, бо наш [литовський] берег вищий; а якщо Сожем до них наступати, тоді неприступний; тому то козаки й мали спалити Лоевський замок, щоб з нього їх не обстрілювали. Над цими лоевськими старшим є Пободайло»¹⁴.*

У перших числах липня 1649 р. Б. Хмельницький оточив польське військо під Збаражем. Проти армії Я. Радзивіла, яка загрожувала Київщині, був висланий корпус на чолі із київським полковником та «правою рукою» Хмельницького М. Кричевським. Козацький ватажок розіслав «в околиці Чернігова і Стародуба гінців з універсалами, що закликали тамошнє населення до повстання»¹⁵.

Приблизно 8 липня Кричевський підійшов до Чорнобиля, де до нього приєднався Чорнобильський полк під командуванням Михайла Панкевича (7 хоругв – 2 тисячі чоловік) і Овруцький полк шляхтича Київського воеводства Івана Бруяки (3,5 тис. козаків, з них 3 тисячі кінних) і Брагінський полк Григорія Голоти (1500 вершників та 500 піхотинців)¹⁶. За даними білоруських дослідників, до цього військового з'єднання також увійшла козацька сотня київського шляхтича Горностая та полковника Ф. Гаркуші¹⁷. Таким чином, чисельність козацького з'єднання становила близько 20 тисяч чоловік, але вона продовжувала зростати за рахунок повсталих селян. У разі успіху козаки мали розвивати наступ на Полоцьк та Вільно. Через брак часу Кричевський рушив не шляхами, а уздовж Дніпра¹⁸.

У цей час литовська армія просувалась територією Білорусі до лоевської переправи (як зазначають білоруські дослідники, десь до середини 1649 р. основні центри повстання на території білоруського Полісся були ліквідовані¹⁹). Занепокоєний Хмельницький надіслав до Білорусі нові козацькі загони. Весною, взявши під свій контроль переправу через Сож, козаки здійснили наступ на Гомель. Біля міста зав'язалися бої із литовськими загонами Паца і Воловича, що тривали кілька місяців²⁰.

*Переправа через річку (фрагмент малюнка XIX ст.),
з фондів Ростовського музею-заповідника. Фото автора.*

3 (13) липня до Речиці прибули основні литовські сили. За різними оцінками, армія Радзивіла становила від 7301 до 8630 чол., з них 4088 – професійні військові (822 гусарів, 600 рейтарів, 1660 драгунів, 2009 козаків, 1510 німецьких, 700 польських та угорських піхотинців-найманців). Армія мала близько 40 гармат. Досвідчених військових звели у чотири ударні полки, інші увійшли до складу звичайних з'єднань²¹. Як бачимо, козацьке військо мало чисельну перевагу, але воно було гірше озброєне, до того ж не всі козаки мали бойовий досвід.

8 (18) липня Радзивіл виступив з Речиці (у місті залишили залогу під орудою Шварцгофа). Кавалерія, артилерія та обоз почали рухатись уздовж Дніпра до Лоева, піхота під командуванням Вінцента Гансевського плівла на байдаках. У цей час частина війська на чолі з ротмістром Белабжецьким²² була спрямована до Прип'яті – щоб запобігти переправі козацьких військ на Правобережжя²³.

13-14 (23-24) липня Кричевський почав переправлятися через Прип'ять біля Бабиців. Чи не відразу козаки зіткнулися з роз'їздом Белабжецького та розгромили його, уцілілі жовніри втекли до стану Радзивіла. **15 (25) числа** про рух повстанців стало відомо польному гетьману. Наступ на козаків Подобайла був відмінений, до Речиці скерували вісімсот вершників на чолі з ротмістром Адамом Павловичем, а під Брагін відправили кінний роз'їзд поручика Самуеля Комаровського з наказом стежити за козаками. У разі відсутності козаків під Речицею Павлович мав долучитися до Комаровського і рушити брагінським шляхом до Лоева²⁴.

Як зазначає Ю. Мицик, Кричевський мав вибір – обрати напрям наступу на Речицю або ж попрямувати до Лоева. У разі наступу на Речицю і взяття міста, він міг би зайти у тил Радзивілу і притиснути його до Дніпра. **17 (27) липня** Кричевський був у вже за 8 км від Речицького замку²⁶.

У свою чергу, очікуючи нападу козаків, Радзивіл приймає рішення повернутися до Речиці разом із піхотою Абрахомовича (1200 чол.), щоб організувати оборону міста (за даними Ю. Мицика, він надіслав до Речиці загони полковників Адама Павловича

**Взяття Лоєва військами Радзивіла
(гравюра 1649 р.)²⁵.**

та гусарського поручика Самуеля Коморовського, разом близько 2 тис. вояків²⁷). Але стався конфуз – Шварцгоф прийняв литовські війська за козацьку армію, підпалив посад міста, а сам сховався у замку. Це примусило Радзивіла забрати Шварцгофа з собою (ним були невдоволені речиські міщани), залишивши чатувати місто Абрахомовича²⁸. Дізнавшись від селян, що Радзивіл будує новий табір біля Лоєва, Кричевський приймає рішення змінити напрям руху – від Речиці до основних військ ВКЛ²⁹.

Біля села Ісакевичі армія Радзивіла почала готуватися до контрнаступу (зараз це місце називають Ляховою горою). **20 (30) липня** князь Радзивіл виїхав на розвідку, але напорівся на козацький загін та вимушений був повернутися³⁰. У щоденнику Богуслава Маскевича (Мацкевича) зазначена інша дата та місце об'єднання литовських сил – 21 липня біля с. Ізбінь (Ізбим)³¹ – можливо, це сучасне село Ветхін. Однак основним місцем концентрації литовських сил, очевидно, були Ісакевичі, що на Дніпрі.

За даними білоруського дослідника М. Анісовця, перший штурм лоєвської переправи був здійснений литовською армією 24 липня. Ще **22 липня (1 серпня)** Радзивіл вислав піхоту та 1000 аркебузирів на чолі з В.К. Гансевським водою на байдаках, а решту послав на Лоєв сухоходом. **23 липня** Радзивіл відправляє у розвідку кінну хоругву на чолі з С. Павшею у напрямку до Мозиря. **24 липня** була зроблена спроба форсувати Дніпро та оволодіти козацькими укріпленнями, що були розташовані на лівих берегах Сожу та Дніпра і на півострові під самим Лоєвим, але військо на байдаках запізнилось і прибуло лише увечері, відразу вступивши в бій. Піхотинці з байдаків обстріляли козацький табір, зав'язалася перестрілка, що тривала до ночі. Врешті, німецька піхота висадилася на лівому березі Дніпра і окопалася біля устя Сожу (закріпитися їй тут, вочевидь, не вдалося. – **І.К.**). Опівночі Радзивіл повів війська до Лоєва³².

Зранку війська ВКЛ стали встановлювати батареї та рити окопи. З обох сторін Лоєв обстрілювали гармати. Відмовившись від прямої атаки, князь надіслав піхоту та кілька кінних хоругв переправитися нижче Лоєва, щоб закріпитися там і почати переправу основними силами³³. Керувати висадкою десанту мав полковник німецьких рейтар Райнгольд Тизенгаузен (Тизенгауз). Але від цього наміру йому довелося відмовитись, оскільки 24-го вдарила сильна злива³⁴.

25 липня Радзивілу повідомили, що Кричевський із 40 кінними хоругвами вже повністю переправився через Прип'ять, ще 40 козацьких хоругв ідуть до нього на з'єднання³⁵. Увечері козаки стали укріплювати шанці – «козаки почали з'являтися над своїм берегом проти церкви, прагнучи розбудовувати свій шанець і укріплення», але по них був відкритий вогонь й «решта ночі тихо пройшла»³⁶.

26 липня інформацію про Кричевського підтвердив кінний роз'їзд загону Павші³⁷. Цього ж дня козаки захопили Брагін³⁸.

Тоді ж було обрано краще місце для розташування стану Радзивіла – за три милі від Лоєва біля млина та греблі на р. Вітач (як зазначає М. Анісовець, на плані К.Егірда річка Вітач помилково названа річкою Лоєвкою – ця річка протікала прямо через Лоєв ще у XVII ст.). Литвини стали облаштовувати новий табір, роботами керував

ротмістр польської піхоти Петро Подлецький: були розставлені гармати, насипані вали, по колу між ними розмістили чотири ряди возів. Цікаво, що й зараз можна візуально простежити залишки цього табору. На думку М. Анісовця, цілком вірогідно, що це чи не єдина в Європі польова фортифікаційна споруда XVII ст., що дійшла до нашого часу³⁹.

28 липня облаштований табір прийняв військо Радзивіла. У цей час Кричевський збирався наступати на Речицю, першими рухалися 10 тис. вершників, позаду йшла козацька піхота з гарматами та обозом.

29 липня під Лоевом тривав півторагодинний бій, але козаки встояли. Опісля цього Радзивіл вирішив обійти укріплення повстанців під Лоевом і форсувати Дніпро нижче за течією, а Сож – вище за течією від Лоева⁴⁰.

29-30 липня (8-9 серпня) Кричевський на чолі козацької сотні особисто розвідував розташування ворожих військ. Повернувшись вранці **30 числа**, він скликав старшинську раду. Виявилось, що козацька старшина не хоче миттєвого наступу, посилаючись на втомленість повстанців після 600 км маршу та чисельну перевагу військ Радзивіла. Кричевському вдалося впевнити козаків, що вони мають перевагу у швидкості та раптовості. Був прийнятий план – вдарити по Лоеву, не чекаючи підходу основних сил. При цьому наказний гетьман пішов на хитрість – військо вийшло з Холмечя не прямим шляхом на Лоев, а в обхід, щоб ударити з південно-західного боку⁴¹.

Того ж таки дня армія Кричевського здійснила обхідний маневр, й глибоко вночі козаки підійшли до литовського табору з боку Брагіна. Дорогу козакам перегородила болотиста річка Вітач. Єдиним місцем, де її можна було форсувати, була гребля біля млина⁴².

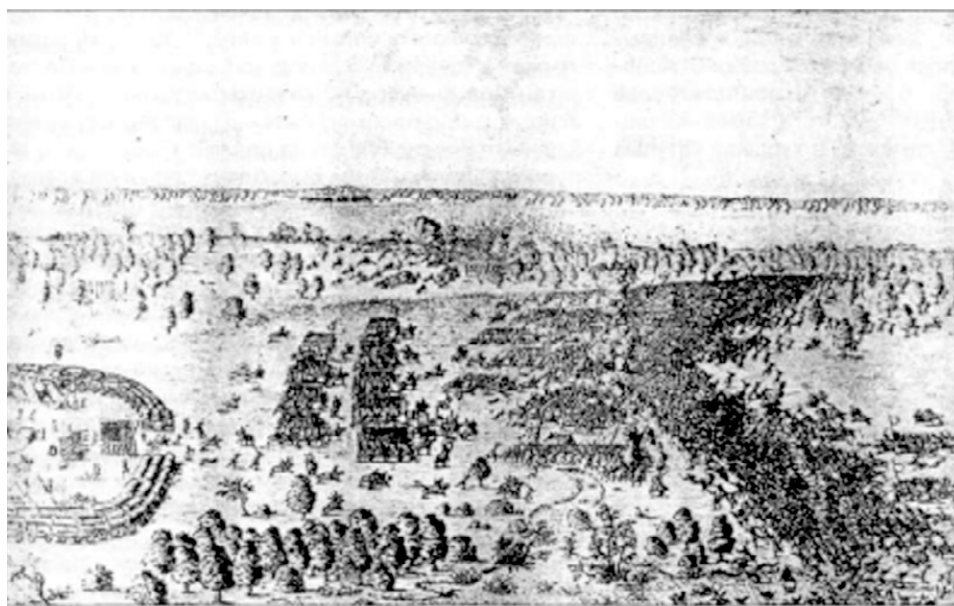
Атака кінноти Я. Радзивіла (гравюра 1649 р.)⁴³.

Кричевським було прийнято рішення не очікувати піхоту і розпочати наступ силами кавалерії (важко сказати, чи узгоджував він свої дії із Подобайлом). Наказний гетьман планував раптовим нападом розділити армію ВКЛ на кілька частин або ж загнати її в оборону (не маючи запасу харчів, армія довго б не протрималась)⁴⁴.

Генеральна битва між козацькою та армією ВКЛ відбулася **31 липня 1649 р.**⁴⁵. Німецький хроніст описує ці події: «Гетьман (Радзивіл)... поспішив до табору під Речицею, зібрав усе військо. Після військової ради щодо того, де краще бути: чи залишатися у захопленому місті (у Речиці), чи йти ближче до Лоева, де полковник Подобайло (Пободайло) з 10000 чоловік війська, переважно піхоти, захищав шлях

на Київ... було вирішено йти під Лоев... Козацький генерал Кричевський вагався: чи йти на табір князя Радзивіла, чи на місто Речицю. Вирішив йти на табір. Розпочався штурм, але угорська піхота витримала»⁴⁶.

Вранці Радзивіл у супроводі Григорія Мирського та полковника Тизенгауза обходив розташування, коли йому повідомили, що козаки стоять за півтори милі від табору (зараз це місце називається Гладким полем). Козаків побачив шляхтич Барчиковський (Бардзиковський), що їздив вранці з фуражирами за житом. Польний гетьман дав наказ Мирському готуватися до атаки, а сам зайнявся обороною греблі. Обороняти греблю було доручено угорській піхоті на чолі з капітаном Яном Юшкевичем та польській хоругві на чолі з Петром Подлецьким⁴⁷. Таким чином, зненацька застигти литовську армію козакам не вдалося.

Бій 31 липня 1646 р. (фрагмент гравюри Абрахама Ван Вестерфельда)⁴⁸.

О 9-ій ранку Кричевський, не дочекавшись підходу обозу та не об'єднавшись із козаками Чернігівського полку Пободайла (6 тис. чернігівських козаків якого стояли табором навпроти Лоева), розпочав битву атакою кавалерії на стан Радзивіла⁴⁹. Кавалерія (10 тисяч легких кіннотників) рухалася з криками «Аллах», щоб у литвинів склалося враження присутності тут татарів⁵⁰.

Піхота ВКЛ зустріла противника сильним вогнем, козаки спішилися та почали окопуватися. Радзивіл надсилав у бій кавалерію поручика Лукаша Ходорковського (у щоденнику Радзивіла – Коморовського), але козаки швидко розбили цю хоругву, сам поручик був поранений у живіт.

За Ходорковським у бій була кинута гусарська хоругва стольника Вінцентія Гансевського і поручика Павла Неверовського (Невяровського). Задіяні були хоругви Гротуса, Курпського та Меляшка. Зав'язався запеклий бій. Кричевський вирішив зімітувати відступ правого флангу козацького війська до лісу, щоб заманити литвинів у пастку (у лісі стояли резерви Кричевського). Радзивіл скерував у наступ усю угорську та польську піхоту й сам очолив загін важкоозброєних німецьких рейтарів полковника Тизенгауза і курляндського драгуна майора Нольда⁵¹.

Але у цей час лівий фланг Кричевського перейшов у наступ та вийшов у тил військ Радзивіла, правий козацький фланг зупинився і так само ударив по ворогу. Армія ВКЛ виявилася затиснутою з обох сторін та стала нести значні втрати. Зокрема, загинув поручик Ян Прокульбицький (Прокульський), були вбиті коні під поручиками Не-

веровським та стольником Гансевським, останній був ще й легко поранений у ногу. Козаки прорвалися до стану ворога. Удар прийняла на себе німецька хоругва – кілька десятків жовнірів засіли в млині та обстрілювали козаків⁵². Ось як описував ці події польський хроніст Самуель Грондський: «...ліве його крило (Кричевського), майже повністю розбите, було змушене тікати в ліс. Однак домчавши до лісу, немов до якоїсь схованки, вони спішилися і зуміли покласти трупом багатьох переслідувачів-литовців, часто і вміло стріляючи з рушниць... Козаки зауважили, що переслідувачів було усього кілька хоругв... тому почали їх потроху звідусіль оточувати»⁵³.

Литовське військо врятував випадок – саме у цей час з Брагіна повернулися загони Комаровського та Павловича (1200 кіннотників), вони з ходу вдарили у тил наступаючим козакам. Тогочасні мемуаристи розглядали це як чудо, бо Комаровський не встиг далеко відійти від Лоева, а почувши гуркіт битви, прийняв рішення повернутися. Ліве крило військ Кричевського було розсіяне кінними хоругвами Гансевського, Гротуса, Курпського, Меляшкі та Нольда. Втрати Кричевського лише під час цього бою становили 12 хоругв (3 тисячі козаків)⁵⁴.

Праве крило на чолі з Кричевським з боєм відійшло до лісу та спустилось у долину Дніпра неподалік Брагінського шляху в густий чагарник. Як зазначає Ю. Мицик, Кричевський розділив праве крило на дві частини – одна відступила до лісу, друга почала будувати табір біля Брагінського шляху, щоб не дати прорватися ворожій кінноті⁵⁵.

Гірше склалася ситуація на лівому фланзі козацького війська. Козакам не вдалося тут закріпитися ба навіть перегрупуватися. Кіннота Гансевського відтіснила козаків на болото та чисте поле, де й знищила більшу частину повстанців. Значних втрат зазнала і армія ВКЛ, причому під самим Гансевським (майбутнім гетьманом ВКЛ) був убитий кінь. Кричевський у цей час перегрупував свої сили і очікував удару в литовський тил козаків Подобайла⁵⁶.

Лоевська битва (фрагмент гравюри)⁵⁷.

Подобайло розділів Чернігівський полк на дві частини. Перша (на чолі з полковником) залишилась у таборі очікувати нападу німецької піхоти Тизенгаузена (що отаборилася на правому березі Сожу). Друга (на чолі із сотником Антоном Марком та київським шляхтичем Горностаєм) почала форсувати Дніпро нижче Лоева, йдучи на допомогу Кричевському⁵⁸. Радзивіл рушив з кіннотою, піхотою та артилерією до Лоевського броду, де козаки Пободайла якраз намагалися переправитись через Дніпро. Із щоденника Радзивіла: «При цьому з шанців, які були поставлені понад Дніпром навпроти ворожих окопів, повідомили, що ворог, який стояв за рікою, у

великій кількості байдаками і човнами переправляється нижче по Дніпру»⁵⁹.

Кричевський спробував перехопити ініціативу наступом легкої кавалерії, що вийшла з лісу на допомогу піхоті. Однак козацька кіннота не витримала наступу драгунів та гусарів і відступила. Наказного гетьмана переслідували хоругви на чолі з Мирським, у цей час Радзивіл з драгунами, піхотою та гарматами потопив частину козацьких човнів, лише частині козаків удалося висадитися на берег. Радзивіл кинув у бій піхоту та драгунів майора Ясперса, капітана Пшипковського, Больта, Рапа, Монтгомері та Фіберга (під загальним керівництвом полковника Гансгофа)⁶⁰.

Кавалерія Радзивіла притиснула козацький десант, що не встиг закріпитися на правому березі Дніпра, до води. Козаки запекло оборонялися та відбили дві ворожі атаки. Литовське військо зазнало значних втрат – були поранені капітан німецьких найманців Болт та литовський хорунжий Квінтінг. Хід бою вирішив сам Радзивіл з трьома кінними хоругвами. Польний гетьман підтягнув артилерію, яка почала

обстрілювати тих козаків, кому вдалося переправитися на правий берег. Німецька хроніка «Театр Європи» відзначала: «...у воді сплелися тіла людей по 80, по 40, котрі разом йшли на дно». Переправа провалилася, з трьох тисяч козаків на лівий берег виплило лише 300. Зараз це місце називається Козацький Пісок⁶¹. З щоденника Радзивіла: «їх більше трьох тисяч пливло, що води не було видно з-за голів, а піхота, стоячи на березі, густо давала вогню, ледве звідти другий, а щонайбільше третій, на той берег вийшов»⁶².

Розбивши десант Подобайла, Радзивіл збирався рушити проти Кричевського, однак тут до нього привели перебіжчика – шляхтича з Лідського повіту та групу полонених. Вони повідомили, що Брагінським шляхом рухається козацька піхота та обоз Кричевського з невеличкою артилерією. Загони стражника Мирського, козацькі хоругви Радзивіла, татарські загони Романовського та Карцевіча, драгуни Нольда та Віхмана і полк рейтар Тизенгауза рушили та перехопили цей

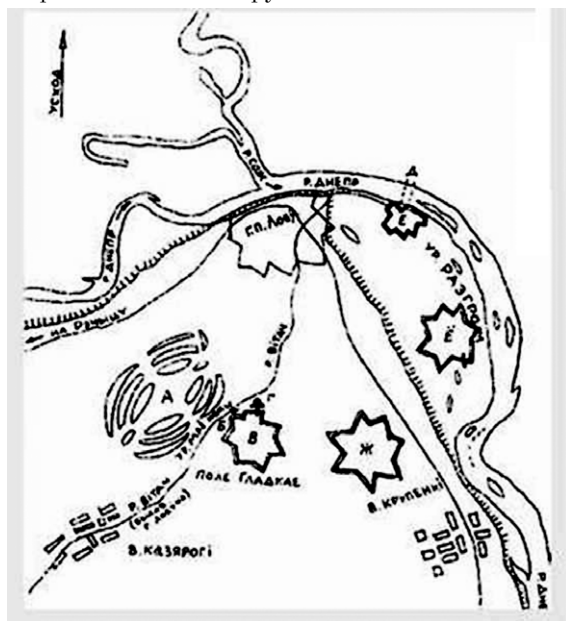

Схема «Лоевская битва 31 июля 1649 года»:

А – стан войск Я. Радзивилла;

В – место начала битвы;

Д – Татарский брод;

Е – урочище Разгром. Заключительный этап битвы;

Ж – обоз М. Кричевского.

**Схема Лоевської битви 31 липня 1649 р.
(спроба реконструкції М. І. Анісовця).**

обоз. Козацьку піхоту розгромили дуже швидко, особливу роль тут зіграли пікінери капітана Тизенгаузена. Було захоплено 4 гармати та 4 бочки з порохом. На думку М. Анісовця, лише години не вистачило, щоб до повстанців прийшла допомога⁶³.

У цей час Кричевський використав той факт, що хоругви Мирського відступили від козацького табору та спробував перехопити ініціативу й виправити ситуацію. Козаки виступили із засідки, але Радзивіл наказав піхоті Юшкевича та Подлецького (лівий фланг), драгунам Шкота Данавая та кільком кінним хоругвам, що спішилися (під орудою Криштофа Котовського) – на правому фланзі, наступати далі. Вчасно підійшла й німецька піхота. У центрі наступали гусари. Цієї атаки козаки не витримали⁶⁴.

Залишки козацького війська відійшли до табору. Більш ніж дві години війська

ВКЛ штурмували козацький стан. Радзивіл увів у останню атаку всю артилерію, піхоту, рейтарів та драгунів. До бою як піхотинці були кинуті козацькі та гусарські хоругви, всі слуги та челядь. Козацький стан штурмували тричі, аж доки не настала ніч⁶⁵.

На півдні від Лоева неподалік Дніпра розташоване урочище з цікавою назвою Разгром. На думку лоевського історика-краєзнавця М. Анісовця, саме тут відбулася завершальна битва 31 липня 1649 р. Ще один цікавий топонім – Грядки, у густих хащах на відстані близько 3 км від Лоева та 200 метрів від Дніпра, майже у центрі урочища Розгром. Грядки – це майданчик округлої форми площею близько двох гектарів, оточений трьома паралельними валами висотою до 3 метрів. Вочевидь, саме це давнє городище (ймовірно, ще залізного віку) стало останнім bastіоном козацького війська. «Інакше (як зазначає М. Анісовець) не можна пояснити, яким чином козаки змогли швидко побудувати майже неприступні укріплення»⁶⁶ та дві години захищатися від значно чисельнішого війська ВКЛ⁶⁷.

*Поранений Михайло Кричевський
(фрагмент гобелена⁷⁰)*

Дніпрі)⁷². За оцінками Ю. Мицика, втрати Кричевського становили близько 20 тисяч козаків, втрати армії ВКЛ – від 5 до 17 тисяч⁷³. Лише серед елітних частин армії ВКЛ (4088 чоловік) загинуло 1700 шляхти та найманців. Армія Радзивіла розстріляла всі боєприпаси, залишилось усього три діжки пороку. Загинули чи були поранені кращі офіцери: Болът, Віхман, Котовський, Комаровський (Ходорковський), Пшипковський, Рап, Тизенгауз, Юшкевич та ін.⁷⁴.

Близько сотні козаків потрапили у полон, зокрема, писар Овруцького полку Ян (Іван) Невмирицький – шляхтич з-під овруцького села Левковичі, овруцький шляхтич та писар полковницької сотні Микола Бруяка тощо. Потрапив у полон й тяжкопоранений непритомний Кричевський – одна куля потрапила йому під праве око та вийшла через ший, друга пробила бік трохи нижче серця. За наказом Радзивіла Кричевському послали лікаря (Радзивіл мріяв передати козацького ватажка королеві Яну Казимиру на сеймі). Три дні гетьман був у гарячці, хапався за голову та повторював: «Чи то дрібниця втратити тридцять тисяч війська». Коли він приходив до тями, то починав погрожувати новим походом козацько-татарської армії. Незважаючи на надану допомогу, наказний гетьман помирав. Радзивіл запропонував йому сповіда-

Уночі Радзивіл відвів свою армію, залишивши сторожу, яка, побоюючись нічної козацької атаки, розпалила багаття. Знекровлені залишки козацької армії вночі переправилися через Дніпро. Вранці **1 (11) серпня** посланий у розвідку ротмістр Смальський доповів, що в таборі нікого немає⁶⁸. На думку Ю. Мицика, боронити табір козаки вже не хотіли, рани Кричевського були смертельними, керувати військами він не міг, тому повстанці покинули табір, залишивши кількості важкопоранених, у т. ч. й самого Кричевського – «видно йому не могли пробачити тяжкої поразки...»⁶⁹.

Козацька армія понесла великі втрати. У конфесаті канівського козака Василя Пилипенка від 25 серпня 1649 р. на диво наводяться точні цифри козацьких втрат: «загинуло одинадцять тисяч полку Кричевського. Решта недобитків пішла до Чорнобиля. Тих, хто були за Дніпром, загинуло 2700»⁷¹.

За підрахунками білоруських істориків, загинуло більше 10 тис. козаків (7-8 тисяч у бою, близько 3 тисяч потонуло у

Пам'ятний знак на місці військового табору армії ВКЛ. Публікується вперше. Фото люб'язно надане М. І. Анісовцем).

почестями за старим козацьким звичаєм на високій могилі (вочевидь, на якомусь кургані. – **І. К.**). Голландський живописець Абрахам Ван Вестерфельд зняв з обличчя Кричевського посмертну маску. 5-6 серпня, побоюючись нового удару, гетьман відвів армію за стіни Речицького замку, тоді ж був надісланий загін до Брагіна, щоб вибити звідти козаків. Сам Радзивіл ще кілька днів перебував у Лоеві⁷⁷.

У серпні 1997 р., за ініціативою Лоевського громадського об'єднання сприяння збереженню навколишнього середовища та культурно-історичного спадку «Карані», на місці лоевської битви (Гладкому полі) був установлений меморіальний знак у пам'ять про загиблих. Другий пам'ятний знак – «Татарський брід», був установлений 2010 р. на валах фортифікаційних споруд на лоевському боці – навпроти українського села Кам'янка.

Перемога у Лоевській битві значно підвищила авторитет Януша Радзивіла. На сеймі у Варшаві, що відбувся наприкінці 1649 р., гетьман кинув під ноги короля Яна Казимира 50 трофейних козацьких хоругв. На честь битви були намальовані батальні сцени, на основі яких радзивілівська мануфактура у Кореличах уже у XVIII ст. випустила серію гобеленів. Лоевська битва мала значний розголос по усій Європі⁷⁸.

І все ж козацькому війську під проводом київського полковника Михайла Кричевського та чернігівського Степана Подобайла (у цей час Мартин Небаба брав участь у Збаразькій битві), вдалося знекровити армію Радзивіла та тимчасово зупинити її подальше просування на Київ⁷⁹. Зібравши сили, козацька армія на чолі з Подобайлом розвинула наступ та захопила Гомель. Подобайло поставив тут свого намісника Гришка (можливо, це був брагінський полковник Григорій Голота, брат загиблого раніше Іллі Голоти), був обложений Чечерськ, куди Радзивіл був вимушений поспіхом перекидати війська, реальна загроза нависла над усією центральною Білоруссю⁸⁰.

За Зборовським договором від 8 (18)

тися перед попом, але Кричевський відповів, що його може сповідати лише 40 попів, коли йому запропонували сповідатися ксьондзу – той лише попросив відро холодної води. 3 серпня 1649 р. Кричевський помер на руках у полоненого товариша – Івана Невмирицького. Тогочасні мемуаристи стверджували, що гетьман помер не стільки від ран, скільки від розпачу⁷⁵.

По завершенні битви за наказом Радзивіла усіх загиблих схоронили у 16 великих могилах⁷⁶ на південній околиці Лоева. Лише у чотирьох перших було поховано 2700 чоловік. Кричевського похоронили з усіма

Пам'ятний хрест встановлений у 1997 р. на місці лоевської битви («Гладкому полі»). Публікується вперше. Фото люб'язно надане М. І. Анісовцем.

серпня 1649 р. козаки отримали право мешкати на території Чернігівського воєводства та бути під юрисдикцією гетьмана. Хмельницькому вдалося домогтися встановлення своєрідної лінії розмежування між козацьким та польсько-литовським військам. У «Декларації ласки» король обмежив козацьку територію на Лівобережжі (по лінії Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни й далі до кордону з московською державою)⁸¹.

Лоев був повернутий козацьким військом лише восени 1649 р. Відомо, що у листопаді 1649 р. польський король Ян Казимир вимагав від Хмельницького, щоб козаки покинули Любецький та Лоевський замки: «А так як маємо відомості, що козаки ще до цих пір знаходяться в деяких містах Князівства Литовського, як то Любечі, Лоеві та Стародубі»⁸². Однак саме перша Лоевська битва знекровила армію Радзивіла та тимчасово зупинила її подальше просування. Взяття Лоева стало лише тактичною перемогою армії Великого князівства Литовського.

1. Скорочений варіант статті див.: Кондратьєв І. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст]: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей України. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. – 606 с. – С.100-103.

2. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с. – С.194; Анісавец М.І. Лоеў – старажытны горад на Дняпры // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 6. – С. 56-63; Анисовец Н. Древний город у слияния Днепра и Сожа // Краязнаўчы сайт Гомеля і Гомельшчыны / Гісторыя / Лоеўскі р-н [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://nashkraj.info/content/view/127/49/> – Дата звернення: 27.09.13.

3. Тут і далі подане датування за старим та новим (у дужках) стилем. На той час різниця між юліанським та григоріанським календарями становила 10 днів.

4. Тут і далі розуміється як армія Великого князівства Литовського.

5. Як зазначає Ю.Мицик, Гомель займав особливе місце у планах українського командування і самого Небаби. Див.: Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С.134-147. – С.136.

6. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд. кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.34-43.

7. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. – К.: ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – 516 с. – С.7.

8. Ймовірно що був випалений міський посад, навряд чи Лоевський замок сильно постраждав, адже бачимо його на малюнку А. Ван Вестерфельда «Вигляд Лоева влітку 1649 р.».

9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.) / Упоряд. о. Юрій Мицик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – 680 с. – С.241; Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк. – Гомель: Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. – 244 с. – С.114.

10. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия... – С.195.

11. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.254-256; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.34.

12. Анісавец М.І. Лоеўская бітва // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 7. – С.3-11. – С.4.

13. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.266.
14. Там само. – С.263-266.
15. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. – Т.ІІ. – Філадельфія: СЕДІ, 1980. – XIX с. + 346 с; іл. – С.391.
16. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.35.
17. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4.
18. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.35.
19. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4.
20. Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк... – С.113-114.
21. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – 792 с.; іл. – Т.2. – С.215; Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4-5.
22. За даними Ю.Мицика – Ложевицьким (Ложецьким). Див.: Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.36.
23. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4
24. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.36; Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
25. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.8.
26. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
27. Там само.
28. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4.
29. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
30. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4
31. Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С.12-15. – С.14.
32. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.4; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст... – С.14.
33. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
34. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
35. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
36. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.305-305.
37. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.306.
38. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37.
39. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
40. Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст... – С.14.
41. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.37-38.
42. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.5-6.
43. Там само. – С.9.
44. Там само. – С.6-7.
45. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod redakcją P.Krolla, M.Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Wydawnictwo inforteditions, 2010. – 456 s. – S.233; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст... – С.14.
46. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С.25-27.
47. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.38; Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.7.

48. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.9.
49. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
50. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.38; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.311, 326.
51. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.38.
52. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
53. Кислюк О. Польський хроніст Самуель Грондський і його опис Лоевської битви 1649 р. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.43-48. – С.47.
54. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39.
55. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39.
56. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39.
57. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.
58. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7.
59. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.312.
60. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39-40.
61. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.39-40.
62. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.312.
63. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.40.
64. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.40.
65. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
66. Польський хроніст Самуель Грондський зазначав, що табір був поспіхом побудований «із зрубаного дерева і трупів посічених людей» (Кислюк О. Польський хроніст Самуель Грондський і його опис Лоевської битви 1649 р... – С.47).
67. Анисавец М.І. Лоеў – старажытны горад на Дняпры // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 6. – С. 56-63.
68. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.8.
69. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.40.
70. Анисавец М.І. Лоеўская бітва // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 7. – С.3-11. – С.10.
71. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.388.
72. Чаропка С. Лоеўшчына пад час казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.54-57. – С.55.
73. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41-42.
74. Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.
75. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.314, 328-329; Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.9;

Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41.

76. Як зазначає Ю.Мицик, кількість могил в джерелах зазначають різну – 2, 4, 16, 19 й навіть 60.

77. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.8-9; Петровський М.Н. Нариси з історії України. Вип. IV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). – К.: Видавництво АН УРСР, 1940. – 268 с. – С.117-118; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41-42.

78. Анисавець М.І. Лоеўская бітва... – С.10; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.215-216.

79. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с. – С.156; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького... – С.385-431.

80. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.42.

81. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К.: «Глобус», 1992. – Т.2. – 349 с. – С.22.

82. 1649 г. ноября 12. Письмо польского короля Яна Казимира Богдану Хмельницкому с требованием распустить отряды украинских повстанцев / Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – Киев: Наукова Думка, 1954 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVII/1640-1660/Vojna1/101-120/115.htm> – Дата звернення: 27.09.2013.

В статье сделана попытка более полно реконструировать события Лоевской битвы 31 июля (10 августа 1649 г.). В результате конфликта казацкая армия была разбита. После отхода основных сил Великого княжества Литовского Лоев снова был захвачен казаками.

Ключевые слова: Лоевский брод, армия Великого княжества Литовского, Черниговский полк, польный гетман Януш Радзивил, наказной гетман Михайло (Станислав) Кричевский.

The article attempts to reproduce the course of Loyevska battle on 31 July (10 August) 1649 in a more detailed way. The course of that conflict turned out unsuccessful for the Cossack's forces – the army of Krychevskyy had been defeated. Only after the retreat of main forces of the Kingdom of Lithuania, Loyev was won back by Cossacks.

Key words: Loyevskiy passage, army of the Kingdom of Lithuania, Chernihiv regiment, field hetman Yanush Radzyvil, otaman Mykhailo (Stanislav) Krychevskyy.

Олександр Алмазов

РОЛЬ СТІЛЕЦЬКИХ ГОЛІВ У БАТУРИНІ У ВІДНОСИНАХ ГЕТЬМАНІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З МОСКВОЮ В 1670-1680-і рр.

Стаття присвячена питанню про роль голів стрільців у Батурині у взаємодіях гетьманів Лівобережної України і Москви в 1670-1680-х рр. Це питання розкривається крізь розглядання функцій стрілецьких голів, а також історії їх появи у Батурині.

Ключові слова: стрілецькі голови, Батурин, Гетьманищина, гетьман, російсько-українські відносини.

Запорозьке військо, чиє входження до складу Росії було закріплене рішеннями Земського собору 1653 р. і Переяславською радою 1654 р., отримало широку автономію під владою російського царя. Ця автономія збереглася для Лівобережної України після того, як в 1660 р. де-факто, а в 1667 р., за умовами Андрусівського перемир'я, де-юре Українська Гетьманищина виявилася розділеною між Росією і Річчю Посполитою.

При тому, що гетьмани Лівобережної України мали можливість безпосередньо зноситися з Москвою через листування, а також відправку і прийняття «послів», вони взаємодіяли з російськими воєводами та іншими посадовцями, у тому числі з головами московських стрільців у Батурині. Метою цієї роботи є розгляд ролі батуринських стрілецьких голів (стрілецьких полковників) у відносинах гетьмана та Москви.

Спершу треба сказати декілька слів про появу стрілецького гарнізону і стрілецького полковника у Батурині. На початку 1666 р. у місто уперше був відправлений воєвода, а також було вирішено розмістити там гарнізон «ратних людей». Батуринським воєводою став Т.Д. Клокачов¹. Під час повстання під керівництвом гетьмана І.М. Брюховецького в 1668 р. українські козаки його полонили і віддали кримським татарам². Новий воєвода призначений не був, оскільки Глухівські договірні російсько-українські статті 1669 р. визначили, що російські воєводи повинні залишитися тільки в п'яти містах: Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові та Острії³.

Проте весною 1670 р. Батурин став резиденцією гетьмана Лівобережної України Д.І. Многогрішного⁴. Вже в квітні того ж року гетьман просив прислати стрільців у Батурин, щоб вони охороняли його, небезпідставно побоюючись змови старшини. У відповідь уже в травні того ж року був присланий приказ (полк) московських стрільців. Далі посилення стрільців для охорони гетьмана стало традицією, і вони перебували у Батурині постійно⁵. 18 серпня 1670 р. гетьман Д.І. Многогрішний дякував цареві Олексію Михайловичу за присилання у Батурин наказу московських стрільців на чолі зі стрілецьким головою М.П. Колупаєвим⁶. Отже, до цього часу стрільці вже були прислані.

У цілому відносно стрілецьких голів варто сказати, що вони були нижчі за статусом, ніж городові воєводи, у підпорядкуванні яких, вони, як правило, перебували (стрілецькі голови у Батурині – виняток). Комплектування стрілецьких голів найчастіше відбувалося з числа вихідців з нижчого прошарку людей служивих по

© Алмазов Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, викладач історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук (м. Москва, Росія).

«вітчизні» – дітей боярських⁷. Стрілецькі голови у Батурині за своїм статусом наближалися до воєвод. У кінці 1682 р. або на початку січня 1683 р. цей статус був за ними закріплений офіційно: вийшов царський указ, згідно з яким батуринському стрілецькому полковникові було дозволено називати себе воєводою у відписах та інших документах⁸.

Під керівництвом стрілецьких голів у Батурині служив «приказ» (полк) стрільців. Максимальна його чисельність спостерігалася на початку 1670-х рр. У січні 1672 р. гетьман Д. І. Многогрішний говорив старшині, що під керівництвом стрілецького голови Г. Є. Неєлова служить 1000 стрільців; це відповідало нормативній чисельності приказу стрільців⁹. Проте в 1673 р. чисельність батуринських стрільців була удвічі меншою: 31 грудня з Москви та інших міст було прислано 500 стрільців на чолі із стрілецьким головою С. А. Бердяєвим¹⁰. У 1684 р. з полковником П. Ієвлевим у місто було послано більше 500 стрільців. Гетьман І. Самойлович 27 січня відправив до царя «лист» з проханням про присилання хлібних запасів тим стрільцям, які прислані понад число 500 чоловік, пояснюючи своє прохання недоліком продовольства у Батурині¹¹.

Далі варто сказати про функції стрілецьких голів у Батурині. Передусім, це керівництво охороною гетьмана. Тут необхідно відмітити, що стрілецький гарнізон у Батурині був розквартирований за межами малого замку, де розташовувалася резиденція гетьмана і генеральної старшини. У силу цього під час усунення Д. І. Многогрішного від гетьманства стрілецький голова Г. Є. Неєлов послав стрільців у малий замок допомогти козачій старшині заарештувати гетьмана. Відповідно, стрільці передусім відповідали за правоохорону в місті, зовнішні укріплення Батурина, стояли по стінах і воротах, пропускали тих, що в'їжджає. Про це, зокрема, є свідчення очевидця, яке, проте, відноситься до 1700 р.¹² Стрільці відповідали за порядок у Батурині і у разі відсутності гетьмана. Наприклад, 9 січня 1687 р. вийшов царський указ на час участі гетьмана в 1-му Кримському поході «у Батурині бути» полковникові А. Гамільтону. Наказано також йти у Батурин і підполковникові А. Родичеву з полком московських стрільців чисельністю 500 стрільців¹³.

Єдиний випадок, коли в даний період стрілецький голова зі своїм наказом покинув Батурин, – Конотопська генеральна рада 1672 р. 11 червня 1672 р. Г. Є. Неєлов прибув з полком стрільців на раду в Козачу Діброву¹⁴. Зазначимо, що за день до цього, 10 червня, старшина на чолі з виконуючим обов'язки гетьмана генеральним обозним П. Забілою просила білгородського розрядного воєводу Г. Г. Ромодановського про те, щоб полк стрільців залишився у Батурині, оскільки в місті багато військових запасів, а також через те, що тут більше нікому стежити за порядком¹⁵.

Є відомості, що стрільці також брали участь у лагодженні батуринських укріплень. Піддядчий приказу Малої Росії С. Часовніков, який приїжджав у липні 1675 р. у Батурин на зустріч з гетьманом, пізніше доповідав у Москві, що у Батурині московські стрільці лагодять замок і велике місто¹⁶.

Заарештовані за звинуваченням у зраді українці в період слідства і військового суду охоронялися російськими стрільцями у Батурині. Так, 22 листопада 1676 р. гетьман І. Самойлович писав у Москву, що ніжинський протопоп Симеон Адамович, що звинувачувався в участі у змові проти гетьмана¹⁷, був спійманий і відданий під караул стрільців під керівництвом С. І. Радишевського¹⁸. Стрільці також охороняли батуринську в'язницю, в якій містилися не лише правопорушники, а й також полонені турки і татари¹⁹.

Крім того, головам батуринських стрільців доручалося виконання деяких виробів стосовно російських «ратних людей». Так, у 1673 р. стряпчого конюха Акішева, що ширив у Малоросії чутки про те, що цар велів повернути з Сибіру Д. І. Многогрішного, було велено відправити до Батурина і чинити йому там торгіву страту у присутності представника гетьмана І. Самойловича. Виконати відповідний царський указ доручили стрілецькому голові Г. Є. Неєлову²⁰.

Стрілецькі голови у Батурині брали участь, як і їх сотники, у прийомах представників Малоросійського приказу, що приїжджали з Москви. Наприклад, 3 квітня 1672 р.

у присутності Г. Є. Неєлова обозний П. Забіла і старшина розмовляли з піддячим М. Алексєєвим²¹. Крім того, 7 грудня 1678 р. у Батурин приїхав стольник С. Є. Алмазов з платнею для української старшини, наступного дня він урочисто поїхав до гетьмана і старшини, а платню везли стрільці, яких він узяв у С. Радишевського²². Батуринські стрільці також зустрічали і проводжали деяких інших осіб, що приїжджали до гетьмана. Так, у жовтні 1674 р. батуринський стрілецький голова С. Бердяєв відправив до міста Глухова стрілецького сотника Ларіона Гнезділова, який повинен був спільно з братами дружини І. Самойловича зустріти гетьманських синів Семена і Григорія, що поверталися з Москви²³. Крім того, 31 липня 1684 р. гетьман писав у Москву, що разом з посланим з Батурина у Київ воєводою Ф. П. Шереметєвим він відправив 50 чоловік з батуринських стрільців полку П. Ієвлева на чолі з Т. Харитоновим²⁴.

У обов'язок стрілецьких голів також входило приймати присягу російському цареві не лише у стрільців свого полку, але і у старшини, що була у Батурині. Необхідність у присязі виникала після смерті царя або зміни гетьмана. Зокрема, стрілецький голова Г. Є. Неєлов привів «до хресного цілування» старшину і батуринського війта після арешту Д. І. Многогрішного у березні 1672 р.²⁵

Крім того, перед головами стрільців у Батурині ставилося завдання інформувати Москву про усі найважливіші події, що відбувалися в гетьманській столиці або були пов'язані з гетьманом. Так, 1 травня 1685 р. І. Самойловичу була відправлена грамота про те, що батуринський стрілецький голова Б. С. Щербачов був звинувачений у тому, що не повідомив своєчасно в Москву про смерть гетьманської дочки Парасковії Шереметєвої, за це підлягав покаранню – його повинні були посадити на 4 дні у в'язницю. Проте на прохання гетьмана голова батуринських стрільців був звільнений від арешту²⁶.

До обов'язку стрілецьких голів у Батурині також входило управління поштовою станцією. З гетьманської столиці в Москву відправлялися не лише відписки батуринських стрілецьких голів, але й документи від воєвод і приказних ізб Києва, Чернігова, Переяслава і Ніжина. Тому не випадково, що в 1684 р. стрілецький голова у Батурині П. Ієвлев прийняв при передачі справ від попередника, С. Воєйкова 80 поштових коней²⁷.

Роль стрілецьких голів у Батурині зростала в періоди політичної нестабільності. Тут, мабуть, найяскравішим прикладом є усунення від влади гетьмана Д. І. Многогрішного у березні 1672 р. і ускладнення відносин гетьмана і Москви, що передувало цій події. Ще влітку 1671 р. гетьман Д. Многогрішний говорив стрілецькому голові М. Колупаєву, що нібито цар вирішив віддати Лівобережну Україну Речі Посполитій, тому, за його словами, Запорозькому Війську краще бути під владою кримського хана. Одночасно голова батуринських стрільців повідомив путивльському воєводі про те, що гетьман вступив у таємні зносини з гетьманом Правобережної України П. Д. Дорошенком²⁸.

Коли в січні 1672 р. у Батурин з Москви приїхав стрілецький напівголова А. Танєєв, новий голова стрільців у Батурині Г. Є. Неєлов повідомив його про те, що гетьман підозрював київського полковника К. Солонину в інтригах з метою отримати гетьманство, а також про конфлікт Многогрішного з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем. Варто відмітити, що стрілецький голова зустрічався з протопопом у церкві таємно²⁹. Неєлов також розповів Танєєву, що гетьман просить усіх, хто б не приїхав у Батурин, посилати до нього³⁰. 20 лютого Г. Є. Неєлов писав до ніжинського воєводи І. І. Ржевського, що гетьман у Батурині розмістив полк Ворошила «охотницьких» козаків. Це, на думку стрілецького голови, свідчило про підготовку Д. І. Многогрішним повстання проти російської влади³¹.

Приїхавши повторно 7 березня 1672 р. разом з піддячим С. Щеголевым А. Танєєв знову бачився з Г. Є. Неєловим, який тепер звинуватив гетьмана у об'єднанні з Дорошенком, що він «учинился не по-прежнему» до стрільців, наказав своїм слугам стежити за вірними цареві генеральним обозним П. Забілою, генеральними судьями І. Самойловичем і І. Домонтовичем, а також колишнім полковником Р. Дмитрашко-Райчею. За пропозицією Г. Неєлова, А. Танєєв і С. Щеголев відправилися до

генерального обозного П. Забіли і генеральних судей у ніч з 7 на 8 березня³². На цій таємній зустрічі представники старшини підтвердили звинувачення проти гетьмана, висунуті стрілецьким головою³³.

У ніч з 12 на 13 березня до Г. Неєлова прийшли представники старшини (П. Забіла, І. Домонтович, І. Самойлович, К. Мокрієвич, Ф. Уманець (наказний ніжинський полковник), П. Рославець) і запропонували терміново заарештувати гетьмана, поки він не поїхав з Батурина. Стрілецький голова не став їм заперечувати, оскільки сам раніше фактично звинувачував гетьмана у зраді. Представники старшини разом із стрільцями вирушили у мале місто³⁴. Після арешту старшина віддала скутого гетьмана на двір Г. Е. Неєлова, де його охороняли стрільці. Незабаром колишнього гетьмана відвезли з Батурина³⁵. Таким чином, стрілецький голова опинився у центрі подій під час усунення від влади Д. І. Многогрішного, а в Москві приймалося рішення про підтримку старшини, що влаштувала змову проти гетьмана, багато в чому на основі інформації, отриманої від голови батуринських стрільців.

Через 10 років, у травні 1682 р. в Москві спалахнуло стрілецьке повстання. Влітку і восени того ж року сталися заворушення у стрілецьких гарнізонах українських міст, викликані звісткою про страту 17 вересня батька і сина Хованських, популярних у стрілецькому середовищі, які вилилися у відкриту непокору владі в Києві і Переяславі³⁶. У Батурині ситуація була досить спокійною. На відміну від київських і переяславських стрільців батуринські, вислухавши грамоту 4 жовтня, що повідомляла про страту, тричі «били чолом» (тобто дякували)³⁷.

Проте 18 листопада 1682 р. стольник А. Карандєєв повідомив у Москву про те, що в таємній розмові з ним гетьман І. Самойлович виразив побоювання з приводу можливих замахів «надвірної піхоти» (так стали називати стрільців після повстання в Москві) у Батурині на його життя. Крім того, гетьман мав інформацію, що стрільці «ссылаются с жителями малороссийских городов». У зв'язку з цим на початку грудня у Москві було прийнято рішення про заміну московських стрільців на дітей боярських і солдатів севського та білгородського полків³⁸. 19 грудня того ж року посланий гетьманом у Москву військовий канцелярист В. Булдаковський сказав у розпитуванні в Малоросійському приказі, що стрільці у Батурині «служат смирно»³⁹. У зв'язку з цим у Москві вирішили не міняти батуринських стрільців, тим більше, що до цього тепер закликав і гетьман І. Самойлович: 12 січня 1683 р. вийшов царський указ про перебування тих же стрільців на службі у Батурині і далі⁴⁰. У даному випадку, на жаль, немає відомостей про роль стрілецького голови С. Воєйкова у відвертанні можливих виступів батуринських стрільців. Оскільки І. Самойлович мав високий рівень довіри Москви, очевидно, царівна Софія і її оточення, вирішуючи питання про перебування московських стрільців у Батурині, значною мірою зважали на думку гетьмана.

Підбиваючи підсумок, варто зазначити, що голови московських стрільців у Батурині не лише брали участь у організації гетьманської охорони і стежили за порядком у гетьманській столиці, але також інформували Москву про ситуацію на Лівобережній Україні. По своїх функціях і статусі вони близькі до воєвод Києва, Чернігова, Переяслава і Ніжина. Для уряду стрілецькі голови зі стрілецьким гарнізоном у Батурині були одним з інструментів забезпечення лояльності українських гетьманів, в силу цього їхня роль зростала у періоди політичної нестабільності в Гетьманщині, особливо в 1672 р., напередодні і відразу після усунення від гетьманства Д. І. Многогрішного. У свою чергу гетьмани використали стрілецьких полковників як один з каналів спілкування з російською владою. Крім того, гетьмани не виступали проти перебування стрілецького гарнізону в Батурині, оскільки той дозволяв їм не боятися змов старшини.

1. Пирог П.В. Черниговщина в XVII в.: Очерки социально-экономической и политической истории. Дисс. ...д-ра ист. наук. — М., 1999 — С. 491; Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. — 2003 — № 2 — 163.

2. Барсуков А. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по напечатанным правительственным актам. Составил Александр Барсуков, член Археографической комиссии. — СПб., 1902. — С. 14.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 217-218.
4. Костомаров Н.И. Руина. 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. — Т. XV. — М.; СПб., 1882. — С. 304.
5. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 304; Павленко С. Золотий вік Батурина (1625-1707 рр.) // Сіверянський літопис. — 1995. — № 4. — С. 61; Бузун О. Батуринський гетьман Дем'ян Многогрішний // Батуринські читання. 2007. Збірник наукових праць. — Ніжин, 2007. — С. 39.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее — АЮЗР). — Т. IX. — СПб., 1877. — № 61. — Стб. 251.
7. Романов М.Ю. Стрельцы московские. — М. 2004. — С. 94, 97.
8. Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 171. — Л. 425.
9. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён // Сочинения. — Кн. 6. — Т. XII. — М., 1991. — С. 410.
10. РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 5. — Ед. хр. 264. — Л. 2-6.
11. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 11. — Л. 1-6.
12. Павленко С. Вказ. праця. — С. 62.
13. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1687 г. — Ед. хр. 3. — Л. 56-56об.; РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 186. — Л. 69-73.
14. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 399; Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 426; АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 178 — Стб. 924.
15. АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 178 — Стб. 921.
16. АЮЗР. — Т. XII. — СПб., 1879. — № 43 — Стб. 131.
17. Детальніше про змову проти гетьмана І. Самойловича в 1676 р. см: Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 г.). — М., 2012. — С. 205-207, 208-214.
18. РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 127. — Л. 145.
19. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 6. — Л. 15.
20. Эйнгорн В.О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — Ч. I. — М., 1899. — С. 898-899.
21. АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 152 — Стб. 822-823.
22. АЮЗР. — Т. XIII. — СПб., 1879. — № 165 — Стб. 737.
23. АЮЗР. — Т. XI. — СПб., 1879. — № 204 — Стб. 670-671.
24. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 30. — Л. 24.
25. АЮЗР. — Т. IX. — СПб., 1877. — № 149. — Стб. 817; № 150 — Стб. 817-819.
26. Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681-1687 гг. — М., 2012. — С. 121.
27. РГАДА. — Ф. 124. Малороссийские дела. — Оп. 1. — 1684 г. — Ед. хр. 6. — Л. 14.
28. Матвеев П.А. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года. (Дело Демьяна Многогрешного) // Русская старина. — 1903 — № 9. — С. 686-687.
29. Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 408; Матвеев П.А. Вказ. праця. — С. 133.
30. Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 410.
31. Там само. С. 411.
32. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 348; Эйнгорн В.О. Вказ. праця. — С. 825.
33. Соловьёв С.М. Вказ. праця. — С. 412-413; Матвеев П.А. Вказ. праця. — С. 137.
34. Костомаров Н.И. Вказ. праця. — С. 358; Бузун О. Вказ. праця. — С. 40.
35. Матвеев П.А. Вказ. праця. — С. 667.

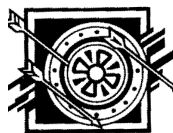
36. Черепнин Л.В. Классовая борьба в 1682 г. на юге Московского государства // Исторические записки. — Т. 4. — М., 1938. — С. 72-74.
37. Буганов В.И. Московские восстания конца XVII века. — М., 1969. — С. 324.
38. РГАДА. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Ед. хр. 171. — Л. 38.
39. Там само. Л. 77.
40. Там само. Л. 4, 283.

Статья посвящена вопросу о роли голов стрельцов в Батурине во взаимоотношениях гетманов Левобережной Украины и Москвы в 1670-1680-е гг. Этот вопрос раскрывается через рассмотрение функций стрелецких голов, а также истории их появления в Батурине.

Ключевые слова: стрелецкие головы, Батурин, Гетманищина, гетман, русско-украинские отношения.

The paper is devoted to considering the question of role commanders of the Streltsy unit of in the Russian – Ukrainian relations. The question is considered by examination of functions of commanders of the Streltsy unit and how ones appear at Baturyn.

Key words: commanders of the Streltsy unit, Baturyn, Hetmanate, hetman, the Russian – Ukrainian relations.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Петро Пиріг

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДИНІ — ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Центральна проблема пропонованого дослідження — Чернігів у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. На основі використання широкого кола джерел, передусім архівних, відтворюється перебіг військових подій, висвітлюються питання політико-адміністративного устрою, соціально-економічного розвитку міста в середині — другій половині XVII століття.

Ключові слова: Чернігів, Визвольна війна, козаки, міщани, Богдан Хмельницький, Річ Посполита, полк, сотня, воеводи, ремесла, промисли, торгівля.

Боротьба за Чернігів під час Визвольної війни українського народу

Визвольна війна українського народу середини XVII ст., яка розпочалась 1648 р. у відповідь на «кривди, тяжести и разоренія от Ляхов... бывшіи» [1], охопила практично всю Україну. Не залишилась осторонь від неї й Чернігівщина [2]. Її жителі одними з перших дізналися про отримані козаками під керівництвом Богдана Хмельницького перемоги над магнатсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами й Корсунем.

Ці події стали могутнім поштовхом для розгортання визвольної боротьби в регіоні. Полум'я повстання поширювалось із блискавичною швидкістю, охоплюючи навіть райони, в які організовані козацькі загони ще не встигли підійти. Доведені до відчаю магнатсько-шляхетською тиранією селяни й міщани часто створювали свої окремі загони на місцях і «панов своїх... ляхов... ксендзов позабіяли (костелы) попустошили» [3]. Стихійний спочатку рух переростав у організоване повстання. Протягом червня 1648 р. одне за одним були звільнені такі міста й містечки Чернігівщини, як Костянтинів, Острог, Новгород-Сіверський, Погар, Стародуб, Почеп.

Досить успішною виявилась боротьба за звільнення Чернігова. Слід зазначити, що в місті перебувала шляхта майже зі всього Лівобережжя. Великий магнат Ярема Вишневецький, тікаючи від повстанців, зупинявся в Чернігові й схиляв її на свій бік, пропонуючи йти разом із ним за Дніпро, на Правобережжя. Однак чернігівська шляхта, «не усвідомлюючи ще всієї небезпеки й покладаючись на захист оточуючих лісів», залишилась, сподіваючись відсидітись у міцному замку [4]. Та наприкінці травня козаки підступили до міста, а 13 червня вже стало відомо про облогу Чернігова повстанцями [5]. Але укріплений чернігівський замок не здавався. Владислав Єжи Халецький писав 3 липня 1648 р. віленському воєводі, що «Чернигов уже полторы недели держится в осаде». Кореспондент був досить стурбований становищем шляхти, яка перебувала в облозі: «Господь Бог только знает, выдержат ли осажденные, ибо не имея где взять пороха, уже не стреляют с пушек, а только (огнем) с ружьев обороняются» [6]. Однак, незважаючи на це, за повідомленнями С. Марцинкевича, «замок мужественно обороняется, уже пять штурмов отбили. Трупов вокруг острога масса, которых не хоронят и смрад от них уже препятствует осажденным» [7]. За свідченням джерел, облога Чернігова тривала три тижні [8]. Нарешті замок не витримав її. Монахи, які прибули 19 липня до Путивля з Києва, розповідали путивльському

© Пиріг Петро Володимирович — доктор історичних наук, професор.

воеводі, що в дорозі до міста вони зустріли козаків, що перебували під Черніговом, які й повідомили їх про взяття міста [9]. Криштоф Силич у листі з Вільно від 16 вересня 1648 р. до невідомого адресата також повідомляв про зайняття Чернігова козаками й закріплення їх у ньому [10]. Про це ж засвідчували й анонімні повідомлення влітку 1648 р. з Бихова й Стародуба [11]. За повідомленням тутешнього коменданта від 7 серпня, «взяли его казаки, изморив голодом осажденных» [12]. Помітну роль у справі звільнення Чернігова відіграли козаки Ніжинського полку під керівництвом Шумейка [13].

Згідно з відомостями анонімного кореспондента із Варшави від 2 серпня, сусідні з Черніговом міста також здавались козакам, «выдавая им на муки шляхту католиков»; в одному з них «больше чем 800 шляхты вырублено».

Протягом літа 1648 р. були звільнені від польської шляхти Ніжин, Борзна, Ічня, Батурин, Носівка, Мена, Сосниця, Городня, Козелець, Лоїв, Любеч, Остер та інші міста Чернігівщини [14].

Звільнення здійснював повсталий народ: селяни, «своевольные люди – мещане и мещанские дети из буд будники и всякие люди» [15], які в переважній більшості показались [16]. Те, що найактивніше виступали бідніші прошарки населення, підтверджує й літописець Самовидець: «І на тот час туга великая людем всякого стану значним была і наруганія от посполитих людей, а найбільше от гультьяйства, то есть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо би який чоловік значний і не хотіл привязатися до того козацького війська, тилько мусіл задля позбитя того насмівиска і нестерпимих бід в побоях на поях і кормах незвичайний, і тиї мусіли у військо приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту достаvano, где колвек позачинялися билі, то есть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю» [17].

Однак під час Визвольної війни Чернігів ще довго продовжував бути ареною боротьби з польським військом, магнатами й шляхтою. Становище склалося таким чином, що після Зборівського договору 1649 р. «за рекою за Днепром и на цей стороне Днепра паны и старосты и державцы и урядники в свои именія приехали и владеют по прежнему хто чем наперед сего владел» [18]. Не забули вони й про Чернігівщину. За короткий час влада польських магнатів і шляхти була відновлена тут аж до Глухова й Конотопа. У відповідь на їх повернення населення краю настирливо чинило опір. У 1650 р. на боротьбу із загарбниками досить активно піднялись мешканці Почепа, Стародуба і, звичайно ж, Чернігова. Як засвідчили джерела, «... около де Чернигова и Стародуба и Почепа все мещане забунтовались и стоят все, собрався в копах. Многие панов своих побили...» [19], незважаючи на те, що чернігівським міщанам польський король Ян Казимир надав після Зборівського миру деякі поступки, не схвалив рішення сеймика Чернігівського й Київського воеводств «собираць двойной подымный налог» з населення [20], звільнивши його взагалі «на 4 года от всяких налогов и торговых пошлин, даже от таможенных...» [21].

Січневий сейм Речі Посполитої 1650 р. поряд із іншими питаннями «обсудил вопрос о генеральной обороне» Чернігівщини й Київщини і з цією метою «снарядил такую армию, какаю только могла быть создана в то время» [22]. А на початку наступного року Ян Казимир, керуючись рішеннями сейму, що відбувся у грудні 1650 р., віддав наказ про наступ [23], сподіваючись на підтримку литовського князя Януша Радзивілла.

Богдан Хмельницький, будучи впевненим у тому, що нової війни йому аж ніяк не минути, ще напередодні вторгнення польського війська здійснив належну підготовку до відбиття ворога. У січні 1651 р. «у гетмана де в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорилися, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивиля» [24].

Вирішальний удар передбачалося завдати ворогові на західному фронті королівським військам. Тому туди були кинуті головні сили Війська Запорозького. Чимало козаків відправилося і на північ, на Чернігівщину, для відбиття литовського війська. Досі головна надія покладалась на північному фронті на Чернігівський полк під

керівництвом Мартина Небаби. «Тот полковник со всем своим полком стоит в Чернигове», – повідомляв у Посольський приказ 30 квітня 1651 р. ігумен Батуринського монастиря Ісихей [25]. На початку 1651 р. тут було зосереджено 20 000 чол. [26]. А незабаром на допомогу чернігівському полковнику прибуло значне підкріплення: «киевский и нежинский полковники с своими полками» [27]. Богдан Хмельницький відправив у Чернігів частину Чигиринського й Кропивенського полків [28]. Як стверджував П. О. Куліш, сюди прибули також Полтавський і Переяславський полки [29]. У документах є також згадка про те, що до війська Небаби приєдналися й інші полки. Так, у травні 1651 р. «пошли к Гомелю и московскому Новгородку с 15 тысячами, чтобы (добыть) сведения о пограничных войсках» полковники Петро Забіла й Окша. А «командует двумя полковниками» Мартин Небаба [30]. «... И татаровя де к ним идут на помочь многие люди...» [31]. Є відомості, що їх прибуло сюди 8000 [32]. За повідомленнями одного з воєначальників литовського війська від 20 липня 1651 р., «в Чернигове копится казачество и там укрепляется, где часто бегают наши (враги). – П.П.) разъезды» [33].

Як засвідчують деякі джерела, чисельність козацького війська під Черніговом становила аж 50 000 чол., «потому что в тех местах сошлись поветы многие, и велено выбить (залучити на сторону козаків. – П.П.) всех, только оставит стара да мала» [34].

Цікаво, що при цьому війську перебував і Тиміш Хмельницький – син гетьмана Війська Запорозького, котрого він «придал для счастья и большей значительности» [35]. Те, що гетьман направив сюди свого улюбленого сина, можна розцінити не інакше, як факт його глибокої поваги до Мартина Небаби й схилення перед його талантом і високою професійною майстерністю полковника. Богдан Хмельницький, не без підстав на те, вважав, що саме під керівництвом Небаби Тиміш зможе пройти школу справжнього військового мистецтва, школу загартування, мужності й набутти тим самим справжній бойовий досвід, так необхідний для боротьби з ворогом.

У червні 1651 р. семитисячне козацьке військо підійшло до Гомеля [36]. Він був зайнятий Радзивілом і слугував йому важливим форпостом для згуртування сил і генеральної підготовки до наступу на Україну. Ставилось завдання будь-що відбити місто й змусити литовського гетьмана відступити. Однак, незважаючи на відчайдушну боротьбу, на підтримку селян і міщан, взяти Гомель козакам не довелося. Я. Радзивілл, вдало поєднуючи тактику оборони й наступу свого війська, відправив на допомогу захисникам міста півторитисячний загін під керівництвом Францкевича, який, по суті, й вирішив долю бою на його користь [37].

Невдалою для Небаби виявилась і битва поблизу Ріпок [38], під час якої козацьке військо було вщент розбите ворогом. Козаки, на долю яких випало щастя залишитись живими, відійшли до Чернігова. Радзивілл основні свої сили розташував у Любечі, а частину війська відправив слідом за козаками, що відступали. Маючи значну перевагу в силах, литовський гетьман не втрачав надію, що Чернігів вдасться здобути йому легко й швидко. Крім того, з його обозу, розташованого в п'яти милях від міста, надійшли відомості про те, що чернігівські міщани, боючись бути разом зі своїми сім'ями страченими, декілька тисяч осіб, які «к Небабе собираются начали, имели были выдать (здатися. – П.П.) князю его милости (Радзивілли. – П.П.)» [39].

Один із учасників цієї епопеї у своєму листі з литовського табору під Любечем від 3 (13) липня 1651 р. інформував невідомого адресата про те, що Радзивілл, підійшовши зі своїми воїнами до Чернігова, без возів і обозу, невдовзі впевнився, що «без артиллерии этот город взять невозможно». Тоді князь з допомогою двох гармат заходився розорювати міські вали. Рейтарі впевнено рвалися в бій і, стрибнувши з коней, уже приготувались було до штурму. Але Радзивілл не дозволив їм робити цього й тим часом відправив до Чернігова сурмача для переговорів про здачу міста без бою, закликавши його мешканців «к послушанию». Та чернігівці не прийняли цих умов. І тоді князь розпорядився просунути декілька хоругв свого війська до Десни, за три милі від Чернігова, щоб ті «не давали возможности (бунтующим) собираться вместе и оказывать Чернигову помощь». З Любеча були доставлені «байдаки, пушки и другое военное снаряжение» в надії на те, щоб «с помощью Бога взять Чернигов».

Інший невідомий шляхтич у листі невідомому від 15 (25) липня 1651 р. повідомляв, що в Чернігові «немало недобитков Черниговского полка, также из Нежина, из Борзны, Батурина, Мены и просто со всей Северщины укрепилося, казаков около 40 тысяч есть» [40].

Російський посол Богданов повідомляв свій уряд, що 29 червня «под Черниговом у казаков з гетьманом Радзивиллом был бой, и литовских людей, которые с гетманом Радзивиллом под Чернигов приходили, побили многих, и на бою взяли две пушки огненные да три пушки полковых» [41]. Після цього бою ворог уже не наважився йти на штурм міста. Його подальший шлях вів до Києва, який Радзивілл невдовзі зайняв і пограбував. У вогні пожежі загинула найбільш населена його частина – Поділ [42].

Незабаром під натиском козаків Радзивілл залишив Київ і, з'єднавшись зі шляхетським військом під командуванням Потоцького, рушив до Білої Церкви, де перебував у той час штаб Богдана Хмельницького й зосереджувались головні сили козацького війська. Місто було непогано укріплене, і спроби захопити його штурмом не увінчалися успіхом.

У результаті численних боїв військові сили України значно вичерпались. Богдан Хмельницький змушений був піти на підписання миру. 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Після цього коронне військо Речі Посполитої окупувало Чернігівщину (як і Брацлавщину). Панська влада відновлювалась на великій частині території регіону. З усією силою розгорнулось безжалісне гноблення підвладного населення, посилювались його грабежі жовнірами.

Усе це викликало хвилю великого невдоволення з боку народних мас і знову привело до вибуху боротьби з іноземним володарюванням. Навесні 1652 р. вся Україна опинилась у вогні нової пожежі. У різних її регіонах одно за одним вибухали повстання, які очолювали вихідці з народу. Непоправного удару завдали козаки полякам під Батогом (22-23 травня 1652 р.). Перемога українського війська піднімала на гребінь хвилю все нових і нових виступів. Повсюдно народ розправлявся з ненависною йому шляхтою. «Того ж часу и року (восени 1652 р. – П.П.) – из Севери, то есть из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнеров выгнало посолство сами тих городов, много оных погромивши», – зазначав літописець Самовидець [43].

Однак великою загрозою й небезпекою для України продовжував бути литовський гетьман Януш Радзивілл, який не збирався полишити свої загарбницькі плани й заходився готуватись до наступу. З метою нанесення йому нищівного удару Богдан Хмельницький збирався «с крымскими людьми и с черкасы идти против Родивиля к Могилеву и к Чернигову» [44].

Тим часом литовський гетьман розташував свої полки в білоруських містах Бобруйську, Речиці, Гомелі, Чичерську, Могильові й посилено готувався до наступу на Україну [45].

Знаючи задумки Радзивілла, Богдан Хмельницький не забарився з підготовкою до відбиття ворога. Важливим її плацдармом став Чернігів. Слід зазначити, що гетьман постійно цікавився подіями на північному фронті й забезпечував його відбірними частинами свого війська. Так він вчинив і цього разу. Вирушаючи на боротьбу з королівською армadoю, Богдан Хмельницький, на випадок вторгнення Радзивілла, розпорядився залишити «часть войска под Чернеговом, то есть полк нежинский, переясловский, чернеговский противко войска литовского... придавши козакам килка мурз орди...» [46].

Згідно з вказівками гетьмана, ці полки невдовзі тут і розташувались. Посланець В. Бутурліна Портомоїн повідомляв, що в Чернігові й навколишніх містах було 34 «знамени» Ніжинського полку, сім – Чернігівського, 17 – Переяславського. Під кожним знаменом козаків по 200-300, а інколи й 1000 чол. Загалом у трьох полках на середину червня 1653 р. нараховувалось «запорожских казаков с 20 000 и больше» [47]. Деякі джерела доводять цю цифру до 30 000 [48]. А. В. Шереметев та інші яблунівські воєводи у своїх відписках повідомляли, що «против де Радивиля гетман Богдан Хмельницкой послал 60 000 черкас...» [49]. Крім того, у містечку Дівиці перебували белгородський, кримський, ногайський і очаківський мурзи, з якими було

три татарських «знамени», по 100 чоловік під кожним [50]. Командувачем козацького війська, зосередженого на литовському фронті, був призначений ніжинський полковник Іван Золотаренко [51]. Переяславський полк очолював Іван Іванов [52], Чернігівський – Степан Подобайло [53].

Велика сутичка козаків із військом Радзивілла відбулась наприкінці весни 1653 р. під Любечем, де стояла «черкасская сторожа человек с пятьсот», які підпливли Дніпром, «всех Черкас на голову побиили». Але, напевно, цього не трапилось, бо з Ніжина на допомогу козакам прибуло підкріплення, й «полковники де с черкасы пошли ... тотчас против поляков» [54].

Протягом червня боїв тут, за свідченням джерел, не відбувалось. Певний час невідомо було навіть про місцеперебування ставки Радзивілла. Іван Золотаренко відправляв з метою його виявлення ніжинського осавула Кіндрата Волковського, котрий за місяць відвідав багато білоруських міст, але виявити вороже військо йому ніде так і не вдалося. Радзивілл стояв у Гречушні, за 20 миль від Чернігова, а куди пішов звідти, зовсім невідомо [55].

Користуючись цим випадком, Богдан Хмельницький навіть дещо послабив тут оборону: «... полковников с людьми велел... з заставы свестъ, только де велел быть немногим людям» [56]. Про те, що це дійсно було так, можна гадати й по відписці путивльського воєводи Ф. Хілкової, у якій зазначається, що «... против де Родивиловых людей стоят в Чернигове черкаских 2 полка (а не три, як напередодні. – П.П.), держат меж себя на обе стороны опасенье...» [57]. Але все-таки Богдан Хмельницький сумнівався, не вірив, щоб «он, Родивилл, безвесно на них, черкас, не пришол» [58]. Про те, що гетьман і його канцелярія були немало стурбовані цілком можливим нападом Радзивілла, свідчить хоч би той факт, що в листопаді 1653 р. Іван Виговський в адресованому на ім'я Івана Золотаренка листі не без підстав наказував полковникові посилити пильність і стояти на кордоні з великою обережністю [59]. Цілком вірогідно, що саме з цієї нагоди Золотаренко їздив на аудієнцію до Хмельницького [60]. Документи кінця листопада 1653 р. підтверджували, що дійсно «поляки и литва» збирались «по першому зимнему пути под Новгородок-Северской и под иные козацьи городки приходить войною» [61]...

Ворожі напади на Чернігівщину здійснювались іще протягом тривалого часу. Та ніхто не наважився вже зазіхнути на Чернігів [62].

Політико-адміністративне становище

На території України, що звільнялась у ході війни середини XVII ст. від гніту польсько-шляхетських поневолювачів, формувался полковий адміністративно-територіальний устрій. Важливе місце в ньому займав Чернігівський полк, центром якого був Чернігів.

Як правило, полки утворювались шляхом поділу повітів, що входили до складу воєводств, на дрібніші в територіальному відношенні частини. Формування Чернігівського полку відбувалось дещо іншим шляхом. Тут цей процес мав певну специфіку. Повіт не поділявся на полки, а, навпаки, до складу полку було включено аж дев'ять округів: Чернігів, Вересоч, Слабин, Седнів, Городню, Борзну, Батурин, Мену, Сосницю [63]. У той же час деякі волості Чернігівського воєводства, як наприклад, Новгород-Сіверська й Почепська, не ввійшли до складу Чернігівського полку [64]. Встановлена згідно з Зборівським договором демаркаційна лінія, що визначала територію Запорозького Війська, залишала ці волості поза козацькими володіннями, включивши до них південну частину Чернігівського воєводства по річку Снов [65]. Чернігівський полк займав територію по річці Десні до р. Сейму [66].

Полки поділялись на дрібніші одиниці – сотні. У Чернігівському полку наприкінці 1649 р. їх було сім: Чернігівська полкова, Борзнянська, Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Сосницька, Івангородська [67]. У деяких джерелах і дослідженнях згадується про наявність у цьому полку Седнівської сотні, до якої входили в 1648 р. Городня й Вихвостів. Маємо також відомості про існування в початковий період Визвольної війни Менської, Ройської, Стольненської сотень [68]. М. С. Грушевський

нараховує в Чернігівському полку 10 сотень, поділяючи на три на підставі великої кількості козаків (310 чол.), Чернігівську полкову сотню й виділяючи окрему сотню загорівців у Борзнянській [69].

У ході Визвольної війни кількість і склад сотень у полках неодноразово змінювались. Це стосувалось і Чернігівського полку. У 1650 р. він налічував шість сотень [70], а в 1654 р. до нього входили лише Чернігів, Седнів, Слабин, два «пустых города»: Любеч і Лоїв [71].

На чолі полків стояли полковники. Прославленими керівниками Чернігівського полку були Мартин Небаба, Степан Пободайло [72].

Поряд із численними суто військовими обов'язками до функцій полкових зверхників входило також вирішення ряду завдань адміністративного характеру на території свого полку, що зводились до розподілу земель, які перебували до цього у володінні польських магнатів і шляхти, визначення обов'язків селян і міщан у стосунках із полковою старшиною, організації фінансових, судових справ тощо [73].

У своїй діяльності полковники підкорялись вищестоячому органу – старшинській раді й безпосередньо гетьману. У випадку невиконання полковниками наказів і розпоряджень гетьмана, він засуджував і суворо карав їх за це. Так, у 1650 р. зверхникові Чернігівського полку Мартину Небабі Богдан Хмельницький із нотою докору писав: «Много от ваших сторон непригожие вести писаны и всегда исходят ни от кого, токмо от тебя единого. Знатно, что еще войсковых дел не знаешь» [74]. Він звинувачував полковника в тому, що той не стримує своєвільників, і погрожував: «А если ты этого смотреть не будешь, а будешь с ними заодно ... то и ты сам одного наказания с ними будешь достоин!» [75]. Однак часто в складних умовах війни щоразу могли виникнути найрізноманітніші непередбачені ситуації, вихід із яких часто був пов'язаний із самостійними рішеннями й діями полковників. Так, згаданий уже Степан Пободайло після підписання в 1651 р. відомого Білоцерківського договору повністю самостійно здійснював власну політику щодо шляхти. Не бажаючи виводити з території Чернігівщини війська й повністю підтримуючи антишляхетські виступи селян [76].

У сотнях військово-адміністративні функції здійснювали сотники. У Чернігівському полку, за даними на 1649 р., сотниками були:

Борзнянська сотня – Пилип;
Бахмацька – Панько Омелянович;
Батуринська – Степан Окша;
Івангородська – Онисій Дорошенко;
Конотопська – Іван Рибальченко;
Сосницька – Михайло Жураковський [77].

У середині й другій половині XVII ст. на Чернігівщині зберігалась дія Магдебурзького права [78]. Російський уряд після Переяславської ради підтвердив його спеціальними грамотами містам. Дві підтверджувальні грамоти отримав і Чернігів (26 червня 1655 р., 1687 р.).

На чолі міст із Магдебурзьким правом стояв війт. Він засідав спільно з бурмистрами, райцями й лавниками в магістратському суді. У Чернігові таку посаду займав, наприклад, Іван Скіндер, який, згідно з універсалом Богдана Хмельницького, мав такі права: «местом радить і править і волосчанами здавна до міста належачими... І їх судити, порядки винайдовати». Але в зв'язку зі зміцненням політичних позицій старшини судові функції переходили до її рук.

Згодом Іван Виговський заборонив полковникам втручатися в магістратські суди. Гетьман Брюховецький у 1663 р. заборонив чернігівському полковнику мати будь-які претензії на війтівські землі. А Дем'ян Многогрішний у 1669 р. наказав чернігівському полковникові не заважати війту «править» над любецькими міщанами. Велика робота щодо зміцнення основ самоуправління в Чернігові була проведена гетьманом Іваном Самойловичем, який у 1672 р. підтвердив Чернігову всі права й привілеї, подаровані раніше польськими королями на село Петрушин, міські озера, землі волок 30, два млини – на річках Білоусі й Стрижні, перевоз, а також підтвердив права на землі – 20 волок для війтівства, 20 волок для бурмистрів, чотири волоки для

писаря. Іван Мазепа на прохання чернігівського війта у 1687 р. підтвердив порушені було полковником Лизогубом попередні права міста, зокрема, звільнив цехових від послушенства полковнику й залучив їх до міської організації. Однак Мазепа в подібних випадках проводив не до кінця послідовну політику. Особливо це виявилось у питанні відстоювання містами прав на земельні й сільські володіння. Крім того, в період його гетьманства найчіткіше виразився процес загострення боротьби Чернігова із місцевою старшинською владою [79].

У цих умовах чернігівський війт від імені міщан міста звернувся з «челобитьем» до російського уряду, у відповідь на що в 1690 р. царі Іван та Петро видали грамоту, згідно з якою козакам заборонялося брати підводи й залучати до робіт селян сіл Петрушина й Хлібниці, що належали до Чернігова; полковникам володіти міським млином, примушувати працювати міських ремісників, брати з міщан підводи, втручатись у магістратські суди. Грамота забороняла також всіляким переїжджим начальним людям брати в міщан підводи, а місцевим начальним людям відбирати в них землі й угіддя.

Після Переяславської Ради 1654 р. на Чернігівщині впроваджувалось воєводське управління. Воєводи із Росії тут чекали в Ніжині й Чернігові [80]. Загалом становище було спокійне, і населення готове було прийняти російських представників. Коли стало відомо, що в край для введення воєводського управління прибуде князь Олексій Микитович Трубецькой, «вся чернь обрадовалися было, желаючи того, чтоб уж имели единого государя и до кого склоняться».

Російські воєводи прибули до Чернігова 1659 р. Документи зафіксували їхні прізвища. Так, наприклад, у 1668 р. згадується стольник Андрій Васильович Толстой, у 1673 р. – стольник князь Семен Андрійович Хованський і Никон Чаплін [81]. У джерелах знаходимо також відомості про чернігівських воєвод Володимира Дмитровича Долгорукова [82], Андрія Івановича Леонтьєва [83], Семена Колтовського [84], Данила Трохимовича Наумова [85], Михайла Васильовича Кропоткіна [86], Богдана Федоровича Полібіна [87] й ін.

Передбачалося, що російські воєводи будуть «ведати... городовые крепости, и осады, и осадных людей, и оберегать от неприятельских приходов» [88]. У статтях Юрія Хмельницького 1659 р. зазначалось: «В Малороссийских городех, в Переяславле, в Нежине, в Чернигове, в Брянскавле, в Умани быть Царского Величества Воеводам с ратными людьми для обороны от неприятелей» [89].

Заборонялися будь-які втручання воєвод у справи місцевого самоуправління, що підтверджувалось царським урядом спеціальними грамотами, які отримав і Чернігів. Одержали воєводи й такі настанови: «в войсковые права и вольности не вступать; а которые Воеводы и ратные люди будут в Переяславле, в Нежине, и тем быть на своих запасах, а в Киеве и в Чернигове и в Брянскавле владеть Воеводам маенностями теми, которые принадлежали к воеводствам преж сего; а в Полковничьи поборы Воеводам не вступатся, а кто учинит какое насильство, и тем чинить наказаніе, и Государевым ратным людям на дворах ставитца у всяких жителей, опричь Казаков; также и подвод под Посланников и под Гонцов у реестровых Казаков не имать у городских и деревенских жителей» [90].

Як уже зазначалось, у міста, де були російські воєводи, прислали ратних людей. Згідно з царським указом від 20 вересня 1665 р. начальнику Малоросійського приказу боярину Петру Салтикову, в Чернігові передбачалося бути стрільцям «2-м приказом, а в приказе по 400 человек» [91]. Гетьман Іван Брюховецький просив у 1666 р. розмістити в Чернігові 1000 ратних людей. Цар розпорядився «ратным людям быти» в місті 1000 чоловік піших і 200 чоловік кінних.

Ратні люди, як правило, розташовувались по «казачьим и по мещанским дворам», і лише в Чернігові (а також у Ніжині) за наказом царя для них були зведені «особные» двори. Коли Дем'ян Многогрішний на підставі царського указу дав розпорядження чернігівському полковнику «места уступить» для поселення нової партії ратних людей у межах верхнього міста, Іван Лисенко від імені населення міста просив гетьмана, «дабы им о том никакова насилья не чинил и их с старожитных мест

... не изганыял». 12 серпня 1671 р. гетьман покірливо прохав Олексія Михайловича задовольнити це їх бажання.

Питаннями утримання ратних людей займався Малоросійський приказ. Він мав забезпечувати їх хлібним постачанням. Так, у 1663 р. ратні люди Чернігова отримали «418 осмачек ржи, 3 476 чети брянские меры ржи ж». За повідомленням із Малоросійського приказу, в 1669 р. у Чернігів, Ніжин, Київ і Переяславль було відправлено 22 091 четі, у 1670 р. – 12 910 четі з осьминою й з четвериком [92].

Постачальником хліба для ратних людей була й Україна. 25 січня 1665 р. Іван Брюховецький зобов'язував на підставі царського указу постачати хлібні запаси ратним людям Чернігова, а також Ніжина, Переяславля й Києва [93].

Восени 1665 р. Р. Ракушка-Романовський скаржився Брюховецькому, що хліба хочуть всі ратні люди, й «Бог знает, естли то все с одних мельниц имеет быти». Але разом з тим він доповідав гетьманові, що на «сю четь» вже розрахувався з воєводами в Чернігові й Ніжині [94]. Повідомляв Ракушка-Романовський про це й наказному гетьману Данилу Єрмоленку: «в Чернигове и в Нежине при воеводах ... выдал я запасу против статей: стрелцам и начальным людям на три месяца, учав от сентября» [95].

Згідно зі статтями Батуринського договору, хлібні запаси з млинів для воєвод і ратних людей збирались в Україні таким чином: «с мельниц казатцких, которую плотину міром делают, и с тое мельницы одна половина розмеру на казака, а другая половина на ратных людей. А с мещанских и с мужицких две мерочки на ратных людей, а третью тому, чья мельница» [96]. На випадок, коли хліба, зібраного з млинів, виявиться недостатньо, передбачався збір стації з міщан і «поселян», «чтобы исполнить сбор хлебных запасов» [97]. Ратні люди, які перебували при гетьману, повне утримання одержували з його «пожитку». Цар зобов'язував гетьмана «поить и кормить» їх і «одежду давать» [98].

Хліб для чернігівських ратних людей боярин і воєвода Петро Васильович Шереметев у 1666 р. «велел... собирать» із чернігівських, менських, сосницьких і погорницьких млинів; а поки цей хліб зберуть, він дав вказівку «солдат и стрелцов кормить мещаном» [99].

Царський уряд намагався знаходити резерви для отримання ратним людям хліба. У Чернігові він виділив їх із прибутків кухлевого двору. Як повідомляв воєвода Богдан Полібін, у місті з 24 грудня 1692 р. по 24 грудня 1693 р. від «продажного питья» було отримано 150 руб. прибутку й на всі ці гроші «ратным людям Черниговского жилого полку салдатом і стрелцом куплено хлеба». За час із 24 грудня 1693 р. по 24 грудня 1694 р. на кухлевому дворі мали 160 руб. прибутку, який також пішов на придбання хліба [100]. Всього на виручені гроші купили 1364 четі жита, якого, за підрахунками воєводи, мало вистачити на два роки [101]. Виходячи із важкого становища, воєвода Д. Т. Наумов у 1680 р. змушений був купувати хліб для ратних людей «ис черниговских... даходов».

Ратним людям видавали також грошову платню. 14 квітня 1663 р. у Чернігів з цією метою було відправлено 1700 рублів [102]. У 1669 р. чернігівські ратні люди отримали 654 рублі, по 2 руб. на кожну особу [103]. Д. І. Трофимов, вступаючи в 1680 р. на посаду чернігівського воєводи, прийняв від свого попередника С. Колтовського 1671 руб. 10 алтин 5 денег, надісланих «на жалованя» [104]. У цьому ж році ратним людям Чернігова видано 323 руб. 31 алтин 5 денег [105].

Цікаво зазначити, що трубчевським стрільцям, які перебували на службі в м. Чернігові, видача грошової винагороди не передбачалась, бо замість неї «даны им в Трубческу земли» [106]. Воєвода Д. Наумов прохав царя про встановлення для цих стрільців продовольчої норми «по полу осмине ржи члвку да по гривенке соли на месяц» [107].

Проте слід зазначити, що грошову платню й хліб ратним людям у ряді випадків видавати не поспішали, а якщо й давали, то з затримками, часто дуже великими [108], що викликало з боку їх справедливі незадоволення й скарги. Так, наприклад, стольник і воєвода Андрій Толстой навесні 1666 р. повідомляв П. В. Шереметеву в Київ, що «черниговские солдаты и стрелцы били челом великому государю с плачем

великим, что они умирают голодною смертию и пить есть нечего, а хлеба им в Чернигове не дают» [109].

Нелегко доводилось трубчевським солдатам, які перебували в Чернігові протягом тривалого часу. Вони вже дуже хотіли додому. І в чолобитній від 5 лютого 1680 р. солдати переконливо просили царя, щоб він «пожаловал» їх за «за многие службы и за осадное и за положное терпенье велеть им свою ... службу служить в Трубчевску попрежнему, а впредь бы им служить в Чернигове переменяясь с трубчевскими стрелцами» [110].

Невдовзі на місце відпущених за вказівкою Олексія Михайловича солдат із Трубчевська прибули 200 стрільців і було наказано «впредь им салдатом быть на... службе с переменою погодно с теми ж стрелцами» [111]. Ратним людям, які служили в Чернігові «без от пуску», дозволялось «итти» в Путивль [112].

Виплата грошей затримувалась із різних причин. Інколи перепорою цьому були об'єктивні фактори. Так, ратним людям, які перебували на службі в Чернігові, навесні 1680 р. гроші не були доставлені тому, що «за полою водою поехать было с Москвы немочно» [113]. Крім того, становище справ ускладнювалось нестійкістю курсу мідних грошей. За повідомленням стольника Осипа Коковинського від 12 липня 1662 р. цареві, «денежной казны медных прислано в Чернигов восемь тысяч рублей и та ... казна вся вцелю, не емлют ни за что» [114].

Як уже зазначалось, одним із головних завдань російських воєвод і ратних людей був захист українських міст від посягання з боку ворогів. Хоч ратні люди самі перебували в дуже складному становищі, але це своє завдання вони «исполнили более или менее блистательно» [115]. Українське населення прийняло їх за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів.

Навесні 1660 р. в Ніжин на допомогу полковнику прислано із Путивля 800 ратних людей. 25 березня того ж таки року Василь Золотаренко прохав Олексія Михайловича додати «государевых ратных людей» і в Чернігів [116].

У 1662 р. чернігівський полковник, війт і бурмистр звертались до воєводи, щоб він просив царя прислати в Чернігів ратних людей для захисту міста від ворога, «а будет де ... своих великого государя ратных людей в Чернигов не пришлешь и их ... от неприятелей не оборонишь, и неприятельские полки больше под Чернигов подступят, так де уж им против неприятелей и стоять будет не в мочь» [117].

Іван Брюховецький під час перебування в 1666 р. в Москві просив царя, щоб «воеводы из ... всех городов гетману и войску на неприятелей помочи и силу давали» [118].

Навесні 1669 р. чернігівський архієпископ Лазар Баранович звертався до Олексія Михайловича «пожаловати велети на зашщение Малороссійских городов... царского величества ратных людей прислать». 8 травня цар пообіцяв направити невдовзі на Україну князя Г. Г. Ромодановського з ратними людьми [119].

У 1672 р. Олексій Михайлович відправив укази боярину Г. Г. Ромодановському, думному дворянину І. І. Ржевському (Ніжин), а також у Чернігів, згідно з якими зобов'язував воєвод, «смотря по вестям», давати «на оборону» від ста до двохсот ратних людей [120].

У жовтні 1672 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, звертаючись до царя за допомогою для відбиття турецько-татарської агресії, просив: «... Прибавливайте сил в Киев, в Переясловль, в Нежин и в Чернигов...» [121].

Наприкінці того ж таки 1672 р. у відповідь на подібне прохання гетьмана Івана Самойловича Олексій Михайлович розпорядився відправити воєводами в Україну досвідчених у військовій справі людей. У Чернігів було призначено князя Семена Андрійовича Хованського та Івана Ієвлевича Чапліна [122].

Російські воєводи зі своїми ратними людьми брали найактивнішу участь у відбитті польської й татарської агресії в Україні, наводячи «военные страхи на противников» [123]. Часто вони піднімалися на боротьбу спільно з козаками полків із Чернігівщини [124]. І жителі українських міст раділи прибуттю воєвод і ратних людей, бо «от неприятелей учили быть безопасны» і «учало быть везде смирно» [125].

Малоросійський приказ, постійно піклуючись про забезпечення українських міст озброєнням, відправив у Чернігів 1669 р. 200 пудів свинцю й 100 пудів фітілю, а воєвода Андрій Васильович Толстой передав козакам декілька гармат [126]. Наступного року в місто було відправлено чотири мідні піщалі [127].

Воєводи займалися питаннями міського господарства. Про діяльність їх у цьому напрямку засвідчує царська грамота від 30 листопада 1666 р. воєводі м. Чернігова А. В. Толстому. Олексій Михайлович зобов'язував його «очистить» для розміщення посланників і «приезжих» людей старий з'їжджий двір, а козакам наказати «ставитца» й «полонянников держать» на новому з'їжджому дворі. Утримувати прибулих людей воєвода мав «по своему рассмотрению».

Із відписки Олексію Михайловичу чернігівського воєводи Семена Колтовського (1680 р.) дізнаємось, що він контролював у місті діяльність кухлевого двору. Воєвода забороняв цілувальникам займатись кражею, реалізацією «худова вина ис подмесом». Під час продажу спиртних напоїв в роздріб він зобов'язував використовувати «вместо кружек фарты». С. Колтовський інформував царя також про те, що за п'ять місяців перебування його в Чернігові від їх продажу було отримано 116 руб. 22 алтин 4 деньги [128]. Показник досить гарний [129].

До обов'язків чернігівського воєводи входило регулювання в місті підводної повинності [130].

Воєводи вирішували й різноманітні питання майнового характеру. Так, настоятель Чернігівського Борисоглібського собору Гаврило Алешкович 21 червня 1666 р. звертався до Олексія Михайловича, щоб він дав розпорядження стольнику й воєводі А. В. Толстому закріпити за священником «з братією» їх право на володіння двором «со всяким строением» колишнього чернігівського полковника Аникія Силича, зробивши відповідний запис у книгах. Цю вказівку воєводою було виконано [131].

Не слід забувати про те, що воєводи виражали передусім інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово вони почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, обклавши його податками й повинностями; від них були відправлені «і в меншіе места» прикажчики, «цдвалнщики», люди «для збору торговых і ярмарковых пошлин от всех, особенно же на граждан и посполитых людей наложены подате от плуга и от коня» [132].

Воєвода Толстой, прибувши в супроводі 1200 ратних людей до Чернігова, також привіз із собою осіб, які повинні були збирати податки й переписувати з цією метою населення [133]. «Для выживления» чернігівського воєводи Гната Волконського та голови стрільців Олексія Подтопкіна збирали податки з оншовських, напоровських, халявинських, великовіських і краснянських селян» [134].

Невдовзі виявилось втручання воєвод у полковницькі побори. Коли навесні 1666 р. Роман Ракушка-Романовський відправив своїх людей для проведення хлібного збору з млинів Менського, Сосницького й Понорницького повітів, чернігівський воєвода А. Толстой у цьому їм відмовив «и присылает своих сборщиков, не описався с боярином и гетманом с Иваном Мартыновичем Брюховецким и с ним войсковым подскарбием» [135]. Аналогічно поступили й інші воєводи [136].

У результаті таких дій воєвод у конфлікт із ними та ратними людьми вступала старшина й інші представники панівних станів України. Загострилися відносини місцевої знаті з воєводами і в Чернігові. Так, чернігівський полковник Василь Ігнатович «учал делать выводы и роскати прибавочніе» для того, щоб «у ратных людей води отнять и всякую тесноту учинить» [137]. А Леонтій Полуботок загородив плотиною на річці Стрижні «водяной произд», по якому в фортецю доставлялись хлібні припаси, «и поставил мельницу а в том месте и на той реце мельниц преж сего отнюдь не бывало» [138].

Для попередження подібних випадків знадобилося царське втручання. В указі Олексія Михайловича, що з'явився в зв'язку з цим на адресу гетьмана, старшини і всього Війська Запорозького, зазначалося: «Чтоб туя мельницу знесть и плотину роскопаты у Чернегова потому ж отлататы и впред на реках где ездък городам водяной путь, тут плотины не делать, и мельниц не ставить, чтоб в том утеснения царского

величества людям, в Малороссійских городех небыло, и водяной путь для провозу хлебных запасов был чист» [139].

З метою зміцнення свого становища й боязні втрати влади гетьман І. Брюховецький у 1668 р. розпочав проти воєвод війну, став «воевод от негож самого введенных убивать» [140]. Багато воєвод загинуло. У Чернігові, Ніжині й Переяславлі вони «по крепостях одержалися» й залишилися живими, хоч міста були зруйновані [141]. У Чернігів на допомогу воєводі прибув із військом князь Ромодановський. Частина міста була спалена. Воно так постраждало, що уряд змушений був з часом на сім років звільнити його населення від всіляких податків і повинностей [142].

Плани розправи з російськими воєводами й ратними людьми виношував Дорошенко. Однак робити цього ніхто вже не наважився [143]. Інститут російських воєвод в Україні продовжував функціонувати й надалі. «Навсегда» залишався воєвода в Чернігові. В документах підкреслювалось головне завдання російських воєвод: «быть для обороны от неприятелей» [144].

Соціально-економічний розвиток

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. відкривала перспективи для соціально-економічного розвитку лівобережних міст. Важливе місце в цьому процесі належало Чернігову. За даними перепису 1666 р., 32% його міщан займалися ремеслами й промислами. Кількість ремісників за спеціальностями виглядала таким чином: чоботарів – 15, кушнірів – 11, шевців – 10, шкіряників – 4, ремісників без зазначення спеціальності – 4, шабельників – 3, котлярів – 3, ткачів – 2, гончарів і бондарів – по одному [145]. Ремісники об'єднувались у цехи. Управління цехами здійснювали цехмістри, а до складу їх працівників входили цехові, підмайстри, учні.

На підставі норм Магдебурзького права цехами, як правило, відав магістрат. Його завдання стосовно них зводились до наступного: «Градские урядники над цехмистрами всяких цехов яко и цехмистры над своими братьями цеховыми должны смотреть, чтоб никто учеников своих и других какого ни есть художества совершенно не изучившиися в майстри не производили, инако же если бы от такого неискусного майстра учинился кому в чем чрез его неискуство убиток и порча, тое истцу цехом награждать имеют».

Джерела засвідчили організацію в Чернігові цехів із дозволу міщанської влади: «Ми Григорий Иванович Яхимович войт, Григорий Олешкович сего року Бурмистр зо всею радюю Пани Бурмистри и пани Ранцами месчани Чернеговскими упатруючи то, аби яко наибольшей порядок в месте том Чернегови был и яко набольшую осадю людми тое место приоздоблено туда ж стосуючися до привилею от их милости королей Полских тому месту наданных и конфирмацей их Милости панов Монархов нами счастливо панующих за горливым старанем Петра Пугачевича цехмистра и всего товариства их в цеху том найдующихся позволяемо, иж от сего часу цех и братство шаповалов, пилсников, коцников, панчошников и рукавичников пилсняных за ви-чисте в Чернегове закладаем и утверждаем и моць оним даем, аби порядок вшеляки добри в цеху своем мели».

Протягом тривалого часу монополію на виробництво продукції утримував гончарний цех Чернігова. Однак у 1686 р. чернігівський полковник дозволив виробляти й продавати посуд і гончарам, які приїздили до міста. Останні зобов'язані були заплатити цеху певну суму грошей [146].

Монопольне право того чи іншого цеху на заняття певним видом діяльності розповсюджувалось як на ремісників міста, в якому функціонував певний цех, так і на приїжджих ремісників, які мешкали в сільській місцевості поблизу нього. Зокрема, гетьманський універсал указував на залежність сільських ремісників від об'єднаного чернігівського цеху шаповалів, шкарпетників, пивоварів, коцників і рукавичників [147].

Зазначимо, що прагнення цехів до забезпечення монопольного права на заняття якимось видом ремісничої діяльності було одним із їх важливих завдань. Але в результаті своєрідності соціальної структури населення лівобережних міст, у тому

числі й Чернігова, і підкорення її різним владам його не завжди вдавалося вирішити.

Слід зазначити, що монополне право цехів на виготовлення певного виду продукції й обмеження діяльності позацехових ремісників сприяло консервації цехової організації праці, стримувало виробничу ініціативу ремісників. Останнє в свою чергу гальмувало процес переростання ремесла у вищі форми виробництва. Однак це був об'єктивний процес суспільного розвитку. Залучення ж до цехового виробництва нових робочих рук зумовлювалось необхідністю збільшення кількості продукції, що виготовлялася цехами, у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин та зміною в розміщенні професійних сил [148].

Цехи Чернігова включали в себе майстрів різних спеціальностей, функціонуючи, таким чином, як багатопрофільні й багатолюдні організації. Так, у одному з цехів міста працювали одночасно ковалі, колісники, конвісари, золотарі, колодії, мечники, склярі, римарі, токарі, мельники, теслярі і т. д. «Выпись из книг Черниговской ратуши» за 1674 р. згадує про функціонування в місті цеху, в якому об'єднувались шевці й кушніри. Його цехмістром був Яско Федорович [149].

Ремісників різних спеціальностей об'єднували цехи й інших міст України, а також Білорусі, Польщі, інших країн [150]. Причини цього в історичній науці пояснюються по-різному. Одні вчені зв'язують їх зі зміною мети цехів, з існуванням великої кількості позацехових ремісників (у таких умовах цехові ремісники мали розраховувати як на свої привілеї, так і на чисельність) [151], О. П. Ігнатенко й В. М. Кулаковський – з існуванням в окремих ремеслах малої кількості ремісників та неможливістю в зв'язку із цим організувати ними свій цех [152]. Польський вчений М. Маловіст вбачає в цьому явищі можливість розвитку капіталістичної кооперації [153]. Таку ж позицію щодо цього займає В. Й. Борисенко. О. С. Компан вважає, що «саме таким явищем на Заході в XIV-XV ст. була концентрація цехових організацій» [154].

Інколи на Лівобережній Україні в одному цеху об'єднувались ремісники міст і навколишніх сіл [155], що засвідчує про відсутність у лівобережних цехах станової замкненості. Не складає винятку в цьому плані й Чернігів. Подібне практикувалось, зокрема, в чоботарському й ковальському цехах міста, до яких мали входити, крім місцевих, і сільські ремісники, вносячи в братську скриньку певну грошову суму. Останнім дозволялося виготовляти свою продукцію й продавати її лише за таких умов [156].

Це явище О. С. Компан пояснює неконкретністю, нечіткістю, розпливчастістю організації економіки в містах України, наближенням міського життя до сільського, а також можливістю виконання ролі осередків розвитку ремісничого виробництва в Україні селами [157].

У джерелах є відомості про існування в Чернігові братств. Зокрема, вони згадують про існування в 1689 р. об'єднання «в цеху и братстве» пивоварів, шаповалів, шкарпетників, коцників і рукавичників міста [158]. Ці організації мали чітко виражену економічну природу [159]. У другій половині XVII ст. головну мету своєї діяльності вони вбачали як у посиленні впливу церкви на життя цехів, так і в зміцненні становища місцевої верхівки [160].

Цехам надавалися певні пільги. Полковнику й козакам, які проживали в Чернігові, заборонялося збирати з ремісників будь-які побори й, крім того, дозволялося «майстеровим людем, всех цехов ничего как на полковника так і на инних людей, нинакого безденежно ничего неделати» [161].

Важливе місце в системі соціально-економічних відносин Чернігівщини другої половини XVII ст. належало промислам. Досить поширеною галуззю господарства тут був борошномельний промисел [162]. Переписні книги 1666 р. зафіксували функціонування у Чернігові 14 млинів. Як правило, вони належали найзаможнішим верствам населення міста та монастирям. Власниками млинів були окремі представники духовенства. Так, наприклад, єпископ Чернігівського кафедрального монастиря мав млини на ріках Стрижень і Ворбка [163]. Міцні позиції займав у борошномельному промислі ігумен Ніжинського монастиря А. Акимович [164].

Монастирі та окремі представники духовенства з метою збагачення дозволяли

споруджувати на своїх землях млини старшині, заможним міщанам і козакам. Так, наприклад, Лазар Баранович, надаючи в 1690 р. «знатному обывателю» воронезькому Лазарю Матвієвичу право на будівництво на річці Івоті млина «власным своим коштом», зобов'язував його згодом половину «розмеров мелницких до двору нашего пастырского» віддавати [165]. Від показанщини й «помолещизны» Лазаря Матвієвича звільняли [166]. Архієпископ Феодосій Углицький, дозволивши тому ж Лазарю Матвієвичу в 1694 р. «в грунтах наших катедральных» під селом Пограбками на р. Івоті «греблю сыпати» й будувати при ній млин із винницею, вимагав від нього за це сплати «до катедры» 200 червоних золотих [167].

Коли до І. Самойловича дійшли чутки про затримку в наданні млинової частини ігумену Чернігівського Іллїнського монастиря козаками – власниками млинів, розташованих на землях цього монастиря, гетьман у 1679 р. суворо наказував, щоб «каждый ведаючи о таковой воле нашей, не толко в монастырских маетностях, но и во всяких держанях... кроме мелницкое части третей, прешкоды не чинил, и двох частей державци належных з млина не забирал» [168].

Власниками млинів були й посполиті: «Сколько ни есть мелниц в украинских городех и в полках, и то мало не все козацкое волное, хотя... есть и посполитых людей», – зазначав у 1677 р. І. Самойлович [169].

П'ять млинів (Білоуський, «Горілий», Рижківський, Грицьків і Попівський, що на річці Стрижні), дав у 1650 р. «всему месту» Чернігову полковник Мартин Небаба [170].

Врахувавши просьби війта, бурмистрів і всього магістрату чернігівського, Іван Брюховецький на «росходи ратушніе публичные» в м. Чернігові надавав погорілівський млин на два жорна й «ступи в собе меючий» на річці Білоусі. Гетьман попереджав місцевих полковника, отамана й ревізорів військових, щоб вони в утриманні цього млина «жадное перешкоды и трудности нечинили и чинить неважилися под воисковим каранем» [171]. Права чернігівської ратуші на зазначений млин були підтверджені згодом й іншими гетьманами, зокрема Іваном Самойловичем [172].

Чимало млинів на Чернігівщині належало війтам. Чернігівський війт Іван Скіндер мав кувечицький млин. Богдан Хмельницький 8 листопада 1649 р. надав йому «для обисти Его» Лопатинський та Застриженський млини [173].

За даними переписних книг 1666 р., чотири млини належали в Чернігові козакам [174].

Гетьманська адміністрація й царський уряд були зацікавлені заняттями борошномельним промислом у масових масштабах, вбачаючи в цьому «дело доброе» [175], адже отримували немалі прибутки – «розмеровіе приходячіе пожитки», як зазначалось у тогочасних документах [176]. У статтях гетьмана І. Брюховецького записано, що «мельницы мещанские и мужичьи, oprичь им третьей мельной (мельничной?) мерки в государеву казну подлежати должны» [177].

Саме це мав на увазі чернігівський полковник Лисенко, дозволяючи в 1669 р. К. Речичанину збудувати млин на річці Березній. Будучи зацікавленим в отриманні в майбутньому великих прибутків від цього млина, полковник перші півтора року звільняв власника від внесення йому «датков» [178]. Надалі у зв'язку із зміцненням влади старшини й посиленням експлуатації нею народних мас у складі власників млинів відбулись істотні зміни. Із 350 млинів, зафіксованих у 1754 р. на річках Чернігівського полку, міщанам належало лише два млини; монастирських млинів було 37, старшинських – 309 [179]. Ці зміни стосувались і полкового міста Чернігова.

У другій половині XVII ст. Чернігівщина займала одне із провідних місць у розвитку гутного промислу в Україні, зв'язаного із виробництвом скла. На території Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків функціонувало понад 20 гут. Найчастіше власниками їх були заможні люди, у тому числі й мешканці Чернігова. Так, наприклад, у Синявській сотні, за свідченням старожилів, «слобода Гута поселена полковником Чернеговским Евфимом Лизогубом... на волной земли при Гуте полковой, которою Гутою, як тот полковник Лизогуб, так по нем и Подуботок, полковник, владел до гетманства Скоропадского». Яків Лизогуб 17 лютого 1705 р.

за 14 коп. купив «в вечную посессию» Брецьку гуту в Криштофа Буки. Разом із нею Лизогубу відійшли ниви, сінокоси, лісок [180].

Володіли гутами монастирі. Так, у селі Неданчичах існувала «архіерейская гута», яка спочатку належала Григорію Юхимовичу Кривописі, а в нього згодом була куплена Чернігівською кафедрою. Належність гуті останній гетьман І. Мазепа підтвердив універсалом від 1701 р. [181]. Напевно, Чернігівському Троїцькому Іллінському монастирю належала гута в с. Бреч, бо згадки про неї відклалися саме в документах цього монастиря за першу половину XVIII ст. [182].

На гутах використовувалась наймана робоча сила, у ролі якої виступали й селяни [183], відбуваючи «всякую подданническую роботизну». Виробничий процес здійснювався на основі чітко окресленої спеціалізації праці. Це дає підстави вважати гуту зазначеного періоду підприємствами мануфактурного типу на ранній стадії їх розвитку [184].

На Чернігівщині було розповсюджене добування поташу, незамінного у виробництві селітри, скла, фарб, мила, парфюмерії. Цей процес здійснювався на спеціальних заводах – будах. Багато їх мав, зокрема, Лазар Баранович. У 1666 і 1668 роках священник вивіз на продаж в один лише Архангельськ 462 бочки поташу [185]. На будах багатьох промисловців застосовувалась наймана праця.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі значних темпів розвитку набиало металургійне виробництво, що було викликано гострою необхідністю в задоволенні потреб тогочасного господарства й війська залізом. Випускали його, як правило, в руднях. Зосереджувались ці підприємства переважно в Сіверщині. Деякими з них іще з довоєнних часів володіли шляхтичі. Зокрема, власником підприємства на р. Ворзні в Чернігівському полку тривалий час був Олександр Россудовський. Однак, за переписними книгами 1666 р., його «маятность села и деревни и рудня» значаться «за великим государем». Пізніше, як повідомляв у січні 1668 р. чернігівський воєвода Андрій Толстой боярина Петра Шереметєва, цією руднею «по привилію» гетьмана Івана Брюховецького «начал владеть... Черниговской казатцкой писарь Левон Полубоченко» [186], який мав також Медведівську й Ражновську рудні, «в кгрунтах его розсудовских именующихся» [187].

У ролі власників рудень виступали, як правило, заможні люди, а також монастирі м. Чернігова. Так, Чернігівському Іллінському монастирю належала «железница» на лівому березі ріки Кривої поблизу села Неданчичі. Засновниками її були, напевно, німці-колоністи [188], які, за народними переказами, мешкали колись тут і «добре (богато) жили, зализа їх було до безвисти». Пізніше на місці, де стояла «железница», рибалки виявили залишки великих цегляних печей. Місцевість також була вsipана «глыбами жужелицы» – залишків від переробки заліза [189]. Руднею на річці Слоті володів Чернігівський Троїцький монастир [190]. Мав рудні також Чернігівський кафедральний монастир. Подекуди вони належали міщанам [191].

Із добуванням заліза був тісно зв'язаний мідеплавильний промисел. Чернігів був далеко відомий як місто, де виливались дзвони.

Зернове господарство Чернігівщини давало достатню кількість хліба. За даними на 4 січня 1682 р., у Чернігові було «четыре житницы да анбар большой да с хлебными ж запасы одиннадцать ям; а в тех житницах и в анбаре и в ямах великого государя хлебных запасов 1564 четверти с осминою» [192].

Це створювало належні умови для заняття населення міста винокурінням. Промисел був прерогативою заможних верств населення й монастирів. Однак займалися ним і незаможні чернігівці, передусім міщани й селяни.

Монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв прибрали до своїх рук гетьманська адміністрація й царський уряд. У місті заборонялось продавати горілку в роздріб. У 1656 р. гетьман І. Виговський заборонив шинкувати горілкою чернігівським міщанам, «окром що захочут гуртом продати» [193].

Універсалом від 16 листопада 1657 р. гетьман не дозволяв не лише чернігівським козакам, а навіть полковнику шинкувати горілкою. Продаж оптом дозволявся, якщо вони «захочут гуртом продати то не мает быти зборонно», – зазначалось у документі [194].

Проте, незважаючи на заборону, горілка в роздріб у місті все-таки продавалась. Цікаве в цьому плані повідомлення чернігівських міщан у магістрат. У ньому стверджувалось, що на ринку горілку «межи крамами» шинкують. Там розвелось багато п'яниць, які заважають купцям: «великое уприкрене и доуку чинят, и у торгов попившисе и бючисе перешкажают» [195]. Навіть були погрози спалити місто [196].

Інша скарга засвідчувала, що «в Чернигове ж де в нижнем городе всякие люде шинкуют питем которые повинни платит в ратушу надлежащий платеж и те люде с тех шинков ничего им в ратушу не платят» [197].

І Яким Сомко 6 червня 1662 р. суворо наказував козакам і міщанам міста, аби «от сего часу тых шинков горилчаных в рынку поперестали и от сего часу не важилис шинковать» [198].

У кінцевому рахунку суть цієї скарги зводилась до того, щоб козаки не порушували монопольного права на продаж горілки, за який чернігівські міщани вносили в царську казну 200 рублів [199].

З осіб, які посягнуть на порушення цього наказу, передбачалося збирання штрафу в розмірі однієї тисячі талерів, що мав надходити до Військового скарбу.

Іван Брюховецький дещо пом'якшив ситуацію. Універсалом від 6 червня 1663 р. він не забороняв мати шинки. Однак, в іншому універсалі, виданому того ж таки дня, він наказував чернігівському полковнику, щоб він «мещаном у шинкарок чернеговских скапщини вибрати неборонил» [200].

Царський уряд також уважно слідкував за реалізацією спиртних напоїв. Чернігівським міщанам, які займалися їх виготовленням і продажем, «Его величество указал... в Его величества казну имати ежегод безпереводно... по полтретя золотом от всякого питья на всякой год» (1660 р.) [201].

У 1666 р. цар заборонив у Чернігові торгівлю в роздріб вином (у першу чергу це стосувалося козаків), категорично заявивши, що «козаки и солдаты і стрелцы шинковать вином не будут». Домовленість щодо цього була досягнута з полковником Дем'яном Ігнатовичем; у ній також підкреслювалось, що «козаки впред шинковать вином не будут для того чтоб статей договорных тем ненарушить» [202]. Порушників передбачалося притягати до відповідальності: якщо вони «вином с сего числа шинковать будут... за то тем стрелцом и салдатом будет учинено жестокое наказане», – зазначалось у «Памяти» Кирила Хлопова (чернігівського воєводи) [203].

Купцям, які приїздили в місто, також заборонялась торгівля «питя» «фартою» (квартою. – П.П.) [204]. Слід зазначити, що й інші товари вони повинні були продавати «все вдруг (оптом. – П.П.), а не локтем» [205].

Не складали винятку в питанні торгівлі спиртними напоями й інші міста Чернігівщини, на мешканців яких також розповсюджувались чи то обмеження торгівлі ними, чи то повна заборона. Наприклад, «товариству яко и посполству места Нежина» на підставі універсалу Івана Брюховецького (23 червня 1663 р.) заборонялося шинкувати горілкою «межи коморами и на месте... оприч дворов». Такою ж мірою це стосувалося і людей, які приїздили в місто «з горелками» [206].

У Чернігові Брюховецький дозволяв «у шинкаров... скатцены (скатнаго?) вибирати... также побору на порох» [207].

Козакам Ніжина дозволялося виготовляти не більше двох казанів горілки на рік. Продавати її вони мали право лише «гуртом (тобто оптом. – П.П.), а не квартою». «Мещанін зас жаден так робить як и продават гарелку исповинен». Гетьман І. Брюховецький, підтвердивши це універсалом від 2 лютого 1666 р. наказував полковнику й отаману від «кожного выше двох казанов казака гарелку робячого, а мещаніна и козаков квартою продаючого... забирають». Відібрану горілку передбачалося використовувати на ратушні потреби. І будь-кому суворо заборонялось чинити опір з цього приводу [208]. Такими діями гетьман намагався позбавитися від перепон «в аренде гарелчаной» [209].

Однак для Чернігівщини характерним було те, що, незважаючи на цілу низку виданих гетьманом і царським урядом указів, спрямованих на обмеження й заборону торгівлі спиртними напоями, передусім горілкою, в роздріб, така торгівля,

як засвідчують джерела, все ж не припинила свого існування. Так торгували козаки, міщани, особи духовного стану. Таке свавілля можна було зустріти хіба що ще в м. Києві, де «товариство... дерзновенним и без розумним упором держати оным важится». Універсалом від 25 листопада 1706 р. Іван Мазепа передбачав покарання непокірних «под утратою всей худобы». Павло Полуботок універсалом, виданим 15 квітня 1710 р., на жителів Чернігівського полку, «хто горелкою шинкует», накладав податок «от кухвы по десят золотих, а от носатки по золотому». Їх збором передбачалось займатися двом спеціально призначеним із числа «певных и правдивых» осіб «з казацкой и мещанской стороны». Отримані доходи мали надходити у розпорядження чернігівської ратуші [210].

На території Чернігівщини була дозволена торгівля горілкою російським торговим людям. У багатьох містах були влаштовані так звані кухлеві двори, які в необмеженій кількості приймали від населення товар, який з часом перепродувався в роздріб за значно вищою ціною, що забезпечувало одержання великих прибутків. У 1677 р. кухлеві двори дозволялося мати в населених пунктах, у яких проживало не менше 500 чоловік.

За даними «Росписного списка» Чернігівської фортеці 1682 р., у Чернігові такий двір був розташований в «нижнем остроге» (нижньому місті). Це унікальне джерело дає також опис чернігівського кухлевого двору: «На нем строения: светлица да черная изба; погреб с выходом. Две бочки мерные, одна винная, а другая – пивная – дубовые. Ведро мерное, кварта и полкварты, гарнец и полгарнца мерные деревянные, лейка мерная, две стойки – одна винная, другая – пивная. Шандал железной, топор, два буро́ва, две скобели» [211].

Прибутки кухлевих дворів від «винные покупки и от той винной продажи» фіксувались у «Книги кружечного двора» «за целовальниковыми руками» [212].

У 1669 р. у міщан Чернігова, Ніжина й Переяслава передбачалось закупити 600 відер горілки [213]. В одному лише Чернігові за рік (вересень 1672 р. – вересень 1673 р.) на кухлевий дір надійшло 294 відер горілки. Крім того, пивовар того ж двору зварив 1105 відер пива. Все це після реалізації дало чистий прибуток на суму 70 руб. З алітні. Частину його було використано на різноманітні господарські потреби двору, а частина стала надбанням казни [214].

Крім спиртних напоїв, важливими предметами торгівлі в Чернігові були також різноманітні ремісничі вироби, продукти харчування та інші товари широкого вжитку. Спостерігалась активна конкуренція між міщанами, козаками, людьми інших станів. Так, наприклад, чернігівські міщани скаржилися, що «в нижнем городе поселились вольные люди, устроили шинки, лавки и не платят в ратушу, ссылаясь на то, что сидят на земле Елецкого и Ильинского монастырей» [215]. Напевно, вони платили монастирям, адже ті їх захищали. У 1690 р. купці Чернігова висловлювали незадоволення козаками, що «на мещанской земле построили многие козаки лавки, и от того запустили» [216]. Через певний час царський уряд розпорядився «козацкие лавки з их мещанской земле снести» [217].

Слід зазначити, що Чернігів був одним із важливих центрів торгівлі на Лівобережжі. В місті тричі на рік збирались ярмарки: на Воскресіння Христове, Семенів день, Богоявлення. Кожен із них тривав по два тижні. Торгували на чернігівських ярмарках не лише місцеві жителі, а й мешканці інших українських міст, приїздили навіть іноземні купці.

Збереглися відомості про прагнення чернігівського магістрату влаштувати в місті два гостиних двори [218]. Одному з них передбачалось бути «в городе, а другому на посаде» [219]. На півдні Лівобережної України такі двори з'явилися значно пізніше – лише у другій половині XVIII ст., бо там купецькі традиції були значно слабшими, ніж у північній її частині.

З Чернігова вели шляхи до багатьох українських, російських і білоруських міст. Найважливішими шляхами сполучення були: Чернігів – Мена – Ніжин – Монастирище – Прилуки – Пирятин – Лубни – Полтава; Чернігів – Олишевка – Чемер – Козелець – Київ; Чернігів – Горбов – Вересоч – Ніжин; Чернігів – Любеч – Лоїв;

Чернігів – Добрянка; Чернігів – Мена – Ропськ – Топаль – Стародуб – Мглинськ – Рославль – Смоленськ; Чернігів – Новгород-Сіверський – Калуга – Москва. Від міста пролягав тракт до Глухова. Менш відома дорога – Старий шлях – з'єднувала Чернігів із Носівкою [220]. Зазначені шляхи були важливим комунікативним засобом торгово-економічних зв'язків полкового міста.

1. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского. – Киев: В Лито-Типографическом Заведении Иосифа Вальнера, 1848. – Т. I. – С. 72.

2. Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1993.

3. Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвою // Киевская старина. – 1887. – Кн. 8. – С. 723.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV. – Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – С. 224.

5. Акты Московского государства, изданные императорскою Академиею наук под редакциею Н.А. Попова. – СПб: Типография Императорской Академии наук, 1894. – Т. II. – Разрядный приказ. Московский стол. – С. 225. (Далі: Акты МГ).

6. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 4-5. (Далі: З нових документів про національно-визвольну війну...)

7. Там само. – С. 5-6.

8. Дневник Богуслава Казимира Машкевича 1643-1649 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – Выпуск II. – Первая половина XVII ст. – С. 422.

9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: В типографии П.А. Кулиша, 1861. – Т. III. – С. 233. (Далі: АЮЗР).

Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 36 (Далі: Чернігову 1300 лет...)

Rawita-Gawronski F. Sprawy i rzeczy ukrai skie. – Lwow, 1914. – S.23.

10. Наукова бібліотека НАН України імені В.Стефаника у Львові. Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр. 225/II. – Арк. 169.

11. Див.: Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – Приложения. – С. 74-75.

12. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 31-32.

13. Див.: Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нём с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. 30. (Далі: Краткий очерк истории г. Чернигова...).

14. Наукова бібліотека НАН України імені В.Стефаника у Львові. Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр. 225/II. – Арк. 115.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах – М.: Изд-во АН СССР, 1954 – Т. II. – С. 48, 129. (Далі: Воссоединение...)

История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1983. – С. 22, 218, 356.

Див.: Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 55-56.

15. Воссоединение... – Т. II. – С. 48.

16. Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні,

- історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства: Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів. 2007. – С. 79-85.
17. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 498.
 18. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 16.
 19. Воссоединение... – Т. II. – С. 340.
 - Компан О.С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 94.
 20. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 337. (Далі: Документы об освободительной войне...).
 21. Краткий очерк истории г. Чернигова... – С. 30.
 22. Документы об освободительной войне... – С. 337.
 23. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 177 (Далі: Богдан Хмельницький).
 24. Воссоединение... – Т. II. – С. 487.
 25. Там само. – С. 26.
 26. Див.: Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – М.: Университетская типография, 1889. – Т. III. – С. 188. (Далі: Отпадение Малороссии от Польши...)
 27. Воссоединение... – Т. II. – С. 26.
 28. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 179.
 29. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши... – Т. III. – С. 188.
 30. Документы об освободительной войне... – С. 422.
 31. Воссоединение... – Т. II. – С. 26.
 32. Документы об освободительной войне... – С. 430.
 33. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну... – С. 7.
 34. Воссоединение... – Т. II. – С. 26.
 35. Документы об освободительной войне... – С. 430.
 36. Там само. – С. 457.
 37. Kotłubaj E. Zycie Janusza Radziwiłła. – Włno; Witebsk, 1859. – S. 167.
 38. Пиріг П.В. З історії Ріпок // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3.
 39. Grabowski A. Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – Т. I. – S. 318.
 40. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 33-34.
 41. АЮЗР. – Т. III, – С. 474.
 - Чернигову 1300 лет... – С. 39.
 - Едомаха І. Події визвольної війни 1648-1654 років на Чернігівщині // Деснянська правда. – 1953. – 13 грудня. – С. 2.
 42. Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – С. 269-271.
 - Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. I. – С. 325.
 - Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. – Исторические монографии и исследования. – СПб: Издание Общества для пособия нуждающихся литераторам и ученым, 1904. – Книга четвертая. – Томы IX – XI. – С. 441.
 - Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 185.
 43. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 31-33.
 44. Акты МГ. – Т. II. – С. 305.
 45. Там само. – С. 310.
 46. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 34.
 47. Акты МГ. – Т. II. – С. 332.
 48. Там же. – С. 333.
 49. Там само. – С. 337.

50. АЮЗР. – СПб: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т.Х. – Дополнение к III тому. – С. 174.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Харків: Пролетар, 1931. – Т.IX. – Ч. 2. – С. 692.
51. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 34.
- Петровський М.Н. Нариси з історії України XVII – початку XVIII століть. 1. (Досліди над літописом Самовидця). – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 58-59.
52. Акты МГ. – Т.II. – С. 332.
53. Там же. – С. 333.
54. Там же. – С. 322, 324.
55. Там само. – С. 333.
- Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч.2. – С. 692.
56. Воссоединение... – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т.III. – С. 326.
57. Акты МГ. – Т.II. – С. 312.
58. Воссоединение... – Т.III. – С. 326.
59. АЮЗР. – Т.III. – С. 163.
60. Акты МГ. – Т.II. – С. 308.
61. Там само.
62. Пиріг П.В. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.
- Пиріг П.В. Чернігівщина у боротьбі з Річчю посполитою в 1654 – 1655 рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 11-15.
63. Див.: Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1966. – Випуск II. – С. 128-129. (Далі: Адміністративний поділ України...).
64. Див.: Там само. – С. 125.
65. Див.: Там само. – С. 124.
66. Див.: Объяснения к учебному атласу по русской истории, составленные и изданные под редакцией проф. Е. Замысловского. – СПб, 1887. – С. 70.
67. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. – М., 1875. – С. 329-337. (Далі: Реестра...).
68. Див.: АЮЗР. – Т. X. – Т.Х. – С. 239.
- Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 243, 347, 407, 563.
- Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648-1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 92.
69. Грушевський М. Історія України – Руси. – К.; Відень, 1922. – Т.VIII. – Ч. 3. – С. 280.
70. Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С.38.
71. Белокуров С.А. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках 1654-1656 гг. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – М., 1905. – Кн. 2. – Смесь. – С. 28-31.
- Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України... – С. 147.
72. Див.: Реестра... – С. 329.
73. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 359-360.
74. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 170 (Далі: Документи Богдана Хмельницького).
75. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 358.
76. Див.: Там само. – С. 360.
77. Див.: Реестра... – С. 329-337.
78. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після вхо-

дження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 279-280.

Піріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. – С. 104-105.

Піріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 26-28.

Піріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 71-75.

Піріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 9-19.

79. Документи Богдана Хмельницького. – С. 147.

Піріг П.В. Гетьман Іван Брюховецький (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2010.

Піріг П.В. Гетьман Дем'ян Многогрішний (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2008.

Піріг П.В. Гетьман Іван Самойлович (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2008.

Піріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007.

80. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.1. – С.4. (Далі: Источники...).

81. Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные II-м отделением Собственной Его Императорского величества канцелярии. – СПб, 1852. – Т.III. – Стп. 844, 845, 897, 898, 1004.

Російський державний архів давніх актів. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 15. Арк. 1-12, 15, 20, 32, 47, 93, 122. (Далі: РДАДА).

82. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.І. – Спр. 58048. – Арк. 382 (зв.). (Далі: НБУ.ІР).

83. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 13, 15, 69. Спр. 153. – Арк. 12.

84. Там само. – Спр. 153. – Арк. 1

85. Там само. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 19, 33, 41, 87, 99.

86. Там само. – Оп. 1. – Спр. 158.

87. Там само. – Оп. 5. – Спр. 505. – Арк. 1.

88. АЮЗР. – СПб: Типография В.В. Праца, 1872. – Т.VII. – С. 228.

89. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники... – С. 4.

90. Там само. – С. 4-5.

91. АЮЗР. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т.VI. – С. 42.

92. Див.: Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. – М.: Издательство Московского университета, 1960. – С. 165, 167.

93. АЮЗР. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С. 247.

94. Там само. – Т.VI. – С. 31-33.

95. Там само. – С. 62.

96. Там само. – С. 19.

97. Там само.

98. Там само.

99. Там само. – С. 96.

100. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 505. – Арк. 1.

101. Там само. – Арк. 2.

102. Там само. – Спр. 200. – Арк. 65-66.

АЮЗР. – Т.V. – С. 98.

103. Див.: Софроненко К.А. Указ. соч. – С. 166.

104. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 67.
105. Там само. – Арк. 22.
106. Там само. – Арк. 33-34.
107. Там само. – Арк. 34.
108. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665-1667 г. (Из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – № 5. – Май. – Приложения. – С. 50, 54. (Далі: Переписка...).
109. АЮЗР. – Т.VI. – С. 96.
110. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 25-26.
111. Там само. – Арк. 26.
112. Там само. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 22.
113. Там само. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 19, 35.
114. АЮЗР. – Т.V. – С. 122.
115. Оглобин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – С.1.
116. АЮЗР. – Т.V. – С. 11.
117. Там само. – С. 122.
118. Там само. – Т.VI. – С. 18.
119. НБУ.ІР. – Ф.VIII. – Спр. 225/97. – Арк. 239-241.
120. АЮЗР. – СПб: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С. 836.
121. Там само. – СПб: Типография М. Эттингера, 1879. – Т.XI. – С. 83.
122. Там само. – С. 89.
123. НБУ.ІР. – Ф.XIV. – Спр. 163. – Арк. 69.
124. АЮЗР. – Т.V. – С. 106, 184-185, 64-66 і ін. Переписка... – С. 38 і ін.
125. АЮЗР. – Т. VI. – С. 77.
126. Див.: Софроненко К.А. Указ. соч. – С. 148-149.
127. РДАДА. – Ф. 229. – Оп.5. – Спр. 52. – Арк. 1.
128. Там само. – Оп.1. – Спр. 153. – Арк. 13.
129. Там само. – Оп.5. – Спр. 505. – Арк. 1.
130. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1-1 (зв.). (Далі: ЦДІА України).
131. Там само. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
132. Там само. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 45 (зв.).
- НБУ.ІР. – Ф.IV. – Спр. 54 485. – Арк. 34 (зв.). Спр. 54 671 (Лаз 34₂). – Арк. 110. Переписка... – С. 48.
133. Див.: Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С. 22. (Далі: Очерк истории города Чернигова 907-1907).
134. НБУ.ІР. – Ф.I. – Спр. 50 899 (Лаз 6₃). – Арк. 7.
135. АЮЗР. – Т. VI. – С. 94.
136. Там само. – С. 96.
137. НБУ.ІР. – Ф.I. – Спр. 58 047. – Арк. 370.
138. Там само. – Арк. 370, 370 (зв.).
139. Там само. – Арк. 370 (зв.).
140. ЦДІА України. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 47 (зв.).
- НБУ.ІР. – Ф.I. – Спр. 54 671 (Лаз 34₂). – Арк. 58.
141. ЦДІА України. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 47 (зв.).
- НБУ.ІР. – Ф.I. Спр. 54 671 (Лаз 34₂). – Арк. 58 (зв.).
142. Див.: Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 22.
143. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том

четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С. 280 (Далі: Организация хозяйства Украины...)

144. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники... – С. 11.

Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 26.

Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К.: В университетской типографии, 1856. – Т. I. – С. 79.

145. Див.: Пиріг П.В. З історії ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Вища школа: проблеми і пошук (філософія, культура, політика, методика). Збірник матеріалів науково-практичного семінару (24 березня 2008 р., м. Чернігів). – Чернігів, 2008. – С. 54-55.

146. Див.: Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 197. (Далі: Міста України...)

Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 112.

147. Див.: Компан О.С. Міста України... – С. 197.

148. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 149.

Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1985. – С. 57.

149. ЦДІА України. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1-1 (зв.).

150. Див.: Игнатенко А.П. Основные черты экономического развития городов Белоруссии в XVII-XVIII вв.: Автореферат дисс...канд. ист. наук. – Минск: Высшая школа, 1963. – С. 14. (Далі: Основные черты...).

151. Лазаревська К. Матеріали для історії цехів м. Літок на Чернігівщині // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 29. (Далі: Матеріали для історії цехів...).

Компан О.С. Міста України... – С. 189, 196.

152. Игнатенко А.П. Основные черты... – С. 14.

Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка. 1980. – Випуск 14. – С. 57.

153. Ma owist M. W sprawie bod a nad historija rzemios a miejskiego w redniowiecznej Po1sce // Roczniki dziej w spo ecznych I gospodarczych. – T. XIII. – S. 14, 15.

154. Компан О.С. Міста України... – С. 197-198.

155. Лазаревська К: Матеріали для історії цехів... – С. 22.

Полтавские цехи в конце 17-го и начале 18-го века // Киевская старина. – 1893. – № 12. – С. 500.

156. Див.: Компан О.С. Міста України... – С. 197.

157. Див.: Там само.

158. Див.: Там само. – С. 187.

159. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – С. VII.

160. Борисенко В.Й. Вказ праця. – С. 100.

161. НБУ.ІР. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 19.

162. Пиріг П.В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах.

Збірник матеріалів науково-практичного семінару (7 травня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 36-45 (Далі: Борошномельний промисел).

163. НБУ. ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 20 873. – Арк. 1.
- ЦДІА України. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1.
164. ЦДІА України. – Ф. 1407. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 33.
165. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 50 926 (Лаз 6₃). – Арк. 50.
166. Там само.
167. Там само. – Спр. 50 928 (Лаз 6₃). – Арк. 53.
168. Там само. – Спр. 50 922 (Лаз 6₃). – Арк. 39.
169. АЮЗР. – Т. XIII. – С. 339.
170. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 20 (зв.).
171. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 497 (Лаз 33). – Арк. 90 (зв.), 91.
172. Там само. – Арк. 93.
173. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 20 (зв.), 21.
174. Див.: Пиріг П.В. Борошномельний промисел. – С. 36-45.
175. Приложения // Труды Черниговской Архивной Комиссии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. – – Выпуск X. – С. 54. (Далі: ТЧАК).
176. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 484 (Лаз 33). – Арк. 9.
177. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции 1786 года // Земский Сборник Черниговской Губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С. 279. (Далі: Экстракт...)
178. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. І. – Т. ІІ. – С. 12.
179. Описание рек и речек Черниговского полка // ТЧГАК. – Чернигов, 1906-1908. – Вып. VII. – С. 3-52.
180. Див.: Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – У Києві: З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 51, 81 і ін. (Далі: Гути на Чернігівщині).
181. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Часть первая. Церковные Древности и предметы христианского культа // ТЧГАК. – Чернигов, 1905. – Выпуск шестой. – Отдел второй. – С. 11. (Далі: Описание...)
182. Див.: Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – С. 43.
183. ЦДІА України. – Ф. 1471. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 161 (зв.)
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Том II. – Полк Нежинский. – С. 218.
184. Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. – К., 1959. – С. 37-38.
- Компан О.С. Міста України... – С. 275.
185. АЮЗР. – СПб, 1875. – Т. VIII. – С. 42.
186. АЮЗР. – Т. VII. – С. 11.
187. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 52 813 (Лаз 12₅). – Арк. 6.
188. Відомі випадки, коли засновниками рудень були поляки (Материалы по истории СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – Том V. Документы по истории XVIII века. – С. 132-133). (Далі: Материалы...).
189. Описание... – С. 11.
190. ЦДІА України. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 1^а. – Арк. 1.
191. ТЧАК. – Вып. X. – С. 52.
- Материалы... – С. 131-134.
- Переписні книги 1666 року. – К: Вид-во АН УРСР, 1933. – С. 415.
192. Чернигову 1300 лет... – С. 47-48.
193. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 21.
194. Рукописи Черниговской Городской Думы // Труды Черниговского правительственного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С. 65. (Далі: ТЧПК).

195. Там само. – С. 68.
196. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 24.
197. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 66 (зв.).
198. Там само.
- ТЧПК. – С. 68.
- Чернигову 1300 лет... – С. 43.
199. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 24.
200. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 21.
201. Там само. – Арк. 18 (зв.); Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 63 (зв.), 68, 69; Спр. 54 495 (Лаз 33). – Арк. 81 (зв.).
202. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С. 72.
203. Там само.
204. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 68 (зв.); Спр. 54 495 (Лаз 33). – Арк. 82.
205. Там само.
206. Там само. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 33, 35.
- Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С. 120.
207. Экстракт... // Земский Сборник Черниговской Губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С. 196.
208. Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С. 120-121.
209. Зазначене вище не дає підстав повністю погодитись із думкою О.С. Компан про те, що в Україні у другій половині XVII ст. мала місце вільна торгівля горілкою. (Див.: Компан О.С. Міста України... – С. 332).
210. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С. 86.
- НБУ. ІР. – Ф. І. Спр. 50 605 (Лаз 5). – Арк. 39-39 (зв.). Спр. 50 608 (Лаз 5). – Арк. 45-45 (зв.).
211. Див.: Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях // Собрание сочинений Н.И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. – СПб: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам, 1905. – Книга восьмая. – Том двадцатый. – С. 369.
- Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 91.
212. Там само.
213. АЮЗР. – Т. VIII. – С. 215.
214. Там само. – Т. XIII. – С. 165-166.
215. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 26.
216. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 18 (зв.); Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 66 (зв.), 67.
217. Там само. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 67 (зв.).
218. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 26.
219. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 68.
220. Про шляхи сполучення див.:
- Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська Старовина. – 1993. – № 4. – С. 62.
- Добровольский П.М. Старинные украинские тракты // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1900. – № 5. – Май. – С. 63-77.
- Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Том третий. Очерк торговли и торгового капитализма. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. – С. 62-64.
- Русов А.А. Русские тракты в конце XVII – начале XVIII в. и некоторые данные о Днепре из атласа прошлого столетия. – К., 1876.
- Старинные тракты или дороги в Южной России // Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 544.

Центральная проблема предлагаемого исследования — Чернигов в Освободительной войне украинского народа под предводительством Богдана Хмельницкого. На основании использования широкого круга источников, прежде всего архивных, воссоздается ход военных событий, освещаются вопросы политико-административного устройства, социально-экономического развития города в середине — второй половине XVII века.

Ключевые слова: Чернигов, Освободительная война, казаки, мещане, Богдан Хмельницкий, Речь Посполитая, полк, сотня, воеводы, ремесла, промыслы, торговля.

The central problem of the research is Chernihiv during the Liberation War of the ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnytskyi. On the basis of using a wide circle of resources, first of all the archive ones, the course of military events is recalled, the issues of the political and administrative system, the social and economic development of the town in the middle and second half of the XVII century are dealt.

Key words: Chernihiv, Liberation War, cossacks, petty bourgeois, Bohdan Khmelnytskyi, Polish-Lithuanian Commonwealth, regiment, handicraft, business, trade.

Андрій Науменко

КОРЮКІВКА ЗА РУМЯНЦЕВСЬКИМ ОПИСОМ МАЛОРОСІЇ

Публікація присвячена опису поселення Каруківки (сучасне місто Корюківка) за Румянцевським описом Лівобережної України 1765-1769 рр. Є джерелом з вивчення історії Чернігівщини.

Ключові слова: Корюківка, опис, господарства

Сьогодні Корюківка є районним центром Чернігівської області, у ньому проживає близько 13,5 тисяч населення. Відоме місто своєю фабрикою техпаперів. Корюківські шпалери знають не тільки в Україні, а й за її межами. У середині XVIII століття це було невелике поселення, де налічувалось кілька десят дворів.

У 1765 – 1769 роках проводився перший детальний опис Лівобережної України. В історичній літературі він ще відомий як Генеральний опис Малоросії. Проводився він за наказом російського генерала Петра Румянцева, який на той час очолював Другу Малоросійську колегію. Основне завдання її полягало в остаточному знищенні української автономії [1].

Територія Гетьманщини у складі 10 полків включала в себе сучасні Чернігівську, Полтавську, частини Сумської, Київської областей України та частину Брянської області Росії.

Перепис здійснювався з жовтня 1765 р. по лютий 1769 р. До кінця доведений не був через початок російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., проводився за чотирма формами. За 1-ю формою описували міста і містечка, за 2-ю – коронні, урядові, монастирські маєтки, за 3-ю – старшинські і шляхетські маєтки, за 4-ю – козацькі володіння [2].

Описувався кожен населений пункт: географічне положення, кількість дворів, чисельність населення, загальна кількість земельних угідь, лісів, худоби; вказувався власник. Потім шов опис окремих господарств: будівлі, поіменний перепис членів родини із зазначенням віку, стану здоров'я та родинної спорідненості. Зазначались наявність чи відсутність орних земель, сіножатей, худоби, занять ремеслами та промислами. Вказувались податки та повинності кожного господаря.

При опису поселень згадувалися промислові підприємства – млини, гути тощо.

Спочатку Румянцев особисто здійснив об'їзд території Гетьманщини протягом літа 1765 року, у зв'язку з чим з'явилась його записка «О усмотренных в Малой России недостатках и неурядиствах, о исправлении которых малороссийской коллегии трактовать должно». Для опису призначались російські чиновники з колеґії [3]. Від кожного полку залучали одного канцеляриста або значкового товариша (старшину без посади), який умів би добре писати, а також писарів. Виділялися і козаки для охорони. Необхідне канцелярське начиння дозволялось брати у сотенних правліннях і магістратах без обмежень [4].

Як наслідок, зібрано і опрацьовано понад тисячу томів матеріалів. У подальшому цей опис практичного використання не мав. Різні його частини опинились в архівах і бібліотеках Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, Москви, Петербурга. Першим, хто наштовхнувся на цей архівний матеріал, був український історик Олександр Лазаревський. Він же у 60-х рр. 19 ст. зробив огляд Румянцевського опису. Слідом за

© Науменко Андрій Миколайович – молодший науковий співробітник Корюківського історичного музею.

ним дані опису використовували у II пол. XIX – на поч. XX ст. Багалій, Лучицький, Мякотін та інші історики. Повністю ж він ніколи не публікувався [5].

Територія сучасного Корюківського району під час проведення опису входила до складу Киселівської, Менської, Понорницької та Волинської сотень Чернігівського полку. Деревня Каруківка перебувала у складі Киселівської сотні. На той час власницею була Анастасія Степанівна Полуботок, удова бунчукового товариша Семена Полуботка [6]. Останній був онуком чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. Взагалі, Полуботки володіли Каруківкою з 90-х рр. XVII ст. з перервою.

Опис Каруківки проводився у серпні 1767 року. У поселенні налічувалось 30 дворів та 3 бездвірні хати, у яких мешкали посполиті (так тоді називали селян). Представників інших станів тут не було. Спочатку текст писався на чернетці, а потім з уточненнями переписувався на біловик. Через це у тексті додається ще один двір, змінюється професійна зайнятість деяких селян тощо. До 60-х рр. XVIII ст. посполиті сплачували натуральний податок гетьману на утримання війська: порції (продовольство) і рації (фураж) [7]. Потім його замінено на грошовий податок – «квартильные деньги». Від кожної хати бралось по одному рублю і дві копійки. Повинності селян на користь власниці не вказано. Оскільки панського маєтку у поселенні не було, то і панщини тут могли не відробляти. Панщина у ті часи становила 2-3 дні на тиждень. З кожного двору її відробляв один чоловік. Крім того, доводилося сплачувати данину власнику як грошима, так і натурою та виконувати другорядні повинності. На той час селяни, хоча і залежали від «державців» (панів), кріпаками ще не були.

Майже всі селянські двори були старими, деякі навіть «ветхими», отже, збудовані ще у XVII-му – на початку XVIII-го ст. Практично всі господарі – місцеві уродженці. Лише шинкар був родом з с. Савинок і ще двоє селян переселилися з Габрелівки (нині с. Трудовик). У 31 дворі налічувалось 40 хат, бо у 8 дворах було по 2 хати, а в одному навіть 3. Проживали у таких дворах як родичі, так і люди, не пов'язані родинними зв'язками. Зафіксовано і 3 бездвірні хати. Такі хати не мали огорожі й були облаштовані гірше від інших. Проживали у них найбідніші.

Лише 11 дворів мали орну землю у розмірі від 6 четвериків до 6 четвертей. Це старі російські одиниці виміру земельних площ, що існували до кінця XVIII ст. Четверик – це 1374 кв. м, або близько 14 соток, а четверть – близько 1,7 га [8]. Отже, найменший розмір поля – 0,82 га, а найбільший – 10,2 га. Городини не враховувалися. Поширений був трипільний обробіток землі (озимина, яровина, пар). Висівалися переважно жито і овес, меншою мірою – гречка, ячмінь. Три господарства свою землю взагалі не обробляли. Кілька господарств тримали волів, 26 мали 1-2 коней, 22 – корів. Навіть вівці і свині вирощували не у кожному дворі. Сінокосами були забезпечені 3/4 господарств, що отримували на них від чотирьох до двадцяти возів сіна. Два вози дорівнювали одній десятині (1,1 га) землі [9]. Половина господарств мала сінокосу на 10 возів, тобто по 5,5 га.

Близько половини господарств жили з ремесла. У населеному пункті налічувалося 12 родин бондарів, 1 – стельмахів, 1 – шевців. Якщо бондарі виготовляли дерев'яну тару та посуд, то стельмахи – вози, сани, колеса. Шевці шили чоботи. Частина каруківчан, не маючи землі та ремесла, жила з поденних заробітків.

Частина селян, очевидно, належала до категорії підсусідків. Такі селяни, щоб не платити податків, не нести ніяких повинностей як державі, так і панам, продавали чи кидали свої господарства, поселяючись у вільних хатах панів, козаків і навіть селян. За термінологією того часу, вони «виходили в соседи». За помешкання платили грошима або відробітками. Жили ж підсусідки за рахунок заробітків [10]. Підсусідками можна вважати Петра Хоменка та Сидора Тарадайку, що разом з родинами мешкали у окремих хатах у дворах: 1 – Мина Скрипки, 2 – Романа Каруки. І Скрипка, і Карука були середньозаможні господарі, у той час, як Хоменко мав лише коня, а Тарадайка взагалі не володів худобою. Євдокія Борова, Мотрона Ткачиха, Тетяна Титенчиха та Іван Білодід з родинами жили у чужих хатах разом з господарями.

В основному всі прізвища, названі в опису, поширені у Корюківці й тепер. Біль-

ше всього тоді було Скрипок (3 двори), Хоменків (3 двори), Авраменків (3 двори). Мірошниченків, Жарих, Литвиненків (по 2 двори). Карук – нащадків засновника поселення – була лише одна родина. Романа Каруку, у порівнянні з іншими, можна вважати досить заможним господарем. Мав більше 5 га орної землі, двох коней, двох волів, корову, іншу худобу. У його дворі було дві хати із сараями та коморами. Лише Каруки мали найманого робітника.

У 43-х хатах проживали 304 особи, що дає в середньому 7 чоловік на помешкання. Найбільше мешкало у дворі Андрія Тройни. З дружиною Тетяною у них було 6 дітей. Разом з ними ще жили молодший брат Андрія Іван з дружиною та чотирма дітьми та їхня мати Агафія, всього 15 осіб.

Найпоширенішими жіночими іменами були Агафія (16), Марія (13), Анна (Ганна) – (9). Серед чоловіків у першу чергу згадуються Іван (17), Григорій (8), Петро та Микита (по 7).

Для хлопців шлюбний вік міг наступати з 16-17 років, а для дівчат навіть з 14. Наприклад: сини Захара Скрипки Кіндрат (17 р.) та Остап (16 р.) показані як холостяки, а донька Анна (14 р.) – як дівка, тобто незаміжня. Дівкою показана навіть родичка шинкаря Зеновія, якій було 13 років. Дружина Федора Максименка Євгенія (40 р.) мала сина Матвія 25 років.

В основному в родинах налічувалося 2-4 дітей. По шестеро нащадків ростили Єгор та Агафія Стельмахи та вже згадувані Андрій та Тетяна Тройни. Найбільше дітей – семеро – мали Каленик та Устина Коробки. Найстарішими за віком батьками були Яків та Уляна Тройни (відповідно 65 і 60 років). Їхньому молодшому синові було 2 роки, а всього мали 4-х дітей.

Чоловіків, старших 60 р., нараховувалось 10, а жінок – 13. До 70-річного віку дожило 4 жінки і лише 1 чоловік. Майже всі вони були слабії по старості.

Таким чином, з даного опису ми можемо довідатися про те, якою була Корюківка майже 250 років тому.

Опис подається зі збереженням тогочасної стилістики, відтворення тексту документа здійснено з наближенням до сучасних норм російського правопису.

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник // за ред. Кудрицького А. – К., 1990. – С. 431.
2. Там само. – С. 158.
3. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866, вып. 1. – С. 3-4.
4. Там само. – С. 11.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 202.
6. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866, вып. 1. – С. 125.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 203.
8. Герасименко Н. О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина 17 – 18 ст.). – К., 1998. – С. 134.
9. Там само. – С. 133.
10. Лазаревский А. Малороссийские помещичьи крестьяне (1648 – 1783 гг.). – К., 1908. – С. 69.

Данная публикация посвящена описанию поселения Каруковки (современный город Корюковка) согласно Румянцевской описи Левобережной Украины 1765-1769 гг. Является источником по изучению истории Черниговщины.

Ключевые слова: Генеральная опись Малороссии, налоги, крестьяне.

This publication describes the settlement of Karukivka (modern town – Koryukivka) by Rumyantsev description of Left-Bank Ukraine in 1765-1769 years, is a source for the study of the history of Chernihiv region.

Key words: General description of Little Russia, taxes, peasants.

Ведомость

Определение о сочинении ... полка Черниговского Генеральной ревизии комиссии владения умершаго бунчукового товарища Семена Полуботка жены Анастасии Степановой Полуботковой ... оной владелицы сотни Киселевской в деревнях Каруковки и Габрелювки на подлежащих посполитских дворах и бездворных хатах ... обоюбо пола душ

1767 года августа 4 дня

Деревня Каруковка владельческая лежащая полка Чернеговского в сотни Киселевской от полкового города Чернегова в 100 верстах и от сотенного местечка Киселевки в 20 верстах на месте ровном лесном ... при речке Бречи.

Владелица оных деревень Каруковки и Габрелювки вышеименованная умершего бунчукового товарища Семена Полуботка жена Анастасия Степанова Полуботкова. Которые деревни ей принадлежащие по грамоте данной ей деду – полковнику Чернеговскому Павлу Полуботку в 1708 году от государя Петра Великого с продчими (підпис)

Опруч оных деревень Каруковки и Габрелювки лесу дровяного малою частию удобного дубового, соснового, осинового, ольхового, березового и протчего мелочного рода на ... Каруковская и Габрелювская пуца ... на 60 верст ...

Лес особливо что при самой деревне Габрелювке начинаемой обруб ... на 3 версты в котором лесе смолового дубового осинового ... удобного ... небольшого дровяного ...

В оной деревне Каруковке подданных ей Полуботковой крестьян 30 дворов, бездворных хат 3.

Всяких людей

Мужского пола от 1 до 16 лет – 70

От 16 лет и до 60 лет – 72

К работе способных – 13

Женска пола от 1 до 16 лет – 60

От 16 до 60 лет – 64

К работе способных – 14.

Земли пахатной определенной владелицы в дачах во всех сменах 34 четверти 4 четверика, да в ...состоящей на 26 четвертей.

Сенокосных покосов в разных местах и в дачах на 269 возов травы средственной. Скота имеется лошадей 38, волов рабочих 9, коров дойных 19, яловых 8, подтелков 12, овец 19, свиней 8, коз 7.

Прежними годами на консистентов давано натурою порции и рации. А ныне платят квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Посполитые

1

Двор старой, в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем живет

Сидор Концавий – 65 лет, от старости слаб, уроженец оной деревни, звания посполитского

Жена его Феодосия – 62 лет от старости слаба

Их дети

1 сын Иван – 29 лет, здоров

Жена его Агафия – 25 лет, здорова

Сын их Ермолай – 6 лет, здоров

2 сын Яков, холост – 19 лет, здоров.

У него земли пахатной никакой не имеется.

Сенокосу травы на 10 возов хорошей и средственной.

Скота у него толко корова дойна 1, подтелок 1.
Ремество имеет бондарское, с тех работ хлебом кормится.
Прежними годами на консистентов давано натурою ... порции ... рации, а теперь платит квартальные денги з хаты 1 р. 2 к.
Впредь промышлять ничем не желает.

2

Двор старой, в нем строения хата 1, комора 1, хлевек жердяной 1.

В нем жительствоет Захария Скрипка 40 лет, здоров, уроженец оной же деревни, звания посполитского.

Жена его Ульяна -35 лет, здорова

У них дети

1 сын Кондрат холост – 17 лет

2 сын Остап холост – 16 лет здоровы

3 сын Ничипор – 3 лет

4 дочь Анна девка – 14 лет.

Поля пахатного и протчих формы угодий не имеется.

Сенокосов в разных местах имеет 5 воз травы средственной.

Скота у него лошады 1, корова дойна 1, коза 1.

Ремество имеет бондарское, тем хлебом кормится.

Прежними годами на консистентов давано натурою ... порции ... рации, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

3

Двор совсем ветхой, в нем строений хат 2, комор 2, сараев 2.

Живущие в оном

Улиян Мазко 40 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Марина 30 лет, здорова.

У них дети

1 сын Роман – 10 лет

2 сын Василь – 6 лет

3 дочь Вера – 19 лет, ушла з дому здоровы

4 дочь Агафия – 5 лет

5 дочь Ирина – 2 лет.

Живет его Мазка тесть Мороз Устим от старости слаб 70 лет, уроженец оной же деревни, звания посполитского.

В другой хате брат его родной Данило Мазко 36 лет здоров.

Жена его Анна 30 лет здорова.

У них дети

1 сын Микита – 9 лет

2 сын Антон – 8 лет

3 сын Семен – 3 лет здоровы

4 дочь Варвара – 13 лет

5 дочь Вера – 6 лет

Брат другой Иов радной холост, 20 лет здоров.

У них земли пахатной и протчих форм угодий не имеется.

Сенокосу имеет в разных местах на 10 возов травы средственной.

Скота имеют лошадей 2, коров дойных 2, овца 1.

Ремества и промысла никакова не имеют, кормятся з заработков.

Прежними годами на консистентов давано натурою порции 2\4, рации 3\4. А ныне платят квартальных денег от хат 2 р. 4 к.

Впредь ничем промышлять не желают.

4

Двор старой в нем строений хата 1, комор 2, сараев 2.

В нем жительствоует

Егор Стелмах 58 лет здоров, уроженец оной деревни Каруковки, звания посполитского.

Жена его Агафия 50 лет здорова.

У них дети

1 сын Ничипор 22 лет, здоров

Жена его Ульяна 20, здорова

У них дети

1 сын Данило 4 лет

2 дочь Параскева 1 года

2 сын Иван – 20 лет, здоров

Жена его Анна – 20 лет, здорова

сын их Иван – 1 год, здоров

3 сын Егора Микита – 16 лет

4 сын Грицко – 13 лет здоровы

5 дочь Христина – 10 лет

6 дочь Анна – 9 лет

У них земли всякой пахатной 6 четвериков, на которой засевают ржи 2 четверика, 1 гречки, 1 овса, ячменя 1 четверик.

Сенокосу в разных местах имеет 20 воз травы сродственной.

Скота имеют лошадей 2, волов рабочих 2, коров дойных 2, яловка.

Ремесство имеют стельмашеское, тем кормятся.

С оного двора давано на консистентов порции 1, рации .., а ныне платят квартальных денег от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желают.

5

Двор старой, в нем строений хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем жительствоует

Федор Максименко 50 лет, здоров, уроженец оной деревни звания посполитского.

Жена его Евгения 40 лет, здорова.

У них дети

1 сын Матвей – 25 лет здоров

Жена его Феодора – 20 лет здорова

У них дети

1 дочь Катерина – 3 лет

2 дочь Мелашка – 1 года здоровы

2 сын его Остап – 10 лет

3 сын Опанас – 8 лет.

У него пахатной земли во всех сменах на 1 четверть да 1 четверик.

На которой сеет рож, гречиху.

Сенокосу в разных местах имеет 10 воз травы сродственной.

Скота имеется лошадь одна, корова дойная 1, подтелок 1.

Ремесство имеет бондарское, чем и питается.

С оного двора на консистентов давано натурою порции .., рации .., а теперь платят квартальных денег з хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

6

Бездворная шинковая хата 1 при ней комора 1, сарай 1.
В ней живет шинкарь с подданных Иван Онопенко 30 лет здоров, уроженец сотни
Понорницкой села Савинок, звания посполитского.
Жена его Агафия – 25 лет здорова.
Дочь их Ксения – 3 лет здорова
Своячина его девка Зеновия 13 лет, здорова.

У его поля пахатного и иных формы угодий не имеется.
Скота имеет лошадь 1, корова дойна 1, коз – 3.
Ремества и промысла никакова не имеет, кормится только з шинку господского.
С оной шинковой хаты прежними годами на консистентов не давано, а теперь
платит квартальных денег 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желает.

7

Двор старой, в нем хаты 2, комора 1, хлевек 1.

В нем жительствоуют
Петро Язловецкий – 40 лет, здоров, уроженец оной деревни, звания посполитого.
Жена его Ксения – 36 лет, здорова.
У них дети
1 сын Тимох холост – 18 лет
2 дочь Марина – 12 лет здоровы
3 дочь Васса – 8 лет.

Братицкая его удова Ефсея Язловецкая 40 лет, здорова.
У ней дети
1 сын Ефим холост – 19 лет
2 дочь Анна – 15 лет здоровы
3 дочь Вера – 8 лет.

У них поля пахатного и протчих угодий не имеется.
Сенокосу имеют на 10 возов травы средственной.
Скота в них лошадь 1.
Ремества и промысла никакова не имеют, питаючися з заработков.
С оного двора на консистентов прежними годами давали четь рации, порции 3\4,
а ныне платят квартальные денги от хат 2 р. 4 к.
Впредь ничем промышлять не желают.

8

Двор совсем ветхой, в нем строения: хат 2, комора 1, хлевек 1.

Проживают в нем
Федор Беретенник – 50 лет, здоров, уроженец оной же деревни, звания поспо-
литского.
Жена его Евдокия 45 лет здорова.
У них дети
1 сын Денис – 15 лет
1 сын Грицко – 6 лет здоровы
3 дочь Мария – 2 лет.
Брат его ... 30 лет, здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.
Жена его Ефимия, 30 лет, здорова.
У них дети
1 сын ... 1 года, здоров

2 дочь 6 лет, здорова.

Поля пахатного и иных угодий не имеется, питаются з ежедневных заработков.
С одного двора на консистентов прежними годами давано натурою ... рации, ... порции, а теперь платят квартальных денег от хат 2 р. 4 к.

Впредь ничем промышлять не желают.

9

Двор старой, в нем строения: хата 1, комора 1, сарай 1.

Живущий в нем

Захарко Хоменко 30 лет, здоров, уроженец прописаной деревни Каруковки, звания посполитского.

Жена его Феодосия 25 лет, здорова.

У них дети

1 сын Грицко – 5 лет

2 дочь Анна – 1 года здоровы

Матчеха его удова Феодосия – 65 лет, от старости слаба.

У него поля пахатного и прочей формы угодий не имеется.

Сенокосу в разных местах имеет на 5 воз травы средственной.

В него скота: корова дойна 1, коза 1.

Ремества и промысла никакова не имеет, питается з заработков.

С одного двора на консистентов годами давано четь рации, порции 2\4, а ныне платит квартальную денгу от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

10

Двор ветхой, в нем строений хата 1, коморка 1, сарай 1.

Живет в нем

Козма Дарапеенко 40 лет, здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Агрипина 40 лет, глазами больна.

У них дети

1 сын Савка – 12 лет

2 сын Кондрат – 10 лет

3 дочь Анна – 6 лет здоровы

4 дочь Ефросиния – 4 лет.

У него земли пахатной и иных формы не имеется.

Сенокосу в разных местах на 5 возов травы средственной.

Скота имеется толко лошадь 1.

Ремества и промысла никакова не имеет, кормится з заработков.

С одного двора на консистентов годами прежними давано натурою ... порции, а рации 1\4, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

11

Двор старой, в нем строений хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем проживают

Удова Екатерина Демянчиха 70 лет, по старости слаба. Муж ея был уроженец оной Каруковки, звания посполитского.

У ней дети

1 сын Остап – 36 лет, здоров

Жена его Татияна – 32 лет, здорова

У них дети

1 сын Апанас – 4 лет

2 дочь Христина – 14 лет здоровы

2 сын Лукян – 29 лет, здоров

Жена его Екатерина – 24 лет, здорова

У них дети

1 сын Аксентий – 8 лет

2 сын Савка – 2 лет

3 дочь Ксения – 5 лет здоровы

4 дочь Мария – 3 лет.

У них поля пахатного и прочих форм угодий не имеется.

Сенокосу имеется на 10 возов травы средственной.

Скотина в ея: лошадь 1, корова дойная 1, теличка 1.

Ремества и промысла никакого не имеется. Кормятся з зароботков.

С оного двора на консистентов годами давано натурою четь рации, порции 2\4, а теперь квартальные денги от хаты в год 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

12

Двор старой, в нем строений: хат 2, комор 2, сараев 2.

В нем живут

Трохим Хоменко 65 лет, от старости слаб, уроженец оной деревни, звания посполитого.

Жена его Матрона 62 лет, от старости слаба.

У них дети

1 сын Иван – 22 лет, здоров

Жена его Параскева – 18 лет, здорова

2 сын Грицко – 16 лет

3 сын Герасим – 14 лет здоровы

4 дочь Елена, девка – 17 лет

Братанич его Петро Хоменко 38 – лет, здоров

Жена его Агафия 30 лет, здорова

У них дети

1 сын Козма – 6 лет

2 сын Василь – 2 лет здоровы

3 дочь Евдокия – 7 лет

Брат его радной Прокоп – 26 лет, здоров

Жена его Агафия – 17 лет, здорова.

У них земли пахатной во всех трех сменах на 6 четвертей.

На которой засевают ржи 2 четверти, овса 4 четверика.

Сенокосу в разных местах имеют на 10 возов травы средственной.

Скота в них лошадь 1, вол рабочий 1, корова дойна 1, подтелок 1, свиня 1.

Ремество имеют бондарское, им кормятся.

С оного двора на консистентов прежними годами давано полрации, порции .., а ныне платят квартальные денги с хат 2 р. 4 к.

Впредь ничем промышлять не желают.

13

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

Живет в оном

Степан Федосенко – 28 лет, здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Ульяна – 28 лет здорова.

У них дети

1 сын Тимох – 1 года

2 дочь Пелагия – 9 лет здоровы

Сестра его родная Пелагия 14 лет здорова.

У него поля пахатного и прочих формы угодий не имеется.

Сенокосу в разных местах есть на 4 воза травы средственной.

Скот имеет: лошадь 1, корова ялова 1.

Ремесства и промысла не имеет никакого, питаются з заработков.

С оного двора консистентам сборов четь рации, порции 2\4, а ныне квартальных денег 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

14

Двор старой в нем строения хат 2, комор 3, сараев 2.

Живет в нем

Мина Скрипка 67 лет, работать может, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Евдокия 60 лет здорова.

У них дети

1 сын Петро – 30 лет

Жена его Феодосия – 28 лет здоровы

У них дети

1 сын Максим – 8 лет

2 дочь Акилина – 2 лет здоровы

2 сын Микита – 27 лет здоров

Жена его Мария – 24 лет здорова

У них дети

1 сын Матвей – 7 лет

2 сын Иван – 6 лет здоровы.

У них земли пахатной во всех трех сменах на 3 четверти впусе без засеvu стоящей.

Сенокосу имеет на 10 воз травы средственной.

Скота имеет лошадь 1, корова дойная 1, подтелков 2.

Ремесство имеет бондарское, чем и питается.

В них живет Петро Хоменко 32 лет, здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Ирина – 28 лет здорова.

У них дети

1 сын Роман – 1 года

2 дочь Васса – 7 лет здоровы.

В них пахатного поля и прочих угодий не имеется, питаются з заработков.

В его скота толко лошадь 1.

З оного двора консистентам годами давано полрации, порции .., а теперь платят квартальные денги от хат в год 2 р. 4 к.

Впредь ничем промышлять не жаляют.

15

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сараев 2.

Живет в нем

Микита Авраменко 30 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Елена 28 лет здорова

Сын их Прокоп – 4 лет здоров

Брат его родной Степан Авраменко 26 лет здоров

Жена его Мелашка 18 лет здорова.

У них пахатного поля во всех трех сменах впусе без засева стоящей на 3 четверти. Сенокосу в разных местах 10 возов травы средственной. Скота в них лошадь – 1, вол рабочий – 1, овец 2, корова яловка 1, свиня 1.

Ремесство имеют бондарское и тем кормятся.

Дядя их Ерош Менский, 40 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Зеновия – 36 лет здорова.

У них дети

1 сын Исак – 8 лет

2 сын Миколай – 3 лет здоровы.

У него пахатного поля и протчих формы угодий не имеется, а питается з ежедневных заработков.

С оного двора консистентам прежними годами давано натурою четь рации и порции, а теперь платит квартальные денги 1 р. 2 к. в год с хаты.

Впрעד ничем промышлять не желают.

16

Дворик совсем ветхой, в нем строений хата ветха 1, комора 1, сарай жердяной 1.

Живущий в нем

Павел Мирочниченко 61 лет, от старости слаб, уроженец Габрелювского владения Еи Полуботковой.

Жена его Агафия 66 лет здорова.

У них дети

1 сын Антон холост – 19 лет

2 сын Тимох – 14 лет здоровы

3 дочь Агафия – 13 лет.

У них земли пахатной и никаких угодий прочих формы нет.

Скота имеет толко овец 2.

Ремесла и промыслу никакова не имеют, питаются з заработков.

С оного двора консистентам годами давано рации..., порции..., а теперь платит квартальные денги от хаты его 1 р. 2 к.

Впрעד ничем промышлять не желает.

17

Двор старой в нем строения: хаты 2, комор 2, сараев 2.

Живущие в оном

Роман Карука 65 лет от старости слаб, уроженец оной же деревни, звания посполитского

Жена его Екатерина 62 лет от старости слаба,

У них дети

1 сын Есип – 18 лет здоров

Жена его Анна – 18 лет здорова

2 сын Давид – 12 лет здоров

Невестка их удова Христина 25 лет здорова.
Наемный работник их Алексей Пархоменко холост 19 лет здоров, уроженец местечка Киселевки, посполитого звания, в год получая платы 3 рубли на харчах и одежи хазяйской.

У него поля пахатного во всех трех сменах на 3 четверти.
На которой засево есть ржи четверть, овса 4 четверика.
Сенокосу имеет в разных на 10 воз травы средственной.
Скота имеет лошадей 2, волов рабочих 2, корова дойная 1, овец 2, свиня.
Ремества и промысла никакова не имеет, кормится з заработков.

В другой хате Сидор Тарадайка 30 лет, здоров, уроженец оной же деревни, звания посполитского.

Жена его Агафия лет 25 здорова.

Дети их

1 дочь его Татиана – 3 лет
2 сын Есип – 6 лет здоровы
3 сын Герасим – 5 лет.

У него земли пахатной прочих формы угодий не имеется, а питается заработками.
С оного двора консистентам прежними годами давано ... рации, ... порции, а ныне платят квартальные денги с хат 2 р. 4 к.
Впредь ничем промышлять не желают.

18

Двор старой, в нем строения хата 1, комора 1, сараев 2.

Живет в нем

Яков Авраменко 50 лет на ноги хром, уроженец сей деревни Каруковки. Звания посполитого.

Жена его Христина 40 лет здорова.

У них дети

1 сын Иван холост – 20 лет
2 сын Федор – 5 лет здоровы
3 дочь Дария – 7 лет.

Земли пахатной и иных формы угодий не имеется.
Сенокосу имеет в разных местах на 6 воз травы средственной.
Ремества и промыслу никакова не имеет, кормится з заработков.
С оного двора консистентам годами давано натурою ... рации, ... порции, а ныне платит квартальные денги от хаты в год 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желает.

19

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем живут

Иван Авраменко 62 лет слаб от старости, уроженец оной деревни, звания посполитского.

У него дети

1 сын Данило – 30 лет
Жена его Ксения – 25 лет здоровы
Дочь их Мария – 3 лет
2 сын Фома – 26 лет
Жена его Зеновия – 20 лет

3 сын Иван холост – 20 лет здоровы
4 сын Лукян – 8 лет 5 дочь Домна – 7 лет.

У них земли пахатной на 3 четверти 6 четвериков во всех трех сменах без засеvu.
Сенокосу имеет в разных местах на 10 воз травы средственной.
Ремесства и промыслу никакова не имеет, питается з заработков.
С оного двора консистентам годами давано четь рации, 2\4 порции, а ныне платит
квартиальные денги от хаты 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желает.

20

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

Жительствует в нем

Марко Литвиненко 40 лет здоров, уроженец оной же деревни, звания поспо-
литского.

Жена его Гликерия – 36 лет здорова.

У них дети

1. сын Павел – 7 лет
2. сын Герасим – 7 лет
3. дочь Ирина – 13 лет здоровы
4. дочь Агрипина – 5 лет

Брат его родной Ониско 30 лет здоров

Жена его Евдокия 25 лет здорова.

У них земли пахатной и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу имеет на 6 воз травы средственной.
Скота имеет лошадь 1, корова яловка 1, коза 1.
Ремесла и промыслу никакова не имеет, кормится заработками.
С оного двора на консистентов прежними годами давано четь порции, рации 1\4,
а теперь платят квартиальные денги от хаты 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желают.

21

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сараев 2.

В нем жительствоет

Удова Мария Тихоновская 70 лет по старости слаба. Муж ея был уроженец той
же деревни, звания посполитого.

У ней дети

- 1 сын Павел – 24 лет здоров
- Жена его Мария – 24 лет здорова
- Дочь их Агафия – 4 лет здорова
- 2 сын ея Степан – 20 лет
- Жена его Инна – 20 лет здоровы
- 3 сын Грицко холост – 18 лет.

У них земли пахатной во всех трех сменах на 1 четверть и 4 четверика, на которой
ржи 4 четверика.
Сенокосу в разных местах имеется на 10 воз травы средственной.
Скота имеет лошадь 1, вол рабочий 1, корова дойная 1, яловка 1, свиня 1, коза 1.
Ремесства и промыслу никакова не имеет, а питается заработками.
С оного двора на консистентов прежними годами натурою давано четь рации,

порции 2\4, а ныне платит квартальные денги от хаты в год 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

22

Бездворная хата ветха 1, комора 1.

В ней живет

Кирило швец 61 года от старости слаб, уроженец сей деревни, звания посполитского.

Жена его Мария 40 лет здорова.

У них дети

1 сын Карп – 15 лет, на ноги хром

2 сын Василь – 8 лет, слеп

3 дочь Васса – 14 лет, здорова

4 дочь Евдокия – 9 лет, здорова

5 дочь Зеновия – 1 года, здорова.

У него поля пахатного и прочих формы угодий не имеется.

З своего ремесла шевского питается.

На консистентов прежними годами давано четь рации, 2\4 порции, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

23

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

Жительствоет в нем

Яков Мирочниченко 48 лет здоров, уроженец оного села, звания посполитского.

Жена его Мария 40 лет здорова.

У них дети

1 сын Григорий – 20 лет здоров

Жена его Параскева – 20 лет здорова

2 сын Андрей – 16 лет

3 сын Савка – 5 лет здоровы

4 сын Николай – 3 лет.

У него земли пахатной и прочих формы угодий не имеется.

Сенокосу имеет на 10 воз травы средственной.

Скота имеет лошадь 1, корова дойна 1.

Ремесло имеется бондарское, тем и кормится.

С оного двора на консистентов годами давано четь рации, 2\4 порции, а теперь платит квартальные денги 1р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

24

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

Живущий в нем

Кондрат Литвиненко – 30 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Агафия – 28 лет, здорова.

У них дети

1 сын Прокоп – 7 лет

2 сын Андрей – 2 лет здоровы

Брат его радной Яков 27 лет, здоров

Жена его Евфросиния – 25 лет, здорова
Дочь их Мария – 2 лет, здорова.

У них поля пахатного и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу имеют в разных местах на 10 воз травы средственной.
Скота имеют лошадь 1, подтелок 1, овец 2, коза 1.
Ремесла и промыслу никакова не имеют, кормятся з заработков.
С оного двора на консистентов годами давано четь рации, четь порции, а теперь платит квартальные денги с хаты в год 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желают.

25

Двор старой в нем строения: хат 3, комор 4, сараев 4.

Живущие в нем

Андрей Тройна – 50 лет, здоров, уроженец оной же деревни, звания посполитого.
Жена его Татiana 45 лет, здорова.

У них дети

1 сын Герасим – 8 лет
2 сын Грицко – 4 лет
3 дочь Анна – 10 лет
4 дочь Татiana – 6 лет здоровы
5 дочь Мария – 3 лет
6 дочь Улияна – 2 лет.

Брат его родной Иван Тройна – 30 лет здоров
Жена его Наталка – 28 лет здорова.

У них дети

1 сын Федор – 8 лет
2 сын Михайло – 7 лет здоровы
3 сын Тимох – 4 лет
4 дочь Ксения – 1 года
Мать их родная Агафия – 70 лет, от старости слаба.

У них земли пахатной во всех трех сменах на 3 четверти на которой посеяно ржи 1 четверть овса 4 четверика.
Сенокосу имеют на 20 возов травы средственной.
Скота имеют лошадей 2, вол рабочий 1, коров дойных 2, свиней 2.
Ремесла и промыслу никакого не имеют, питаются з заработка (вгорі приписка – имеют бондарское).

В другой хате их дядя родной Яков Тройна 65 лет от старости слаб, уроженец оной деревни, звания посполитского.
Жена его Улияна 60 лет здорова.

У них дети

1 сын Микита – 22 лет
Жена его Домна – 20 лет
2 сын Евдоким – 8 лет здоровы
3 сын Юрко – 2 лет
4 дочь Марина – 5 лет.

В них земли пахатной и прочих формы угодий неимеется.
Сенокосу имеется 5 возов травы средственной.
Скота в него лошадь 1.

Ремесла и промыслу никакого не имеется, питается з зарботков.
В третьей хате брата Иванова удова Мелашка Тройнова 66 лет, от старости слаба.

У нее дети

1 сын Иван – 25 лет здоров
Жена его Марья – 20 лет здорова
2 сын Устим – 18 лет здоров.

У нее поля пахатного и прочих формы угодий не имеется.

Сенокосу имеет на 5 воз травы средственной.

Скота в них лошадь 1.

Промысла и ремесла никакого не имеет, питается з ежедневной работы.

С оного двора на консистентов годами давано три чети рации да порции 1 2\4, а
теперь платят квартальные денги 3 р. 6 к.

Впредь ничем промышлять не желают.

26

Бездворная хата 1, при ней комора 1, хлевец 1.

В ней жительствоует

Ониско Мороз – 30 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Евфросиния 28 лет здорова.

У них дети

1 сын Иван – 7 лет
2 дочь Агафия – 9 лет здоровы
3 дочь Улияна – 2 лет.

У него земли пахатной и прочих формы угодий не имеется, а питается ежедневной работой.

Скота имеет лошадь 1.

С ним живет удова Евдокия Боровая 64 лет слаба по старости. Муж ей был уроженец сей деревни звания посполитского.

Сын ея Федор 18 лет здоров

Жена его Евфимия 18 лет здорова.

У ней земли протчих формы ничего не имеется, а кормится ежедневной работой.

С оного двора на консистентов годами давано четь рации, 2\4 порции, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

27

Двор старой в нем строений хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем жительствоует

Никита Хоменко – 40 лет здоров, уроженец сей деревни, звания посполитского

Жена его Евфимия – 30 лет здорова.

У них дети

1 сын Федор – 10 лет
2 сын Захарий – 6 лет здоровы
3 сын Козма – 3 лет.

С ними живет удова Матрона Ткачиха 40 лет, здорова. Муж ее был той же деревни, звания посполитского.

Сын ея Сидор холост 18 лет, здоров.

У них пахатного поля и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу имеется на 10 воз травы средственной.
Скота имеется лошадь 1, подтелок 1, овец 2.
Ремесства и промыслу не имеется, питаются з заработков.
С оного двора на консистентов прежними годами давано натурою четь порции,
четь рации, а ныне платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желает.

28

Двор старой в нем строений хата 1, комора 1, сарай 1.

Живущий в нем

Каленик Коробко 40 лет, здоров, уроженец оной деревни Каруковки, звания по-
сполитского

Жена его Устина 35 лет здорова.

У них дети

1 сын Козма – 9 лет
2 сын Дмитро – 8 лет
3 сын Семен – 7 лет
4 сын Василь – 4 лет здоровы
5 сын Грицко – 3 лет
6 дочь Евдокия – 10 лет
7 дочь Матрона – 1 года

У них земли пахатной и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу имеется на 10 воз в разных местах травы средственной.
Скота в них лошадь 1, подтелок 1.
Ремесство имеет бондарское и тем кормится.
С оного двора на консистентов годами давано натурою одну четь порции и рации
1\8, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желает.

29

Двор старой в нем строения хата 1, комор 2, сараев 2.

Жительствующие в нем

Петро Белодед 35 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Улияна – 28 лет здорова.

У них дети

1 сын Максим – 6 лет
2 сын Иван – 5 лет
3 сын Кирило – 1 года здоровы
4 дочь Марфа – 3 года
Теща его Агафия 68 лет, от старости слаба

Брат его родной Иван Белодед 40 лет здоров

Жена его Пелагия – 30 лет здорова

Сын их Петро – 6 лет здоров.

У них земли пахатной и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу в разных местах на 10 воз травы средственной.
Скота имеет лошадей 2, коров дойных 2, овец нет, свиня 1.
Ремесства и промыслов никакова не имеет, питается з заработков (вгорі приписка
– имеет бондарское).
С оного двора на консистентов годами давано натурою две чети порции, 2\4 рации,

а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

30

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

Жительствует в оном дворе

Степан Ромаш, 60 лет здоров, уроженец той же деревни, звания посполитского.

Жена его Мария – 30 лет здорова.

У них дети

1 сын Грицко – 17 лет

2 сын Гаврило – 12 лет

3 дочь Ульяна – 9 лет здоровы

4 дочь Вера – 6 лет

Падчерица его Елена – 8 лет

2 дочь Матрона 2 лет.

У них земли пахатной во всех трех сменах на 3 четверти, на которой засеено ржи 1 четверть, овса 2 четверика.

Сенокосу в разных местах на 10 воз травы средственной.

Скота у него лошадь 1, корова дойная 1.

Ремесства и промыслу никакого не имеется, питается з заработков.

С оного двора на консистентов годами давано натурою две чети порции и четь рации, а ныне платит квартальные денги от хаты 1р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

31

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем жительствоет

Удова Татияна Жарая 66 лет, слепа. Муж ея был уроженец был той же деревни, звания посполитского.

Дети ее

1 сын ея Захарий – 28 лет здоров

Жена его Агафия – 25 лет здорова

У них дети

1 сын Петро – 3 лет

2 сын Яков – 1 года здоровы

3 дочь Мария – 9 лет.

У них земли пахатной во всех трех сменах на 1 четверть и 4 четверика

На которой посеено ржи 4 четверика овса 2 четверика.

Сенокосу в разных местах имеет на 10 воз травы средственной.

Скота имеет лошадь 1, вол рабочий 1, корова яловка 1, овец 2, коза 1.

Ремесства и промыслу никакого не имеется. Питается з заработков.

С оного двора на консистентов прежними годами давано натурою четь рации, порции 2\4, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

32

Двор старой в нем строения хата 1, комора 1, сарай 1.

Жительствоет в нем

Степан Жарый 30 лет здоров, уроженец оной деревни, звания посполитского

Жена его Матрона 25 лет здорова.

Дядина его удова Анна Чаиченчиха – 70 лет, от старости слаба
Сын ея Микита – 26 лет здоров
Жена его Васса – 22 лет здорова
Сын их Кирило – 2 лет здоров.

У них земли пахатной и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу в разных местах имеет на 10 воз травы средственной.
Скота имеет лошадей 2, корова дойная 1, яловка 1, свиня 1.
Ремества и промыслу никакова не имеется, питается з заработков (вгорі приписка – имеется бондарское).

С ними живет удова Татьяна Титенчиха 30 лет, здорова, муж ее был уроженец оной деревни, звания посполитского.

У ней дети

1 сын Авксентий – 7 лет
2 сын Антон – 6 лет
3 дочь Евдокия – 13 лет здоровы
4 дочь Христина – 5 лет.

У ней никаких угодий и прочих формы не имеется. Кормится з заработков.
С оного двора две чети порции, четь рации на консистентов годами давано, а ныне платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.
Впредь ничем промышлять не желает.

33

Двор старой в нем строения хат 2, комор 2, сараев.

В нем жительствоует

В первой хате Илля Скрипка 45 лет здоров, уроженец оной деревни Каруковки, звания посполитского.

Жена его Мелания 40 лет здорова
Дочь их Татиана – 7 лет здорова
В другой хате брат его родной Андрей Скрипка 65 лет от старости слаб
Жена его Устина – 56 лет здорова.

У них дети

1 сын Самойло – 20 лет здоров
Жена его Феодосия – 18 лет здорова
2 сын Иван – 16 лет
3 сын Герасим – 7 лет
4 дочь Мария – 12 лет здоровы
5 дочь Агафия – 4 лет.

У них поля пахатного и прочих формы угодий не имеется.
Сенокосу в разных местах имеется на 10 воз травы средственной.
Скота в них лошадей 2, корова дойна 1, яловка 1.
Ремесла и промыслу никакого не имеется, питаются з заработков.

С ними живет Иван Белодед 30 лет, на ноги хром, уроженец оной деревни, звания посполитского.

Жена его Мелашка 25 лет здорова.

У них земли пахатной и прочих формы угодий не имеется. Питаются с ежедневных работ.

С оного двора на консистентов прежними годами давано натурою четь порции, четь рации, а ныне платят квартальные денги от хат 2 р. 4 к.

Впредь промышлять ничем не желают.

двор в нем хата 1, комора 1, сарай 1.

В нем живет Мирочник ... 50 лет здоров, уроженец деревни Габриловки, звания посполитского.

Его жена Агафия 48 лет здорова.

У них дети

1 сын Антон – 30 лет

2 сын Тимофей – 18 лет здоровы

3 сын Тимофей – 16 лет.

У них земли пахатной и прочих угодий формы не имеется.

Ремеслом живет делая деревянную посуду.

Прежними годами дано на консистентов 1\4 порции, 1\6 рации, а теперь платит квартальные денги от хаты 1 р. 2 к.

Впредь ничем промышлять не желает.

Борис Матющенко

ТАЄМНИЦЯ СТАНЦІЇ ДОЧ

Інколи скажуть – наче скабку заженуть. Ніяк не забудеш. Як ось і цей спомин. Кілька десятиліть тому, ще в СРСР, друг дитинства Микола Купченко звернувся до мене з несподіваним запитанням.

— Може, хоч ти чув, чию братську могилу недавно відкопали й зарили у нас на станції Доч?

Микола ледь не щодня їздив з хутора Купченки в Доч за поштою для своїх хуторян і Малічиної Греблі.

Зупиняючись метрів за півтора від пошти, Микола припинав коней і йшов навпрошки, іноді й під товарними вагонами, – поки не прислали у Доч вояків-залізничників для розширення перону. Щоб не прошкувати в обхід через переїзд, поштар почав зупинятися зразу за мостом через однойменну річечку Доч, на початку перону. Та одного разу його зупинив вартовий і заборонив крокувати звичною стежкою. На питання «Чому?» кивнув у бік начальства навколо виритої екскаватором канави, де відкопали, мабуть, щось серйозне. Микола теж зацікавився.

Станція Доч. У кінці перону заасфальтовано братську могилу чехів і словаків.

Фото Д. Кравченка.

— Зазирнув я, а в ямі лежать, наче сплять, зо півтора складами ярусами і накритих шинелями вояків у чужих одностроях, взутих у чоботи з шпорами на каблучках. Микола навіть узяв одну для показу.

Хто? Чому? Звідколи? – питань і міркувань вистачало, однак толком ніхто не знав.

Копати припинили. Та через кілька днів по команді зверху продовжили будівництво. Братську могилу знову зарили, присипали баластом, проклали колії, забетонували поряд нову платформу, засвітили світлофори й відкрили рух на схід і захід.

Минули десятиліття, а таємниця на станції Доч продовжувала муляти. Якось почув від хуторян, ніби за селом Високим на залізничному переїзді почастішали ДТП з жертвами, бо десь поряд, кажуть, поховано, мабуть, невідспіваного покійника. І поки не перепоховують по-людськи, триватимуть...

Розповів я недавно про таємницю станції Доч у київській електронній газеті «Наша версія». З припущеннями, що під пероном можуть спати вічним сном вояки нашої першої короточасної незалежної Української Народної Республіки. Чув, ніби в січні 1918 року, напередодні битви під Крутами, на станції Доч стояв запасний полк українських вояків.

А може, польські офіцери, зо 20 тисяч яких у вересні 1939 року, після початку

© Матющенко Борис – член Національної спілки журналістів України.

II Світової війни, полонила союзна тоді гітлерівському вермахту Червона Армія? Ув'язнили їх у Харкові, звідки возили залізницею на страту в Биківню під Києвом і в Катинь на Смоленщині. Там, де зараз кінець перону, була безлюдна околиця і можна було непомітно викопати рів, а вночі підвезти в'язнів і скосити з кулемета.

Може, там поховано «контрреволюційних» чехів, котрі у I Світову тікали з Росії на батьківщину?

Вистачало й інших «може...».

Аж нарешті одне припущення підтвердилося. Краєзнавець Сергій Васюк повідомив, що на ст. Доч у березні 1918-го поховано чехів і словаків, котрі загинули у битві під Бахмачем. В Інтернеті вдалося знайти пам'ятну дошку, яка була встановлена у чеському місті Оломоуці (на знімку) в 1938-ому, напевно, перед гітлерівською анексією Судетів і за рік до початку II Світової війни.

Запекла битва під Бахмачем відбулася 8-13 березня 1918 року. Військові частини 4-го, 6-го і 7-го полків Чехословацького легіону чекали завантаження в ешелони для прямування до Транссибірської магістралі, щоб добратися у Владивосток, пересісти на кораблі Антанти і повернутися в Європу. Чехословацький легіон з 42000 багнетів був створений Тимчасовим урядом О. Керенського влітку 1917-го з полонених чехів і словаків, підданих Австро-Угорської імперії. Після Брестського миру (3 березня 1918 р.) легіонери відмовилися здаватися німцям, бо ймовірна передача їх австріякам загрожувала неминучим розстрілом «за зраду». 8 березня 1918 р. до Бахмача підійшли 91 та 224 дивізії німецької піхоти і заблокували виїзд легіонерів. Вороги переважали кількісно і збройно, та чехи й словаки вирішили пробиватися. Битва тривала 5 днів. Найзапекліший бій відбувся 10 березня. 145 чехів і словаків загинуло, 41 пропав безвісти, 210 поранено. Поразка німців була, пишуть, ще важчою: триста убито і сотні поранено.

11 березня легіонери вирішили вибити німців і з Дочі (35-40 км від Бахмача). Учасник бою згадує: «Ми пішли в атаку і надвечір відтіснили німців. ... Вечором окопалися. Було темно. На полях ще лежав сніг. ... На снігу було видно, скільки мертвих німців лежить, наче ріпи у нас на полях восени... Всі, хто тоді кинувся у бій, були смертниками, це була м'ясорубка». На станції Доч загинуло понад 30 чехів і словаків, яких тоді і поховали у братській могилі.

За спогадами борзнянського краєзнавця Михайла Москаленка, 1975 р. на ст. Доч було поставлено скульптуру з написом: «Здесь похоронены 33 чехословацких воина-интернационалиста, павших в боях за Советскую власть в 1918 году». Однак не над братською могилою, як водиться, а збоку й подалі від перону. Без ексгумації і людних урочистостей. Чи не під залізничною платформою лежить і зниклий безвісти 41 легіонер. На монументі вказано, ніби чехи й словаки билися в Дочі за радянську владу як інтернаціоналісти. Насправді вони прагнули повернутися на свою батьківщину з щойно визнаної незалежною Україною, яку, згідно з миром у Бресті, німці

Пам'ятник Героям Зборова в місті Бланско (Чехія).

***Меморіал полеглим чехословацьким легіонерам,
в селі Калинівка під містом Зборовим.***

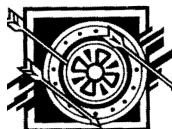
ст. Доч, як на Галичині за Зборівську битву, де влітку 1917 року було завдано дошкульної поразки Австро-Угорській імперії, яка невдовзі розпалася на півдужину незалежних і благополучніших за нас вільних держав Європи.

Борзна (Чернігівщина) – Дніпропетровськ.

Липень 2014 р.

почали звільняти від більшовиків. Не випадково стелу ставили й відкривали майже нишком. Минуло лише сім років після т. зв. Празької весни 1968 р., коли чехи спробували вивратися з соціалістичного табору СРСР, і за наказом Кремля їхню країну окупували війська Варшавського блоку...

...Варто б і нам так увічнити мужність чехів та словаків під Бахмачем і на

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 821.161.2–6:94(477)«1908/1916»

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

ЛИСТИ МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО ДО ІЛЛІ ШРАГА: ФРАГМЕНТ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДІАЛОГУ (1908–1916 роки)

Робота являє собою наукову публікацію датованих 1908–1916 рр. листів уродженця Чернігова, адвоката й громадського діяча М. Могилянського до І. Шрага. У листах, які зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, йдеться про актуальні проблеми тогочасного громадсько-політичного життя Росії й України.

Ключові слова: епістолярій, М. Могилянський, І. Шраг, депутат Першої Державної думи Росії, ув'язнення, Перша світова війна, національний рух.

Звернення до епістолярної спадщини нашого земляка М. Могилянського, крім данини пам'яті цієї різнобічно обдарованої, яскравої постаті кінця XIX – першої половини XX ст., у рік, коли виповнюється 140-й ювілей від дня його народження, безумовно, доречне і в суто академічному сенсі. З кожним роком зростає інтерес істориків, літературознавців, фахівців інших гуманітарних наук до епістолярної спадщини діячів минулих епох. З почуттям ностальгії сучасні історики пишуть: «Дивний світ приватних листів відходить разом із часом у минуле», але водночас стверджують: «жодні послужні списки, аркуші обліку кадрів, записи у трудових книжках не скажуть стільки про особу, як її листи»¹. Щодо значення приватного листування як джерела для гуманітарних студій, сучасна російська дослідниця слушно зазначає: «Незважаючи на те, що епістолярій як лінгвістичний і літературний феномен давно привертає увагу вчених, багато його аспектів ще не розкриті і чекають на своїх дослідників. Досвід ряду вчених, що об'єднали різні підходи при виявленні специфіки епістолярію, переконує, що подібна інтеграція при аналізі матеріалу вельми результативна і розширює можливості дослідження. Тому при розгляді особливостей приватного листування актуальними залишаються і літературознавчий, і лінгво-текстологічний, і функціонально-стилістичний, і прагматичний, і когнітивний підходи»².

На сторінках «Сіверянського літопису» вже друкувалися листи М. Могилянського та його матері до М. Грушевського³, деякі інші матеріали, пов'язані з життям, громадською діяльністю та творчістю цього річного ювіляра⁴, з його діяльністю як члена конституційно-демократичної партії⁵. Проте загалом в сучасній історичній літературі постать М. Могилянського висвітлена значно менше, ніж постать його адресата – чернігівського адвоката, відомого діяча українського національно-визвольного руху Іллі Шрага (1847–1919), яка системно вивчається з початку 1990-х рр.⁶ Настільки відомою, на сьогодні є лише одна його наукова біографія, підготовлена С. Ляшко, де здійснено «спробу створити канву життя М. М. Могилянського та висвітлити на ній один із суттєвих етапів життя та діяльності, пов'язаний із Всеукраїнською Академією

© Демченко Тамара Павлівна, Іваницька Світлана Григорівна – кандидати історичних наук.

наук»⁷. Монографічні дослідження поки що відсутні. Недостатньо інтенсивно виявляється та оприлюднюється його епістолярна спадщина⁸. Частково оприлюднені адресовані йому листи видатних діячів культури⁹. Ненадрукованими залишаються спомини письменника, що зберігаються в Російському архіві літератури й мистецтва (фонд 1267). Багатюща й різноманітна публіцистична спадщина М. Могилянського не виявлена й не систематизована й, відповідно, не інтегрована до резервуару національної культури. Хоча, як свідчив він сам у 1929 р., «больше всего в жизни написал «корреспонденций» (несколько тысяч) и «рецензий» (много сотен)». Нарешті, не складено належним чином біобібліографію. Тому вважаємо незайвим навести стислу біографічну довідку про автора листів.

Михайло Михайлович Могилянський (1873–1942) (*псевдоніми: Андрійко М.; Андрійко Мих.; Гриценко Б.; Лебединский Ап.; М. М.; Максимович Т.; Руссоботовский М.; Павло Чубський*) – український літературний критик і публіцист, літературознавець, науковий співробітник ВУАН і керівник Комісії для складання біографічного словника. Він народився у Чернігові в родині судового чиновника, по закінченні класичної гімназії у рідному місті у 1892 р. поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у роботі марксистських гуртків, за що був заарештований, чотири роки провів у Чернігові під наглядом поліції. Тільки навесні 1903 р. йому пощастило скласти решту державних іспитів і отримати диплом юриста у Новоросійському університеті. Як адвокат М. Могилянський брав участь у великих «аграрних» процесах у Києві, Вінниці, Глухові, Чернігові, політичних процесах у Чернігові, Києві, Петербурзі. У 1904–1917 рр. він обирався гласним Городнянського повітового земського зібрання. У 1913 р. земськими зборами обраний на посаду мирового судді у Городні.

Хоч у 1908–1916 рр. М. Могилянський мешкав переважно у північній столиці імперії, але він завжди почував себе чернігівцем, був у курсі справ чернігівської громадськості, зокрема, брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. У червні 1917 р. він повернувся на Чернігівщину, де прагнув отримати посаду в окружному суді, став одним із організаторів Чернігівського українського видавництва «Сіверянська думка», друкувався у місцевій пресі. За радянських часів очолював у 1919 р. літературний комітет Чернігівського відділу народної освіти, обіймав посаду секретаря кооперативного відділу раднаргоспу.

У 1923 р. розпочався київський період наукової та літературної діяльності М. Могилянського, яскраво відображений у блискучому нарисі Н. Полонської-Василенко¹⁰. Він очолив Комісію Академії наук зі складання Біографічного словника українських діячів, виступав на засіданнях історико-філологічного відділу ВУАН з доповідями про М. Драгоманова, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, рецензував нові видання у журналах «Життя і Революція» та «Червоний Шлях», був активним учасником літературної дискусії 1925–1928 рр., виступаючи з позицій, близьких ідейно та естетично до неокласиків¹¹. Як і багато інших «колишніх», М. Могилянський намагався бути толерантним до радянської влади, але директивні органи цієї влади та її силові структури не залишили у спокої ні його самого, ні його дітей. Мабуть, усіх членів цієї родини – і М. Могилянського, і його доньок Лідію (Ладю) та Олену, і сина Дмитра можна вважати жертвами «Розстріляного відродження». У 1933 р. очолювану М. Могилянським комісію ВУАН було ліквідовано, йому заборонили жити в Києві. Страждання, спричинені трагічною долею дітей, а потім і їхньою стратою, нещасний батько довіряв щоденнику, але навіть там боявся бути щирим¹². Автор передмови до цього вражаючого людського документа писав: «Могилянський ніде прямо не пише, що він боїться, але часто в його словах вібрує страх, і тінь страху неодноразово падає на його слова [...]. Він чув за собою погною і намагався не дати проти себе ніякого додаткового матеріалу»¹³. Єдиною втіхою для загнаної в пастку людини стала література. У листі до В. Міяковського від 5 серпня 1940 р. М. Могилянський зізнався, що вивчає англійську мову, бо «(ну как же встретусь на том свете с Шекспиром, а он ни на каком другом языке не говорит, кроме английского, как же я стану с ним разговаривать?)»¹⁴. Помер палкий шанувальник В. Шекспіра й багатьох інших класиків

світової літератури у с. Велика Мурта Красноярського краю – чи то на заслання, чи то у евакуації. Могила його не збереглася.

На думку упорядників, запропоновані увазі читача листи мають не лише локальне значення. Вони багатопланові й змістовні, бо висвітлюють – крізь призму особистого сприйняття та «життєвих пригод» двох непересічних кореспондентів – проблеми, що хвилювали українське й російське громадянство в кризові моменти існування Російської імперії: 1906–1908 рр. (від розв'язання Першої Державної думи й початку запровадження столипінських реформ) до 1915–1917 рр. (друга, критична для Росії фаза Першої світової війни й початок Лютневої демократичної революції).

Листи М. Могилянського до І. Шрага не можуть, звичайно, заповнити численних лакун у біографічному дослідженні першого з названих діячів. Їхня цінність полягає в розширенні наших уявлень про коло занять і сферу інтересів цієї постаті та його адресата: це, насамперед, робота адвоката, зокрема, безпосередня участь в одній з найгучіших судових справ початку ХХ ст. – процесу 169 депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву. Незначний, на перший погляд, термін покарання «підписантам» – 3 місяці ув'язнення в одиночній камері за місцем проживання – зовсім не означав поблажливості царського правосуддя. З одного боку, влада не бажала привертати зайвої уваги надмірно жорстокими вироками до долі сотень справді кращих людей Росії, але, з іншого, захист в особі найвидатніших адвокатів Росії слушно наголошував, що пункт 3 частини першої 129 ст. обрано тільки тому, що, незалежно від терміну покарання, всі, хто судився, позбавлялися права бути обраними в Державну думу і на громадські посади¹⁵. Оскільки на лаві підсудних теж було чимало правників, то, можна лише уявити, який інтерес викликав цей процес у фаховому середовищі. Листи М. Могилянського проливають світло на деякі мало-відомі обставини цієї історії. Якщо ж врахувати ту обставину, що влітку 1908 р. вони писалися до тюрми, де І. Шраг відбував покарання, то дані епістоли набувають не лише інформативного значення, але й виступають засобом втіхи й розради. Водночас блок листів засвідчує різнобічність інтересів адресанта, його заангажованість у партійні справи, невідому зацікавленість перебігом зовнішньої політики та процесами внутрішнього життя імперії. Річ у тім, що у 1906 р. М. Могилянський став членом конституційно-демократичної партії (далі – кадети, КДП), у березні 1907 р. його було кооптовано до ЦК КДП. Як відомо, кадети в національному питанні з 1906 р. виступали прихильниками єдиної, відносно централізованої Російської держави, відхиляючи федералістичні проекти й відстоюючи (не завжди послідовно) національно-культурні права неросійських народів. За Польщею та Фінляндією кадети визнавали право на політичну автономію «в межах імперії». М. Могилянський, як, до речі, і його адресат – І. Шраг, був нетиповим кадетом. Він, крім визнання здійснюваних еволюційним і конституційним шляхом заходів з лібералізації й демократизації Російської держави, бажав також заведення в країні федеративного ладу й політичного (автономного) самоврядування України в її етнічних межах, вільного вживання української мови в освіті (школи, гімназії, університети), пресі, книгодрукуванні, культурних закладах, підтримував активні контакти з Петербурзькою громадою Товариства українських поступовців (ТУП). Свої погляди М. Могилянський висловлював публічно – на нарадах та конференціях ЦК, на сторінках часописів «Украинский вестник» (1906) і «Украинская жизнь» (1912–1913).

Таким чином, у 1905–1917 рр. М. Могилянський публічно пропагував модерністську альтернативу реформування Російської держави, за умови реалізації принципів децентралізації, мультикультуралізму й цивілізованого забезпечення українсько-російського культурного діалогу, але категорично не поділяв постулату української політичної окремішності.

Наступний блок (5 листів) умовно можна назвати «воєнним». Першу світову війну М. Могилянський зустрів як зразковий патріот Росії і, власне, залишився на цій позиції до кінця існування Російської імперії. Своїх поглядів він не приховував, більше того, всіляко їх пропагував, про що свідчить лист до І. Шрага від 14 лютого 1915 р.¹⁶, численні публікації в кадетській та колокадетській пресі. Зокрема, на

шпальтах місцевої газети «Черниговская земская неделя» (далі – ЧЗН) за роки війни Могилянський надрукував під промовистими назвами такі кореспонденції, які найчастіше йшли як передові статті: «Война, вопросы просвещения и «Черниговская земская неделя»» (1914. – № 39), «Война и земство» (1915. – № 34), «Враг должен быть сломлен» (1915. – № 27), «Враги предлагают мир» (1916. – № 51), «Задачи собирания народных сил для победы» (1915. – № 36), «Новое выступление Вильсона» (1917. – № 6) та інші. Лейтмотивом виступав заклик до консолідації всіх громадських сил і в першу чергу земства для перемоги у війні: «Следуя лозунгу – «все для победы», с наибольшей силой, использовать великую силу земства»¹⁷. Даного питання безпосередньо торкається згадувана в одному з нижчеподаних листів брошура «Шевченкові роковини 1916 року», яка викликала досить їдку критичну замітку діяча Української партії соціалістів-революціонерів Микити Шаповала. «Взагалі читаючи твір п. Могилянського, настирливо доводиться згадувати про бузину, бо вже занадто її багато в пошехонських благоглупостях автора, – в'їдливо писав він, – Говорячи про всячину, п. Могилянський нічого не сказав про роковини і через що їх не можна справляти, отже, цей твір можна вважати принайменше за... непорозуміння»¹⁸.

Загалом листи показують непростий шлях їхнього автора в напрямку «українства», назрівання болісного, значною мірою вимушеного, передусім через політичне зіткнення в розумінні оптимального вирішення «українського питання» (травень 1917 р.) розриву з російською ліволіберальною демократією (кадетами).

У повному обсязі листи М. Могилянського до І. Шрага друкуються вперше. Евристична частина роботи (виявлення та копіювання листів) виконана Т. Демченко. Оригінали документів особового походження зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Російськомовні листи подаються згідно з правилами сучасного російського правопису, друкуються без жодних лексичних змін, за винятком виправлення явних помилок. Окрім того, згідно з нормами сучасного правопису, подекуди розставлені розділові знаки. Усі виправлення й пояснення в тексті документів виділені квадратними дужками. Примітки до змісту зроблені наприкінці кожного листа. Дата, виставлена автором, розміщена у правому верхньому куті листа або наприкінці, дата упорядників подана українською мовою – зліва і виділяється курсивом, як і написи на листах, зроблені І. Шрагом. Нумерація листів зроблена упорядниками.

1. Дмитрієнко М., Іщенко Я. «Як мені хочеться, щоб ти був щасливий!» (Із листа Розалії Ліфшиць до Володимира Винниченка): Рец.: Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки / Упоряд., вступ, комент. та приміт. Надії Миронець. – Дрогобич: Коло, 2012. – 288 с.: іл. // Слово і час. – 2013. – № 4. – С. 108.

2. Фесенко О. П. Епистолярний: жанр, стиль, дискурс // Вестник Челябинского государственного университета. Сер.: Филология. Искусствоведение. – 2008. № 23 (124). – Вып. 24. – С. 132–143.

3. Мицик Ю., Денис В. Листи М. Могилянського до М. Грушевського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 108–119.

4. Курас Г., Демченко Т. «Хотілося бути в Чернігові»: Чернігівщина в житті та творчості М. Могилянського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 96–104; Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства початку ХХ ст. (за спогадами М. Могилянського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 135–139; Кривенко С. Поетія Михайла Могилянського // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 130–135.

5. Іваницька С. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 108–124.

6. Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. О. 1917 рік на Чернігівщині: Істор.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довід. – К., 1998. – С. 195–197; Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – 264 с.; Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та

видавничих заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 25–35; Шевченко В. «Листи з Чернігівщини» І. Шрага як історичне джерело // Шрагівські читання. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 4–9 та ін.

7. Ляшко С. Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження // Українська біографістика. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 136–180.

8. З епістолярної спадщини М. Могилянського надруковано: Елина Е. Г. Максим Горький в литературной судьбе Михаила Могилянского (по письмам Могилянского К. А. Федину // Русская литература. – СПб.: Наука. – 1997. – № 4. – С. 161–163; Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому / Вступ. ст., прим. Г. Кураса // Новый журнал. – Нью-Йорк, 2001. – Кн. 225 (декабрь). – С. 186–208; Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. / Упорядк. та комент. В. Мазного – Ніжин, 2002. – Т. III. – С. 367–462; М. М. Могилянський – В.І. Вернадському (1927–1933) // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2. – Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими: Д–Я. – Ч. 1: Д–Н / Ред. кол. тому: О. С. Онищенко, (голова), Л. А. Дубровіна (заст. гол.) та ін. – К., 2012. – С. 629–633.

9. З листів до М. Могилянського див. такі публікації: Заболотна І. З історії підготовки «Біографічного словника українських діячів» у 20–30-х роках ХХ ст. (листи І. Крип'якевича до М. Могилянського) // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 102–113; Мукосеева Л. П. Листування М. С. Грушевського з М. М. Могилянським // Вісник Київ. слов'янського ун-ту. – К., 2004. – № 18. – С. 203–220. – (Серія: історія); Листи М. М. Коцюбинського до М. М. Могилянського // Коцюбинський М. Твори. В 7 т. – Т. 7 (1910–1913); Листи М. Зерова до М.М. Могилянського (1926, 1927 рр.) // Зеров М. Українське письменство. – К., 2003. – С. 1053–1057; Листи М. Рильського до М. Могилянського (1924–1941 рр.) // Рильський М. Зібрання творів. У 20 т. – Т. 19. – С. 141–188.

10. Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчука. – К., 2011. – С. 492–501.

11. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Київські неокласики / Упоряд. В. Агеєва. – К., 2003. – С. 175–194.

12. Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень / Публ. О. Сергєєва; передм. М. Слабошпицького // Хроніка 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 270–491.

13. Там само. – С. 275.

14. Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому / Публ. Г. Кураса // Новый журнал. – Нью-Йорк, 2001. – Кн. 225. – С. 200.

15. Дело о Выборгском воззвании: Стенографический отчет о заседаниях особого присутствия Санкт-Петербургской судебной палаты 12–18 декабря 1907 г. – СПб., 1908. – С. 1, 71, 116, 129.

16. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ), ф. 603, інв. № Ал 59–130/4, арк. 6–7.

17. Могилянський М. Война и земство // ЧЗН. – 1915. – 21 августа (№ 34) – С. 1.

18. Сріблянський М. [Рец.]: Мих. Могилянський. Шевченкові роковини в 1916 р. – Чернігів, 1916, ст. 6. – ц. 5 коп. // Шлях. – 1917. – № 1. – С. 76.

Лист № 1 ¹

27 січня 1908 р.

Дорогой Илья Людвигович!

Простите, что промедлил с ответом. Вчера я был в Палате ² и подал прошение о том, чтобы Вам выслали удостоверение (необходимое для представления в Черн[иговский] окр[ужной] суд), что кассационного протеста на приговор не последовало ³. Вероятно, в понедельник оно Вам и будет выслано. Я считаю, что Вам всего лучше было-бы перевестись сюда ⁴, но я не знаю, что бы вышло из этого, если бы Черн[иговский] суд вынес в настоящем положении дела неблагоприятное для

Вас решение, а Вы уже перечислиться сюда? Или, если Вы не возбудите вопроса в Черн[иговском] суде о возстановлении своих прав прис[яжного] повер[енн]ого ⁵, а перечислитесь сюда, то Черн[иговский] суд и вопроса, связанного с воспреещением практики, до судебного решения обсуждать не будет?

Если это так, то, пожалуй, лучше всего Вам сейчас-же перечисляться, не возбуджая вопроса о возстановлении прав. Петербуржцев-адвокатов, я думаю, вопрос практически не интересовал и не интересуется, им никто не препятствовал и до суда, врядли станет препятствовать и после суда. Завтра во фракции ⁶ я увижу, вероятно, кое-кого из компетентных людей (Пергамент ⁷, напр[имер]) и спрошу их мнение.

Если что скажут интересное, сообщу. В пятницу я был в юрид[ическом] обществе ⁸, где обсуждался доклад Толстого ⁹ на тему об ограничении избир[ательных] прав в связи с судимостью. Отвечая Толстому и мне, член нынешней 3^{ей} Думы Люце ¹⁰ (в этот вечер, я знал это днем, готовился (и состоялся) бойкот Милюкова ¹¹, так что отсутствие Люце из думы было во всяком разе странно: объяснялось это в публице тем, что Л[юце] – докладчик по делу Шмида ¹² и интересуется поэтому теоретической разработкой вопроса) – так вот этот Люце ответил нам, что мы напрасно пессимистически смотрим на 3^{ью} думу и выразил свою [подчеркнуто автором. – Упорядники] уверенность, что господствующая в 3^{ей} думе партия, если не в эту сессию, то в это пятилетие (надеется, каналья, на пятилетие! ¹³) проведет исправление редакции избирательного закона в таком смысле, что выборжцы ¹⁴ и все в подобном положении находящиеся будут возстановлены в своих правах. Трудно без скепсиса отнестись к этой «уверенности» представителя господствующей в 3^{ей} думе партии ¹⁵, столь Вами любимой! В тот-же вечер они себя «показали» во всей красе... ¹⁶

Как Вы думаете поступить с вопросом о своих правах, как городского гласного ¹⁷?

Всем Вашим от меня и мамы ¹⁸ поклон. Жму руку и желаю всего хорошего.

Ваш Мих. Могилянський.

Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського (далі – ЧІМ), ф. 603, інв. № Ал 59–130/10, арк. 16–17.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянський 27. I. 1908 г.»

² *Палата* – у дореволюційній Росії орган, запроваджений судовою реформою 1864 р. для розгляду цивільних і кримінальних справ. Тут йдеться про Санкт-Петербурзьку судову палату, де на засіданнях «особого присутствія» 12–18 грудня 1907 р. розглядалася справа депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву.

³ *Кассационного протеста не последовало* – вирок виборжцям (див. прим. 14 до даного листа) «в остаточной форме» був оголошений 7 січня 1908 р. Практично всі підсудні (крім соціал-демократів) подали касаційні скарги до Громадянського касаційного департаменту «Правительствующего Сената», але вони не були задоволені // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 168.

⁴ *Вам всего лучше было-бы перевестись сюда* – Чернігівський окружний суд двічі розглядав питання про позбавлення І. Шрага як такого, що підписав Виборзьку відозву, права на адвокатську діяльність. На засіданні 8 жовтня 1906 р. суд залишив його у званні присяжного повіреного, а на повторному засіданні 27 січня 1907 р., очевидно, під тиском зверху, вивів колишнього депутата зі складу колегії адвокатів // ЧІМ, інв. № Ал 59 – 246 / 603, арк. 14 зв. Це означало, крім усього іншого, втрату роботи, а, отже, й засобів до існування. М. Могилянський як захисник І. Шрага радив спробувати перевестися («перечислиться») на аналогічну посаду до столичного суду.

⁵ *Если Вы не возбудите вопроса в Черн[иговском] суде о возстановлении своих прав прис[яжного] повер[енн]ого* – це була ще одна, хоча й малоїмовірна, можливість добитися відміни заборони на професію.

⁶ *Фракція* – очевидно, йдеться про фракцію кадетської партії у Третій Державній думі.

⁷ *Пергамент* – Осип Якович Пергамент (1868–1909) – одеський адвокат і громадський діяч, депутат I та II Державних дум. У жовтні 1905 р. був «найвпливовішою особою у складі Конвенту» – революційного органу в Одесі, відомого ще під назвою «Тимчасовий комітет» // Турченко Г. Ф., Назарова Є. П. Революція 1905–1907 рр.: Одеський Конвент // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXI. – С. 105. Вхпив до числа адвокатів, які захищали депутатів I Державної думи, котрі підписали Виборзьку відозву // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 1.

⁸ *Юридическое общество* – наукове товариство, засноване у 1877 р. при Санкт-Петербурзькому університеті. Сучасні російські дослідники стверджують, що «думський» етап в діяльності адміні-

стративного відділення товариства характеризувався активізацією досліджень питань, пов'язаних з новим державним устроєм // Миридонова В. С. Научно-исследовательская деятельность Санкт-Петербургского Юридического общества // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Право. – 2002. – № 1. – С. 64.

⁹ *Доклад Толстого на тему об ограничении избирательных прав в связи с судимостью* – ймовірно, йдеться про доповідь графа Петра Петровича Толстого (1870–1918) – юриста, депутата від Уфимської губернії, який підписав Виборзьку відозву і мав відбутися тримісячне покарання.

¹⁰ *Люце* – Людвіг Готлібович Люц (Люти) (1880–1941) – землевласник, юрист, товариш прокурора окружного суду, депутат II, III і IV Державних дум Росії від Херсонської губернії, правий.

¹¹ *Бойкот Милюкова* – можливо, йдеться про обструкцію, влаштовану правими під час виступу лідера кадетської фракції Павла Миколайовича Милюкова (1859–1943) у III Державній думі. П. Милюков щойно повернувся з Америки. Це був його перший виступ, відтак, коли більшість депутатів піднялися зі своїх місць і вийшли із зали засідань, він був шокований, згодом написав у своїх мемуарах, що його «перше враження було жакливим» // Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 294.

¹² *Дело Шмидта* – очевидно, йдеться про арешт і слідство у справі Миколи Павловича Шмита (Шмідта) (1883–1907). Він був багатим фабрикантом і водночас революціонером, членом РСДРП, учасником першої російської революції 1905–1907 рр. Його фабрика стала одним із вогнищ повстання у Москві. Загинув у тюрмі. Свої статки М. Шміт заповів більшовикам, і вони отримали 280 тис. руб. шляхом одруження сестер М. Шміта з партійними функціонерами.

¹³ *Надеется ... на пятилетие* – Склад III Державної думи цілком влаштував владу і тому, на відміну від двох перших, вона відпрацювала повний термін – з 1 листопада 1907 р. по 9 червня 1912 р.

¹⁴ *Выборжцы (выборгцы)* – поширена назва тих депутатів Першої Державної думи, які підписали 10 липня 1906 р. Виборзьку відозву – заклик до громадян Росії протестувати проти незаконного розпуску Думи: «Стойте крепко за поправные права народного представительства, стойте за Государственную Думу. [...] У вас есть способ добиться этого: правительство не имеет права без согласия народного представительства ни собирать налоги с народа, ни призывать народ на военную службу». «До созыва народного представительства не давайте ни копейки в казну, ни единого солдата в армию» // Дело о Выборгском воззвании: Стенографический отчет... – С. 6–7. Усього цей документ підписав 181 колишній посол, до судової відповідальності (див. примітку № 2) було притягнуто 169 осіб.

¹⁵ *К этой «уверенности» представителя господствующей в 3^{ей} думе партии* – П. Милюков писав, що до Думи були «проведені» 154 октябристи, до них приєдналися 70 депутатів «помірковано-правих», 26 «націоналістів» і 50 «вже зовсім нестримних чорносотенців». «Так створена була група в 300 членів, які готові були підпорядковуватися повелінням уряду і виправдовували подвійну кличку Третьої Думи: «панська» і «лакейська» // Милюков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 228.

¹⁶ *В тот-же вечер они себя «показали» во всей красе...* – див. прим. 11 до даного листа.

¹⁷ *Как Вы думаете поступить с вопросом о своих правах, как городского гласного* – Канцелярія Чернігівського губернатора за підписом «начальника губернії» М. Родіонова вже 21 вересня 1906 р. сповістила І. Шрага, що його усунули зі складу Земських зборів та Міської думи, а також представника в Губернському із земських і міських справ присутствії. Пасивне виборче право земського і міського гласного йому було повернене тільки після Лютневої революції.

¹⁸ *Мама* – мати М. Могілянського Марія Миколаївна Могілянська (1861–1918) на даний момент жила в С.-Петербурзі, листувалася з І. Шрагом.

Лист № 2 ¹

5 лютого 1908 р.

СПб. 5/II 1908 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Спешу Вам ответить, хотя ничего утешительного сообщить не могу. Вчера я беседовал с Пергаментом – его мнение таково, что Вас сейчас здесь принять не могут: будто-бы по закону нет «перечисления», а есть только поступление в прис[яжные] пов[еренные] и вот тут действует соответствующая статья о приеме, препятствующая приему «состоящих под судом» (а Вы де пока под судом). Он идет дальше и думает, что и по окончании дела (– оставит без последствий – таково ожидаемое решение Сената ²) по точному смыслу закона принять Вас не смогут (а Черниговский суд – должен будет исключить). Мнение Пергамента мне представляется неверным. Но и Пергамент говорит, что Вам следует попробовать подать прошение в здешний Совет ³ без приложения каких-либо документов – просто «Черниговск[ого] Прис[яжного] Поверенного такого-то прошение» – о зачислении в Прис[яжные] Поверен[ные] Округа С. Пет[ербургской] Суд[ебной] Палаты. Совет сам потом затребует документы из суда. При прошении ссылка на 2–3 живущих в Петербурге лиц, как знающих Вас... Пергамент думает, что могут и зачислить.

Я хотел еще поговорить с кем-либо из Совета. Спрашивал по телефону М. В. Беренштама⁴, но оказалось, что он уехал до 10го из Петербурга. М[ихаил] Вильямович – член Совета. Если мне не удастся увидеть кого-либо другого из Совета, для чего приму все меры, то 10го поговорю с Беренштамом.

Вот все, что пока могу сообщить.

Поклон всем Вашим. Мама кланяется Вам и Елизавете Исааковне⁵.

Жму руку и желаю всего хорошего.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/9, арк. 14–15.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянский 5. П. 1908 г.»

² *Сенат (Правительствующий Сенат)* – згідно з Судовою реформою 1864 р. вища судова й касаційна інстанція в Російській імперії.

³ *Совет* – очевидно, йдеться про Раду присяжных повірених С. Петербурзької судової палати – виборний керівний орган адвокатури даної судової палати. В законах Російської імперії щодо статусу, прав і обов'язків присяжных повірених зазначено, що «допущение» до цього звання належить судові. «Когда в округе Судебной палаты число присяжных поверенных достигло 20, то они вправе просить об учреждении Совета присяжных поверенных, к которому переходит право допущения к сему званию. Совет, независимо от требуемых законом условий, принимает в соображение все, что ему известно о нравственных качествах желающего поступить и сообразно этому выдает разрешение или отказывает в его выдаче» // Энгельман И. Е. Учебник русского гражданского судопроизводства. – Изд. второе, исп. и доп. – Юрьев, 1904. – С. 136–137.

⁴ *М. В. Беренштам* – Михайло Вільямович Беренштам (†1932) – російський юрист, син відомого українського громадівця В. Л. Беренштама, присяжний повірений, був заступником голови Ради присяжных повірених при С.-Петербурзькій судовій палаті. Після Лютневої революції 1917 р. – директор 2-го департаменту Міністерства юстиції, згодом товариш міністра продовольства Тимчасового уряду.

⁵ *Елизавета Исааковна* – дружина І. Шрага.

Лист № 3¹

Після 10 лютого 1908 р.

Отв[етил] 21 февраля²

Дорогой Илья Людвигович!

Наконец, я добился свидания с М. В. Беренштамом. Он мне сказал, что сейчас совет настроен очень осторожно, боясь, чтобы не поизгоняли всех привлеченных, осужденных... Недавно был вопрос о зачислении из другого округа пом[ощника] прис[яжного] пов[еренного] (привлеченного по 129 ст. ³). И его просили взять свое прошение обратно. Мих[аил] Вильям[ович] думает, что Вам все-таки следует подать сюда прошение. Во всяком разе Вы ничем не рискуете – отказать в приеме не могут. Самое большее попросят взять прошение обратно, если большинство Совета останется при теперешней осторожной политике (большинство очень колеблется). В прошении о зачислении надо упомянуть о всех обстоятельствах (т. е. о приговоре по Выборгск[ому] делу) ⁴.

Зачислить менее, чем в два месяца не могут. Надо также сослаться на двух, трех лиц, постоянно живущих в Петербурге (дав их адреса).

Как видите, ничего отрадного сообщить Вам не могу. Но думаю, что Вас бы зачислили! Вопрос в том, что из этого вышло бы? Ведь возможен протест и как потом на дело посмотрит Сенат, кто знает? Если в Москве больше шансов, попробуйте там. Хотя ведь главное дело не в шансах, – они и здесь хороши, а в возможности протеста.

Вам и Вашим – от меня и от мамы поклон.

Пишите, как решите поступить.

Всего лучшего.

Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/8, арк. 12–13.

¹ Листа написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянский».

² Напис зроблено І. Шрагом.

³ *Вопрос о зачислении из другого округа пом[ощника] прис[яжного] пов[еренного] (привлеченного по 129 ст.)* – за підписання Виборзької відозви судили по ст. 51 і ст. 129, 3 пункт частини першої Карного уложення. Остання передбачала: «Виновный в произнесении или чтении публично речи или сочинения или в распространении или в публичном выставлении сочинения или изображения возбуждающих... 3) к неповиновению или противодействию закону или обязательному постановлению или законному распоряжению власти... наказывается заключением в исправительный дом на срок не свыше 3 лет» // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 26. І. Шрага судили теж за цією статтею.

⁴ *О приговоре по Выборгскому делу* – див. примітку 14 до листа № 1.

Лист № 4 ¹

31 травня 1908 р.

31 /V 1908

СПб

Дорогой Илья Людвигович! Прочел о Вашем заключении ² в вечерних «Биржевых Ведомостях» ³ и как Ваш защитник считаю необходимым сообщить Вам, что здесь прокуратура настаивает, что содержащимся в одиночном заключении ⁴, срок заключения должен быть сокращен на $\frac{1}{4}$ (как это и было сделано в отношении отбывшего наказание Н. Ф. Езерского ⁵). Но окончательно вопрос еще не решен. Своевременно сообщу о том, какое последует решение. По слухам, дело о тех, относительно кого оно было выделено (Шольп ⁶, Петражицкий ⁷ и др.), – слушается 30 июня. Желаю Вам здоровья и всего лучшего.

Вас[ильевский] Остр[ов], Большой пр[оспект], 6. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/3, арк. 5.

¹ Лист написаний на листівці – «открытое письмо». На адресі вказано «В тюрьму».

² *Прочел о Вашем заключении* – І. Шраг відбував покарання за підписання Виборзької відозви з 24 травня по 24 серпня 1908 р. у Чернігівській в'язниці в одиночній камері.

³ «Биржевые Ведомости» – газета фінансів, торгівлі, політики і громадського життя, виходила у С.-Петербурзі у 1880–1917 рр., з 1885 – щоденна, з 1893 р. виходили ранковий і вечірній випуски.

⁴ *Содержащимся в одиночном заключении* – заходи М. Могилянського щодо зменшення терміну ув'язнення І. Шрага були викликані турботою про стан здоров'я останнього. У листі від 30 червня 1908 р. М. Жук писав М. Коцюбинському, що під час відвідин І. Шрага у тюрмі «він мені видався якимсь нездужим, ... «Ще два місяці, – сумно повідомляє він» // Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. II. – С. 315–316.

⁵ *Н. Ф. Езерский* – Микола Федорович Єзерський (1870–1938) – присяжний повірений, громадський діяч, журналіст, обраний до І Державної думи від Пензенської губернії по списку кадетів. За підписання Виборзької відозви відбував тримісячне тюремне покарання.

⁶ *Шольп* – Євген Густавович Шольп (1863–1916) – військовий юрист, публіцист, кадет, депутат І Державної думи від Київської губернії, не з'явився через хворобу на перше засідання суду // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 2.

⁷ *Петражицкий* – Лев Іосифович Петражицький (1867–1931) – російський і польський вчений-правознавець, соціолог, філософ, професор Петербурзького університету. На судовому засіданні у справі виборжців 15 грудня 1907 р. була зачитана його заява, підкріплена довідкою від лікаря, що через стан здоров'я він не може брати участь у засіданні суду. На засіданні 17 грудня суд ухвалив виділити його справу в окреме судочинство // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 130, 141–142.

Лист № 5 ¹

18 червня 1908 р.

Дорогой Илья Людвигович!

Позавчера, вернувшись с дачи (в Мустамяках по Финляндс[кой] ж[елезной] д[ороге]), я получил Ваше письмо. Увы, вопрос о том, будет ли сокращен на $\frac{1}{4}$ срок «Выборгцам» до сих пор практически не решен. Одновременно сообщается, что

в Москве заключенные поставлены в известность о сокращении им срока и ответ С[анкт] Петерб[ургской] Палаты по ходатайству Кедрина². Петерб[ургская] Палата нашла, что не ее дело решать вопрос, входящий в компетенцию тюремного ведомства. Московское известие объясняют тем, что до Московской прокуратуры еще не дошел сенатский указ по делу Маргулиеса³, которому срока не сократили. Но решение по делу Маргулиеса имеет мало отношения к вопросу настоящему.

Словом, в вопросе большая путаница. (Езерскому, который уже отбыл, не подавая кассацион[ной] жалобы, заключение здесь в «Крестах»⁴ – срок сократили). Я думаю, что по закону срок должен быть сокращен, хотя хорошо в вопросе не разобрался. На практике, повидимому, в отношении выборгцев сокращения не будет...⁵

Ваше письмо, [закреслено слово. – Упорядники] в котором Вы просили навести справки по делу Добровольского⁶ я получил, но тогда был занят переездом на дачу и передал письмо брату⁷ с просьбой найти кого-н[и]-б[удь], кто бы взялся сделать справки и следить, не поступит-ли исковое прошение. С тех пор брата не видел. Постараюсь его увидеть и узнать, сделано-ли чтонибудь.

Из сидящих в «Крестах» все чувствуют себя бодро и хорошо. Только Мих[аил] Ильич Петрунkevич⁸ и Протопопов⁹ болеют, особенно последний. Ив[ан] Ильич¹⁰ за болезнью получил отсрочку и уехал в деревню. Москвичи все здоровы¹¹. В Париже на выставке выставлен бюст «Крепкого старика»¹². Радикальная партия постановила возложить на бюст венок. Сегодня происходят выборы в Финляндский сейм¹³. Я, к сожалению, сегодня не мог быть в Финляндии. К концу июня закончат занятия «работоспособная»¹⁴, уже утвердившая внутренний заем в 200 млн. и спешно заканчивающая бюджет.

Все наши Вам шлют привет и пожелания здоровья.

Свечин¹⁵ теперь занят каким-то обществом страхования жизни, в котором он и Кутлер¹⁶ – член правления. Вчера его видел. Он просит Вам кланяться. Милоков на каникулах едет в Болгарию читать лекции по славянскому вопросу¹⁷. Недавно встретил в Белоострове Лотоцкого¹⁸, который спрашивал о Вас и просил передать Вам поклон.

В Питере сейчас мерзость запустения: все, кроме людей подневольных, разъехалось в разные концы. 22го состоится съезд представителей печати (всероссийский)¹⁹: главный предмет обсуждения съезда – вопрос о чествовании Толстого по поводу его 80-летия...²⁰

Погода в Питере холодная и дождливая.

Будьте здоровы. Если будет, что сообщить, я Вам напишу.

Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/1, арк. 1–2.

¹ Лист написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянский 18 VI 1908 г.». Текст листа перекреслено синім олівцем, далі йде напис, зроблений друкарський способом «Помощник Начальника М. Г.»

Рукою І. Шрага на початку листа зроблено напис «9 июля», очевидно, позначка вказує на дату написання відповіді. Лист на двох аркушах, чотирьох сторінках.

² По ходатайству Кедрина – серед адвокатів, котрі захищали виборжців, був Н. Є. Кедрін – можливо, син Євгена Івановича Кедріна – громадського діяча, юриста, гласного Петербурзької міської думи, члена кадетської партії, виборжця.

³ Маргулиес – Мануель Сергійович Маргулієс (1869–1939) – один з адвокатів, які захищали на суді з приводу підписання Виборзької відозви депутатів І Державної думи – членів фракції трудовиків // Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – СПб., 1908. – С. 2.

⁴ «Кресты» – побутова назва (від форми будівлі) тюрми в Петербурзі, що діє з 1892 р. (тепер використовується як слідчий ізолятор). Після революції 1905–1907 рр. використовувалася переважно для утримання політичних в'язнів.

⁵ На практике, повидимому, в отношении выборгцев сокращения не будет... – див. лист № 5.

⁶ По делу Добровольского – перебуваючи у тюрмі, І. Шраг, ймовірно, не полишав адвокатської практики, хоча формально й не мав права на неї. В його записах у «тюремному» зошиті збереглася інформація про 6 листів, адресованих Добровольському // Держархів Чернігівської області, ф. 1081,

оп 1, спр. 37, арк. 62. Можливо, йдеться про Петра Михайловича Добровольського (1871–1910) – чернігівського релігійного і громадського діяча, краєзнавця, археолога.

⁷ *Передал письмо брату* – очевидно, йдеться про молодшого брата М. Могилянського Петра Михайловича Могилянського (1881–1921), який теж був адвокатом.

⁸ *Михаил Ильич Петрунkevич* (1845–1912) – земський діяч, лікар, депутат І Державної думи від Петербурзької губернії, виборжець.

⁹ *Протопопов* – серед депутатів, котрі підписали Виборзьку відозву, був посол від Самарської губернії Дмитро Дмитрович Протопопов (1866–1918) – відомий земський діяч, журналіст, член кадетської партії, розстріляний більшовиками.

¹⁰ *Іван Ильич* – Іван Іллєч Петрунkevич (1843–1928) – земський і громадсько-політичний діяч, депутат І Державної думи, виборжець, один із лідерів кадетської партії. Уродженець Чернігівської губернії, свою кар'єру видатного земця розпочав саме тут.

¹¹ *Москвичи все здоровы* – очевидно, йдеться про послів Московської губернії – підписантів Виборзької відозви, котрі відбували тримісячний тюремний термін у Москві, відомих діячів кадетської партії: Федора Федоровича Кокошкіна (1871–1918) та Сергія Андрійовича Муромцева (1850–1910) й робітників – соціал-демократів Івана Феоктистовича Савельєва (1874–?) та Василя Миколайовича Чурюкова (1878–?).

¹² *В Париже на выставке выставлен бюст «Крепкого старика»*. Радикальная партия постановила возложить на бюст венки – М. Могилянський пояснив, що «Крепким стариком» називали голову І Державної думи С. Муромцева: «В «історичну ніч» прийняття відповідного адреса (4-го травня) хтось із селян-депутатів назвав невтомного голову «крепким стариком». У парламентських колах так і утвердилося за С. А. Муромцевим це повне поваги найменування – «Крепкий старик» // Могилянський Мих. Первая Государственная Дума. – С.-Петербург, 1907. – С. 42. Очевидно, йдеться про погруддя С. Муромцева роботи скульптора Паоло Трубецького (1866–1838). У Вікіпедії зазначено, що у 1906–1914 рр., мешкаючи в Парижі, митець створив низку скульптурних портретів, серед них бюст голови І Державної думи, якого поважали в республіканській Франції.

¹³ *Выборы в Финляндский сейм* – 7 липня 1906 р. був прийнятий «Новий сеймовий статут для Великого Князівства Фінляндського» (вступив в дію 18 вересня). Згідно з його положеннями, вибори до сейму провадяться раз у три роки. Цікаво, що виборче право проголошувалося загальним і для чоловіків, і для жінок, які досягли 24-річного віку // Брянчанинов А. Н. Междоумье: Сборник материалов для характеристики политического положения перед созывом второй Думы. – СПб., 1907. – С. 14. Обраний згідно вищезазначеного статуту Сейм розпочав свою роботу 10 лютого 1908 р., але вже 16 квітня був розпущений. Нові вибори відбулися 1 липня (за новим ст.) того ж року. Див. докладніше: Руссобтовский (псевдонім М. Могилянського. – Упорядники) М. Историческое освещение финляндского вопроса. – СПб., 1910. – С. 156, 164.

¹⁴ *К концу июня закончит занятия «рабоспособная»* – йдеться про завершення першої сесії (листопад 1907 – червень 1908 рр.) ІІІ Державної думи.

¹⁵ *Свечин* – Олексій Олександрович Свечин (1865–1929) – юрист за фахом, військовий, впливовий земський діяч, голова Чернігівської губернської земської управи, кадет, депутат І Державної думи від Чернігівщини. Не підписав Виборзьку відозву, бо на час розпуску Думи перебував у Лондоні на міжнародному парламентському конгресі.

¹⁶ *Кутлер* – Микола Миколайович Кутлер (1859–1924) – російський політичний діяч, юрист. У 1905–1906 рр. автор ліберального проекту земельної реформи в Росії. У 1906–1917 рр. – один з лідерів кадетської партії.

¹⁷ *Милоков на каникулах едет в Болгарию читать лекции по славянскому вопросу* – див. прим. до листа № 6. У спогадах П. Милокова жодним словом не згадуються лекції, натомість він багато уваги приділив так званій балканській кризі – анексії 5 жовтня 1908 р. Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини. Сучасні історики стверджують, що саме її «можна назвати репетицією розгортання Першої світової війни». Див. докладніше: Машевський О. П. Дипломатія Німеччини під час боснійської кризи // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 144–146.

¹⁸ *Лотоцкий* – Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – український громадсько-політичний, культурний, церковний та державний діяч, один з керівників Петербурзької громади. Його листи до І. Шрага опубліковані. Див.: Демченко Т. Листи Олександра Лотоцького до Іллє Шрага // Скарбниця української культури: Збірн. наук. праць. – Чернівці, 2012. – С. 61–74.

¹⁹ *22го состоится съезд представителей печати (всероссийский)* – Перший Всеросійський з'їзд представників російської преси відбувся в Санкт-Петербурзі 22–25 червня 1908 р. Він увійшов у історію, як «толстовський» з'їзд, оскільки на ньому була вироблена програма святкування ювілею Л. Толстого.

²⁰ *Вопрос о чествовании Толстого по поводу его 80-летия* – у примітках В. Мішина до спогадів О. Гольденвейзера про Л. Толстого зазначено, що ще на початку 1908 р. з ініціативи М. Стаховича у Санкт-Петербурзі був створений Комітет з організації ювілею. Аналогічний орган – Тимчасове бюро – заснувалося і в Москві. Проте 25 березня Л. Толстой звернувся до московського комітету з листом, у якому прохав не влаштовувати гучного святкування // Гольденвейзер А. Б. Вблизи Толстого / Предисл. К. Н. Ломунова; прим. В. С. Мишина. – М.; Л., 1959. – С. 434. Див. також примітку 8 до листа № 6.

25 липня 1908 р.

Мустамяки
25 июля 1908 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Я получил Ваше письмо вчера и, значит, теперь, когда я пишу, Вам остается досидеть меньше месяца. Положим, к концу должно возрастать нетерпение к свободе и оттого к концу, вероятно, труднее сидеть.

Теперь уже выяснилось, что никому не сократят срока, как сократили в «Крестах» Езерскому ². А еще накануне 16го июля, когда кончался «сокращенный» срок, даже администрация «Крестов» ждала распоряжения об освобождении бывших депутатов. Наоборот, по распоряжению С[анкт] Петерб[ургской] Палаты Костромичам ³, содержащимся в одной камере, объявлено, что срок заключения для них будет продлен на один месяц. Из них Сафонов месяц содержался в одиночке где-то в уездной тюрьме и переведен был в Костромскую тюрьму по распоряжению губернатора.

Было бы удивительно, если бы мы еще сохраняли способность удивляться.

Турецкая конституция ⁴ пока еще не вызвала конфликтов, но кое-какие облачка уже показались на горизонте. Вы скучаете без газет, а я только в одном этом Вам и завидую, что не читаете газет. М[ожет] б[ыть], потому, что я не только их читаю (да еще помногу!), но и пишу в них... Последняя газетная сенсация это довольно резкое выступление против «правых революционеров... России» ⁵. Милюков поехал путешествовать по славянским землям ⁶, сейчас пишет уже из Софии, думаю, не удержится и заедет в конституционную Турцию ⁷.

Есть слух, что ко дню своего юбилея (28го августа) граф Л. Н. Толстой хочет уехать куда-н[и]б[удь] на заграничный курорт ⁸.

Итак, Вы проведете черниговские празднества в тюрьме? ⁹

Когда-же увидимся? Я только, когда поеду на земское собрание ¹⁰, заеду в Чернигов. Вышел 1ый том сочинений Драгоманова (в издании Сытина) ¹¹. Предисловие Б. Кистяковского ¹² посвящено характеристике – литературной деятельности, а также биографии Драгоманова.

Ну, желаю всего хорошего.

Крепко жму руку.

Скорее выходите на Свет Божий и будьте здоровы.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/2, арк. 3–4.

¹ Лист написано на бланку «Литературная книжная лавка». Издательство и книжный склад М. В. Пирожкова. СПб. – В[асильевский] О[стров], Большой пр[оспект] М. М. Могилянский». Дві позначки від цензури: «За начальника Черниговской Тюр[ьмы]» і штамп поперек тексту листа «Товарищ прокурора просмотрел. За Начальника Чернигов[ской] Тюр[ьмы]». Рукою І. Шрага зроблено напис олівцем «Пол[учил] 20 августа». Лист на двох аркушах, чотирьох сторінках.

² *Теперь уже выяснилось, что никому не сократят срока, как сократили в «Крестах» Езерскому* – йдеться про нездійненні надії на скорочення терміну ув'язнення виборцям, які відбували його в одиночних камерах.

³ *Костромичи* – серед депутатів Першої Державної думи, які підписали Виборзьку відозву, були послі від Костромської губернії – Замислов Іван Ілліч (1874–1937), Огородніков Микола Олександрович (1872–?), Сафонов Петро Олексійович (1868–?), Смірнов Олександр Іванович (1881–?), Френкель Захар Григорович (1869–?).

⁴ *Турецкая конституция* – конституція в Туреччині була проголошена 24 липня 1908 р. в результаті успішного повстання, піднятого молодотурками (опір деспотичному правлінню султана Абдул-Гаміда II, який охопив значну частину армії). 27 квітня 1909 р. султан був усунутий від влади // Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): навч. посіб. – К., 2010. – С. 180–187.

⁵ *Резкое выступление против «правых революционеров... России»* – «правими революціонерами» М. Могилянський, очевидно, іронічно назвав так званих чорносотенців – членів «Союза русского народа» і йому подібних організацій.

⁶ Милоков поїхав поїхав по славянським землям – у своїх спогадах П. Милоков аналізує витоки й перебіг Балканської кризи 1908 р., майже нічого не повідомляючи про свої переміщення й зустрічі в балканських країнах. Див. докладніше: // Милоков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 299–307.

⁷ Думаю, не удержится и заедет в конституционную Турцию – так і сталося. У своїх спогадах П. Милоков докладно описує свої відвідини Туреччини, не приховуючи симпатій до «молодотурків» і водночас критикуючи позицію імператора Миколи II, який носився з ідеєю «про взяття Дарданелл». Див. докладніше: Милоков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 306.

⁸ Ко дню своего юбилея (28го августа) граф Л. Н. Толстой хочет уехать куда-н[и]б[удь] на заграничный курорт – на початку серпня 1908 р. Л. Толстой тяжко захворів. Його дружина С. А. Толстая направила до редакцій газет листа, в якому просила через хворобу не турбувати ювіляра. 80-річчя, як записав у шоденнику зять письменника М. С. Сухотін, відзначали в Ясній Полянці у вузькому колі рідних Л. Толстого: «По случаю слабости юбиляра никого к нему из чужих не пускали» // Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников: В 2-х т. / Ред. С. А. Макашин; вст. ст. К. Н. Ломунова. – М., 1978. – Т. 2. – С. 382.

⁹ Вы проведете черниговские празднества в тюрьме – очевидно, йдеться про святкування 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів (907 р.), яке проходило у 1908 р. з 1 по 8 серпня. Урочистості приурочили до часу роботи XIV Археологічного з'їзду.

¹⁰ Когда поеду на земское собрание – у 1903 р. М. Могилянського обрали гласним Городнянського повітового земства на триріччя 1904 – 1906 рр. У наступному його неодноразово переобирали на цю виборню посаду. Повітові земські збори, як правило, призначалися на осінь.

¹¹ Вышел 1ый том сочинений Драгоманова (в издании Сытина) – видання побачило світ під назвою «Политические сочинения», за редакцією І. М. Гревса і Б. О. Кістяківського у 1908 р. у Москві. Іван Дмитрович Ситін (1851–1934) – російський видавець, на початок ХХ ст. його видавництво вважалося найбільшим в Росії.

¹² Б. Кистяковский – Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) – вчений-юрист, соціолог, філософ права.

Лист № 7 ¹

13 січня 1914 р.

Городня, кв[ртира]
предводителя дворянства ²

Дорогой Илья Людвигович! Уже неделя, как я здесь ³. Немного унываю, ибо в 1^х мне поручили 2 участка (за недобором судей) ⁴, во 2^х сдали уйму старой завали: от одних уездных членов в 2 участка поступило 300 нерешенных дел. Оказывается, они в ожидании упразднения не разбирали дел: один с весны, другой с августа. Не знаю, как я справлюсь со всем этим. Ведь и новые дела поступают, по волостям 2^х участков надо ехать, приводит к присяге секретарей и т. п.

Словом, на первых же порах получая «Радугу» ⁵ и «Речь» ⁶, часто не успеваю их развернуть. Пишите, дорогой Илья Людвигович, а то я очень скучаю, невзирая на массу работы и хлопот. Мой привет Елизавете Исаковне.

Жму руку.
Ваш Мих. Могилянский.

13 I 1914 г.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/25, арк. 38.

¹ Листа написано на листівці. На поштовому штемпелі: «Чернигов 15 I 14».

² Предводителем Городнянского дворянства на той час був штабс-капітан у відставці Михайло Данилович Корвольський-Гриневський // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 121.

³ Уже неделя, как я здесь – свою появу в Городні М. Могилянський пояснював так: «у листопаді 1913 р. обраний земськими зборами на посаду мирового судді. В червні 1914 р. засуджений Петроградським окружним судом на 6 міс[яців] тюрми (справа Петроградських адвокатів приводе справи Бейліса). Як осудженого до тюрми Сенатом скинуто з посади мирового судді у Городні» // ІР НБУВ, ф. Х, № 5807.

⁴ Мне поручили 2 участка (за недобором судей) – у «Календаре Черниговской губернии» на 1914 р. зазначено, що М. Могилянського обрали мировим суддею І дільниці (м. Городня, Тупичевська і Мощенська волості), на II дільниці (Велико-Щимельська, Ново-Боровицька і Старо-Руднянська волості) була вакансія // Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 317. У 1915 р. він ще обіймав цю посаду.

³ «Рада» – щоденна українська газета, яка виходила у Києві з вересня 1906 р. до липня 1914 р. Видавцем газети був Є. Чикаленко.

⁴ «Речь» – щоденна газета, яка виходила в Санкт-Петербурзі з лютого 1906 до серпня 1918 р., орган кадетів. Фактичні редактори П. Мілюков і І. Гессен. Газета користувалася популярністю серед ліберальної інтелігенції.

Лист № 8

12 січня 1915 р.

Городня, 12/І 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Вчера приехал восвояси и вступил в должность. Дней 10–15 еще придется исполнять обязанности судьи, так как перед самым приездом узнал в Сенате, что Указ о моем устранении ¹ (до окончания адвокатского дела, которое не будет слушаться в Палате до окончания войны) – еще не написан (обер-секретари праздничковали). Все время хотел Вам писать, но был так занят, что дохнуть было некогда. Я хочу устроиться уполномоченным з[емского] союза в Галицию ². Тяжелая там обстановка, но хочется видеть и творимую историю собственными глазами ³. Вы, вероятно, не разделяете того моего настроения, которое отчасти сказалось в моей статье в «Речи» («В глубине России»). Но я думаю, что при самом большом пессимизме в отношении ближайших перспектив, общая линия перспектив дальнейших оправдывает это настроение и его внушает. Жаль, что не могу в письме рассказать подробно о питерских слухах и настроениях. Движение за мир растет в реакционных кругах (Марков П ⁴) общества и правительства (Маклаков ⁵ – Щегловитов ⁶). Вместе с тем растет патриотическое настроение оппозиционных кругов и прямо таки народное [подчеркнут автором. – Упорядники] движение за доведение войны до конца. Говорят, что Щегловитов так и формулирует: «Раз ка-де-ты за войну, – ясно, что она нам не выгодна». И я думаю, что в том, что война не выгодна для реакции – он не ошибается.

Военные дела, повидимому, вполне благополучны. Был я один день (26/XII) в Москве, но почти никого не застал там. Вернулся я в Городню переполненный впечатлениями. И повторяю, мой оптимизм [подчеркнуто автором. – Упорядники] сочетается с самым глубоким пессимизмом в отношении ближайшего будущего.

Написал большую статью для «Речи» – анти Струве ⁷, пройдет-ли она игольные уши восстановленной предварительной цензуры ⁸, не знаю. Грушевского, слышал, высылают в Томск ⁹. Вообще по адресу украинцев репрессии и только репрессии. Что-то долго не выходит «Укр[аинская] жизнь»!.. ¹⁰

Будьте здоровы. Привет всем Вашим. Что у Вас нового?
Пишите.

Ваш Мих. Могилянский.

P. S.

Жалею, что не успел прислать Вам № «Петрогр[адского Курьера]» ¹¹ со своей статьей по вопросу о борьбе с алкоголизмом ¹². Думаю, что Вы ее одобрили бы. Постараюсь, чтобы Вам ее из Питера прислали.

М.

Еще P. S. В Питере имел дважды «практические занятия» по алкоголизму с Ал. Ал. Свечиным... ¹³

М.

ЧИМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/24, арк. 36–37.

¹ Указ о моем устранении – див. прим. 3 до листа № 7. У чернетці документа під заголовком «Объяснение мирового судьи 1-го участка Городнянского судебно-мирового округа Могилянского М. М. Правительственному Сенату по Высшему Дисциплинарному присутствию в связи с привлечением его к следствию в качестве обвиняемого» М. Могилянський так сформулював причину усунення з посади: «23 октября, будучи присяжным поверенным С.-Пб. судебной палаты, взял участие в общем собрании петербург[ской] адвокатуры – выступили против влияния «на механизм русского суда правых полит[ических] организаций – и их отдельных деятелей, какое имело место в деле Бейлиса» // ІР НБУВ, ф. Х, № 5968.

² *Я хочу устроиться уполномоченным з[емского] союза в Галицию* – Всеросійський земський союз був заснований наприкінці липня 1914 р. на з'їзді уповноважених губернських земств, який проходив у Москві. Головою обрали князя Г. Львова. Майже одночасно був заснований і Всеросійський союз міст. Спочатку земські й міські діячі прагнули посприяти державі у веденні війни шляхом надання допомоги пораненим, біженцям, постачання необхідних продуктів, теплого одягу фронту і т. п. У липні 1915 р. земський і міський союзи об'єдналися, заснувавши так званий «Земгор». Тоді ж їхні лідери перейшли до політичної, опозиційної щодо самодержавства, діяльності. Галичина була окупована російськими військами на початку Першої світової війни (серпень – вересень 1914 р.). Окупаційна влада ревно заходила русифікувати цей край, спрямовуючи туди потужні сили чиновників, вночас залучаючи до цих заходів і громадські об'єднання.

³ *Тяжелая там обстановка, но хочется видеть и творимую историю собственными глазами* – М. Могилянський з початком війни став на позиції так званого оборонства і щиро підтримував заходи уряду, спрямовані на одержання перемоги. Див. лист №9.

⁴ *Марков П* – Микола Євгенович Марков Другий (1866–після 1931) – російський державний і політичний діяч, з 1905 р. приєднався до чорносотенного «Союза русского народа». Впливовий депутат III і IV Державних дум, де очолював фракцію крайніх правих.

⁵ *Маклаков* – Микола Олександрович Маклаков (1871–1918) – російський державний діяч. З 7 червня 1909 р. виконував обов'язки Чернігівського губернатора, 6 грудня 1919 р. затверджений на цій посаді, керував губернією до грудня 1912 р., потім зробив блискучу кар'єру в столиці: з лютого 1913 р. до середини 1915 р. – міністр внутрішніх справ Росії і шеф жандармів // Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М.; предисл., прилож. Морозовой А. В. – Чернигов, 2006. – С. 90. Мав репутацію крайнього правого. Розстріляний більшовиками.

⁶ *Щегловитов* – Іван Григорович Щегловітов (1861–1918) – російський державний діяч, міністр юстиції у 1906–1915 рр. Розстріляний більшовиками.

⁷ *Написал большую статью для «Речи» – анти Струве* – Петро Бернгардович Струве (1870–1944) – російський політичний діяч, економіст, філософ, публіцист, з 1905 р. один з провідних діячів кадетської партії. Депутат II Державної думи Росії. З 1907 р. – редактор-видавець журналу «Русская мысль». Автор численних статей антиукраїнського спрямування, що змусило багатьох українських діячів взятися за перо, щоб дати відсіч ідеям П. Струве. На думку сучасних істориків, вони зводилися до того, що український і білоруський народи є «російськими племенами», відтак в імперії має існувати тільки одна національна російська культура, панувати літературна російська мова, а Росія не може не бути національною російською державою. Див. докладніше: Парахіна М. Б. Українська мовна проблема на зламі XIX–XX ст.: деякі апологетичні теорії та практика вирішення // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVIII–XXXIX. – С. 61. На сторінках «Речи», а також інших періодичних видань, зокрема, «Украинской жизни», М. Могилянський полемізував з П. Струве ще з 1913 р.

⁸ *Пройдет ли она игольные уши восстановленной предварительной цензуры* – прийнятий у 1828 р. цензурний статут у Росії досить жорстко регламентував книгодрукування і періодику в імперії шляхом впровадження попередньої цензури. Тимчасові правила 1865 р. дещо пом'якшили його становище. Проте доповнення 1870–1880 рр. суттєво розширювали повноваження адміністрації і відповідно урізували права письменників, журналістів та видавців. Тільки в умовах революції 1905–1907 рр. видавці фактично перестали подавати свої видання на цензуру. 24 листопада 1905 р. уряд С. Вітте видав тимчасові правила про «повременную печать», якими скасовувалися попередня цензура і система адміністративних стягнень // Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат. – 7-е изд. – М., [Б. г.]. – Т. 45. – Ч. 3. – С. 289–290. Проте з початком Першої світової війни (31 липня 1914 р.) попередня цензура була, по суті, відновлена, щоправда, вже як цензура воєнного часу.

⁹ *Грушевского, слышал, высылают в Томск* – видатний український історик, громадський і державно-політичний діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) приїхав з сім'єю до Києва 6 грудня 1914 р., а вже 11 грудня був заарештований за звинуваченням у австрофільській діяльності. Після 13 допитів його вислали у лютому 1915 р. до Симбірська, з осені 1915 р., завдяки клопотанню Російської Академії наук, дозволили перебраться до університетського міста Казань, а з вересня 1916 р. – до Москви // Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 72–74. Про те, що спочатку місцем заслання планувалася Томська губернія (Сибір), свідчить інформація в «Черниговской земской газете» від 13 лютого 1915 р. – С. 8.

¹⁰ *«Украинская жизнь»* – науково-літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив щомісяця у Москві у 1912–1917 рр. російською мовою. Видавець – Я. Шереметинський, редактори – О. Саліковський і С. Петлюра. Вважався неофіційним друкованим органом Товариства українських поступовців. З редакцією журналу співпрацював і М. Могилянський.

¹¹ *«Петроградский курьер»* – газета, яка з 1914 р. під назвою «Петербургский курьер» виходила у російській столиці. У 1915–1916 рр. видавалася під зазначеною назвою.

¹² *По вопросу о борьбе с алкоголизмом* – у 1914 р., ще напередодні Першої світової війни в Росії був виданий імператорський указ про заборону виробництва всіх видів алкоголю. 19 липня 1914 р. заборонявся продаж алкогольних напоїв. У кінці серпня того ж року був встановлений термін заборони: до кінця війни. Таким чином, у Росії на період воєнних дій запроваджувався «сухий закон».

¹³ *Ал. Ал. Свечин* – див. прим. 15 до листа №5.

Городня, 14/II 1915 г.

Милый Илья Людвигович, на Ваше сегодня полученное письмо (от 9/II) могу отвечать тоже очень кратко. На Ваш первый вопрос: «Не ослабляет-ли в этой борьбе (т. е. с немцами) сеяние недовольства, вражды, преследования?», – иначе, как утвердительно, конечно, ответить не могу: да, конечно, «ослабляет!» И это «ослабление» должно быть внесено в счет «их» преступлений перед страной. Но ведь это «ослабление» производят «они», не станем же «мы» подражать им на радость немцам!? И потому на дальнейшие Ваши вопросы отвечаю категорически отрицательно. «Недоверие» к оппозиции не должно вызывать то, что она не хочет стать на одну доску с правительством и избегает ослабить народную энергию в борьбе с внешним врагом. И не «тяжкое, угнетающее впечатление» должно создаваться линией поведения оппозиции, а впечатление бодрости и уверенности, что такая (подчеркнуто автором. – **Упорядники**) оппозиция, справившись с внешним врагом, справится и с врагом внутренним. Ей Богу-же, не представляю себе, у кого может образовываться впечатление, что оппозиция «солидаризуется» с творимыми мерзостями? Seriously этого никто не станет утверждать. И seriously в это никто не поверит, сколько бы ни старалось в этом направлении полемическое усердие критиков ответственной оппозиции.

Дорогой Илья Людвигович, ей Богу, сейчас не время для обычной полемики и надоевших партийных подсиживаний, сейчас время дела громадного, ответственного, трагического часто...

И я считаю, что к[а]-д[е]-ты (как часть оппозиции) могут гордиться тем, что линия их поведения иллюстрируется подвигом Колюбакина...¹ Это, конечно, кульминационная точка, но ведь Колюбакин – не одинок: рядом с ним пошли мало заметные люди, но их незаметностью значение их поведения не умаляется. Десятки, если не сотни видных людей партии, не могущие вступить в ряды войск, несут тяжелый (и опасный) и ответственный труд всяческой помощи армии, начиная с передовых боевых позиций. И, наконец, арьергард этих работников на местах несет не менее нужную работу организационную и т. п. (без чего снабжение армии необходимым было бы невозможно) и, главное, поддерживает настроение, дух, без которых немислима победа...

Вот, дорогой Илья Людвигович, сверху до низа схема того дела, которое сейчас нужно и которое оттирает на задний план все остальное. Дела так много, что поглощает без остатка всю энергию, все силы сознательных элементов. И это одно, не говоря о вышесказанном, не оставляет ни психологической, ни физической возможности для борьбы с правительством. Это не значит, что оппозиция сдает свои позиции / «солидаризуется» с творящими мерзости. Я наоборот убежден, что оппозиция своим нынешним поведением приобретает такую моральную [подчеркнуто автором. – **Упорядники**] силу, перед которой ничто не устоит.

Увы, мой ответ выходит не очень коротким... Уехать предполагаю на другой день получения указа, но его все еще нет. Написал на днях ответ на последние выступления Струве и жду, пройдет-ли он игольные уши цензуры?

Привет Вашим. Жму руку и желаю всего лучшего.

Ваш Мих. Могиланский.

ЧІМ, ф. 603, інв. № Ал 59–130/4, арк. 6–7.

¹ *Иллюстрируется подвигом Колюбакина* – Олександр Михайлович Колюбакин (1869–1915) – земський і громадський діяч, один з лідерів кадетської партії, депутат III Державної думи. Виключений з числа депутатів Думи за звинуваченням у революційному виступі. З початком війни відправився на фронт добровольцем, загинув на полі бою. М. Могиланського глибоко вразила доля цієї людини. Він відгукнувся на звістку про загибель О. Колюбакіна некрологом в «Чернігівській земській газеті». Див.: ЧЗН. – 1915. – 27 лютого. – С. 9–10.

² *На другой день получения указа* – див. прим. 1 до листа №9. Усунення М. Могиланського від обов'язків мирового судді стало своєрідною сенсацією на Чернігівщині. Про цей факт двічі писала

«Черниговская земская неделя». Див.: ЧЗН. – 1915. – 9 января. – С. 9; 16 января. – С. 16.

³ Написал ответ на последние выступления Струве и жду, пройдет-ли он игольные уши цензуры – див. прим. 7–8 до листа № 9. Возможно, йдетсья про публикацию в «Украинской жизни» – «Тряпичины – очевидцы» (1915. – № 3-4).

Лист № 10 ¹

1 червня 1915 р.

1/VI 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович!

Хочется послать Вам привет с Волги. Я проехал от Рыбинска ² до Нижнего ³, пробыл там сутки, а сейчас пустился в обратный путь. Надеюсь около половины июня быть в Чернигове. Привет Вашим. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/5, арк. 8.

¹ Лист на листівці – черно-білій фотографії з написом: «Кинешма. Обрыв на Волге». Зворотна адреса вказана: «Волга у Нижнего Новгорода».

² Рыбинск – повітовий центр Ярославської губернії, значний порт і один із найбільших торговельних центрів Верхнього Поволжя.

³ Нижний – Нижній Новгород – губернський центр, розташований при впадінні Оки у Волгу, велике торговельно-промислове місто, найбільш прославлене своїм всесвітньовідомим ярмарком.

Лист № 11 ¹

24/XII 1915 г.

Дорогой Илья Людвигович! Вас и всех Ваших поздравляю с новым годом и с праздниками. Желаю всего лучшего! Скучаю без вестей от Вас, а сам кручусь, как белка в колесе, и даже написать некогда. С 10 до 5 занят ежедневно на службе (в Бюро по распределению металлов В[оенно]-П[ромышленного] Комитета) ², достаточно устаю, а потом еще надом писать и писать, ибо на 200 р[ублей], которые получаю в Бюро, теперь не проживешь. Хуже всего то, что не знаю, как быть с летом (едва-ли дадут сколько-н[и]б[удь] продолжительный отпуск).

Что у Вас нового?

Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

ЧИМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/6, арк. 9.

¹ Лист на листівці – «Открытое письмо».

² Военно-Промышленный Комитет – Військово-Промисловий комітет (ВПК) – організація російських підприємців, заснована з метою мобілізації промисловості для потреб війни. У липні 1915 р. відбувся перший з'їзд ВПК, у серпні створена нормативно-правова база для його діяльності. Очолив організацію О. Гучков.

Лист № 12 ¹

8 квітня 1916 р.

Христос воскрес! ² Дорогой Илья Людвигович, поздравляю Вас и всех Ваших с праздником и всего лучшего. Вас поздравляю еще с избранием в члены совета ³, о чем прочел с большим удовольствием. Ужасно мне досадно, что даже письменно с Вами никак не побеседую. Верите-ли, некогда? Ежедневно с 10 до 5 на службе. Даже на Пасху – неприсутственный только один день. Отчего Вы мне никогда не напишете? Я так был бы рад весточке от Вас. Скучаю по Чернигову и весне, которой здесь сегодня впервые лишь чуть-чуть запахло. Надеюсь, скоро Вам прислать небольшую новую свою брошюру «Шевченкові роковини 1916 р.» ⁴. Будьте здоровы. Непременно побольше пишите. Жму руку.

Ваш Мих. Могилянский.

Петроград

ЧИМ, ф. 603, инв. № Ал 59–130/16, арк. 24.

1. Лист на листівці – «Открытое письмо». На штемпелях: «8. 4. [19]16 – Петроград; 11. 4. [19]16 – Чернигов».
2. Великдень у 1916 р. відзначали 10 квітня за юліанським календарем.
3. *Вас поздравляю еще с избранием в члены совета* – 26 березня 1916 р. І. Шрага обрали до Ради присяжних повірених Київського судового округу // ЧЗН. – 1916. – 1 апреля. – С. 8.
4. *Брошюра «Шевченкові роковини 1916 р.»* – ця невелика за обсягом брошура «Шевченкові роковини 1916 року (26 лютого). – Петроград; Чернігів, 1916. – 6 с. – ц. 5 коп.» була витримана в дусі листа від 14 лютого 1915 р., тобто сповнена надій на перемогу російської зброї.

Работа представляет собой научную публикацию датированных 1908–1916 гг. писем уроженца Чернигова, адвоката и общественного деятеля М. Могилянского к И. Шрагу. В письмах, которые хранятся в фондах Черниговского исторического музея имени В. Тарновского, речь идет об актуальных проблемах общественно-политической жизни России и Украины.

Ключевые слова: эпистолярный, М. Могилянский, И. Шраг, депутат Первой Государственной думы России, тюремное заключение, Первая мировая война, национальный движение.

Tamara Demchenko, Svitlana Ivanytska

Myhailo Mohylyanskyi's letters, addressing to Illya Shrah: fragment of epistolary dialogue (1908–1916 years)

The article is a scientific publication of the letters of native of Chernihiv, lawyer and the public figure Myhailo Mohylyanskyi to I. Shrag, dated 1908–1916. The letters retain in the funds of the Chernihiv Historical Museum, named by V. Tarhovskiy, and contain description of actual problems of the political and public life of Russia and Ukraine at that time.

Key words: epistolary, Myhailo Mohylyanskyi, Illya Shrah, depute of the First State Duma of Russia, imprisonment, World War I, national movement.

Юрій Музика

ЛИСТИ АКАДЕМІКА Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО ДО Д.Л. МОРДОВЦЯ

Листування академіка, історика та етнографа Дмитра Яворницького з письменником та істориком Данилом Мордовцем допомагає глибше зрозуміти світогляд учених, познайомитися з їхньою творчою лабораторією, прослідкувати еволюцію поглядів, висвітлити соціально-культурне середовище, в якому вони перебували в різні періоди свого життя, та відобразити проекцію творів на тлі суспільно-політичних подій. Як відомо, кінець XIX ст. характеризується розквітом епістолярної культури і розширенням функцій листування. Листи творчої особистості виступали тоді не тільки засобом комунікації, але й експериментальним полем, де народжувалися нові теми, сюжети майбутніх творів, дискутувалися наукові погляди. Тому увага до епістолярію Д. Яворницького до Д. Мордовця, як найменш дослідженої частини їхнього творчого доробку, є надзвичайно актуальною у сучасних наукових студіях, яскраво розкриває їхню творчу діяльність.

Яворницький (Єворницький) Дмитро Іванович (1856-1940) – історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник. Академік ВУАН з 1929 р. Народився на Харківщині в сім'ї псаломника. У 1881 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету і був залишений для підготовки до професорського звання. У 1885 р. звільнений з університету за «сепаратизм». У 1885-1905 рр. працював викладачем, чиновником. З 1905 р. очолив Музей старожитностей Катеринославської губернії. У 1920-1933 рр. – на викладацькій роботі. У 1933 р. зазнав переслідувань за звинуваченням у «націоналізмі».

У центрі наукових інтересів історика – запорозьке козацтво, якому він присвятив низку праць «История запорожских казаков» (1892-1897), «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского низовых казаков» (1894), «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888), «Источники для истории запорожских казаков» (1909), «До історії степової України» (1929) та ін. [1, с.459].

Мордовець Динило Лукич – письменник, історик, державний і громадсько-політичний діяч. Народився 7 грудня 1830 р. в слободі Данилівці Усть-Медведицького повіту Донської області у сім'ї управляючого поміщицьким маєтком Луки Андрійовича Мордовця-Сліпченка, який ще до народження сина викупився з кріпаків, змінив своє прізвище, надавши йому російського звучання – Мордовцев. Дід Данила служив сотником козацького війська і, втягнутий у політичні пристрасті, втік з України на Дон, де потрапив незабаром у кріпацтво. Сотник був людиною освіченою, навіть збирав старовинні книжки [1, с.3]. Ще більш загадковою була постать прадіда Данила – людини, наближеної до гетьмана Мазепи, котра, за сімейними переказами, тривалий час зберігала архів із таємними документами, що мали безпосереднє відношення до «бунтівного» гетьмана. Як зазначав старший брат Данила, Андрій Лукич, архів цей було вилучено у діда і спалено, щоб не робити його «небезпечним надбанням нащадків» [2, с.226].

Після закінчення С.-Петербурзького університету Д. Мордовець понад 30 років служив по лінії Міністерств внутрішніх справ та шляхів сполучення, дослужившись до чину дійсного статського радника, він упродовж 50 років займався плідною літера-

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

турною діяльністю. Під час ювілею з цього приводу присутнім було вручено портрет іменинника і список багаточисленних творів автора, який, за підрахунком видавця Данила Лукича, становив понад 129 убористих томів [¹, с.951].

¹ Малий словник історії України. – Київ: Либідь, 1997. – С.459.

² Панов С.М. Д.Л. Мордовцев и его историческая проза / С.Панов // Мордовцев Д.Л. А чьи грехи? Великий раскол. – М.: Издательство «Правда». – 1990. – 623 с.

Листи Дмитра Івановича до Данила Лукича

9 грудня 1887 р.

Любий та щирий дідусь!

Я уже мовляв нашому І.Є.Репіну про те, що треба йому збачитися із сивим дідом на Столяр-стріті, себто з Вами, і він з превеликою охотою хоче протягнути свою руку тому, «хто так щиро працює для правди і свободи слова». Якщо Ви ще не були у нього, то я Вам і шлях розкажу: Катеринографський пр., дом № 26, кв. № 5, біля самої частини Коломенської. Найвірніше його застати дома в половині першої.

Беру свою запорозьку шию обома руками і гну її перед сивим дідом.
Байда.

Скажіть, та непременно скажіть, де та у Бога Настя Горювая живе та проживає?

[А – 4928]²

23 січня 1887 р.

Любий та щирий дідусь!

Ех, та нема гірко так нікому, як бурлаці молодому. Оце заслаб, заслаб та й лежу, і згадую оту пісню:

«Ой, упав же він, упав та й лежить,
ніхто його не питає, що в нього болить.
Болить у нього серце й голова, –
Помира в степу козак, а роду нема...».

Гірш мені те, що я ніяк не пригадаю, як би заслати Вам, коханий мій, десять карбованців за вінок Заньковецькій і за альбом Марка Кропивницького. Я боюсь, що громада, заплативши за мене, подумає, далекі то я такий несправний козак, що й досі грошей не несу. А мені, бачите, неможна віддати їх.

Кошовий Байда.

[А – 4925].

15 січня 1888 р.

Любий мій дідусь!

На днях буде у Вас бувший професор Харківського університету Діллен, позбавлений кафедри по доносу проф. Безсонова. Діллен – добрая, благородная і піднесена душа; у Харькові він читав лекції з порівняльного мовознавства і знає більше десяти мов, на яких і пише, і говорить. Однак становище його в даний час далеко не заздрісне: велика сім'я! Він пише в журналах і газетах закордонних, пише і в південно-руських. Було б для нього корисним познайомитися з О. К. Нотовичем. Не знайдете можливості познайомити їх?

Д. Байда-Яворницький.

[А – 4929].

18 січня 1888 р.

Дайте відповідь мені, любий дідусь, на наступні питання, запропоновані мені в листі Я.П. Новицького. Куди зручніше надіслати рукопис, де малоруське слово

¹ Кауфман А.Э. Д.Л. Мордовцев (из личных воспоминаний и рассказов) / А.Э.Кауфман // Исторический вестник. – 1910. – № 10. – С.224-235.

² Глінський Б. Літературная деятельность Д.Л. Мордовцева // Исторический вестник. – 1905. – № 2.

менше піддається гонінню: в Петербург чи Москву, Київ, Одесу чи інше якесь місто. У якій формі треба написати заяву чи прохання цензору. Чи можна рукопис вислати в посилці, чи непримітно в пакеті і оплачувати марками. Чи посилати цензору гроші на зворотню пересилку. Накінець, чи довго цензор має право тримати рукопис?

Треба дуже скоро.

Байда-Яворницький.

[А – 4930].

22 квітня 1888 р.

Отаке робиться на світі, дідусю! Позавчора наклали арешт на мою книгу; учора я метнувся куди треба, до високих панів, а сьогодні одержав звістку, що моя книга пропущена. Оце ж не сьогодні, так завтра принесу до Вас, щоб написали дещо в «Новости» нашого єрусалимського маркіза.

Кошовий.

[А – 4931].

23.12.1891 р.

Дуже шкодую, дідусю, що Ви так сильно захворіли, що вже й до клініки взнали стежку. Живіть сто років та працюйте задля нашої тихої і далекої України, яка б не вузька та скорбна була наша нива. Деж нам такого пастиря узяти, як оце Ви. Без Вас розбредемося як оті вівці без пастуха? То все-таки підеш до «старого», дещо визнаєш про земляків, про те, як хто обертається, хто як працює, почуєш добре слово, добру пораду, добру думку, та й вийдеш від нього, наче б то побалакав з тобою і Тарас Шевченко, і Микола Іванович Костомаров, і інші.

Байда

[А – 4935].

21.12.1893 р.

Щирій дідусь! А все ж таки я прав: візьміть Ви в свої дідівські ручки «Мезепу» Костомарова (СПБ, 1885 г.), розгорніть сторінку 622 і там побачите от що: «После поражения под Переволочною происходила бойня над запорожцами... Шведский историк с особенным ужасом отметил их казни в своем повествовании». Про ці «ужаси» мені і треба б знати, якщо Ваша ласка, дідусю, зробіть виписку з того шведського історика.

Д. Яворницький

[А – 4936].

Лютий 1895 р.

Любий дідусь! У перші дні цього місяця одержав листа від проф. Міщенка з Казані, де він подає звістку про те, що другий том моєї «Історії» може бути прийнятний за магістерську дисертацію, але тільки просе почекати поки приїде з Петербурга в Казань проф. Корсаков. Тоді я можу їхати в Казань для одержання «респенса» (запоровське слово).

Одержав я також листа із Варшави від І. Я. Рудченка, що відає Казенною палатою. Він хоче взяти мене за чиновника в особливих дорученнях при архівних документах XVII ст., які відносяться до Волино-Подолії. Думає, думає і погодився на пропозицію Рудченка. Зробив це не з тим, щоб їхати в Казань, а з тим, щоб заручившись містом, все-таки держать екзамен і магістерську на професора. Чи дадуть кафедру чи ні, а у мене без того служба є. Чи так, чи ні, Ви мені, любий дідусю, напишіть «напутствіє».

Але і це ще не все. Одержав офіціальну бумагу від Туркестанського генерал-губернатора, в якій мені пишуть, щоб я негайно повернувся в Ташкент, де мені буде, можливо, особливе доручення. Цього я вже ніяк не чекав і тепер не придумую за що мені взятися. Справа в тому, що терміни моєї трирічної служби там скінчаються тільки 5 квітня і я не можу не повиноватись воєнному генерал-губернатору, бо це воєнна, а не гражданська служба. Як мені зробити? Чи не допоможе в цій справі пан Пелеха. Попросіть його, щоб мені дав телеграму в разі згоди.

Д. Яворницький

[А – 4937].

14 лютого 1895 р.

Перш за все, скажу Вам, любий мій дідусь, от що: я отримав звістку з Ташкента про те, що «командировка» моя відтермінована до 5 квітня. Це саме головне і найкраще для мене. За час до 5 квітня я, мабуть, устигну перевестись із Ташкента у Варшаву, і тоді мені непотрібне буде Ташкентське начальство. Я вже тоді під «козилок» не держатиму, а буду вільним козаком.

Д. Яворницький
[А – 4938].

1 серпня 1895 р.

Любий мій дідусь!

Двічі до Вас заходив, та все даремно. Тепер, мабуть, не прийдеться зайти, бо числа 10-11 я від'їду в Москву, тобто писати третього тома таки ж «Історії козаків». У Москві я, бачте, знайшов в архівах штук сімсот запорозьких справ, так що їду списати їх... Оце думка – як скінчу третього тома, так тоді вже візьмусь за рудого Панька і за Скальковського ляха, та, мабуть, таки удеру статтю «Запорожці» в поезії Шевченка». Остання праця вже давно у мене на умі, та ніяк на бумагу її не занесу. А ще прошу, як будете правити службу за Тараса, то поставте маленьку свічку і від мене за його щирі і високу душу.

Д. Яворницький
[А – 4939].

8 грудня 1895 р.

Любий та щиріший мій дідусь!

Дорогого і незабвенного дідуся поздоровляю з Днем ангела і бажаю йому від чистого серця много і премного літ жити на світі, і не переставати працювати на рідній ниві, і для рідного народу України; дай боже, сили моєму любому дідусю, що він нам ще ушкварив або Сірка, або Івана Гусака, або Петра Калниша, як ушкварив уже «Сагайдачного». Что касается «внука», то он, невзирая ни на какие критики и антикритики, продолжает по-прежнему писать своих запорожцев и уже окончил третий том «Истории» до 1735 года. Вместе с этим, с 23 сентября «внук» приступит к магистерскому экзамену и уже успел выдержать испытание у профессоров – Цветаева, Любовича, Павинского и Филевича. Все профессора, кроме Филевича, отнеслись ко мне вполне человечно и с большим уважением. Филевич же, личность паскудная и заодно бездарная, два раза устраивал мне пакости, но в конце-концов сам был посрамлен и «со стыдом отиде». В первый раз в самый день экзамена 23 сентября, за два часа времени, он ни с того, ни с сего потребовал от меня подробной программы (краткая ему была дана) предложенных мне вопросов для экзамена, а когда я заявил, что такой программы по уставу не требуется, то Филевич настоял, чтобы я отменил этот экзамен до следующего заседания, т. е. на целый месяц времени. Напрасно я ему делал представление о том, почему он не объявил мне раньше своего требования, когда я явился к нему за неделю раньше до экзамена с краткой программой. На что он с грубостью ответил, что он не обязан ходить ко мне по квартирам, так как время для него слишком дорого. И так я должен был волей-неволей уступить, но в том заседании (23 сентября) я экзаменовался, без такой программы у проф. Цветаева и выдержал экзамен «весьма удовлетворительно». Правда, Филевич снова сунул свой нос, но отзыв его и мой ответ (он поставил оценку «удовлетворительно») был игнорирован. После этого прошел целый месяц попусту, и за это время я представил подробную программу Филевичу на предложенные мне вопросы: «Мысли и школы о происхождении Руси» и «Источники и школы для истории Юго-Западной России». Накануне самого экзамена я отправился к Филевичу и представил ему подробную программу моих вопросов. Филевич вполне согласился с ней. Явившись на следующий день (14 октября) в заседание факультета, я объявил о моем желании подвергнуться экзамену у проф. Филевича и получил на то от факультета бумажку с написанными на ней для меня вопросами. Но какое же было моё удивление, когда вместо вопроса «Об источниках Южной России», я нашёл там совершенно новый

вопрос?! Видали ли такого подлеца? Я, по крайней мере, в среде профессоров в жизни моей ничего подобного не видал. Но, несмотря на такие пакости, я мужественно сразился с таким открытым врагом и, «Божней помощью, и счастьем царского пресветлого величества», одолел его и получил отзыв, по определению всего факультета, «весьма удовлетворительный». Теперь мне остаётся сокрушить один-единственный экзамен из политической экономии.

А пока что, крепко целую моего дидуса.

Д.Эворницкий
(Д. Яворницький)
[А-4940]

16 грудня 1895

Любий та щирий мій дідусь!

Отримав Ваш лист і дуже дякую за нього. На те, щоб писати мені бумагу до Манасепна скажу Вам от що: ще першого числа цього ж таки місяця я написав листа до проф. Карпова також з проханням про «безстрочну ссуду» і «зі списком» своїх творів і прохав у тій бумазі вислати мені карбованців із двісті грошей, але ж по сю годину не маю ніякої звістки од Карпова, чи мені тепер ждати, чи мені тепер самому Манасепну писати – я добре не знаю, а грошенят треба б було, та ще й як треба!.. Хоть би статтю яку-небудь надряпати в «Новости», так ніколи ж: оце я ходив до проф. Симоненка і взяв у нього тему для посліднього мого екзамену. Тепер добре, і спасибі тому гарному Симоненку за нього. Він мені дав: «Крестьянские реформы в Познани, Галиции и Украине польской». Сказав і всю літературу цього питання. Так що тепер сиди собі, козаче, штудіруй реформи, поки не скажеш «гоп»! А там уже вуса закрути та в Київ до Антоновича захищати дисертацію – «Вольности запорожских казаков». Бачте, думаю захищати у Антоновича, а читати лекції в Москві. Не знаю, що Ви на це мені скажете, а сам я міркую, що придумав добре. Пишіть, голубе мій, хутко до мене та черкніть, де живе Юр. Юр. Цветковський. Пелеху дуже дякую за висилку книжки і за лист.

Ваш внук

Дмитро Яворницький
Пишіть мені «Ти», а я Вам «Ви» – так треба по Вашій заслугі.
[А-4941]

29. VI. 1896

Ваш лист, мій любий та щирий дідусю, наче оце сто карбованців мені приніс. Е, спасибі ж Вам, мій сивенький, за те тепле слово, яким до мене озвалися з Вашого куреня! Йду, йду у понеділок, у 9 часів ранку, а у десять обійму мого любого дідуса на вокзалі. Мене отут прокляті ескулапи прямо-таки замучили: той дереться у горлянку, той залазе у пузо, той тре кендюха, той просолоє мене у ваннах та за все те кожний лупе пенєнзи, як нечестиві ляхи кажуть. Але це ще не біда, а тільки пів-біди: біда в тому, нема у мене часу на те, щоб писати про тих-таки запорожців. Ну, тепереньки може одведу душу з моїм возлюбленим дідусем. А поки що, цілую дідуса в бородку.

Байда-Яворницький
[А-4943]

10 VII. 1896

Возлюблений мій дідусю!

А я оце все думаю над тим, що Ви мені прочитали із Вашої повісті «Дві долі». Мені здається, дідусь, то краще було б, як би Ви трохи перемінили ту главу, де козак Гречин з'єднався з татарочкою. У Вас якось виходе, наче б тут грає роль якась-то сводня. Чи не краще було б як би Ви передали це діло так: привели запорожця у татарський полон і посадили його на полонний двір, і із того полонного двору одна татарочка, прочувши, що її здадуть у неволю аж до Москви, утекла вночі до Чортомлика, і ки-нулась в річку. Піднялась по всій Січі тривога; козаки побігли, хто за хвинарем, хто за кроками, хто за верьовкою до Чортомлика. Побіг і Гречин. Гречин і витяг її як

труп. Як витяг, як став одкачувати її, то тут він убачив перед собою необикновенну красавицю і закохався в неї. Очнувшись і побачивши перед собою чарівного козака, татарочка теж закохалася в нього. До того ж вона стала дивитися на нього, як на свого спасителя од смерті. Я знаю натурально такого панича, котрий витяг дівчину із води і привів її к житні, а потім вона сама прийшла до нього та й каже: «Ви мене витягли із води, ви й користуйтеся мною». Дівчина совершенно чиста, із хорошою сім'єю, на все село сама краща. Можна прибавить і те, що Гречин подав план татарочці утекти із Січі в Крим. Тільки всю цю суєту треба поставити гораздо раньше прибуття в Січ-Тегіл, а вже як прибули в той Тегіл до Січі, то тут після ради, як Ви розказали про неї, треба б там же таки ударити в бубни і об'явити о нечестивому ділі Гречина і присудити його до стовпа. Так, голубе мій! Ви вибачайте за те, що я мішаюсь не в своє діло, але ж я це кажу не потому, що вважаю себе якою-небудь цяцею, – ні я нічтожний із нічтожніших людей! А потому, що на Ваші твори я дивлюсь, як на подарунок нашої бідної українській літературі. Хочеться, бачте, було тільки як лучше і як краще.

За цім цілую Вас.

Дмитро Яворницький
[А-4944]

25 жовтня 1896

Широ укоханий мій дідусь!

Чи не знаєте Ви, де це у Бога дівся той Билило Кесар? Чи він живий, чи він здоровий, чи він на волі, чи він у московській неволі, «гей у неволі і ярмі, під московським караулом у тюрмі»? А я хоть і в Москві, та на волі, і одне-одну «пробну» лекцію буду бастити про запорожців (студенти геть на три лади хлопали), а тепер треба дубасити ще й другу про династичну унію Литви та Польщі, і тоді вже край великому «іспитанню». Ну й надоїло ж, як червива собака! Що ж Ви, коханий мій дідусь, поробляєте, і де у Бога Ваші мисленьки літають? Чи, може, тепер, у суботу святого Дмитра, поминаєте родичів та «пресвятих»? Якщо так, то спом'яніть і Дмитра Байду та тільки не за упокой, а доброю чаркою горілки, такою, що й Сірко (собака) не перескакне. На дираву голову Дмитра Байди, щоб йому був лебединий вік, і журавлиний крик.

А тепер цілую Вас.

Дмитро Байда-Яворницький
[А – 4945].

15 лютого 1900

Дідусь! Чутка єсть у Москві, що буцім-то хтось подав до «Главного управління по ділам печаті» проект нових законів до літератури. Під такий шелест треба і нам, українцям, нагадати про закони до нашої української літератури. Я хоч зараз рад виступати за це діло, але тільки скажіть мені, будь ласка, як це зробити і до кого обернутися. Може, треба буде обернутися ще до кого з московських українців та написати колективно до того «Главного управління». Не спитавши про це у Вас, я особно не хочу виступати, щоб часом не зробити якої помилки супроти усієї громади. Так от так, любий дідусь! Черкніть мені цидулку, та скажіть, що і як, і тоді я також гукну, якщо буде треба, до «Главного управління». А поки що цілую Вас і застаюсь Ваш онук.

Дмитро Яворницький
(Єворницький)
[А – 4949].

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(477)

ЩОДЕННИК КАМЕРГЕРА КАРЛА XII ГУСТАВА АДЛЕРФЕЛЬДА ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ШВЕДІВ ВОСЕНИ 1708 р. НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ*

(переклад з англійської Ірини Колганової)

(...)Цар з основною частиною московітської армії, яка складалася з кінноти, був на відстані кількох ліг, але фельдмаршал Шереметєв (Scheremethof) дістався до Смоленська з основною частиною піхоти; по дорозі він рубав дерева, щоб перекрити королю дорогу.

Король, який все ще сподівався, що він зможе провести з царем запланований бій, зрозумів, що у нього це не вийде, і, зрозумівши, що далі просуватися буде дуже складно, вирішив перейти кордон в іншому місці, а саме в провінції Сіверія (Severia), тому що через ліси пробиратися було майже неможливо.

Оскільки було необхідно обігнати противника, його величність послав генерал-майора Лагеркрона (Lagercrona) з чотиритисячною кіннотою і піхотою та шістьма гарматами з наказом просуватися вперед до міста Кричов (Kruisshow) і відремонтувати дороги, щоб полегшити перехід армії і також перекинути мости через річку Сож.

Містер Лагеркрона з'явився з табору в Старичах (Starichi) уночі з 14-го на 15-е вересня, і вранці король вирушив зі своєю армією, що йшла в три колони. У той день ми пройшли 4 ліги і прибули в селище Бистриця (Bistriza), пройшовши через Мілікова (Milikowa), звідки ми вийшли перед цим. Звідси король продовжив свій шлях 16-го в Воловники (Wolofniki) (3 ліги) і так само 17-го в Горбатку (Horbatka) через Молятичі (Malacziza) (3 ліги), де ми відпочивали до 18-го.

З Горбатки (Horbatka) ми йшли 19-го (1 лігу) в Кричов (Kruischof), де містер Лагеркрона перекинув 2 мости, потім йому було наказано рухатися далі й перейти ліс найкоротшим шляхом, який відокремлює Сіверію (Severia) від Литви (Lithuania), та забезпечити перехід через річку Іпуть (на карті Обез (Obiecz)), звідки йому потрібно дістатися до міста Почеп (Poczorro) біля Смоленська. Через це місто супротивник повинен перейти в Сіверію (Severia).

Король перейшов Сож у Кричові (Kruischof) в день свого прибуття, і ми пройшли 3 ліги далі до Лобжи (Lobza). Після нашого переходу через Сож ми відразу ж увійшли в ліс протяжністю приблизно 20 ліг. Там містер Лагеркрона був уведений в оману селянами: він звернув праворуч занадто далеко, повністю відхилився від курсу, який був йому приписаний. Графу Левенгаупту (Lowenhaupt) король видав наказ перейти Сож у Пропойську.

Король, який 12-го йшов з Лобжи в село Буда (1 ліга з половиною), відразу подумав, що Лагеркрон заблукав, тому що не чув від нього новин. Тому, прибувши 21-го

*Камергер шведського короля Карла XII Густав Адлерфельд (1671-1709) загинув у Полтавському бою. Щоденник безпосереднього учасника Північної війни видав у 1740 р. французькою мовою в Амстердамі син загиблого. Книга мала назву: «Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté par Mr. Gustave Adlerfeld, Chambellan du Roi» («Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до Полтавської битви 1709 р., написана королівським камергером Густавом Адлерфельдом за особистим наказом Його Величності»). У 1740 р. щоденник видано також англійською мовою, пізніше – німецькою та шведською. Переклад здійснено за англійським виданням Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – London, 1740. – Vol.III. – P. 44-90.

з Буди в Кортковицю (Kortkovice) (4 ліги), він залишив свій багаж позаду і вирушив з полком гвардії Дабл-Карлес (Dabl-Carles). Ар'єргард Лагеркрона, кіннота з 300 одиниць, помилково йшла по правильному шляху.

22-го і 23-го його величність подолав 8 ліг і увійшов у Сіверію (Severia), перейшовши маленьку річку Беседа (Biesez) вбід, оскільки там не було мосту. У першому селі під назвою Нивне його величність зупинився і об'єднався з графом та драбантами, але багаж, супроводжуваний полком Апланда (Upland) та іншими військами, рухався повільно.

Король довго не залишався в Нивному, він послав кінноту з 3000 вояк загону Лагеркрона, щоб вони перейшли Іпуть. Дуже рано 24-го він зупинився табором біля річки Іпуть у селищі Раковка (?) (Drakowa) 2 ліги від Нивного. 25-го міст через Іпуть був закінчений, і він пройшов ще лігу до Костеничів, де вони вийшли з великого лісу і стали відкривати для себе кращу країну. Король почекав тут свою армію 15 днів. Вона прибувала поступово, важко пробираючись через ліси¹.

Цар здивувався, побачивши, що ворог повертається, подумавши спочатку, що він завертає до Литви. Але оскільки було оголошено, що він перейшов Сож у Кричові (Kruischow), то був переконаний, що король Швеції мав намір іти в Сіверію. Позаяк в інтересах царя було зупинити його, він негайно відправив генерал-майора Інфланда (Ifland) на чолі чотирихсотенної кінноти з наказом іти день і ніч, поки не дійде до шведів, і кинути війська в міста Сіверщини, які укріплені, згідно з традиціями цієї країни, ровами і валами, укритими лісами.

Цей московитський генерал ішов у супроводі генерал-лейтенанта Рена на чолі 6 полків драгунів, і ці 2 командири пройшли близько 30 ліг за 3 дні. Фельдмаршал Шереметєв разом з Гольцем (Goltz), Аллартом (Allart), Рензелем (Renzel) та іншими генералами слідували за Інфландом і Реном з тією частиною піхоти, яка стояла табором під Смоленськом і намагалися йти якомога швидше.

Генерал Баур, що йшов з царською армією, був посланий з 6-ма тисячами кавалерії, яка повинна була слідувати по п'ятах короля. Біля міста Кричов (Kruischef) вони зустрілися з нашим ар'єргардом під командуванням генерал-майора Круза (Cruus). Він наказав генерал-майору Мікосу (Michos) з двома сотнями драгунів атакувати. Мікос був так «гостинно» прийнятий генерал-лейтенантом Гроссенном (Grothusen), який просунувся вперед лише з кількома ескадронами, що він втратив на полі бою 300 чоловік, після чого поспішно відступив, не маючи сил для повторної атаки.

Цар, який тримав свої найкращі війська при собі, знаючи, що генерал Левенгаупт ще не долучився до королівської армії і що цей генерал мав перейти Дніпро, вирішив атакувати його і відрізати дорогу до Сожу, яку Левенгаупту наказано було перейти в Пропойську або в іншому місці, яке вважатиме зручнішим². З таким планом цар поїхав назустріч Левенгаупту, який перейшов Дніпро 22-го і 23-го вересня, рухаючись, згідно з його наказом, прямо до Сожу, хоча він був не впевнений, а чи не атакує його супротивник.

26-го з'явився авангард противника, 27-е і 28-е пройшли в невеликих сутичках, в яких ворог весь час програвав. 29-го граф Левенгаупт, незважаючи на важкий багаж і велику кількість возів, навантажених провізією на 3 місяці, які він віз із собою, знаходився на відстані не більше 2 ліг від Пропойська, де з'явилася більша частина ворожої армії, проти якої він виступив, і про це я повідомлю вашій світлості в наступній розповіді, яку я маю честь відіслати Вам.

¹ Армія під час походу потребувала поповнення припасів, у полках часто не було ні хліба, ні пива, ні вина, ні бренді. У Кричові (Kruischow) вони знайшли багато солі і трохи бренді, але цього б не вистачило на всю армію, крім того, важкий перехід через нескінченні ліси і болота був украй виснажливий. Однак надія побачити Україну, а також приклад його величності, гідний наслідування, його доброта, терпіння, працьовитість так надихнули війська, що вони згодні були витерпіти все, слідуючи за ним. Коли ми вийшли з лісу і увійшли до Сіверщини, то відкрили чудову країну з великими і красивими селами, але вони були порожні, при нашому наближенні населення залишало села: ми знаходили тільки корм для наших коней у великій кількості.

² Левенгаупт відбув з Риги в середині серпня на чолі 11 тисяч чоловік і прибув 24-го в Полоцьк (Poloczko), маючи з собою 7000 возів з провізією і боеприпасами.

Правдива розповідь про криваву битву біля селища Лісна в Палатинаті Мстиславля, 2 ліги від Пропойська, між військами шведського короля під командуванням графа Адам-Льюїс Левенгаупта і російської армії під командуванням царя і його головних генералів 29 вересня 1708 року.

Після того, як граф Левенгаупт отримав наказ пройти в Стародуб через Пропойськ, то, щоб з'єднатися з військами його величності, він перейшов Дніпро 21-го і 23-го вересня біля Шклова (Sklow) по мосту з човнів, хоча цар, який був зі своєю армією біля Горки, Дребен і Романов, 10 ліг від Шклова (Sklow) міг легко оспорювати перехід.

У перший день цей генерал просувався вперед, ще не відчуваючи настирливості з боку ворога, але наступного дня з'явилися деякі їхні війська і 25-го 2 тисячі драгунів прибули атакувати наш ар'єргард, який складався з трьох сотень кавалерії і стільки ж піхоти. Але як тільки наш ар'єргард зіткнувся з ними, вони не посміли атакувати нас і спішно відступили.

26-го армія прибула до Беліці (Bieliza), і це був дуже важкий і небезпечний похід. Тут противник з'явився у великій кількості. Генерал Левенгаупт дав наказ розмістити багаж попереду, де велика кількість військ буде охороняти його, а сам став на чолі полку. Той же наказ був відданий і 27-го.

Оскільки ми знали, що вся ворожа кавалерія була тут, граф Левенгаупт розташував свою в два ряди, а піхоту – з тилу в долині, щоб приховувала їх від противника: коли битва почалася, можна було пройти через невеликий простір, який кіннота залишала між ескадронами. Це розташування привело в замішання супротивника, який вишикувався для битви і не очікував такого ходу. Генерал Левенгаупт пішов направо, а генерал-майор Штакелберг (Stackelberg) наліво, йшли одночасно двома рядами і атакували супротивника, який розвернувся і швидко відступав. Ми переслідували їх півліги, але не змогли наздогнати. Генерал-лейтенанту Зоге (Zoge) пощастило більше, він був попереду з кількома ескадронами, і швидко переслідував їх ар'єргард, наздогнав, убив багатьох і захопив 8 полонених.

Ми дізналися від полонених, що кавалерією, яку ми переслідували, керували Меншиков і Пфлюг (Pflag), які були попереду, і що цар слідував за всією армією. Це змусило Левенгаупта продовжити шлях, на якій зіткнувся з тисячею труднощів, включаючи тривалий похід, глибокі непрохідні болота, що утрудняють рух. Генерал дав наказ своїм військам ставати на нічліг у відкритому полі і бути готовими до всього.

Ворог прискорив рух і 28-го вранці почав нову атаку на наш ар'єргард, який зреагував швидко не тільки вогнем зі зброї, але й з гармат (2 гармати були розташовані позаду). Противник, зрештою, змушений був залишити нас, намагаючись згодом атакувати з усією міццю в різних місцях, особливо на мосту, який наші солдати перекинули через маленьку річку. Але скрізь ми давали їм відсіч, хоча у них уже були гармати, і цар слідував з усієї піхотою.

Після того, як багаж розмістили в безпечному місці, першою йшла кавалерія, потім піхота, рухаючись у бік Лісної, куди ми прибули о 4 вечора і стали табором у вузькому місці. Генерал відразу наказав військам, які формували авангард, налагодити мости через болота, які були біля нашого табору, і розчистити дороги через ліс, де противник повалив багато дерев. Це повинно було зробити шлях до Пропойська наступного дня більш просторим. Як ми дізналися, поки ми вживали ці заходи, деякі з ворожих військ прибули до Пропойська, а деякі інші загони пройшли повз нас. Генерал Левенгаупт добре подумав і 29-го в кінці дня вирішив зібрати 7 сотень кавалерії з генералом-інтендантом Браско (Brask), піхоту, зібрану з різних полків, полк піхоти Аболен (Abolehn), драгунів Карелії (Carelia) і Шретерфельта, (Schreiterfelt). Цим військам дано наказ виступати на фронт, за ними слідує половина багажу і загін, що охороняє його. Потім слідував загін кавалерії Аболена (Abo – Lehn), драгуни полковника Скога (Scog) і полковника Лейона (Leyon) з батальйоном Найленд (Nyland), з яким слідувала інша частина багажу. Решта армії залишалася на межі з лісом для спостереження за діями супротивника і для того, щоб заважати нападу на обози з провіантом і боєприпасами.

Противник знайшов способи зібрати всі свої сили для битви в лісі, який хоч і не був дуже густим, залишав достатньо місця для їхніх військ. Вони вийшли проти нас, коли ми їх не чекали, і близько 11 години почали атаку. Наш генерал, оцінивши ситуацію на полі бою, вишикував свою піхоту обличчям до лісу, спішився. Ставши на чолі свого полку піхоти і батальйонів Хельсінг (Helsingois) Або-лен (Abo – Lehn), повів їх уперед, наказавши іншим полкам і військам, що охороняли багаж, приєднатися, щоб допомагати йому. Коли вони були від противника на відстані пострілу мушкета, генерал поскакав попереду кінноти, яка разом з піхотою атакувала ворога з такою люттю і успіхом, що вони негайно змушені були відступити, і врешті-решт ми їх вигнали з лісу, де у нас було 4 гармати. Такий вдалий початок дуже поживив війська і змусив їх сподіватися на швидку поразку ворога. Однак вони сильно переважали нас кількісно і їх війська постійно поповнювалися свіжими силами. Наступне відбулося помилково з вини офіцера: шведи, які вже оволоділи лісом, замість того, щоб допомогти, згідно з наказом генерала, пішли назад (під час його відсутності) по рівнині у напрямку до інших полків, які йшли для їхньої підтримки. Це не тільки спричинило плутанину, але й дало ворогові, який поповнив свої війська свіжими силами, можливість відбити ліс і встановити там свої гармати.

Граф Левенгаупт був у розпачі від цієї помилки, і йому нічого не залишалося, як задіяти артилерію. Вона вдарила з таким гуркотом у руських, що ті відступили і не посміли скористатися своєю перевагою. Полковнику Врангелю (Wrangle) потім було наказано атакувати свіжі сили ворога усіма полками піхоти, які у нього були, щоб витіснити противника з лісу. При нашій спробі увійти в ліс московіти вийшли на рівнину, шикуючись у 4 ряди піхоти, що йшли один за одним. Ми з силою атакували їх і розхитали перший ряд, відкинувши їх на другий, який у свою чергу штовхнув інших.

Будучи загнаними в ліс, вони зустріли підтримку зі свіжих військ і, користуючись захистом дерев і кущів, зробили неможливим для нашої піхоти відкинути їх далі.

У той час, як наша піхота творила чудеса, наша кіннота тіснила ескадрони противника, як тільки вони піднімалися в атаку, і часто штовхала їх назад у ліс, де вони завжди знаходили підтримку своєї піхоти, без якої їм довелося б зле.

Ця битва тривала з півдня до ночі. Щоразу, коли супротивник виступав вперед, ми відкидали його в ліс, і він ніс великі втрати, незважаючи на свіжі сили, які вони збирали проти нас і які поступово звільнялися. Було 3 головних бої, піхота поверталася, щоразу вишикувавшись у 4 ряди, а кіннота була сформована в 2 крила по 5 або 6, де ми мали єдиний ряд для протистояння; решта наших військ, як вже було сказано, пішла вперед з багажем. Більше того, ця лінія не була досить довгою, щоб запобігти прориву противника, який таки стався протягом цих 3-х дій, коли 6 тисяч шведів з самого початку підтримували найсильніший вогонь, тільки московитів (не рахуючи інших) було принаймні в 5 разів більше.

У першій битві, коли ворожа піхота спробувала слідувати за шведськими полками, які відступали, як ми вже сказали, з лісу на рівнину всупереч наказам генерала наша кіннота з мечами в руках так розбила їх, що їхні ряди перемішалися, і вони поспішно відступили в ліс. Туди ж послідувала ворожа кіннота, яка підтримувала піхоту.

У другій битві шведська піхота, як ми могли бачити, не тільки кинула 4 ряди піхоти на рівнину, а й переслідувала їх у лісі, де у них була гармата і свіжі сили, змусивши наші полки відступити. У той же час наша кіннота так само успішно відбивала напади ворога, і ті наші війська, які були далеко в лісі, постраждали від піхоти противника.

У 3-ій головній битві противник зробив найсильніше останнє зусилля, використовуючи свіжі війська, що прибули атакувати 6 тисяч шведів, які були досить стомлені і в незначній кількості, але мали можливість заволодіти переходом у Пропойськ, однак, коли наші полки, що йшли вперед, були на відстані ліги з половиною, вони отримали наказ повертатися нам на допомогу. Вони приєдналися до нас, і разом ми атакували їх з такою доблестю, що вороги втратили 17 прапорів, 2 пари литавр. У той же час наші гармати, заряджені мушкети відкрили сильний вогонь, особливо по військах, одягнених у зелене. Вся земля була вкрита мертвими тілами, мало хто вцілів.

Після цієї битви генерал вишикував армію і стояв на полі до пізньої ночі, очікуючи, чи не зробить противник спробу атакувати знову, але вони були дуже стурбовані останнім боєм, побачивши, що всі їхні зусилля коштували їм так багато життів, і все марно. Вони покинули поле бою і почали відступати, спочатку ліве крило, потім піхота, заглибилися у ліс, де розвели кілька багать.

Цей відступ противника був причиною ухвалення рішення генералом Левенгауптом не атакувати знову противника на цьому місці, а продовжити шлях, сподіваючись знайти по дорозі зручніше місце на випадок, якщо ворог захоче слідувати за ними і дати їм другий бій. Тому, постоявши декілька годин в очікуванні бою, він дав наказ полкам починати рух поступово один за іншим. Усе було виконано в правильному порядку, на відміну від противника, який не наважувався нападати після такого бою.

Кілька возів заплуталися в темряві ночі, вони зупинилися і заважали руху артилерії, генерал наказав потопити гармати в болотах, бо рух не можна було затримувати. Біля Пропойська наші полки приєдналися до основної частини багажу, який відіслали перед цим, але позаяк противник перетворив це місто на попіл і ми не могли знайти дерев, щоб побудувати міст, а війська противника вже почали з'являтися, генерал прийняв рішення повернути в один бік і, враховуючи труднощі перевезення великої кількості багажу, з яким йому довелося переходити 3 річки та ліси 20 ліг довжиною, де противник міг у будь-який момент напасти і перешкодити руху, він наказав кращу частину багажу, яку зручно перевозити, зберегти, а решту разом з возами знищити. Це було точно виконано, генерал розподілив коней, що звільнилися від багажу, серед піхоти, і вони продовжили свій шлях.

У цьому випадку було марно намагатися вберегти деяких солдатів і слуг від отруєння вином, бренді та іншими лікерами. Дехто лежав п'яний, дехто потрапив до рук козаків, і, можна сказати, що під час усього походу дуже багато хто потрапив у полон противника.

Перед відходом з Пропойська поширилася тривога про небезпеку наближення противника. Генерал терміново наказав кільком полкам готуватися до бою, і вони вишикувалися біля міста на маленькій рівнині. Але коли вони побачили, що це тільки козаки, він наказав своїм людям йти через ліс уздовж берега річки, сподіваючись знайти зручне місце для переправи через Сож, що вони зробили біля селища Glewsna 4 ліги від Пропойська, де 500 коней легко перепливали річку в ту ж ніч.

Наступного дня, 1 жовтня, решта військ також перепливла, тепер уся армія перейшла річку, і генерал вільно пройшов через ліси і перейшов річки Беседь і Іпуть без опору і, прибувши нарешті на великі рівнини півночі, генерал зупинив війська для відпочинку.

Як тільки генерал Левенгаупт зупинився табором 10-го числа для зустрічі з його величністю, генерал Фон Ворден (Von Worden) атакував нас з 4 тисячами кавалерії. Але ми так «тепло» його зустріли, що він у замішанні відступив, втративши більше 400 солдатів на полі бою. Після цієї битви в той же вечір генерал прибув до Туркова (Turkowa), де він знайшов шведську сторону, що прибула раніше за нього, і 13-го він приєднався до короля в селищі Рухові (Rukowa), де містилася штаб-квартира.

Втрати противника у вищеописаній битві були значними. Шульц, московитський генерал-ад'ютант, який згодом був узятий в полон, визнав, що кількість убитих на полі бою доходила до 6 тисяч осіб, не рахуючи поранених, яких було набагато більше. Загін Меншикова, що складався з 6 полків, був майже повністю знищений, а також дуже постраждали царські полки Преображенський і Семенівський. Серед відомих людей принц Гессе-Дармштадт (Hesse-Darmstadt), генерал Баур і велика кількість офіцерів були поранені, і перший помер від ран. З нашого боку було 3 тисячі вбитих, враховуючи значних офіцерів.

Граф Левенгаупт доблесно бився скрізь, де був найлютіший вогонь. Він був двічі поранений, але це не завадило йому залишатися в строю, поки бій не закінчився.

Це правда, що наші війська ніколи не билися з такою сміливістю і твердістю, незважаючи на нерівні сили; 6 тисяч встояли перед 30 тисячами, не відступаючи з полудня до ночі. Поле бою було болотисте, рівне і закрите, і під час битви в обличчя солдатів дув вітер з градом і снігом, але, незважаючи на ці труднощі, вони билися,

як леви, до самої ночі, ми могли здобути повну перемогу, але там було мало місця, і якби генерал міг не слідувати наказам короля і замість того, щоб слідувати за його величністю, згідно з його розпорядженням, через ліси і важкі шляхи, де ворогові було легко нас відрізати, і вони могли напасти на нас у будь-яку хвилину, то ми могли б почекати їх і атакувати спільними зусиллями на зручнішому місці на відкритому полі. Всі, хто були присутні на цьому кривавому бою, захоплювалися тим, як наші війська зносили всі труднощі¹. Я можу тільки додати, мій лорд, до цієї розповіді, що принц Меншиков, маючи наказ слідувати за графом Левенгауптом і увійти до Сіверії на тій стороні, перейшов Сож біля Гомеля і увійшов в країну через Чернігів (Czernikow). Що стосується царя, він повернувся до Смоленська з рештою армії і пораненими, яких було дуже багато.

Я розповідав вашій світлості, що його величність провів 15 днів у Костеничах (Kossinice). Це селище розташоване на вході у великий ліс, 12 ліг від Стародуба і 7 – від Почепу (Potschoro). Незважаючи на всі наші старання, противник, якщо не увійшов перший в країну, то увійшов разом з нами. Перше, що зробив Інфланд, це негайно заволодів Стародубом² і Почепом, щоб спостерігати за майбутнім походом шведів, і підпалив усі села, через які вони повинні були пройти.

Ми пробули кілька днів у Костеничах, поки не отримали новин від генерал-майора Лагеркрона, який замість того, щоб вийти з лісу біля Почепу (Potchoro), пройшов 2 ліги зі Стародуба, тому в супротивника був час вжити заходів обережності до його прибуття³. Коли згодом він узяв курс на об'єднання з королем, він отримав наказ повертатися в Стародуб, щоб спостерігати за діями московитів, які все більше зміцнювалися, і постаратися запобігти подальшому спустошенню, яке заподіював супротивник.

Король знявся з табору в Костеничах 11 жовтня і взяв курс на Україну, в 1-ий день він пройшов 3 ліги в Білогорщу (Bialohorst), де перебував до 12- го. Армія йшла різними колонами на чолі з головними генералами.

З Білогорщі (Bialohorst) ми вийшли 13-го в Рухів (Ruchowa) – 3 ліги, де граф Левенгаупт зі своїми військами приєднався до короля. Похід продовжився 14 числа з Рухова (Ruchowa) в Сколково (Skolkow) – 2 ліги, де король командував полковником Альбеділь (Albedyhl) з 12-ма ескадронами; вони рухалися вправо, де перебував Меншиков, щоб перешкодити ворогові спалити селища, через які він повинен був пройти⁴.

16 жовтня ми йшли зі Сколково (Skolkow) 2 ліги до Черенкова. 18- го король проходив місто Стародуб праворуч, решта армії йшла одночасно ліворуч від нього. Ми пройшли 3 ліги в Картушино. Противник, який був у Стародубі, напав на нас в той день і заподіяв шкоди нашим обозам.

З Картушино ми рушили в Понурівку 19-го числа, де відпочили кілька днів. Сюди містер Лагеркрона повернувся зі своїм загоном.

Фельдмаршал Шереметєв тим часом увійшов у країну з піхотою разом з генералами Гольцем, Аллартом, Рензелем та іншими. Вони трималися від армії короля ліворуч, не наважуючись атакувати. Нічого незвичайного не відбулося, крім того, що генерал Інфланд з 4-ма полками драгунів відвоював перехід біля тієї колонії,

1. Інші історики представляють цей бій більше на користь царя, про нього говорять, що він добився повної перемоги і захопив велику кількість шведських возів і що Левенгаупт, який погодився відступити, привів не більше четвертої частини його людей королю. Я думаю, число не таке точне, як указане нашим автором: тобто якщо ця армія була майже знищена, це повинна була бути непростима вина і царя, і його генералів.

2. Інфланд поставив козака Скоропадського у Стародубі за начальника з 2-ма тисячами драгунів і кількома тисячами козаків, вони робили постійні напади на нас. Насправді у Мазепи був наказ, що перший, хто з'явиться перед воротами цього міста, може увійти. Передбачалося, що шведи будуть там до приходу руських. Але так не вийшло з вини Лагеркрона. Населення дозволило Скоропадському увійти, що було дуже погано для нас.

3. Лагеркрона діяв необережно в цьому важливому випадку зі зрадниками і п'яними, котрі погано себе вели під час переходу через великий ліс, що заважало нам оволодіти основним містом Сіверщини.

4. Ця чудова країна була незаселена. У селах, досить великих, не було жодної живої душі і ніякої провізії. Все було закрито всередині міст.

яку вів генерал Крейц (Creutz). Цей генерал наказав полковнику Гамільтону, який приєднався до нього зі своїм загоном, атакувати Інфланда. Гамільтон виконав наказ, убивши багато солдатів, а інших змусив бігти.

Ворог, побачивши, яку тактику вибрав король Швеції, не кинувши свої війська в Новгород-Сіверський, зайняв столицю цієї провінції, щоб зміцнитися, як в інших місцях. Тому генерал Крейц, якому король наказав заволодіти цією місцевістю, прийшов занадто пізно, противник випередив його. Потім йому було наказано з генералом Крузом (Cruus) постежити за діями Шереметєва, який, боячись атаки, спорудив мости через річку Десна і змусив свою армію перейти річку.

Противник перестав все спалювати і приводити в люті козаків (самі шведи такого не робили), оскільки вони бачили, що жажливі нищення не припиняються; король Швеції з королівською кавалерією, вкрай виснажений від жажливого походу, який вони здійснили, йшов через країну, багату усілякими речами і особливо фуражем.

Шлях короля Швеції через Україну був дуже бажаний для Мазепи – великого козацького полководця, який був незадоволений царським урядом і склав план, як позбутися ярма і передати себе під протекцію короля Швеції. Але потрібна була велика обачність, він довірів цей план тільки 2 або 3 головним людям своєї країни, у вірності яких був упевнений. Щоб якнайкраще приховати гру, він послав свого племінника Войнаровського до принца Меншикова в той час, як він наближався до Чернігова після бою з Левенгауптом, щоб запевнити царя у своїй вірності і покорі і вибачитися, що не може особисто прибути з причини хвороби, яку він використував як відмовку.

Мазепа дуже спритно найняв лівонійця, підданого короля Швеції, якого полонили на початку війни і перевезли у свою країну, і з того часу він жив там зі своєю сім'єю. Ця людина була послана гетьманом таємно в супроводі одного зі своїх родичів з необхідними приписами натякнути королю про свої наміри. Вони прибули, коли його величність була у Понурівці, і вони були незабаром відправлені згідно з їхнім бажанням.

Але чи то Меншиков зрозумів план Мазепи, чи то тільки підозрював, Войнаровський незабаром, зрозумівши, що він не має добрих намірів ні до нього, ні до його дядька, і в той же час, будучи попереджений бути насторожі, вирішив виїхати, не попрощавшись. По його поверненні Мазепа прикинувся, що дуже незадоволений поведінкою молодого людини, і поскаржився московітському полковнику, який завжди був при ньому за царським наказом для спостереження за його діями і попросив його поїхати і попросити вибачення у принца Меншикова і спробувати усунути всі ті підозри, які могли зародитися щодо нього.

Полковник, обманутий цією нещирістю, поїхав чекати Меншикова, а Мазепа, заспокоївшись після відбуття свого наглядача, покинув гарнізон у Батурині, який був його резиденцією, віддавши наказ коменданту захищати її до кінця, переправився через Десну в компанії 4 чи 5 тисяч чоловік та головних людей країни.

Король Швеції, який рухався до тієї ж річки 22-го числа з Понурівки (4 ліги) у Машеве (Mazovo-huta), звідки 23 жовтня він пройшов 3 ліги, далі в Ларинівку і 25-го прибув в Горки, 2 ліги, пройшовши поряд з містом Новгород-Сіверський, де командував генерал Рен.

Що стосується Мазепи, то він, перейшовши Десну, попрямував безпосередньо в шведський штаб. Війська, які йшли з ним, були впевнені, що він збирається атакувати шведів. Але коли гетьман був на невеликій відстані, він розкрив свій план, котрому ніхто з них не чинив опір. Потім він попрямував у село, де стояли полковник Хельм і Гіленштерн зі своїми полками драгун, які були трохи стривожені.

Мазепа послав людину до шведів повідомити про своє прибуття. З великими труднощами йому вдалося переконати їх повірити, що це не пастка, як вважали ті. Командир шведського полку наказав своїм воякам спішитися і позаяк у нього в полку був італійський капітан на ім'я Де Сакс (De Saxe), який деякий час служив московітам і який особисто знав Мазепу, послав його до нього з кількома драгунами

дізнатися про суть справи. Капітан повернувся і доповів, що Мазепа приїхав особисто, і Хельм прийняв його з усіма належними почестями. Козацький полководець залишився там на наступний день, 28-го числа. У цей день він зобов'язав своїх старшин дати урочисту присягу. Полковник Хельм послав негайне повідомлення у зв'язку з цією подією королю, який був на відстані 3 ліг, і він віддав терміновий наказ приготувати штаб для Мазепи за півліги від п. Гірки, куди він прибув в той же вечір.

Наступного дня Мазепі була призначена аудієнція. Він прибув до приймальні у супроводі головних осіб країни, а саме: генерал-квартирмейстер, головний суддя, канцлер, 2 генерал-ад'ютанти і кілька полковників. Його почт налічував тисячу чоловік, перед ним несли 2 символи його титулу: хвіст коня і генеральський жезл.

Прийшовши до короля, Мазепа звернувся до нього латинською. Його мова була короткою, але точною. Він благав його величність захистити козаків і дякував Богові за можливість їм позбутися рабства, яким їх лякав цар. Потім Мазепа поцілував руку короля і, оскільки він страждав від подагри, йому дозволили сісти в той час, як король залишався стояти і розмовляв з ним. Мазепа – людина 64-х років, середньої статури, худорлявий, суворого виду, з вусами на польський манер, проте дуже приємного характеру і дуже люблячий жестикулювати. Він говорить дуже правильно і у всьому, що він розповідає, є дуже багато хорошого сенсу. Він раніше вчився і говорить латинською дуже добре. Його образ дуже схожий на образ головного скарбника Сапеги (Sapieha), котрого його величність бачив у Саксонії.

Король був дуже задоволений розмовою, що продовжилася до півдня, іноді на більш серйозні теми у присутності ясновельможного графа Піпера (Piper) і 2-х державних секретарів, іноді в компанії головних офіцерів і козацьких міністрів, у яких був дозвіл перебувати на аудієнції у короля і цілувати його руку. Коли прийшов час обіду, король сів за стіл і з ним Мазепа та його офіцери першого рангу. Крім королівського столу, було ще 2 столи, приготовлені для козацьких міністрів, які також були запрошені графом Піпером і Реншильдом (Rheinschild).

Після обіду король повернувся в свій кабінет, куди Мазепа відніс хвіст коня, показав королю і вклонився на знак своєї покірності. Коли він зліз з коня, багато людей зібралося разом, щоб побачити його, всі вони бурхливо висловили свою повагу до його особистості.

Мазепа тепер отримав повідомлення, що московитський загін може напасти на нього і той же загін захопив кілька возів, що належали його військам біля Десни. Король наказав полковнику Даблдорфу в той же вечір з 6 сотнями кінноти і козаками в кількості 300 осіб прямувати до Оболення (Blonia) на Десні, 5 ліг від штабу його величності, щоб спостерігати за діями противника й прикривати армію.

Решта залишились у Горках з 25-го жовтня до кінця місяця. Фельдмаршал Шереметев був посланий зі своїми військами вздовж Десни з планом запобігти переходу шведського короля.

31 жовтня король, покинувши Гірки зі своєю колоною, пройшов лігу з половиною в Гнатівку (Ignotovka) і вирішив перекинути мости через річку на відстані 1 ліги звідси в селищі Мезин (Mezin). Як не було тяжко дістатися до цього місця, але він не відступив від мети. Він йшов у супроводі принца Вуртенберга, генерал-майора Акселя Спарра, його полку гвардійської піхоти і піхоти Дабл Карлес (Dabl Carles), щоб упорядкувати похід.

Колона під проводом Спарра незабаром приєдналася до них, і вони почали працювати над мостами, але вдарив мороз, річку скувало льодом, і в той день нічого не можна було зробити. Це дало противнику час, і тому король подумав, що противник не упустить можливості напасти. Його величність розмістив 28 гармат на височині на цьому березі річки, і вони тримали під обстрілом інший берег.

Незабаром ми виявили ворога, який, побоюючись гармат, не наважувався підійти вдень, але, коли наступила ніч, вони рухались під прикриттям кущів, яких було багато на їхньому боці. 1 листопада вранці ми дізналися, що зліва від нашої артилерії стоїть їхня батарея. Вогонь противника був слабкий, більша частина військ трималась на

відстані. Кожного разу, як вони наближалися, ми успішно розряджали в них наші гармати.

2 листопада був призначений королем для походу. Але через те, що батарея противника заважала нам перейти річку там, де були зручніші береги, ми були вимушені шукати інше місце, і цей похід виявився найважчим і незвичайним.

Ви повинні знати, мій лорд, що пагорб, на котрому були встановлені гармати, був дуже крутий, і відстань між пагорбом і річкою була дуже вузька на цьому боці, однак король наказав розташуватися там тим військам, що повинні переходити, й тим, що повинні будувати плоті, бо човнів у нас не було.

Спустившись з пагорба, офіцери і солдати зробили плоті або понтонні мости біля його підніжжя. Потім декілька людей натягували мотузки або троси на інший бік, вони допомагали їм переправлятися і повертатися.

Зробивши це, ми почали переправляти по 15-20 солдатів на кожному плоті, тому до вечора переправились 600 чоловік, а саме: 200 вестландців (Westmanlanders) і 400 фіннів (Finnois) на чолі з генерал-майором Стакелбергом, який командував підполковником Сакен фон Остеном (SackenvonOesel) та майором Старенфліхтом (Starenflycht).

Противник перед цим ніяких заходів не вживав, але вночі вони підійшли з 6-а чи 7-а батальйонами під командуванням генерал-лейтенанта Алларта. Цей генерал розділив свої війська і одній частині наказав рухатися вправо, а іншій – вліво, щоб оточити шведів з обох боків, він рухався довго, намагаючись уникнути гарматного вогню, що успішно їх вражав.

Стакелбергу під прикриттям кущів наказано було рухатися наліво з фіннами для атаки ворожої батареї. Таким чином, була невелика дистанція між ним та вестландцями. Противник тим часом був узятий в лещата вогню, стемніло так, що не можна було розрізнити фігури людей, і шведи тримались якомога ближче одне до одного.

Потім противник спочатку почав виявляти себе вогнем з маленьких гармат без можливості бачити кого-небудь з нас, і гренадери, що були послані в це вільне місце між 2-ма частинами під командуванням Стакелберга, кидали гранати, всі вони падали в ріку, не приносячи ніякої шкоди.

З іншого боку майор Старенфліхт (Starens (f) lycht), який командував вестландцями (Westmanlanders) і у якого був перший бій з московітами, міг розрізнити противника в світлі їхнього власного вогню. Він відповів вогнем з великою силою і вже успішніше. В інтервалі інші війська продовжували йти, поки генерал-майор Штакелберг (Stakelberg) повернувся підтримати їх. Вогонь тривав 3 години без зупинки, кожен солдат вистрілив 30 разів, і його величність наказав переходити іншим військам. Тим часом шведи відбивали напади ворога з мечами в руках, оскільки у них не було більше пороху, і вони намагалися перерізати противнику шлях відходу до річки, де московіти намагалися схопитися за канати, за які були прив'язані плоті.

Завзятість, з якою шведи відстоювали свій плацдарм, нарешті зупинила ворога, за чисельністю він перевершував шведів, але вони поспішно відступили, боячись переслідування; але ми їх не переслідували, а тільки били з гармат, які стріляли дуже швидко по відступаючих.

У московитів було 600 чоловік убитих і більше тисячі поранених, за їх власним підрахунком, а у нас – 30 убитих і близько 70 поранених. Двоє королівських генерал-ад'ютантів по імені Огілві (Ogilvi) і Дювалд (Duwald), які були в поході з його величністю, перебували серед поранених і померли через кілька днів.

Здобувши перевагу в поході, король призначив закінчити мости на наступний день. У генерала Рооса, що був нижче на відстані ліги, був наказ спорудити один міст для його переходу зі своєю колоною, і вся армія перейшла річку в цих двох місцях.

У той час, як ми були зайняті переправою через Десну, цар ішов зі Смоленська, щоб об'єднатися зі своєю армією, думаючи, що король Швеції вирішив захистити місто Батурин, за яке дуже переживав Мазепа, оскільки воно було погано укріплене, хоча він залишив там війська в достатній кількості. Укріплення в цьому місті були в жалюгідному стані і були побудовані в традиціях цієї країни, коли найбільш укріплене

місце можна «перейти через хибарку (халупу)», як називають це французи. Мазепа б відремонтував її кілька років тому, але його завжди зупиняли люди царя, який хотів, щоб Мазепа не мав ніяких укріплених місць у своїх володіннях. Вони казали, що не варто витрачати гроші, його царська величність достатньо сильний, щоб захистити його від усіх нападів ворогів.

Цар захотів помститися Мазепі, проти нього він видав жаклиний маніфест і віддав наказ негайно атакувати його столицю до того, як шведи прийдуть на допомогу. Для цього Меншиков, який був недалеко, привів кілька тисяч солдат і атакував 3-го листопада. Його війська без великих втрат взяли Батурин і після нелюдської різанини, не шкодуючи ні жінок, ні старих, захопили жінок, що залишилися серед живих, близько 40 гармат, не рахуючи мортир; потім перетворили місто на попелище разом з млинами на річці Сейм, але перед тим по-варварськи пограбували все. Частині гарнізону пощастило врятуватися через річку Сейм, але коменданта було взято у полон і поведилися з ним дуже жорстоко. Він був уродженець Пруссії і звали його Кенігсек (Konigseck).

Король Швеції, перейшовши Десну, продовжив свій похід у напрямку річки Сейм і прибув 6 листопада в Чапліівку (Czieplowka) (ліга з половиною). Сьомого числа його величність продовжив свій похід (дві ліги) до селища Лукнів (Lucknowa), а звідти восьмого числа прибув до Атюпі (Otiusa) (дві ліги з половиною). У цьому селищі селяни зібрались покинути своє село, як зробили інші. Але, побачивши наближення його величності, вони вийшли і піднесли хліб-сіль (великий буханець хліба і сіль) як знак своєї довіри.

Король зупинився тут, поки решта армії не перейшла Десну. Потім він ішов цим шляхом, перейшов Сейм 12-го числа біля міста Батурина, де вони побачили жакливі руїни, відчули повітря, інфіковане смородом мертвих тіл, іноді напівзгорілих. Його величність пройшов 2 ліги з половиною до Городища, де зупинився на кілька днів.

Тут люди Мазепи привели генерал-ад'ютанта принца Меншикова, якого вони взяли в Прилуках (Prziluki). Його звали Шульц (Schultz) і він був уродженець Пруссії. Він був посланий царем з листом до короля Августа (Augustus) з побажанням, щоб принц повертався в Польщу, очевидно, що йому можна більше не боятися короля Швеції. При ньому було знайдено кілька листів, адресованих у канцелярію з образливими словами і московитськими хвосточками¹, щоб переконати публіку в багатьох їх перевагах, над якими король дуже сміявся, читаючи лист.

Коли цар зустрівся з Меншиковим, він залишився в межі своїх володінь поблизу Глухова (Glukow) між річками Десна і Сейм, де він чекав на кілька нових полків з Московії, яких після прибуття налічувалось до двадцяти тисяч чоловік. Він мав з собою кілька тисяч козаків, які зберігали вірність і, оскільки він дуже хотів перемогти, подумав, що треба позбавити влади Мазепу, що й було зроблено з великою церемонією в місті Батурині незабаром після його захоплення. Вони приготували для цього ешафот, на якому висіло його опудало з блакитною стрічкою ордена св. Андрія²; потім його було зірвано, а опудало повішене катом.

Оскільки цар обмежив вибори другого великого генерала в Глухові до сьомого числа, там вибрали гетьманом стародубського полковника на ім'я Іван Ілліч Скоропадський, якого його царська величність запропонував козакам зі свого боку. Полковники – командуючі територіями і провінціями, і є також кілька, що командують більше ніж десятьма тисячами людей.

Погода вже не дозволяла більше відкладати питання зимових квартир для армії, щоб вона могла відпочити після виснажливого маршу. Докладалися зусилля для влаштування таким чином, щоб війська могли добре відпочити і були захищені від

¹ У них в основному була битва біля селища Лісна, і вони зробили помпезний опис своєї удаваної перемоги, яку вони, за їх словами, одержали. Ми залишаємо на розсуд тих, хто був присутній на тій жакливій битві і на чьому боці була перемога. І чи можна вважати переможеними тих шість тисяч, які витримали натиск тридцяти тисяч і потіснили їх з поля бою. А щодо багажу, хто завгодно може пограбувати його, якщо поряд немає небезпеки. А от найбільша перемога московитів – це їх втрати.

² Мазепа зняв цей орден, коли він їхав на зустріч з королем Швеції.

будь-яких нападів: обережність стала необхідною, оскільки його величність перебував недалеко від кордонів з Московією.

По цей бік річки Сейм починається неосяжна країна Україна, що простягається до татарського Криму з одного боку, відкриваючи скрізь величезні і чудові рівнини, що подекуди рясніють містами та селами і простягаються на багато ліг вперед¹. Коли король зробив точний аналіз ситуації в цілому по країні, особливо вдовж кордонів,

¹ Король залишався в Городищі з 12-го по 16-е, щоб дочекатися прибуття решти армії, полки йшли через Сейм і зайшли в Україну. Ця країна, що розташована між Польщею, татарами та Росією, називається так згідно з її розташування, слово «Україна» означає межа, кордон, прикордоння. Україна названа відповідно, не враховуючи провінції Покутія (Pocutia) і Подолія (Podolia). Згідно із загальними підрахунками, розміри країни – більше 70-и німецьких ліг в довжину і більше 30-и в ширину і відповідно вона складається з 2-х провінцій в Брацлаві (Braslaw) і Києві (Kiew). Бористенець (Botisthenes) або Дніпро протікає через країну і розділяє її на дві рівних частини.

Мешканців називають козаками, вони вважають себе вільними людьми, що не підкоряються ані Польщі, ані Росії, завжди підтримуючи свої привілеї та переваги; це була головна причина, чому Мазепа прийняв сторону короля Швеції проти царя, який всупереч договору між козаками і Росією, коли вони спочатку віддали себе під його протекцію, обтяжив їх податками і переобтяжив їх казармами для великої кількості військ, що наповнили всю Україну на початку свого царювання, а особливо під час війни.

Оскільки козаки були не спроможні підтримувати свою свободу з такими могутніми сусідами, вони спочатку віддали себе під захист Польщі, якій вони платили певну річну данину, але після сварки між ними і їх захисниками з причини деяких фортець, в 1645 році вони зобов'язалися перейти під протекцію царя, якому на ознаку свого підкорення вони платили певні річні внески, примушені також проходити військову службу під час війни, коли накажуть. Згодом вони добре служили і воювали, особливо проти турків і татар. У провінції Брацлава поляки досі мають їх міста, а козаки володіють тільки країною в багатьох місцях пустельною. Тільки місто Київ під володінням Росії з 1687 року було добре укріплене, там був Університет і Митрополія з грецьким єпископом. Більше того, вони мали гарнізони в Полтаві (Pultowa), Кодак (Kudac) та інших місцях, козакам належала решта.

Є різні роди або національності козаків. Деякі живуть у містах і селищах і підтримують себе сільським господарством. Інші живуть тільки в наметах удовж річки Бористена (Boristhenes), де вони добувають собі їжу полюванням та риболовством, деякі живуть грабежем на численних островах великої річки, а також виходять далеко в Чорне море. Серед них є група, яку вони називають запорозькими козаками, вони найлютіші, вибирають серед своїх полководця або гетьмана, без будь-яких церемоній, а просто називають його по імені і кидають догори шапки.

Щодо донських козаків або Танаїс (Tanais), вони нагадують запорозьких своїми звичаями. Більшість козаків, що населяють міста України, більш ввічливі і серед них є багато чесних і сміливих людей. Всі вони грецької віри і вибирають свого великого полководця або гетьмана з великою пишністю в своїх церквах відразу після смерті попередника. Цей гетьман має в підпорядкуванні багато полковників, які командують від одної до десяти тисяч людей і, коли головнокомандуючий або гетьман виходить на поле, він легко може зібрати армію з 10 тисяч чоловік, включаючи взагалі всіх козаків. Куди б вони не йшли, завжди з ними був хвіст коня, він же був і перед хатою або наметом, це знак їх гідності. Як тільки він закріплений, військо сідає коней і слідує за ним. Це сигнал, що глава їх військової республіки присутній.

Запорозькі козаки служать за гроші тому, хто більше заплатить. У його величності їх було чимало на службі, вони приходили і пропонували себе зі своїм гетьманом, їм добре платили, як ми дізнаємось трохи пізніше.

Україна – прекрасна і родюча країна, і так багата на зерно, що люди не можуть все його зберігати і вимушені добру його частину переганяти в міцні напої, які вони дуже люблять, і завжди мають багато харчів. Їх пасовища такі багаті і плідні, що вони заготовляють багато сіна, яке збирають разом у великі стоги під відкритим небом, і воно служить для корму великої кількості коней, які є в цій країні.

Цей достаток всього виникає, по-перше, з прекрасної доброякісності ґрунту, а по-друге, з того, що країна мало населена, бо жителі звикли до мандрівного життя, звідки вони і дістали назву «козаки», що означає людину, яка постійно подорожує. Вони справді пізно почали будувати домівки, обзаводитися сім'ями, будувати міста, мастки та села, багато земель досі незаселені і необроблені. І, незважаючи на це, тут можливо зробити найкраще поселення в світі.

На їх пасовищах розводять коней виключно сильних і витривалих. Поки їм не виповнилося шість чи сім років, вони бігають вільними по місцевості і взимку, і влітку. Коли приходить пора, вони ловлять їх і починають готувати і привчати до вуздечки та сідла, до яких вони підкоряються з першого разу з великою нетерпимістю та дратівливістю. Їх барани, вівці і рогата худоба – дуже великі і жирні, і з причини її достатку – дуже дешеві. По прибутті до України ми купили бика вагою кілька сотень за п'ять крон і барана по чотири або п'ять пенсів: огузок (задня частина) – це найжирніша частина, її ширина – довжина руки. Вони не роблять вина зі своїх рослин, а імпортують або з Криму, або з Угорщини, і останнє дуже дефіцитне. Їх звичайний напій – пиво, мед і міцні напої, всі три дуже добрі. Будинки зроблені з дерева, дуже низькі, стіни також. В містах часто частокіл і рови з водою. У цю чудову країну ввійшла наша армія, повна впевненості і радості, втішаючи себе можливістю відпочити від постійних походів і провести зиму в хороших квартирах. Ми вже не трималися близько один до одного, щоб запобігти нападам ворога, який оточив нас з усіх боків. І ми не могли захистити деякі полки, при всьому нашому бажанні, чиї квартири були на великій відстані, не маючи змоги надати їм допомогу, не згадуючи про те, що противник своїми постійними нападами тримав нашу провізію від нас якнайдалі. Всі ці негаразди заважали нам насолоджуватись родючістю цієї чудової країни.

його величність вирішив продовжити похід. І вибрав місто Ромни і сусідню округу.

І послав містера Гіленкрока укріпити і гарантувати безпеку в цьому місті, розташованому на річці Сула (Sula), недалеко від кордонів з Росією, що має вал і рів, та підготувати зимові квартири.

Гіленкрок прибув у Городище в супроводі деяких військ і з полковником Мазепа та деякими козаками.

Цар нещодавно розповсюдив листівки в кількох містах уздовж кордонів. Ці листівки були повні наклепів, які московитський двір розповсюдив серед козаків, щоб вони повірили, що король Швеції, кого вони змалювали тираном і несправедливим загарбником, прийшов показати всю свою лють, на яку був здатний. Пізніше було роз'яснено, що коли цар дав їм нового великого генерала замість Мазепа, проти кого було найбільше гіркої лайки, він хотів переконати їх визнати його їх головним керівником і триматися твердо проти спільного ворога їхньої країни. Цей наклепницький маніфест був без дати, імені, місця, де він був виданий.

Гіленкрок по прибутті в Ромни знайшов ці видані листівки, і це змусило його віддати одного з бургомістрів під арешт, його обвинуватили в тому, що він був з руськими і просив у них підтримки. Король вийшов із Городища 16 числа і пішов за Гіленкроком з його колоною, пройшовши три ліги до Голінки (Hollinka) на річці Яцунка (Zisz). Перед тим, як він вийшов звідти, він послав генерал-ад'ютанта Лінрота (Linroth) до генералів Крейца (Creutz) і Круза (Cruus), які вели останню колону армії і ще не перейшли річку Сейм (Sem), з наказом перейти її якнайшвидше. Лінрот з радістю приєднався до Круза, але коли він ішов з таким же наказом до генерала Крейца, який був на відстані півліги від останнього, група козаків, які були нашими ворогами, проскочили між двома колонами і несподівано напали на шляху. Оскільки у нього було з собою три чи чотири чоловіки, він був вимушений відступити перед більшістю. Козаки поводитися з ними по-варварськи, кинули мертве тіло на полі бою, а іншого з цієї компанії знайшли наступного дня, і він ще встиг сказати кілька слів про нещасливу долю його товаришів. Цей Лінрот – останній з шести генерал-ад'ютантів, з якими король поїхав до Саксонії, п'ять з них були вбиті, а містер Каніфер (Canifer) – шостий, був в'язнем в Московії.

Сімнадцятого числа цар продовжив свій похід з селища Голінка (Hollinka) до Дмитрівки (Demitrofska) (дві ліги) і звідти вісімнадцятого в Ромни (Romnei), де ми зараз перебуваємо, за дві ліги від кордонів з Московією¹.

Мазепа вже довів королю необхідність укріплення міста Гадяч (Hadiacz), його резиденції, що за шість ліг від міста Ромни. Йому сказали, що новий гетьман виступив у похід на чолі московитських військ.

Прибувши в Ромни, його величність рушив у ту ж ніч з полковником Даблдорфом, зі Смоладським (Smoland) кавалерійським полком, драгунами Шретерфельта (Schreiterfelt) і полком піхоти Вестдотн (Westerdothn) під командуванням Лагеркрони і наказав йому слідувати за Мазепою, який прибув наступного дня за кілька годин до прибуття ворога, увійшов у місто, що, як і інші міста, мало вал і рів з водою. Мазепа, віддавши необхідний наказ і залишивши кілька тисяч козаків з Даблдорфом, повернувся тим самим шляхом, щоб бути ближче до короля в Ромнах.

Тим часом армія розселялася по квартирах у кількох містах та селах у районі десяти-дванадцяти ліг²; два чи три полки були розселені разом згідно з величиною кожного села, які дуже великі в цій країні.

Противник, із занепокоєнням спостерігаючи за тим, як близько ворог розташував

¹ Причиною того, що король влаштував квартири в Ромнах, було те, що Мазепа побоювався побачити надто багато військ у Гадячі, звідки вони вирішили продовжити похід, але в той же час він сказав його величності про необхідність запобіжних заходів, щоб бути на місці до приходу руських. Мазепа хотів, щоб деякі полки рушили звідти, і його величність погодився.

² Армія була розподілена від Прилук (Przyluki), міста Ромни (Romnei) і Гадяча (Hadiacz) до Лохвиці (Lochvica).

свої зимові квартири до їх кордонів¹, вислав великий загін для протистояння. Ця подія дала їм можливість показати себе. Двадцять першого листопада полковник Дюкер (Duker) мав бій з генералом Реном і потіснив його зі шведської території, яку він хотів атакувати.

Знову полковник Таубе в ніч між 27-м та 28-м переміг групу козаків і московитів і взяв у них близько дев'ятсот коней. Були вбиті і спалені, решта врятувалася. Іншого разу Дюкер першого грудня напав уночі на групу противника на московитській території, вони билися «вогнем і мечем». Пізніше генерал Круз бився з загоном з п'яти тисяч козаків і московитів, за кілька ліг звідси і взяли у них більше тисячі коней.

Дякувати Богові, до цього часу кожного разу, як ми зустрічали ворога, ми перемогли його.

З глибокою повагою до Вас, милорд,
Ромни, 5 грудня 1708 року
Ваша Світлість Густав Адлерфельд,

Для ілюстрації останніх подій з цього листа повернімось до нашого журналу.

20-го числа полковники Дюкер і Таубе, які були відправлені, щоб захопити містечко Сміле, яке було призначене для їхніх квартир, прибули туди і дійшли до передмістя. Магістрат не дозволив їм увійти в місто без спеціального наказу Мазепа. У той же час вони прийняли генерала Рена і три чи чотири тисячі московитських драгунів з іншого боку. Коли короля сповістили про це, він поспішив сюди так швидко, як тільки міг, віддавши наказ колонам Спарра і Рооса вирушати, що вони негайно і зробили. Тим часом генерал Рен зробив усе, щоб забарикадуватися якнайкраще.

21-го числа колони Спарре і Росса прибули до Смілого (Smielajah) з двома батальйонами гвардійців, їм було наказано слідувати за ними. Вони з'явилися на місці відразу після бою, коли генерал Рен, зробивши вилазку, був відкинутий назад у місто з втратами чотирьох чоловік. Цей бій тривав недовго, але був дуже жвавий; два шведських ескадрони трохи постраждали на початку бою. В той же день козаки з ворожого боку взяли кілька фургонів багажу і вбили кількох наших хворих, що заблукали, слідуючи за колонами Росса і Спарре.

22-го числа Мазепа повернувся з Гадяча до штаб-квартири. Козацький полковник Апостол відбув до Миргорода з полковником лубенським (Labieniki) і групою козаків з деякими претензіями і попрямували до руських. Він був невдоволений, що Мазепа зобов'язав його привести свою дружину і родину в Ромни для слідування за армією, як робили всі інші козацькі дружини.

Нам повідомили в той день, що цар, вирушивши в Лебедин (Libidin), викликав велику кількість військ, що пройшли лігу з Гадяча в маленьке місто Веприк (Wierpek), що розташоване на річці з такою ж назвою, і цар підготував це місто для оборони. Більш того, він мав у Лебедіні (Libidin) близько 20-и тисяч людей для атаки Гадяча, чий гарнізон, як він дізнався, був дуже слабкий у порівнянні з атакуючими військами, і він сподівався захопити його з першого разу.

23-го числа генерал-майор Мейєрфільд (Meyerfeld) і полковник Альбедиль (Albedyhl) прибули зі своїми полками і рушили до передмістя Ромнів. У ту ж ніч генерал Рен відступив від міста Сміле (Smielajuh) у зв'язку з приготуваннями наших військ до нападу. Генерал Дюкер переслідував їх, вбив і взяв кілька полонених з їхнього боку.

24-го його величність послав Гиленкла (Gullenkla) в місто Сміле (Smielajuh) з наказом спалити його.

26-го числа Мейєрфільд та Альбедиль рухались до своїх квартир. Дабл-Карлес заволоділи передмістям.

¹ Цар послав свої війська вдовж кордонів, а сам вийшов з Глухова (Gluckow), де він був певний час, у Лебедин (Libidin) біля Гадяча. Волконського (Wolkonski) було послано в Миргород (Mirograd), у нього був сильний гарнізон у Ніжині (Nuzin) на березі Десни.

У ніч з 27-го на 28-е полковник Таубе, який повертався в Ромни з Дюкером, напав на велику групу московитів і козаків. Більшість з них була порубана мечем, частина – спалена, решта врятувалася. Таубе взяв більше дев'ятисот коней.

Першого грудня полковник Дюкер з 6-ма сотнями кіннотників зробив вилазку, перейшов кордон, напав на групу московитів і, вторгаючись далі на територію противника, палив усе і рубав мечем і повернувся з втратами тільки 3 чоловіки.

П'ятого числа генерал Круз і полковник Таубе розбили групу з п'яти тисяч козаків і руських, з якими вони зустрілися вночі біля Кролевця[?](Kroivēca), кілька ліг від міста Ромни, багато порубали мечем, інших штовхнули в річку Сула і взяли близько тисячі коней.

Десятого числа підполковник Функ рушив з 5-ма сотнями кіннотників «привести до розуму» селян, які збиралися в різних місцях, та напоумити їх. Він убив більше тисячі козаків в маленькому містечку Терни (Terey), що він спалив, як і місто Недригайлів (Dribalow). Він перетворив на попіл ті села, що належали козакам, які були на стороні противника, рубав мечем усіх, кого знайшов, щоб налякати решту.

Мали надію, що маніфест короля, датований кінцем листопада, написаний латинською і розповсюджений серед козаків, переконає в благородстві намірів його величності, який прийшов позбавити їх від ярма, від якого вони страждали; але, незважаючи на найсильніші запевнення в тому, що їх буде захищено і поновлено в правах і не буде заподіяно ніякої шкоди, якщо вони сидітимуть тихо вдома, здавалося все це не вразило людей, яких цар своїми прокламаціями і новим гетьманом знайшов способи завоювати. Тож ми були в постійних сутичках з населенням, що вкрай турбувало старого Мазепу, особливо, коли йому доповіли, що була здана Біла Церква, де його втрати були значними.

Король, зрозумівши з приготувань царя в Лебедині, що він збирається в Гадяч, рушив 17-го числа з міста Ромни з піхотним полком гвардії, Апландерс (Uplanders) і Дабл Карлес (Dabl-Carles), піхотою і полком драгунів Дюкера, щоб розшукати противника і запропонувати їм бій.

Його величність пройшов у той день дві ліги до Липової Долини (LipowaDalina), де ми напали зненацька на сотню московитських драгунів, які були послані спостерігати за шляхом між містом Ромни і Гадяч; тридцять були порубані на шматки волохами, а решта, а саме: майор, лейтенант і сімдесят драгунів були взяті у полон. Принца Вуртенберга (Wurtenberg) мало не вбив драгун противника, який підійшов ззаду і хотів відрубати йому голову, але принц, збираючись зробити удар, обернувся і уникнув удару.

Вісімнадцятого числа його величність продовжив похід і прибув у Гадяч (три ліги), гарнізон складався з полку Смоланд (Smoland), дворянства Лівонії, обидва – кіннота, драгунів Шретерфельда (Schreterfeld) і піхоти Вестботн (Westerbothn). Протягом години з приїзду короля противник був готовий дати бій і все було для цього готово, коли вони дізналися від драгунів, які врятувалися від нападу в Липовій Долині, про наближення військ, що йшли на допомогу, тому вони підпалили передмістя Гадяча та склад фуражу, що був там, і поспішно відступили.

Цар, який був на відстані півліги від цього міста і рухався зі значними силами в підтримку бою, повернувся і квапливо втік до Лебедина.

Ця перша ніч була нестерпно холодна, всю зиму погода була морозна і вкрай сувора. У місті були тільки одні ворота, через які проїжджали одні за одним, дуже повільно, багато возів. Місця було дуже мало для такої кількості людей і коней. Багато їх залишалося за воротами міста просто неба протягом кількох днів і ночей, поки розміщали ті вози, що вже заїхали до міста.

Багато померло від надзвичайного холоду і втратили кінцівки (відморозили руки й ноги), місто було повне хворими, всі домівки нагадували лазарет з жакливими видовищами. Король теж не уникнув моторошного впливу суворої пори року у вигляді опухання носа, який він натирав снігом, єдиний спосіб боротися з онімінням.

І якщо наші війська так страждали від лютої зими, то царські війська, які пере-

бували в постійному русі, страждали не менше. Звідусіль ми чули про хвороби, що лютують в їхніх гарнізонах і казармах, і, оскільки вони постійно повинні були бути на варті з причини постійних походів його величності, які не залишали їм ані хвилини спокою. Цей постійний неспокій разом з нестерпним холодом зводив у могилу більшість їхніх людей. Але вони хоч мали змогу переносити мертвих за допомогою новобранців з Росії, і сам царевич поповнив свою армію 17-а тисячами новобранців.

У той самий день п'ять полків зайшли в Ромни, де містилися суд, канцелярія і драбанти, а саме: піхота Спарра, Буквальда і Кронмана (Cronman), кіннота Круза, драгуни Таубе, щоб замінити війська, які його величність взяв з собою.

З генерал-майором Мейєрфільдом (Meyerfeld) відбулися деякі події під час їх походу з Лохвиці (Lochvica) для з'єднання з військами короля, а також зіткнення з Волконським (Wolkonski), який командував гарнізоном в Миргороді (Mirgorod), його було розбито і він відступив з втратами. Мейєрфільду під час походу не пощастило, він зламав ногу, впавши з коня, але потім отримав хороше лікування.

Оскільки король був невдоволений сусідством противника і горів від нетерпіння атакувати його, він вирішив знайти і переслідувати противника, поки той не утримає свої позиції. Отже, залишивши весь свій багаж і хворих в Гадячі з кількома полками для їх охорони і пославши за суддею та драбантами з міста Ромни, він сам 26-го з частиною армії рушив прямо у Веприк (Wieprek), куди був посланий Рен зі значною кількістю військ, який, як тільки дізнався про наближення короля, залишив у місті три батальйони і негайно рушив у бік селища Кам'яне (Kamien). Наш авангард і волохи були біля ар'єргарду і зіткнулися з руськими козаками і калмиками, які прикривали його спішний відступ.

Рен продовжив похід зі всією старанністю і, проходячи біля Кам'яного, розташованого на тій самій річці, що й Гадяч, три ліги від Веприка (Wieprek), він залишив тут полковника з групою драгунів і прослідував у бік Лебедина (Libidin). Під час цього походу наші війська наймовірно страждали від холоду, кілька людей і коней загинули і багато втратили руки і ступні.

27-го король пройшов повз Веприк у погоні за Реном, залишаючи полк кінноти Саут Сканія (South-Scania) під командуванням Орнстеда (Ornstedt), а полк піхоти Остгот (Ostrogoths) під командуванням Джеймса Сперлінга (JamesSperling) для спостереження за цим невеличким містом; пізніше до них приєдналися драгуни Мейєрфільда (Meyerfeld) та Альбеділя (Albedyhl). З іншого боку граф Джаспер Сперлінг (JasperSperling) зі своїм полком Вестгот (Westrogoths) підійшов до Кам'яного (Kamien) і попрямував на відстань півліги, де він витіснив авангард противника.

Король просунувся кілька ліг до села Плішивець (Plesznicz), коли холод став такий пронизливий, що стало зовсім неможливо продовжувати похід. Це змусило його величність зустріти там Різдово з полком, який він мав з собою, і який теж страждав від холоду в своїх квартирах.

Граф Джеймс Сперлінг (JamesSperling) за наказом короля наказав коменданту Веприка (Wieprik) здати фортецю, але той відмовився; Сперлінг повідомив його величності, хто заміняє його квартиру, повернувся в Зіньків (Czinkow), де він розмістив свій піхотний полк.

Зіньків (Czinkow) – маленьке місто, укріплене в традиціях цієї країни з частоколами і валом, обкопаним ровом. Багато селян замкнулися в ньому під приводом того, щоб бути нейтральними і не приймати ні шведів, ні руських. Поки Ранк (Rank) був у поході, прибув полковник Таубе, що рухався з 5-а сотнями кіннотників з боку Кам'яного (Kamien), і підпалив передмістя. Король слідував за Ранком і знову пройшов повз Веприк, він залишив там полк піхоти Апланда (Upland) з чотирма гарматами; і, пройшовши поряд з великим лісом, ввечері прибув до Зінькова (Czinkow). Він знайшов ворота закритими, а населення – особливо багато селян перебувало на фортечних валах – все нетверезе, робило багато галасу і було збудженим. Генерал-ад'ютант Гиленкл (Gyllenkla) підпалив кілька хат у передмісті.

31-го (Gyllenkla) отримав наказ закликати населення здати місто, оголосивши

тим, хто були в місті, що протягом години вони повинні здатися; люди вимагали більше часу, але їм було відмовлено. У той же час король привів батальйон Кальмар (Calmar), підійшов до воріт і чекав, поки капітуляція не буде підписана. Згодом, коли ще не сплинула година, залякане населення здалося і відкрило ворота, якими батальйон Кальмар тут же заволодів.

Король рушив в передмістя з полком Дабл Карлес (Dable-Carles) під командуванням Серго (Siergoth), Вестланд (Westmanland) під командуванням Рооса і Кальмаром (Calmar) під командуванням Ранка (Rank), все це піхота з артилерією та кіннота Остгот (Ostrogoth) під командуванням Гамільтона (Hamilton) разом з драгунами Дюкера (Duker) і Шретерфельта (Schreiterfelt). Решта армії залишилася чекати наказів в Гадячі та поблизу. Граф Піпер (Piper) з частиною драбантів і двором короля були розквартировані біля Красних Лук (Crasnaluka). Основна частина багажу двору короля залишилась у Гадячі.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик

З ДОКУМЕНТАЦІЇ МАКСАКІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ XVII-XVIII ст. (частина 2)

Ми вже писали у попередній статті (1) про Максаківський Спасо-Преображенський монастир і його документацію, збережену переважно у копійній книзі цього монастиря, своєрідній «книзі-архіві», одній з небагатьох уцілілих українських монастирських книг такого типу XVII-XVIII ст. Ця копійна книга, що була створена у другій половині XVIII ст., збергалась у колекції рукописів О.М.Лазаревського, котра перейшла потім на зберігання в Інститут рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі-НБУ) (Ф. VIII, № 255 М/154).

Не будемо переказувати змісту попередньої статті, а подамо нову серію документів (усього 27) з монастирської «книги-архіву», точніше з умовно виділеної нами її другої частини. Це викликано тим, що документи першої частини (гетьманські й полковницькі універсали) були опубліковані переважно за списками з інших рукописів. Тут подаємо документи другої частини: купчі, дарчі, заповіти, створені представниками духовенства, козаками, селянами. Вони являють собою не меншу цінність, ніж попередні з першої частини, бо містять у собі чимало важливих фактів з життя міст і містечок Чернігівщини (Батурин, Борзна, Мена, Ніжин, Салтикова Дівиця, Сосниця) і сіл сучасного Борзнянського (Адамівка, Берестовець, Високе, Носелівка, Ядути) та Менського районів (Баба (Жовтневе), Киселівка, Красностав, Куковичі, Ушня, Феськівка та деякі інші). Є документи, створені з ініціативи жителів Глухова і Синяви (сучасного Коропського району), Савина (сучасного Козелецького району) і с. Заньки Ніжинського району – батьківщини славетної театральної актриси Марії Заньковецької.

Документи копійної книги, де міститься головним чином документація, яка підтверджувала майнові права монастиря і тому зберігалася особливо дбайливо. До речі, сотня оригінальних документів цієї обителі зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві (фонд 143), частина з них дублюється копійною книгою. Вони, зокрема, засвідчують, що Спасо-Преображенський Максаківський монастир здобував свої маєтності не тільки цілком легально, але й чесно, бо отримував їх від віруючих як пожертви (як подяку за молитви за здоров'я, за спомин душ), купував та вимінював. Це йде врозріз з поширеним у радянській історіографії стереотипним уявленням про монастирі як центри мракобісся, здириництва та наживи. Тут, до речі, слід відзначити упередженість відомого дореволюційного історика О. М. Лазаревського, який окремі факти неправомірного здобуття монастирями підносив як систему, тенденційно підбираючи факти.

Документи, які входять до складу копійної книги Максаківського монастиря, є цінним джерелом з історії землеволодіння XVII-XVIII ст., насамперед монастирського. Але водночас вони дають важливі факти про інші сфери життя, зокрема дозволяють встановити імена й прізвища сотників та іншої старшини або міської верхівки (городові отамани, війти, бурмистри). Так, саме в цих документах знаходи-

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м.Київ).

мо імена невідомих сотників і час їх каденції: Карпо П'ятаченко, менський сотник у 1663 р., Іван Васютинський, менський сотник у 1725 р., Василь Іваненко, наказний сосницький сотник у 1717 р. Уже в першому за хронологією документі (заповіт Ганни Талко, яка передавала своє майно Максаківському монастиреві) знаходимо підпис Романа Ракушки, «на той час дозорця скарбу войскового в полку Ніжинском», ймовірного автора знаменитого літопису Самовидця. Цей запис підтверджує діяльність Ракушки-Романовського у Ніжинському полку у цій якості. У згадуваному вище архіві (ЦДІАУ) зберігається оригінал цього документа, і тут маємо автентичні підписи Ракушки-Романовського та ін. Документ № 19 є унікальним. Він містить у собі акт 1722 р. продажу млина на Сеймі у Батурині (за борг 1719 і 1720 рр., але з правом викупу) Оленою Чечіль. Остання була жителькою Батурина, удовою, мала як мінімум двох синів, була досить заможною, але поступово бідніла. Все це дозволяє припустити, що ця Олена Чечіль була удовою славнозвісного полковника Дмитра Чечіля, оборонця Батурина від московських загарбників. Їхні сини, що згадуються в документі, це відомі з інших джерел Семен та Андрій Чечілі. Інший варіант, за яким Олена була жінкою одного з останніх, є маловірогідний.

Можна встановити чи уточнити ігуменів Максаківського монастиря і час перебування їх на ігуменстві: Йосиф (-1662-), Йоасаф Йосипович (1663) (можливо, його слід ідентифікувати з вищезгаданим Йосифом), Ієремія Ширкевич (-1668-1676-), Герман Кердановський (-1683-1685-), Каліст Меновський (-1697-), Йосиф Білицький (-1712-1725-). Є й імена чи прізвища представників рядового православного духовенства згаданих міст і сіл Чернігівщини: оо. Михайло Гумяницький (можливо, Гуляницький) (Берестовець), Лука (Лазар) Орлик (Мена, Киселівка), Олексій Орлик (Мена), Стефан Орлик (Баба), Андрій Федорович (Ушня), Григорій Чайковський (Ядути), Костянтин (Прачі). Серед духовних осіб особливе зацікавлення викликає Лаврентій Касперович Похвальський («дівичий и військової поп»), що зайвий раз підтверджує існування інституту військових капеланів у Війську Запорозькому. Дуже важливим є заповіт Луки (Лазаря) Орлика – документ досить рідкісний. Те, що його автор священик (навіть протопоп), який став ченцем, ієромонахом, свідчить сам текст «тестаменту» (заповіту). Тут є переказ відомої євангельської історії про смоківницю (фігове дерево) (Мф., XXI, 18-22) і коротка цитата з поховального співу («земле зинувши...»). Накопичивши протягом життя солідні статки (їхній перелік свідчить про рівень життя середнього духовенства), автор заповіту передає немало їх частину на відбудову церкви у Кисільгородку (Киселівці), яку спалили в часи Руїни (очевидно, під час походу польських військ у 1663-1664 рр.), і на Максаківський монастир. Сюди ж заповідав передати церковні книги (Євангеліє на престольне й учительне, служебники, тріоди, октоїхи, апостол, Псалтир, мінею, трефолой), хрест, дискос, звізду, лжицю, воздухи, образ Богородиці на полотні, ризи тощо. Решту майна (коні, воли, корови, одяг, посуд, зокрема срібні «розтрухани»-кубки, ложки і т. д.) передає братам-священикам (Стефану і Олексію Орлика), сестрі Марині, слугам та іншим особам. Те, що заповіт він склав як священик Лука, а в документі-дарчій його брата Стефана, яким передавалася частка майна, отриманого ним за заповітом покійного, Максаківському монастирю (№ 4), названий ченцем Киселівського (Максаківського) монастиря, свідчить, що чернечий постриг було здійснено незадовго до смерті (така практика відома ще з часів Київської Русі). Цікавим є документ, який засвідчує своєрідну боротьбу монастиря з пияцтвом (№ 9).

Хоча документи написані діловою мовою XVII-XVIII ст., але в них дуже багато слів з народної української мови, наприклад «гай», «колодязь», «благали», «втручати», «повинен», «власний» і т. д.

Зазначимо, що ми подали документи в хронологічній послідовності, бо у рукопису цей принцип не вповні витримується. При їхній публікації ми керувалися правилами передачі тексту, розробленими Я. І. Дзирюю, і про які вже неодноразово писали, але титула не розкривали, бо вони стосуються загальнозрозумілого: Гд-Господь, Бг-Бог, Хрсті – Христі, а також зберігали написані в тексті літери «оу» – у, «г» – кг, г. Нерозбірливі місця позначали наступним знаком (...)*

Примітки:

1) Мицик Ю. З документації Максаківського Спасо-Преображенського монастиря XVII-XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 14-22.

* * *

№ 1

1655, серпня 15 (5). – Берестовець. – Заповіт Ганни Талко.

«Во имя Отца и Сна и Стаго Дха. Аминь.

Я, Анна Счениевская Евстафиевая Талковая, маючи я от небожчика малжонка своего Евстафия Талка, мні отказанное и на тестаменті поданное писмом, то ест дом из будованем и то при нем ест: огород, гумно и сад, до того ж теж и поле, що ест небожчиковское все в три руки, при которых и сіножати, то я з доброе воли своей без жадного гвалту и примушениа, будучи я о[т] Гсда Бга навежоная хоробою тяжкою, а мыслячи собі, як предстати пред нелицемірним суддею, тое все вишменованное офіровала и отдала на вічную памят на манастир максаковский, абы Гсда Бга за дшу мужа моего и мене самой, так теж и за весь род наш у престола Бжого мает прийти до skutku по смерти моей. И то теж варую, в тим тестаменті моим братанич мой Василий Сусниевский, в тим дому моим зимоват и жити, на зіму засіват позволяю и теперешних засівок, що иле ему поживат позволяю. Діелос все при особах: отцу Михайлу, сщеннику на тот час берестовскому и пану атаману Роману Постолю берестовецкому и пану Артему Хацкевичу, обывателю берестовскому, пану Грицку Талку, брату небожчиковскому.

Писан в Берестовці місця августа пятого року 1655.

Устне прошоний от панни Толковой Михайло Гумяницкий, сщенник берестовский, рукою власною. В подлинном: «Анна Остапиевая талковая рукою власною».

Роман Ракушка, на той час дозорца скарбу войскового в полку Ніжинском, рукою власною.

Я нижей подписе рук людей берестовецких даю тестаменту от паней Евстафией на манастир Максаковский печат мою с подписом руки прикладаю Григнорий Кобилецкий, полковник наказный на той час ніжинский».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./154. – Арк. 95. – Тогочасна копія. – Після дати ма намальовано два кола, в котрих написано: «місце печати» і між цими колами написано: «місто печати»).

Оригінал зберігається в ЦДІАУК (Ф. 13. – Оп. 1. – № 4).

№ 2

1660, липня 17 (7). – Ніжин. – Купча ніжинського міщанина, могилевця Семена Турути (Турутченка).

«Випис с книг меских ратуша ніжинского права майдебурского.

Року тысяча шестсот шестдесятого мсця июля сегого дня.

Перед нами, Александром Цурковским, войтом, Еремием Кониским, бурмистром сегорочним, райцами, лавниками, того ж року на справах меских засідаючими, ставши очевидно оу книг меских нинешних ратуша ніжинского славетний Семен Турутин, мешанин и обывател могилевский, признал явне, устне и доброволне, иж дом власний в месте Ніжине, об межи з едное Сили Романовича, бурмистра ніжинского, а з другое стороны от самих паль над валом през вулицу ку солодовні мниховой идучую в затилку заулька мимо Бутиху, а против ворот през улицу об межи Василя Гармашенка лежащий, нікому ні в чом не заведенный и не пенний, от Бориса Максимовича, швагра своего, за певную суму набытий и куплений за певним контрактом велебним отцем капитуле всей монастырской киселевскому в певной сумі в золотих полских шестисот пустил и отдал на вічніе и потомние часи, отдаляючи продавца сим доброволним записом нинешним себе самого, жону, потомков своїх и кривних, близких своих и далеких, от того дому на вічніе часи, а самим толко отцем капитуле монастыра киселевского вцелил, взял и подал цілое право и моць зуполную тим преречоним дом и всіма будинками, на том пляцу будучими ведлуг волі и уподобания своего, яко хотечи владіти и шафовати, отдати, продати, даровати ведлуг волного виналізку своего на

потомние часи без жадное наименшее перешкоди, вышей менованного продавци, а то под закладом суми другое золотих полских шестисот на вряд належный и сторону укривджоную, ежели бы продавца тых добр міл яковую наименшую уиму в тих добрах, велебним отцем киселевским чинити, якож очевисто менован оний Семен Турутенко при поданню того дому отцем капитулі киселевской субмітовалсе, преречонных отцев монастыра киселевского на кождий час у кожного суду и права от каждого такового, хто бы их о той дом турбовати міл, своїм власным коштом боронити и заступовати и всі тяжари, одтуль походячие на собі поносити, что для тим певнійшее віри, абы и до книг нынешних описано было для потомних часов просили и есть принято и вписано. С которых и сей випис при звиклой меской радецкой печати, а при подписе руки писара меского присяглого стороні требующой есть видан.

Писан в ратуші ніжинской року и дня [вишписанного].

На розказане панов бурмистра и радец

Александр Цурковский, войт места е[го] ц[арского] в[еличества] Ніжина, рукою власною.

Иеремій Кониский, бурмистр ніжинский, рукою власною.

Филип Костантинович, писар меский ніжинский, рукою [власною]».

(НБУ.-ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154.– Арк.102 зв. – 103. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа копійстом намальовано коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 3

1662, червня 14 (4). – Максаківський монастир. – Дарча синявського сотника Ілляша Аврамовича (Рубана).

«Я, Ілляш Аврамович, сотник синявский, чиню відомо тим моїм писанем, иж маючи я дом мой власний в місті Мяне в ринку, где збоже продают, идучи к церкви Михайла свтого по лівої руці на рогу улиці стоячей, малиований, с пляцом, будованем из крамоу даровалем велебному в Бгу гспдину отцу Иоасафу Осиповичу, игумену, и всей братії монастыра Максаковского вічними часи, сам з жоною моею и дітми, отходячи за Дніпр, на што им дадем тоє писане с подписом руки моея.

Писан в мнастиру Максаковском мсця июня 4 дня року 1662.

В подлинном подписано:

Ілляш Аврамович, сотник синявский, рукою власною».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154.– Арк. 103 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати»).

№ 4

1663, травня 15 (5).–Мена.– Купча менського жителя Івана Галича.

«Я, Иван Галич, обывател менский, відомо чиню тим моїм добровольним записом нине и на потомние часа кому бы толко о том відать потреба была всяко людей кондиции, иж я, менований Иван, власний свой пляц, никому ни в чом не пенний в місті Мені будучий, продал, то ест за певную сумму грошей за коп шесть личби литовской, а именно превелебному отцу Иоасафу, игумену монастыра киселевского, еже о Хрсте братиею, которій то проданий пляц, кгрунтом лежачий, тудеж подле пляцу тих же речонных отцов превелебных, а так отдати того моего запису вечистое продажи моеей оний пляц вишречонний отцом в моць и в посессию на вічніе часа подаю; волно оним превелебним отцом на том пляцу яковимколвек хотя коштом будинки заводить албо в тож продать, а в любви дховной кого и дароват, що в наилучшую свою кондицию привласчаючи, яко з ближних, так и далеких моих покровных, варуючи жадной не чинячи (ити) кривди и перешкоди, що в том для віри и певности ліпшее вишреченному а превелебному отцу игумену еже о Хрсті братиею тоє наше писание вечистое продажи моеє видадем с притисненням печати и з подписою руки власное пна Карпа Патюченка, сотника на тот час менского будучого, и з подписою моеє руки, як теж и з подписою рук людей зацних и верогодных, на тоє печатаров устне прошоних.

Ді[я]лось на тот час у Мені року мсця и дня як виш описано суть.

Оустне прошений о подпис Карп Пятаченко, на тот час будучий
руки вишеменованного менский сотник, подписал руку свою
Ивана Галича Иван Богданенко, Оустне прошений печатар од вишписан-
писар на тот час будучий ной персони Ониско Максименко,
менский, подписал руку обыватель менский, руку подписал
власную Оустне прошений Василей Сахненко,
обыватель* менский, руку свою под-
писал».

**(НБУ. – ІР. – № Ф. VIII, № 255 М/154. – Арк. 97 зв. – Копія XVIII ст. Внизу до-
кумента намальовано коло, в якому вміщено напис: «Місто печати»).**

*) Слово «обыватель» закреслено.

№ 5

1665, липня 17 (7). – Заповіт ієромонаха Лазара (Луки) Орлика.

«Во имя Отца и Сна и Стаго Дха единого во Троици Бга станься ку вічній памяти.
Аминь.

Я, многогрішний и недостойный иерей Лукьян Орлик, служащий при храмі стог
великого чудотворца Николая в Кисілгородку, видячи пред очима предлужоную
хоробу, гріх ради от всесилной руки Бжей на мя праведні нанесенную, поки еще
яко неплодная не буду посічен смоковница, единым тилко плодом віри и еще ко Бгу
надежды утвердивши и за ласку тоей блгодарной от десницы Вишняго принявши, в
памяти цілости и уміслу зуполном тестамент остатней волі моеї так споражаю.

В руці Твоей превеликия милосердия, о Бже муй, вручаю грішную мою дшу, юже
милостивно прими крове ради нещадно нас діля изліянном Хста Твоего Аминь. Ты
же земле зинувши, прими тіло яко твое.

Оубог(и)й зас дум мешканя моего зо всіми пляцами, так розрубку моего, як и
за гроши покупленими, фолварки, поля, синожати, которых ест немало, если отец
Стефан не хочет zostавати, рожоний муй, на моем містцу, при храму стого архиерея
Николи в Кисілгородку, з садовиною праці моеї насаженою, легую церкві ншей
сто архиерея и чудотворца Хва Николи кисілгородского будучи, аби сщеник, ко-
торий при той церкві зостане и по нем наступуючим в убогом домку моем, котрогом
по звоеваню світелку з сіңцами збудовал, мешкане маючи о мні и покровних моих
ведлуг реестру як в суботнику пописаных при бескровной офіри Найвишшаго бла-
гали да милостив бил дшам ншим. А же церков бжественная в Кисілгородку през
неприятелей злуплена зо всего и спалена, теди комору свою, которую по звоеваню
коштовне збудовал, иж бы на том пляцу где церков бжественная была поставлена, до
которой ест и дерева немало в бору випущеного и в дому, на що еще и куп шістдесят
жита в полю зложенного, що и тое церкви бжественной легую. А гди даст Бг, иж ся
будет офіри безкровнии Гспдви приносити, теди щом привлащил през житие мое,
людей приводячи, як и кошту своего не жалуючи, щом могл задержати, zostавую.
Напрод евангелие напрестолное в срібро коштовное оправное, евангелие учителное,
кадилница срібрная, крест, килим, дискос, ложка, звізда, то все срібрное и служебник
на деисту в срібро оправний, а другой маленький, ярмолой ж на полдеисту средний,
триод постная и цвітная, два охати[хи], друку один остроцкого, другой – лвовского;
апостол, псалтирь, часовник, минея общая з бгородичними канони на повечерницах,
трефолой великий и малий, аппаратов що ест воздушков, завісов, товален коштовних,
едвабниц злотом шитих, чого свідом добре Малаховский и звонок, образы на плутне
в рамках, образ Пресвятой Бци под срібром, коштовне оправлен, злоцістий в білом
желізі, полмисок цінованих и малих дві мисочки ціновії и що ест лихтарув мосендзо-
вих, дискос и ампулка, мідничка и медница, полмисок деревяний малеваний в срібро
пенине, корогов ядамашкова, требник великий и крестилница, то все щом през часи
жития моего привлащал и мог задержати при храмі стого архиерея, мiet по смерти
моеї вцале zostавати, що все гспдну отцу Алексею и отцу Стефану, рожоним моим,
под владзу опеку подаю и оним и оних упрошаю, жебы ведлуг Бга и правди и кому

що на тестаменті моем лекую, абы то вцале отдано, а звлаща церкві бжественной; также на Всемиловитого Спаса обители максак[ской]; риз двое гатласових, едни жовтокоронце, а другие анелской масти, и нагробница срібна в карпея луску (робота злоціста коштовна) велебному в Хті гспдну отцу Иоасафу, игумену максак[овскому], отцу моему духовному, коберец перский великий и килим также перский, матрац и три подушечки жовтокоронцыи господину отцу Стефану, брату моему роженому, шесть волув и дві коровы ис теляти, два казани тритрубных зо всім верстатом, горілчаний посудки и пивниї, затули желізныи, шкатулка с правами розными, пуздерко з фляшами ценовыми, лисура, кунтуш и доломан чорний, два коні гнідих, розтрухан злоцістий, ложок три срібних, душник срібний великий, шапка оксамитная, сободем опощона, млин, поля, засівки и пляци всі. Господину отцу Алексею – кляча таранковатая из лошицею, розтрухан білий срібний, ложок три, кувшин срібний. Маринці, сестрі моеї роженой, два воли и корова, телица рабая, нива жата, которая и к толоці. Малаховскому – кляч плеснивая, насовен лазорову, пошитий баранками, шапка бобровая, лисами подшита, помірки жита, присівку на Лисовщині за греблею. Кореневскому, як реестр у руках его от мене данный при печатки моеї и подписом руки моеї, жебы отдано било ему то все и не гамовано. Микиті, слугі моему, который дав мні до схованя полдесять копи, теди оному треба, яко то его власное, отдати, так и заслужное из двома синамы его заслугу их нагородити. А строни того довгу Никиті и иншим в заслугі Орисці и Ганні, дівкам, ведлуг слова моего з ними, як Кореневский о том відаєт, абы тое міло отдано быть, на которое то пять ям збожья ест, а остаток того збожа подлуг волі роженого брата моего, отца Стефана, Тимошеві Сиротці, лошак плиснивий, матрац лазоровий медвідно. Ганні Подлецковні – кляча гнідая, ложник и подушка, що волі писания моего полицивши, про гспдна отца Стефана, роженого моего, которому и всю полецаю справу мою, абы тое и подлуг волі моеї и прозбы все, абы распорядил, о що и Бга моего прошу, абы так тоей по смерти моеї рачил Бг заховати и вове Его волі стой полецивши, самого себе и душу мою грішную в премилостивую Его ласку и щедроти десници полецаюся. Що все нехай будет честь, слава, поклон Самому Бгу купно со предвічним Его Сном и Животворящим Дхом. Аминь.

Лука Орлик, протопопа на Кисилгородку, рукою власною.

Устне прошоний о подпис руки до того тестаменту отца Луки Орлика, протопопа менского, Алексей Орлик, бывший протопопа, рукою власною.

Устне прошоний о подпис руки до того тестаменту сего отца Луки Орлика, протопопа менского Андрей Феодорович, сщенник ушерский».

(Н6У. – IP. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 99–100 зв. – Копія XVIII ст. Перед підписами намальовано коло, в середині якого написано: «місто печати»).

№ 6

1665, липня 17 (7). – Дарча священника Стефана Орлика.

«Я, Стефан Орлик, сщенник бабский, чиню відомо тим моїм писанием и до відомости доношу ннішним и на потом будучим людем, иж што небощик, славной памяти брат мой роженой, велебний отц Лазар Орлик, иеромонах и законник монастыря киселевского, бывший перед тим отц Лука, сщенник кисельгродский, зходячи з сего світа смертию, легговал мні тестаментом остатней воли своей в року тисеча шестьсот шестдесят втором мсца генваря девятого дня вси свої домовые кгрунта, поля, сіножати, пляци, ставок, выпуск, окоп, колодязь, и иншие, окром одного щекгульного двора из садом, бо то сщеннику тамошнему кисельгродскому и иншим, по нем наступующим, записал. Теды я, вишреченний Стефан Орлик, сщенник бабский, вси тие выпшменованние кгрунта, поля. сіножати, пляци, ставок, выпуск, окоп, колодязь в ключу Киселевском кгродском в розних місцах знайдуючиєся, вилучивши и отдаливши всих моих покровних и близких, в остатку и сина своего, велебному отцу Иереміи Ширкевичу, игумену, и всей братії монастыря киселевского вічними часи даю, дарую и тим моим листом записую, на што для ліпшой віри даю им тое мое писание з печатю и подписом руки моеє, з печатю, такъже и подписом рук людей

добрих, устне от мене прошоних.

Писан в Мяне мсца июля 7 дня року 1665.

Стефан Орлик, поп бабський.

Устне прошоний о подпис руки от отца Стефана Орлика, приятеля своего, до того листу Андрей Феодорович, священник ушанский.

Оустне прошоний о подпис руки от отца Стефана Орлика до того листу Алексей Орлик, бывший протопопа, рукою власною»».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 96 зв. – Копія XVIII ст. Перед підписами намальовано три кола, всередині яких написано: «місто печати»).

№ 7

1669, січня 7 (1668, грудня 28). – Глухів. – Дарча глухівського жителя Марка Макаровича.

«Я, Марко Макарович, обывател глуховский, чиню відомо тим моим писанем, иж я легговалем из жоною моею Агафією на монастир Максаковский пастовник, который купилисмо у Чалого зятя, под містом Сосницею стоячий, за отпущение гріхов наших, на што и далисмо тое наше писане з печатю и подписом руки моее, под которим подписуется за просбою моею пан Демян Филипович яко мене самого, не уміючого писат.

Писан в Глухові року 1668 мсца декаврия 28 дня.

Вмісто пана Марка Макаровича я руку подписую Демян Филипович Оуманенко.

В подлинном подписанно».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 103 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 8

1676, березня 14 (4). – Мена. – Дарча менського козака Михайла Пилипенка (Филиповича).

«Я, Михайло Филипович, козак, обывател и городничих менский, чиню відомо тим моім писанием кому бы толко о том відать належало, иж що славной памяти небожчик родич мой, Филип Беззубенко, от мой, леговал на мнстир максаковский футор нш власний, никому ні в чом не пенний и не заведений, в місті Мені з приезду от мнстря максаковского, переїхавши мосток на горці, по лівом боку до Мени едучи, на хуторах стоячий з пляцом, садом и будованем и с клунею до молоченя збожа належачою. Теди и я, син и наслідник его, Михайло Филипович, тот вишменований футор, стосуючись до волі небіжчика, родича моего, на манастир максаковский даю, дарую и вічними часи тим моим писмом записую, а зречене з него учинивши през сее мое писмо от жени, дітей моих, близких и далних отдаливши, отцу Иеремию Ширкевичу, игумену мнстря максаковского, и братії его в вічну посессию пущаю, иж волно им в том футору люб самим держать, люб кому дат, дароват или на свой пожиток, який хотя, обернуть, бо я юж згола им вічними часи тот футор пущаю, на що для ліпшой кріпости упросилем людей зацних и віри годних о подпис руки и притиснене печати, нижей на подписах рук, в тим листі виражоних.

Діялося в Мені року 1676 мсца марта дня 4.

Мы, уряд менский, за прозбою за живота славной памяти Михайла Пилипенка, городничого менского, женни его, Василь Сахъненко, атаман городовий менский; Стефан Кириянович, войт менский, руки подписали и печати приложили. При том же часи будучих, яко тому свідателях, пн Ониско Максимович, Иван Кабан руки свои подписали.

Я, Михайло Пилипенко, городничих менский, будучи за живота своего, легговалем хутор на монастир максаковский вічними часи».

(НБУ. – ІР. – № Ф. VIII, №255 М./154. – Арк. 95 зв. – Копія XVIII ст. Внизу документа перед підписами намальовано два кола, в яких вміщено напис: «місто печати»).

№ 9

1676, липня 17 (7). – Заповіт Кузьми Занченка.

«+»

Во имя Отца и Сна и Стого Дха, Стой Живоначалной и Нерозділимой Тройці. Аминь.

Я, раб Бжий Козма Занченко, обывател футора Занькова, будучи навежоний от Гсда Бга хоробою обложною смертелною, яко то в старих моїх літах подешлих, ближших ку смерти, анежели до живота, еднак зостаючи еще при доброй памяти и в зуполном розуму, а провадячи вік свій без ожененя, не маючи малжонки и потомства, умислилем, аби по смерти моей за худобу мою власную, так отчизну, яко и през мене самого набитую, межи кривних приятелей и повинних моих не било жадного посвару и турбації правной, уживши до себе в Бозе превелебного его млсти отца Иеремія Ширкевича, игумена мнстра максаковского, з людми добрими и віри годними, нижей при подписе вираженими, тот мой тестамент остатней волі и легкации моей, про них вічними часи так споражаю. Напрод дшу мою поручаю Гсду Бгу, просячи, аби била принята до хвали Его святой, тіло мое грішное яко земля – землі, которое звичаем християнским поменений его млст отец игумен з братиею своею в мнстру Стого Спса максаковском при церкви поховати мают поминати и за дшу мою просити Гсда Бга, за що я их велебности отцу игумену з братиею на мнстр максаковский вічними часи легую, отписую сим тестаментом, ствержаючи пасеку мою власную зо всим, з пщолами, уллями, хатою, мшеником, и шоколвек в ней ся знайдуєт, в лесе за слободою (*очевидно помилка, мало б бути «слободою» – Ю. М.*). Сидоровкою, никому ни в чом не пенную и не заведеную, до которой жаден з кривних моих, близких и повиноватих, жадной потреби пред жадним правом и судом міти не буду. Дом зас мой отцевский в футорі Занков стоячи, яко близшему сестренцови моему Иоанну Степановичу, жоні и дітям их, и при том дому саду, гаю, и поля отдаляю, пускаючи в посессию помененому сестренцови Стефановичу Иоанну, жоні и дітям их, которым волно буде жить, пожитковат, дать, продать и на свой пожиток обернут. А хто бы того тестаменту противние будучи, волю мою нарушит, пред Судом Бжиім и зо мною розсправитися повинен, а пред судом духовним и свіцким так и кожди право тратит и вини золотих пятьдесят на суд належный заплатити маєт. Которий тот тестамент справлений през мене, Козму Занченка, при его млсти гспдну в Бгу превел(ебности) отцу Иеремію Ширкевичу, игумену максаковскому, и на тот час людей будучих на имя Петру Новаку, осадчому, Андрею Сергиченку з села Сидоровки, Иоанну Занчи и Роману Виннику з села Холмов при людех добрых и у каждого суду и права віри годних.

Писан в помененной пасеце мсця июля сегого дня року тысяча шестсот сімдесять четвертого.

От Козми Занченка упрошоний о подпис руки, яко писма не уміючого, иеромонах Мартиниан, намісник, Солодкович, рукою властною.

Оустне прошоний о подпис руки до того тестаменту от Кузьми Занченка, Иеремія Ширкевич, игумен максаковский, з братиею, рукою власною».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 101-101 зв. – Копія XVIII ст. Перед підписами намальовані два кола, всередині яких написано: «місто печати»).

№ 10

1683, червня 18 (8). – Zobov'язання Прокопа Дейнеки щодо його колишньої власності.

«Я, Процик Дейнека, поданий монастира максаковского, відомо чиню сим об-
ликом, кому бы о том відати належало, иж я в року прошлом 1683 пропишем бил
свой двор зо всіма полями пашенними, сіножатями, запустами и всякими до него
належитостями, в селе Высоком за коп одинадцят Ивану Субиненкови, на тот час
шинкару у арендаров будучому, которий дом, двор зо всіма вишменованными на-
лежитостями зоставал в посессії Иванови рок цалий; я, не могши сяоткуп порато-
вати в викупленю двора моего, просилем в Бгу превелебного его мл. отца Германа
Кердановского, игумена максаковского, пана моего, аби тот двор и вся его тяглость

у Ивана Субиненка викупил и его мл. отц игумен на прозбу мою при людях віри годных, которых имена и прозвиска нижей выражени суть, дал одинадцать коп за напої Ивану Субиненку, а копу дванадцатую за прибудоване в том дворі загороди, погребя и за окопане займищ и казал ми его мл. в тот двор войти и мешкат за дворника под. такими кондыциями, же я маю в том дворі спокійне за дворника жити, не упиватися, кгрунту, то ест ліска и гаю и займыщ не пустошити, поль жадних не орати и не заживати без позволения панского, а тые поля мают орани быти на манастир до отданя суму, а ежели бы я міл сим от мене кондициям супротивитися и міл бил упиватися або помененные кгрунта пустошити або под инное право отдатися, теди мене яко противного сему облику его мл. отц игумен и сукцессорове его повинни будут от двора и его всіх належитостей вічними часи отлучити; и то варую, ежели бим міл тот двор викупити, теди не буду міти моцы продавати и от подданства монастирского отлучати под. утратою двора и всіх кгрунтов его, а для ліпшой певности и відомости даю сей мой облик его мл. отцу игумену и всей капітулі.

Діялося в дворі отца Феодора, священника висоцкого року 1683 мсця июня 8 дня». *(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 102. – Копія XVIII ст.)*.

№ 11

1685, листопада 21 (10). – Салтикова Дівиця. – Дарча на Лазницьке озеро жителя Салтикової Дівиці (?).

«Ознаймую сим моім писанем кожному хтобыколвек міл потребовати, иж я за отпушение гріхов моїх озеро мое власное, прозиваемое Лазницкое, против села Ходаловки стоячее, чотири тоні в собі міючее, от реки Десни вступом з одного, а з другого конца греблею от Десни ж перепятое, з островом в середині того озера лежачим, з лугом и з сынними покосами и з хатою, в том же острові стоячою, висоце в Бгу превелебному его млсти гспдну отцу Германові Кердановскому, игуменови манастира Всемиловитого Спаса максаковского и братії его млсти в том манастирі тепер и напотом будучой, на пожиток дадем, а ораз в диспозицію и волное владіне подадем, которым то озером, прозиваемым Лазницким, лугом и сінними покосами, и всіми яко с я в собі тот остров мает угодиями, од сего часу волен будет его млост отц игумен максаковский яко своїм власним манастирским влідіти и диспонувати, а я уже оногo вічними часи зрікаюся и уступую и жадного приступу міти не хочу, также жона моя и діти мої, так и мні, яко и по животі моем отзиватися и меновати своїми и втручатися в тое вишпомянуто озеро и во всіх что ест выражено пожитков не міют, а если бы хто сміл и важился в тих пожитках найменшую законникам максаковским кривду або перешкоду чинити, з таковым я сам поки Гдь Бг здоровим мене обдаровати рачить, перед належитим правом росправитися готов, а по животі моем перед страшний а справедливий суд Бжий позивати и о кривду оной стояти буду и на тот для ліпшой певности сие мое писание дадем с подписом руки моеї, также з подписом рук людей зацних, устне и особисто од мене оупрошених их млстей, нижей на подписах имена выражених.

Писано в Дівице Салтиковой року 1685 мсця ноемврия 10.

Лаврентий Касперович Похвалский, дівицкий и войсковой поп».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 107– 107 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа перед підписом Похвальського копійстом намальовано коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 12

1712, травня 13 (3). – Куковичи. – Купча жителів Кукович братів (?) Бориса та Омеляна Сенченків.

«Року 1712, мсця мая 3 дня.

Мы, Борис Сенченко и Омелко Сенченко, жителі куковицкие, продалисмо озеро отцу игумену манастира максаковского, стоячее за Десною, називаемое Місяць, и тому озеру вишписанному уступ из озера Лоши и вершина впада в Лошу, а продано оно озеро за ціну за повдесяти копи вічними часи, жеб през сей запис не тилко жеб

ми сами важилися в тоє озеро проданное втручатися, але жебы вже и діти наши не могли важитися в тоє озеро проданное втручатися и ни з ближних, ни з далних кривних наших жебы нихто не важилися втручатися, бо вже то продалисмо вічними часи без ніякого насилия доброволне.

Діялося сие в дому Сенче(н)ков звишменованих, был при сем записі Андрей Семенович, атаман коковицкий, Микита Чичкан, Грицко Коровенко, Андрей Бугаенко, Матвій Удоденко и иных людей зацних и віри годних при сем записі будучих жителів куковицких».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 109 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 13

1712, листопада 21 (10).– Купча Михайла Загребельного Косенка, жителя Красноставу.

«Року 1712 мсця ноеврия дня 10.

Я, Михайл Загребелний Косенко, чиню відомо сим моїм писмом, иж я доброволне грунта мої належачие без всякого примусу продаем до обители святой максаковской превелебному его милости гспдну отцу Иосифу Біліцкому, игумену звиш помененой обители, гай з двором и сіножать за талярей сто и борошна жита осмачок три, до которых то грунты ніхто не может, ані належит интересоватися з кривних моїх так близких, яко и далеких, во вічния роки. Тое діялося в дому честного отца Григория Чайковского, священника ядугинского, при людях віри годних, атамана з прочиими товарищи, именно Федор Набок, того часу будучий Игнат Ващенко, ктитор, Андрій Рижий, Григорий Набок, Давид Романенко и Михайло Пішні, вмiсто имен своїх, яко не уміющих писат, руки свої прикладаем.

Будучи я, прислужник добровольной продажи отцу игумену максаковскому и я подписуюся из своїми парохияни:

Я, Михайло Загребелний Косенко, руку мою во первых подписую, яко не уміющий писма, крест написую.

Григорий Чайковский, презвитер едугинский».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 105 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 14

1712, грудня 13 (3).– Борзна.–Купча Михайла Загребельного Косенка, жителя Красноставу.

«Року тысяча сімсот второгонадцят мсця декаврия 3 дня.

На уряді міском борзенском предо мною, Михайлом Забілою, сотником борзенским, Тимофієм Костантиевичом Забілою, атаманом городовим, Денисом Вискваркою, войтом, Корнієм Гавриловичом, бурмистром, поставившихся очевисто Михайло Загребелний, житель красноставский, явне и доброволне в тие слова сознавал, иж міючи двор з гаєм, в том же гаю сіножаттю, стоячий в селі Красном ставі над греблею, который то меновите двор з гаєм и з сіножатю, доброволне и без жадного примушення продал до обители святой превелебному в Бгу его млсти гспдну отцу Иосифу Быліцкому, игуменові Всемлстивого Спса мнастира максаковского за певную сумму и готовие гроши, то есть за сто талярей, якую то сумму вишпоменений Михайло Загребелний вцалі до рук своїх отобравши, зрекался уже тих проданных своїх кгрунтов и вичисто даровал сим записом добровольним, ствержаючи и упевняючи, иж его млсти отцу игуменови як ему самому, так и по нем будучою о Хсті братиею волно будет теми преречоними кгрунтами за власною куплею своею владіти и цале в поссессіи своей оние міючи, диспонуват и ку найліпшому своему пожитку оборочат, а так его млсти отцу игуменови самому яко и по нем будучими, у вічистое держане и уживане попустивши, подал; а себе юж поменений Михайло Загребелний, яко своїх потомков з своею жоною спложенных, так и с первым мужем през нею ж дітей міючих, и всіх кривных, близких и далеких, вічисто отдаляючи, даровал, абы уже в той проданный двор и гаек из сіножатю в том же гаю зоставуючою, жадного уступу и упоминку нихто з оных міти не важился под утраченем совитой пререченой суммы и

под обовязком накладов правних, хто бы важился близкостю того проданного всего кгрунту доходити и откуповати. Теди мы, уряд, вислухавши того добровольного зезнаня, так продажи, яко и куплі, и презентованя купчой от его, Михайла, его млости отцу игуменові на той кгрунт данной, такъже и на тот час будучих, могоричников, то есть честного отца Григория Чайковского, священника храму свтого архистратига Хсва Михайла ядугинского, Федора Набока, атамана того ж села, Игната Ващенко, ктитора того ж храма, Андрія Рижого, Грицька Набока, Давида Романенка и Михайла Писны, знатних товаришов ядугинских, велілисмо до книг наших міських записати и сей випис з книг превелебному в Бгу его млости отцу церкви максаковской, яко потребуемой стороні при звиклой врядуовой печати дати для ліпшого обварованя и потверженя до рук его млости видати розказалисмо.

Писан в ратуши нашої борзненской року и дня вишписанного.

Звишменованный уряд міський борзенский.

Васил Иванович, писар городовий борзенский».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 106– 106 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа перед підписами копіїстом намальовано два кола, всередині яких написано: «місто печати»).

№ 15

1715, грудня 20 (9).– Борзна (?).– Дарча жителя Борзни Івана Ярмоловича.

«1715, місця декабрія 9 дня.

Я, Иван Ярмолович, жител борзенский, відомо чиню сим моїм писанием, иж любо принял был в заміну за двор свой адамовский коморние місця мнастирские, якие нижей сего обширній описани, однак по смерти жони своей небожчиці в року 1707 поліцилем оние містця коморние на мнстир максаковский, на што для ліпшой віри при людех зацних и віри годних, то ест Денису Вискварцу, Гордію Пархомовичу и Василю Ивановичу, писару міському, од уряду борзенского до мене присланих, вручилем всечестному его млости отцу Пахомию Кузмовичу, наміснику манастира максаковского лист свой з подписом руки своей

Иван Ярмолович, рукою вл[асною]».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 109 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 16

1716, грудня 13 (2).– Купча Кирила Батрака, жителя Носелівки.

«Року 1716 декаврія 2 числа.

Я, Кирило Батрак, жител носановский, чиню відомо сим моїм добровольним записом, иж продадем пляц з ліском поблизу двора мнастирского ціною за сорок золотих в Бгу превелебному отцу игумену мнастира максаковского самохотне з доброй волі своїй, а ні з якого примусу, на тое даю от себе кредорний запис в вічност, в моей продажи не повинен ніхто втручатис як я сам, так з промежко дітей моїх или кривних моїх. На тое даю сей мой запис в вічност при Федору Мисниченку, атаману висоцкому, Ярмолі Скребку, Нестеру Трохименку, Данилу Сунці, Грицьку Дорошенку и при многих людех; писано року и дня вишписанного. Я вишей писаний Кирило, не уміючий писма, рукою своею крест покладаю таковий + для увірені.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 110. – Копія XVIII ст.)

№ 17

1717, лютого 16 (5).– Сосниця.– Купча Йосипа та Анастасії Москаленків, жителів Савина.

«Року тисяча сімсот сімогонадцят мсця февруарія пятого дня.

Перед нами, Василем Иваненком, сотником наказним сосницьким, Афанасием Стрижевским, атаманом городовим, Иваном Савичом, войтом, Никитой Игнатовичом и Федором Мойсєвичом, бурмистрами, в ратушу засілими, ставши персональне пн. Иосиф Москаленко сполне з жоною своею Анастасиею, жители савинские, явно и ясно чинили свою такову добровольную отповідь, мовячи: «п. п. уряд городовий

сосницький, відомо вам чиним, же мінуп (?) мы дворик власний свой волний, свободний и в жадних долгах нікому не записаний и не заведений, стоячий в городі поблизу церкви свто Троецкой на рог улиці напротив двора пна Марка Корнієвича, а помеж двора мнастирского максаковского, який двор з обополной нашої обради, без жадного ніоткол насилия и примушена продалисмо и у вічную поссесию отпустили до обители свтой максаковской висоце в Бгу превелебному его млости гспдну отцу Иосифу Біліцкому, игуменови и всей братії тоей же обители за певную и готовую сумму, поневаж всю сполне власними руками нашими одобралисмо. Теди продаючи тот двор обители свтой у вічную поссесию, ціле оною юж зрікаємся и так самих себе и потомков наших, так и крєвних, близких и далеких, вічними часи отдаєям, не міючи болш в тот нами проданий до обители свтой двор, ні ми сами и потомки наши, ані теж крєвние, близкие и далекие, жадной мірою от того часу интересовати-ся и одозву міти, овшем волно ест и будет ему, превелебному его млсти гспдну отцу игуменови и всей братії тамошной як власним своим от нас куплєним двором вічне и спокійне владіти, держати, продати и даровати и як хотіти (не узнючи ні от кого турбації) в найліпший пожиток до обители свтой привернути сим нашим урядовим писанам вічне ствержаєм.

Мы прето вишписаний и нижей подписаний уряд городовий сосницький, выслушаши з обох сторон добровольного их сознания, так куплі и продажи для нашего достовірия и в потомний час памяти сей лист подписом имен наших и печатми урядовими ствердивши, стороні потребующей до рук видати розказалисмо.

З ратуша сосницького року, мсця и дня вишеписанных.

Васил Иваненко, сотник наказний.

Афанасий Стрижевский, атаман городовий.

Иван Савич, войт сосницький, з бурмистрами».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 110 зв. – 111. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа перед підписами копійстом намальовано два кола, всередині яких написано: «місто печати»).

№ 18

1718, лютого 8 (січня 29). –

«Року тисяча сімсотного осмнадцятого дня місяця януария двадцять девятого дня.

По висоце поважном ясне велможного добродія его млсти пна Иоанна Скоропадского Войск его црского священнішого величества Запорожских гетмана указу и злеценю пред нами в Бгу превелебному его милостю гспдином отцем Иосифом Билецким, игуменом мнастира максаковского, Иосифом Тарасовичом, знатним товаришем войсковим и на той час от боку ясне велможного пна высланным будучим Иваном Кгрековичом, атаманом городовим борзенским, была инквірована супліка от козаков красноставских, едутинских и адамовских ясне велможному пну поданная, что законники максаковские, міючи в Красноставі греблю (которую своїм якобы подданством гатят) запретели были тамошним вижей менованным козаком, абы они в той красноставской реці їзув и протчіих водних займищ не иміли всяких пожитков з того ставу на себе не употребляли, однак за рассмотрением нас, инквізитором, таковая состоялася обох сторон згода.

Превелебний в Бгу его млсть отц Иосиф Біліцкий, игумен максаковский, з'ехавши сюда з братією своею, где оуглядівши самую слушность, же козаков красноставских, едутинских и адамовских дБІди и отци их, а навет и сами они от килкадесять літ в том красноставском ставу волно иміли и без всякого препятія вживали; доброхотне позволил нижей описанным козаком на том ставу по прежнему строению їзи и протчие водние займища иміти и з них на всякие пожитки употреблять.

А любо законники максаковские у ясне велможного пана виправили били собі оуніверсал таковий дабы нижей помянутих козаков в той реці красноставской в ловлі рыбной не иміти волности, однак тепер по рассмотрению ншем, а барзій за доводом старинных людей, вічистие законники максаковские предреченнии козаком попустили, так у верху греблі, яко и унизу по прежнему їзами владіли, не уведячися

далій до греблі, где знак положен, а оние козаки красноставские за таковую выгоду повинни будут з лісув и гаюв своїх подлут и сили и возможности своей греблю красноставскую совокупне з монастирскими подданими гатити и за зрубы свої перед сим спустошонние от законников вічисте нагороди не упоминатися.

А же в тих красноставцов, именно Ивана Горбоноса, неправедним заводцею, гай заведен был и на потребу мнастирскую спустошен, теды тепер за рассмотрением и доводом слушним, тот зруб горбоносовский вічистими часи Горбоносу привернен и законники того мнстра вічне упоминатися и всякого препятія не будут чинити, яко иних дві гнилозубовских Кривошиями купленных, а по свідительству неправедно на обител тамошную максаковскую взятих было тепер законники не упоминатимутся и позволяю им спокойне пожитковати.

А хто бы над сие нижей поменение пункта дерзнул в чомколвек найменшом своею, упартостию преступити и їзи на той красноставской реці реставровати за границу к греблі опроч давних займищ, на такихих покладаем вини до скарбу войскового талярей сто, а до обителі максаковской талярей сто, на що для лутшого віроятія на сих записях во лучшую твердость руки свої подписуем.

Діялося в Красном Ставі року и дня вышшей писанных

Иосиф Тарасович.

Иван Грекович, атаман городской борзенский».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 112 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 19

1718, квітня 11 (1). – Купча Кирила, жителя Носелівки.

«Року 1718 априля 1 д.

Я, жител насалювский, Кирило, прозиваемий Курило, з доброй своей воли, без жадного примусу продаем поле оціненого за сто золотих и вусім куп безповзолотих нажитого власного моего между Высоцкими кгрунтами, в вічное владіние до стой обители монастыра максаковского, а могл бы хто в потомние часи, в тое поле ради одкупления втручатися, з межи оного поменутого Кирила приятелей, на такового в сей записі покладаем заруку и золотих сто на его млсть пана полковника ніжинского, також и на пана сотника шаповаловского, тоей же заруки пятьдесят золотих покладаем.

Діялося року и дня вышше подписанного за блгословением всечестного гспдна отца и игумена тоей же обители свтой монастыра максаковского его млсти Иосифа Былицкого и на тот час будущего гспдна економа Иони, при сей записі будущего, також и прилюдне

войтові Василеві Постернаку

Петрові Нагорному

Тараску Глущенку

Хомі Иляшенку

Василеві Иляшенку

До такой записі мы, люди подписанный, яко простие будучи, мисмо подтвержденной печати на сей записі покладаем крст».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 112 зв. – Копія XVIII ст.)

№ 20

1722, травня 6 (квітня 26). – Купча ігумена Йосифа Биліцького.

«Року тисеча сімсотного двадцят второго априля во 26 днь.

Извістно твору сим моім писанием всякому, о том відати хотящему, что в селі Берестовці до кгрунту ншого мнастирского там найдуючогося, прикупили в тих же берестовских жителей кгрунту, ни в чом нікому и мало заведенного, и з доброй их господарей волі міні проданного за певную денежной сумми ціну, во первых откупили огорода част стриевского у Стефана Мартиненка, за которую дали золотих дванадцят, другим разом купили у Романа Стриевского того ж огорода его часть, за которую дали пять куп, третим разом в том же місці у Стриевского купили част огорода, на котором и саду вышневого мало стоїт, за которую дали десять куп, к

тому у берестовецького члвк Грицка Негребенка купилем кгрунт, под пасікою ншою мнастирскою лежачий, зараз за селом, за котрий далем полодинадцяти копи.

Діялося тое при людях на той час в дворі мнастирском передьо мною будучих, при Павлу Армашу, атаману берестовском, при Тимошу Панишку, при Ивану Губычу, войтови берестовецькому, и інших честних людях на той час будучих.

Иеромонах Иосиф Біліцький, игумен мнастира максаковського.

Я, Роман Стриевский, яко не оуміючий писати, крст святий подписую.

Я, Грицко Негребенко, не уміючий писат, крст святий подписую».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 114 зв. – 115. – Копія XVIII ст.)

№ 21

1724, грудня 2 (листопада 21). – Адамівка. – Купча Стефана Піддубного, жителя Адамівки.

«Я, Стефан Поддубний, жител адамовский, чиню відомо сим моім писаниєм, иж продадем ліс свой власний, нікому ні в чом не пенний, стоячий и лежачий поміж мнастирського ліса, превелебному в Бгу его млсти отцу Иосифу Біліцькому, до обители Свто-Преображенской максаковской во вічніє часи, ціною за вусім коп и за четверик жита, до которого вышепоманутого ліса не повинни ни жена моя, ни діти, ни теж хтоколвек с крєвних моїх, близких и далних, в оний интересоватися; що для лучшей вірности сие мое писание даю при людях зацних и віри годних, на имя ниже описаних.

Діялося в селі Адамовці року 1724 ноемврия 21 при посланому отцу иконому Ионі мнастира максаковського и при Костантину, попу праховскому, при Кирилу Кумпанченку, при войту Яцку Лободі, при Лукяну и при Савці Клименках и при иних людях честних, жителей адамовских».

(НБУ. – ІР. – № Ф. VIII, № 255 М./ 154. – Арк. 116. – Копія XVIII ст.)

№ 22

1725, січня 1 (1724, грудня 21). – Купча козака Юхима Степаненка, жителя Феськівки.

«1724 году місця декавря 21.

Я, нижей подписавшийся козак сотні Менской, жител фесковский, відомо чиню сим моім добровольним писаниєм о том, иж продадем свою власную нивку, купленую у жителя ж фесковского Ничипора Шулги, обители максаковской, пну Йосифу Біліцькому з братею, межи полем мнастирским лежачую упругов на чотири ценою коп за три, бо якої моеї продажи не повинен будет нхто з крєвних моїх близких и далеких интересоватимя под виною правною; що для лучшей кріпости в потомніє часи просилем пна сотника своего менского и в раду сілского фесковского подпись рук и о приложенію печати.

Діялос року и дня выш писанних

Иван Васютинский, сотник менский, при печати своїй руку приложил.

К сему писму вмісто Ефима Степаненка по прошенію его Григорий Шидловский руку приложил.

Васил Черепан, атаман фесковский.

Микита Степаненко, козак сотні Менской».

(НБУ. – ВР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 116 – 116 зв. – Копія XVIII ст.

Після підпису І. Васютинського намальовано коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 23

1722, серпня 29 (18). – Батурин. – Купча Олени Чечіль, жительки Батурина.

«Выпис з книг міських батуринских року 1 сімьсот двадцят второго мсця августа 18 дня.

Перед нами, на сей час урядом батуринским, Федором Приймою, атаманом горюдовим и сотником наказним, Иваном Стефановичем, войтом, при битности Лавріна Лісовенка, козака и жителя батуринского, при протчіїх людях, пришедши в ратушу батуринскую пані Елена Чечелевая, обивателка батуринская, яснє, явнє и добро-

волне: «При вдовстві своем визичилем первій в року 1719 на нужную потребу мою у превелебного его млсти отца Иосифа Білицкого, игумена и во всей братії грошей дві тисячі золотих, за которую сумму поступила им в заставу дві колі млиновие на греблі Сеймовой у самом млину моем в Батурині будучие, а потом в году 1720 повторе дві тисячі в той свтой обители и превелебного отца игумена визичивши и третье коло в том же млині моем мливное и споряжное попустилам на термін в заставу, а через два и три терміни, не могучи при вдовстві своем в них ку откупити, подаю оние з млином моім за вишписанную чтири тысячную малороссийской личбы сумму во вічное владіние превелебному его млсти отцу игумену максаковскому и всей братії в свтой обители там будучой, якую то сумму всю сполна монетою доброю до рук своїх отибравши, вічними часи не имію до помененного млина и до всіх трох кол и каменей млинових и до всіх приходов розмірових интересоватись и втручатись, леч свтая обитель максаковская и его превелебност отц игумен со всею братією міют вічисте владіти и всі користи и пожитки отбирати, тилко тое докладаю, что постановилисмо с его превелебностью отцем игуменом и со всею братією уговор, же если бы в которое нібудь время, якийколевк син мой через млост Бжию вспомошися, похотіл виш писанную чотири тысячную сумму грошей отложить, волен будет, а млин з трома колами без всякой пені и турбації до себе принять, на чом прошу урядового от вас от такой моей продажи млина ему, отцу игумену и всей братії запису». Мы теди, вишше спеціфікованный уряд, чуючи такое продажи млина от пані Чечелевой признае, велілисмо оное в книги міские на ратушу батуринском записати, а з книг слово в слово виписавши и печатю міскою ствердивши с подписом рук писарской и продавцовой потребуючой стороні превелебному его млсти отцу игумену максаковскому и всей братії видати року и дня вишей писаного.

По повелению Федора Прими, атамана батуринского, Ивана Стефановича, войта, неграмотных, вмісто их приложил руку Иосиф Иванович, писар батуринский.

1724 году місця августа 18 дня сей купчий запис прешедшему мні з служби монаршой з работи канала, презентован и яко доброволне продано, так чисто и не пенно куплено и я оный ствержаю Федор Данилович, сотник батуринский».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 116 зв. – 117 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа перед останнім абзацом копійстом намальовано коло, всередині якого написано: «місто печати»)

№ 24

1725, серпня 10 (липня 30). – Батурин. – Купча на двір Йосипа Омеляновича.

«Року 1725 мсця июля 30 дня.

Перед нами, Федором Даниловичем, сотником, Федором Приймою, атаманом, Иваном Стефановичем, войтом, Кирилом Острозким, бурмистром, батуринскими, ставши пн Иосиф Емельянович, ясне, явне и доброволне обявил, что двор, прозиваемый Шахувский, стоячий оу млинов батуринских помеж Кирила Говрусенка с хатою, який zostавлен ему, пну Иосифу, от Никифора Приходка за сорок золотих, тепер продав оного превелебному отцу Иосифу Білицкому, игумену максаковскому и братії тоей же обители в вічние часи коп за девят, якие всі денги сполна до рук своїх одобравши, вічисте того двора зрікаюся, а его превелебности отцу игумену з братією во вічное уживане подаем, волно им як своїм власним владіти, дати, продати, даровати и на якийколевк лучший пожиток свой обернути, на якую продажу свою просил урядового запису. Мы теди, вишше спеціфікованный уряд, чуючи такую пна Иосифа Емельяновича продажу, а превелебного отца игумена максаковского куплю, веліли оную в ратушу батуринском зписати и при звиклой печати с подписом руки продавцовой потребуючой стороні отцу игумену максаковскому видати року и дня вижей писанного.

Вмісто Феодора Даниловича, сотника батуринского, по его повелению сотенный батуринский писар Иосиф Иванов, руку приложил.

Я, Иосиф Емельянович, неграмотный, к сей своей продажи своею рукою крст подписал».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – №255 М./ 154. – Арк. 117 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 25

1726, лютого 1 (січня 21). – Купча Василя Безуглого на продаж гаю і сіножати.

«Году 1726 мсця януария дня 21.

Сталас между мною доброволне купчая Василем Безуглим и синами моїми Гаврилом и Лукьяном, козаки борзенскими, иж продалисмо гай з сіножатою отцу игумену максаковскому Иосифу Білицкому з братиією за готови гроши 9 рублей во вічніе часи и доброволне сознаю и от всіх моїх потомков не било б жадной турбації и пере-шкоди в сей моей купли гаю и сіножати увольняю и владіти би ему, превелебному отцу игумену сим купленным кгрунтом от мене як хотят или продать, или заменять, и на болшую прибиль обывтели святой какою-небудь обернуть; впрочем гаю и сіножати моей между красноставскими грунтами з одной стороны Яцина Кривошия, з другой – Стришненко, кунашевский житель. При сей купли будущий я висланий, Гавриїл Шеверня, яко не уміетний писма во увірене рукою власною крст свтїй приложил.

И я, Сава Селезінъ, також руку приложил.

Також и мы, Гавриїл и Лукян, сини Безугленкови, которїи продалисмо грунт наш власний никому не заведенний, что для ліпшой віри крст свтїй пописалем».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 120 зв. – 121. – Копія XVIII ст.).

№ 26

1730, грудня 27 (16). – с. Високе. – Купча Петра Швеця Глухого.

«1730 года декабря 16.

Я, Петро Швец Глухий, житель висоцкий, подданий мнастира максаковского, при крайній нужді моей, не имію откуду инуду житию моему стяжати промишления и контенту, продаем самоволне своїм произволением власний мой куплений пляц помеж Кондрата Мосураки ціною за таляр висоце в Бгу превелебному его млсти гспдину отцу игумену Гедeonу Маркоцкому, игумену мнстра максаковского, нікому не пенний, во вічніе часи, до которого ни діти мої, ни жаден с крeвних моїх жадного не иміл бы претексту, но владіт би ему, отцу игумену, яко своїм власним, что извїстнїйшого ради віроятя за подписом руки моей власной при той куплі бивших людех сие ему даем свідителство.

В року мсця и дня вишписанных.

Діялос в Високом.

Пето Швец крстом руку подписал.

Свідител тому писанию Кондрат, презвитер висоцкий, руку подписал.

Федор Мачача крст свтїй приложил.

Василь Куропятник рукою крст написал.

Гараско Глущенко, подданий, крст написал».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М./ 154. – Арк. 120-120 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 27

1731, березня 26 (15). – Високе (?). – Купча Петра Нагорного, житель Високого.

«Тисяча сімсот тридцят первого року місця марта 15 дня.

Я, Петро Нагорний, житель села Високого, подданий мнстра максаковского, чиню извїстно всім обще, что продаем власную свою ниву на сім день поміж мнастирского грунту ценою за полосми копи в Бгу превелебнїйшому отцу игумену мнстра максаковского з братиією тамошнею во вічніе часи, до которой жаден би з моїх синов, яко з инших моїх сродников, жадного не міл претексту, но владіти б ему, отцу игумену, безпрепятственно яко своїм власним; що лучшего ради віроятя и протчїім в відомост крстом своїм власную мою руку подписую.

Петро Нагорний, руку подписал».

(НБУ. – ІР. – № Ф. VIII, № 255 М./ 154. – Арк. 120. – Копія XVIII ст.).

РОЗВІДКИ

УДК 303.446:94(477) «1648/179»

Ірина Діптан

«УКРАЇНСЬКИЙ РУБІКОН» 1708 РОКУ: ВІЗІЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Об'єктом дослідження є «мазепіана» М. Грушевського, а предметом – українсько-шведський альянс 1708-1709 років у інтерпретації вченого. Наукова новизна доробку полягає в тому, що його метою є не реферування відповідних робіт М. Грушевського, а їх аналіз у руслі проблематики теми.

У статті автор з'ясовує московську політику І. Мазепи до «Рубікону» 1708 року в баченні М. Грушевського; розкриває чинники, котрі, на думку вченого, зумовили шведський зовнішньополітичний вибір Батурина та роль гетьмана в його конструюванні; аналізує причини та обставини, котрі, згідно з аргументацією М. Грушевського, унеможливили успіх воєнно-політичного виступу козацького генералітету і запорозжців супроти імперської Московії; висвітлює погляди вченого на «Полтавську перемогу» як трагедію не лише українства, а й усього людства; характеризує й пояснює витoki суперечливого ставлення дослідника до І. Мазепи як до особистості і як до козацького керівника.

У статті окреслені основні підходи грушевськознавців у тлумаченні методології найвидатнішого українського історика. Наукову актуальність і непроминяльність «мазепіани» М. Грушевського автор засвідчує порівнянням суджень і висновків вченого з міркуваннями авторитетної сучасної дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, висловленими нею у фундаментальних монографіях.

Ключові слова: М. Грушевський, І. Мазепа, Гетьманщина, Московія, українсько-шведський союз, сепаратизм, централізм, козацька старшина.

«Мусимо означити своє становище до ... провідних ідей, мотивів і діл, до надій і неудач тих змагань, які містяться між ... двома граничними стовпами нашого історичного життя, 1658-1708, під нагробною плитою тих змагань і зусиль – Полтавською битвою 27 червня 1709 р. Sine ira studio [безпристрасно], як личить потомкам на поминках предків...»

[2, с. 386]

Цьогоріч минає 375 років із часу народження гетьмана. «Земне життя Івана Мазепи, – підкреслюється в ювілейному виданні-диалогії, – пройшло переважно в Україні і було їй присвячене. Післяжиттєва доля гетьмана пролягла між історією і політикою [...]. Тож і світова мазепіана різноманітна – вона радше нагадує заочну суперечку протягом століть, аніж виважений аналіз історичної постаті» [1, с. 5].

З-поміж праць, які мають непроминяльне значення, – науково-публіцистична спадщина Михайла Грушевського. На жаль, у дослідника немає монографій, присвячених І. Мазепі та його добі (фундаментальна «Історія України-Руси» завершується Гадяцькою унією 1658 року) [5]. Все ж у синтетичних працях, як-от: «Очерк истории украинского народа» (1903) [7], «Ілюстрована історія України» (1911) [4], «Про старі

© Діптан Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

часи на Україні. Коротка історія України для першого початку» (1919) [8], «Україна. Історія» (1916) [10]; у рецензії на монографію Федора Уманця «Гетмань Мазепа, историческая монографія» (1897) [11]; у статтях «Виговський і Мазепа» (1909) [2], «Шведсько-український союз 1708 р.» (1909) [12], «Мазепинство» і «Богданівство» (1911) [6], «Тлінний прах» (1915) [9], «До портрета Мазеви» (1909) [3] та «Ще до портрета Мазеви» (1910) [13] М. Грушевським з'ясовано ключові питання діяльності І. Мазеви і змальовано (часом надто непривабливий) його портрет.

Хоча грушевськознавство – вельми репрезентативне, та «мазепіана» вченого залишається недостатньо вивченою: побіжно, в контексті власного історіографічного дискурсу, її торкаються О. Ковалевська [23, с. 58-59] і О. Кресін [25, с. 32-34]; [26, с. 17-18]. Темою спеціального розгляду вона стала для Т. Мацьківа [28, с. 162-165], [29, с. 154-159]. Учений з'ясовує погляди М. Грушевського на зовнішньополітичну діяльність І. Мазеви через фрагментарний аналіз статей «Виговський і Мазепа» та «Шведсько-український союз 1708 р.» і відповідних сторінок «Ілюстрованої історії України».

На особливу увагу заслуговує історіографічна розвідка А. Жуковського [19] «... на тему, як оцінював Грушевський історичну постать Івана Мазеви» [19, с. 135]. У ній автор у хронологічній послідовності подає скрупульозний, розлогий (із об'ємним цитуванням) виклад змісту тих праць ученого, «...в яких він аналізує діяльність гетьмана...» [19, с. 135]¹.

Об'єктом нашого дослідження є «мазепіана» Михайла Грушевського, а предметом – українсько-шведський альянс 1708-1709 років в інтерпретації вченого. Наукова новизна доробку полягає в тому, що його метою є не реферування робіт М. Грушевського, а їхній аналіз у руслі проблематики теми. Задля її розкриття маємо зреалізувати такі завдання: по-перше, з'ясувати московську політику гетьмана до «Рубікону» 1708 року в баченні М. Грушевського; по-друге, проаналізувати чинники, котрі, на думку вченого, зумовили шведський зовнішньополітичний вибір Батурина та роль І. Мазеви в його конструюванні; по-третє, розкрити причини й обставини, котрі, згідно з аргументацією дослідника, унеможливили успіх воєнно-політичного виступу козацького генералітету та запорожців супроти імперської Московії; по-четверте, висвітлити погляди М. Грушевського на «Полтавську перемогу» як трагедію не лише українства, а й усеслов'янства; по-п'яте, схарактеризувати й пояснити витоки суперечливого ставлення автора до І. Мазеви як до особистості і як до козацького керівника; по-шосте, окреслити основні підходи грушевськознавців у тлумаченні методології М. Грушевського.

З реалізації останнього завдання ми й почнемо свій дискурс, позаяк осмислення теоретико-методологічних засад наукової лабораторії вченого вельми важливе в розумінні його візії національної минувшини загалом і доби та постаті І. Мазеви – зокрема.

Л. Зашкільняк визнає, що «складність вивчення методологічних поглядів М. Грушевського зумовлена тим, що вчений не залишив спеціальних методологічних праць, а його дослідницькі підходи знайшли конкретний вияв в отриманих ним історичних знаннях або окремих теоретичних зауваженнях, розкиданих на сторінках численних публікацій» [20].

Традиційно дискусійною для грушевськознавців є проблема приналежності вченого до історіографічного народництва/державництва. Як слушно зауважує Я. Калакура, «... виокремлення цих напрямів є умовним і, ... ніякої стіни між ними не було, хоча між їх виразниками часом точилися дискусії. Різниця ... полягала лише в пріоритетах. [...] представники народницького напрямку на чільне місце ставили народ, розглядаючи його ... двигуном історичного процесу...» [22, с. 234-235], а прибічники державницького – віддавали пріоритет державі.

Генеza грушевськознавства припадає на другу половину 30-х років минулого століття [38, с. 46]. Саме тоді з'явилися «... новаторські за постановкою проблеми ... студії, що пропонували нові підходи до осмислення феномена Грушевського-на-

¹ Попередньо уважно прочитавши та виписавши висновки автора щодо методології М. Грушевського, ми, щоби запобігти навіть мимовільним запозиченням, відклали розвідку А. Жуковського.

уковця» [38, с. 47]. Йдеться насамперед про статті І. Витановича, котрий уважав, що методологія й історіософія М. Грушевського була «... вислідом схрещення впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду, в якому виростав». Зважаючи на цю специфіку методологічної моделі вченого, І. Витанович стверджував, що теза про антидержавництво М. Грушевського є некоректною: «Нема ніякої підстави вбачати в світогляді Грушевського, щоб він не бачив найкращого забезпечення буття нації – у власній державі. Державницький аспект у нього ясний» [38, с. 48]. У 60-их роках ХХ століття І. Витанович виступив зі статтями, котрі високо поціновує провідний сучасний грушевськознавець В. Тельвак, позаяк їх автор уперше узагальнив і систематизував історіософські ідеї М. Грушевського, «відмовившись від усталеної їх інтерпретації крізь призму уявного протистояння народництва-державництва...» [38, с. 54].

Натомість Д. Багалій уважав, що М. Грушевський, попри еклектичність теоретичних поглядів, був типовим представником школи В. Антоновича [36, с. 115]. Народовцем сприймав свого учителя І. Крип'якевич [38, с. 50]. Принциповим плюралістом у теорії історії називав вченого О. Гермайзе [36, с. 116], а Д. Дорошенко стверджував, що для Галичини Михайло Грушевський – Михайло Галицький-2 (після М. Драгоманова) [36, с. 118].

Чому М. Грушевського більшість істориків-державників (В. Липинський, С.Томашівський, І. Кревецький, М. Кордуба, Д. Дорошенко, О. Оглоблин) зараховували до класичних народників, а відтак, заперечували відсутність у його працях «державно-національної провідної ідеї»? Я. Дашкевич умотивовував це політичними обставинами доби: агітаційно-публіцистична стаття вченого 1920 року стала підставою для скинення з п'єдесталу метра національної історичної науки; повернення з еміграції; реалії радянської дійсності... Тільки як пояснити, що учні М. Грушевського стали репрезентантами історіографічного державництва? [14, с. 398-400].

Після ювілейного 1926 року пошанування М. Грушевського пройшло майже 90 літ, а дилема народництва-державництва, а відтак, і витоки оціночних суджень вченого стосовно діянь політиків-державців минулого, не втрачає своєї актуальності. У передмові до першого тому «Історії України-Руси» (останнє видання) О. Пріцак зауважував: «Світогляд історика – це його візія минулого» [30, с. XLI]. «... Згідно з позитивістичним думанням М. Грушевського...», єдиним героєм історії був «нарід, маса народна» [30, с. LXX]. В. Смолій і П. Сохань посилалися на зізнання дослідника, що він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Мефодіївського братства і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації» [31, с. XVIII]. Академіки погоджувалися з присудом Д. Дорошенка, що «Грушевський мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувалися коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси і вимагали від неї жертв» [31, с. XVIII].

І. Верба у довідці для 2-го тому «Енциклопедії історії України» висловлюється суголосно: Грушевський «... був представником народницького напрямку в історіографії, бо в центр історичного процесу ставив український народ як етнологічно-історичну цілість, в якій соціальні інтереси домінували над державними» [21, с. 235]. Водночас автор визнає, що створена вченим «наукова схема безперервності українського історичного процесу була засвоєна «державницькою школою», до якої перейшло багато його учнів...» [21, с. 235].

І. Колесник, відзначаючи провідну роль М. Грушевського у розробці наукової концепції української історії, наголошує, що «... її специфіка полягала у поєднанні ідеалів та історичних формул народництва із принципом історичної державності» [24, с. 253-254].

Я. Калакура підкреслює еволюцію історіософських поглядів вченого: «... М. Грушевський, піднявшись на вершину народницького напрямку, водночас дедалі більше схилився до необхідності дослідження ролі держави, виявлення і аналізу дер-

жавницьких традицій українського народу» [22, с. 235]. «Вважаючи єдиним героєм історії народ, – продовжує історіограф, – М. Грушевський водночас велику увагу приділяв діяльності видатних українських політичних діячів [...]. (вони) виступають у нього як носії і спадкоємці традицій, як виразники суспільних цінностей або особи, що їх ігнорували» [22, с. 222].

На думку Л. Зашкільняка, мислитель «... був автором оригінальної раціоналістичної методології, яку у загальних рисах можна назвати «етносоціальною». У ній гармонійно поєднувались елементи багатьох відомих методологічних течій – від романтизму і позитивізму з матеріалістичним розумінням минулого до певних впливів неокантіанства і психології народів» [20].

О. Ковалевська, аналізуючи погляди М. Грушевського на І. Мазепу, вважає, що вони «... визначалися кількома основними історіософськими моделями: з точки зору позитивістсько-народницької моделі, з позиції соціальної психології, з погляду «філософії життя» та неоромантизму. Таке поєднання різних теоретичних концепцій у питанні про визначення ролі героя в історії загалом було характерне для початку ХХ ст. та відображало ситуацію зміни класичної моделі історіографії її модерною версією» [23, с. 59].

А. Жуковський безапеляційно стверджує, що М. Грушевський «... критично розглядає різні види і періоди діяльності Івана Мазепи, характеризуючи їх за своїми народницькими критеріями інтерпретації історії» [19, с. 136]. Автор зазначає, що еволюція вченого до державницького мислення не завершилися через «рестриктивні умови» радянської дійсності.

Т. Мацьків спростовує висновки тих істориків, які «... вважають, що в працях Грушевського на першому місці стоїть нарід та його соціально-економічні інтереси [...]». Грушевський у своїх поодиноких працях, як наприклад «Шведсько-український союз 1708 р.» та «Виговський і Мазепа», підчеркує провідну роль обох гетьманів як державних мужів» [29, с. 154], [28, с. 162].

О. Кресін класифікує науковий доробок ученого як «... початок нового етапу української історіографії мазепинства – зародження державницького напрямку...» [26, с. 17].

Мусимо зізнатися, що переосмислили власні уявлення стосовно приналежності вченого до історіографічного народництва. Поділяємо переконання Ярослава Дашкевича, що «Михайло Грушевський настільки велетенська фігура в українській історичній науці..., що ... не потребує заклаксіфікування ... з певними обмежувальними теоретичними параметрами» [14, с. 388]. Помилковим є автоматичне сприйняття дослідника як народника передусім тому, що він був найвидатнішим учнем Володимира Антоновича. Безперечне народництво останнього, як і Миколи Костомарова, це – «... українська демократична заромантизована реакція на російське поневолення. Таке народництво ... відіграло у свій час дуже позитивну роль, а для остаточно сформованого Грушевського це був уже пройдений етап...» [14, с. 393]. І вже 1898-1904 роки, – стверджував Я. Дашкевич, – «... можна ... вважати періодом формування національно-державницького напрямку..., який очолив Грушевський» [14, с. 393]. Свою впевненість учений обґрунтував позитивістичним світоглядом М. Грушевського. В означенні Я. Дашкевича «характерні ознаки позитивізму в історичній науці ... такі: 1) сцієнтизм, тобто піднесення фаховості досліджень [...]. Було висунуто принцип, що філософія не має права ідеологізувати історичну науку, [...] історіографія сама створює свою методологію та опрацьовує дослідницькі методи [...]; 2) об'єктивність, тобто ... дослідження, незалежні від класових, релігійних, партійних ... політичних інтересів [...], історичні студії мали стати правдивішими, ... більше джерельними..., стати ... гіперкритичними [...]; 3) дегероїзація політичних лідерів та дегероїзація народу...; 4) підкреслення еволюційного характеру історії з урахуванням даних соціології, суспільної психології...; 5) окциденталізм [...] у розумінні використання методології та методики західноєвропейської історичної науки та в розумінні вивчення зв'язків України із Західною Європою...» [14, с. 401]. Я. Дашкевич наголошував, що «як історик Грушевський був... позитивістом національно-державницького напрямку...», у нього «... ми маємо на першому плані історію політичну, історію суспільного і полі-

тичного ладу з досить виразними елементами аналізу стану народного господарства та історико-демографічними екскурсами» [14, с. 402].

Я. Дашкевич категорично стверджував, що невелика честь «... для історика ... перетворюватися у філософа історії [...] і підпорядковуватися не висновкам власних історичних досліджень, а чужим філософським конструкціям або й утворювати свою філософію історії, вважаючи її ... царицею наук» [14, с. 404]. Позаяк «Грушевський не був філософом історії [...], а був ... істориком-практиком з незвичайно високим рівнем сприйнятого фактологічного знання...» [14, с. 403-404], об'єктивним, гіперкритичним, його наукова спадщина залишається надцінною і неперевершеною. Звернімося до неї й ми в руслі обраної теми історіографічної розвідки!¹

Передусім маємо з'ясувати трактування вченим дилеми – Мазепа і Петро до «Рубікону» 1708 року: прихований супротив чи щира співпраця?

Задля цього звернімося до рецензії на монографію Ф. Уманця «Гетьмань Мазепа...» ще зовсім молодого (31 рік!) М. Грушевського. Принагідно зауважимо, що «його рецензії не лише інформативні й критичні – тобто в них за класичною схемою поєднується реферативність з науковою критикою, але вони часто були ще й нагодою доповнити твір рецензованого автора» [15, с. 409]. Справді: М. Грушевський, насамперед, означив своє несприйняття образу гетьмана в однойменному творі М. Костомарова. Згідно з рецензентом, хоча праця останнього «... простора і многоважна [...], але вона далеко ... не задовольняє потреби відповідного зрозуміння і освітлення того періоду [...], а щодо особи самого Мазепа автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощенная ложь», сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепа» [11, с. 20].

Стосовно Ф. Уманця, що «... виступив з грубою книжкою, написаною в обороні славного гетьмана» [11, с. 20], історик – уїдливо-саркастичний: «... праця д. Уманця безперечно вносить ... кілька справедливих гадок і спостережень, але вони вложені в таку нещасливу форму, погребані під такою масою баласту, що стає шкода і їх, і праці автора» [11, с. 23].

З якими ж судженнями рецензованого погоджується М. Грушевський, а які спростовує, висловлюючи власну аргументацію?

Дослідник вважає, що «зовсім правдоподібно ... автор мотивує перехід Мазепа до Дорошенка його українськими автономічними переконаннями, рівнож справедливо не бачить нічого злого ... в (невільнім) переході Мазепа до Самойловича» [11, с. 21]. Погоджується з Уманцем, «... що невіра Мазепа в можливість переведення в жите незалежної України і власна безпечність примушували Мазепа до вірності Москві...» [11, с. 21]. Але сумніви викликає твердження, «... що Мазепа був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм ... аж до повороту в характері Петра (від його стрілецьких езекуцій): тоді сей поворот відвернув Мазепа ... від Петра...» [11, с. 21]. Дослідник називає довільним і голосливим, із посиланням на «Думу» Мазепа, висновок автора стосовно готовності Мазепа зрадити цареві ще в 1698-1699 роках [11, с. 21]. Узагалі в Уманця «мотиви переходу Мазепа до Шведів, – підсумовує Грушевський, – зістаються не виясненими; автор хіба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепа» [11, с. 22].

Рецензент погоджується з Уманцем, що Мазепа не закликав Карла XII в Україну й не укладав «... наперед якісь умови з Польщею або Шведами...» [11, с. 23], однак аргументацію автора вважає хибною: Уманець «... думає, що Мазепа не укладав трактатів, щоб нічим не видати себе, бо йшов до цілковитої незалежності України...» [11, с. 23]. На переконання Грушевського, «... Мазепа не робив того, бо до останньої хвилі мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує цілковите неприготованне ситуації), і як би не висилка до нього Меншикова, хто

¹ Наукову актуальність і непроминальність «мазепіани» М. Грушевського спробуємо засвідчити порівнянням суджень і висновків ученого з міркуваннями Т. Таїрової-Яковлевої, висловленими у її фундаментальних монографіях [33] і [34].

знає чи й відваживсь би іти до Шведів...» [11, с. 23]. Грушевський підкреслює, що діяльність гетьмана «... перед самим переходом ... цілком виключає ... якийсь ясний план» [11, с. 23]¹.

А в статті ««Мазепинство» і «Богданівство»» вчений ще відвертіший у запереченні гетьмана, як «... класичного представника українського іредентизму...» [6, с. 199]. На думку Грушевського, «маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності далеко ріжче і сильніше виражених. У Мазепи не було до сього ні трагічного завзяття Дорошенка, ні безмірної витривалості Орлика, і просто-таки він за довгий свій вік не встиг нам себе показати з сього боку! Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. Назверх – він плыв за течією московського централізму, на буксирі московської політики, і його різкий розрив з нею з сього боку нагадує скорше фортель Брюховецького, котрий, переконавшись, наскільки неможливим зробило його на Україні сервілістичне вислугування московському централізмові, також одної ночі з «найнижчого підніжка його царського величества» перетворився в українського зрадника і автономіста...» [6, с. 199-200]². Вчений упевнений, що лише «обставини і натиск старшини ... змусили його [Мазепу] в останній хвилі перекинутися з царського служальця в оборонця української свободи...» [6, с. 200]³.

М. Грушевський повсякчас підіймає дилему: «Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичний

¹ Порівняймо: «Факти вперто свідчать про те, що тривалий час Мазепа тісно пов'язував власне майбутнє і майбутнє своєї вітчизни з Петром та ідеями його перетворень» [33, с. 198].

Документи Батуринського архіву «... неспростовно відкидають як тезу «[о] изначальной измене», так і теорію про те, що гетьман нібито з перших років свого правління планував повстання проти Петра» [33, с. 198-199].

«... як взагалі можна серйозно говорити про те, що Мазепа вже багато років готував усе для союзу з Лещинським і шведським королем? Чому ж тоді він так ревно захищав козацтво Правобережжя, домагався створення єдиного Українського гетьманства? Як це могло поєднуватися з планами віддати потім усі ці землі полякам? Адже наївно розрізняти їх на поляків Августа і на поляків Лещинського. [...] гетьман добре розумів, що союз із Лещинським може анулювати його зусилля з об'єднання Українського гетьманства» [33, с. 151].

«Якщо він [Мазепа] був невдоволений політикою Петра, якщо внутрішньо їй опирався, чому покійно виконував усі його накази?.. аж до літа 1708 року... практично зробивши неможливим власний перехід до шведів восени того ж року. Чи був він надто хворий, щоб чинити опір? Не довіряв старшині чи позначилася звичка завжди покладатися лише на себе [...]. Факти змальовують ситуацію, що абсолютно не вписується ні в традиційну картину «давно задуманной измены», ні в «тщательно продуманный план восстания» [33, с. 236].

«Тільки під тиском трагічних подій у Жовкві 1707 року Мазепа вперше почав реальні переговори з прибічником табору С. Лещинського» [33, с. 269].

«... жодної письмової угоди з ними (поляками) в Мазепи не було» [33, с. 275].

«Мазепа ... рассматривал союз с Лещинским исключительно как крайнее средство на случай вторжения шведов, а возможно – и в случае назревания бунта среди старшины в условиях реформирования Гетьманщины» [34, с. 198].

«... предварительного письменного соглашения с Карлом XII у Мазепы никогда не существовало, по крайней мере до 1709 года, когда уже постфактум был заключен чисто формальный договор. Не было подписано и договора с Лещинским – имелся только универсал этого короля...» [34, с. 218].

«... в червні 1708 року Мазепа, мабуть, укладає свою першу угоду зі шведами...» [33, с. 274].

² «Історики можуть століттями сперечатися про те, що насправді стояло за вчинком Мазепи: чи честолюбство, чи прагнення князівської влади. Здавалося б, і незліченне багатство, і князівський титул, і величезна влада – усе це в нього, 70-річного хворого і самотнього старого, було. Але хто знає, коли перетинається межа, втрачаються можливість і бажання зупинитися в людини, що злетіла на вершину. Чи, можливо, ним справді керувало прагнення врятувати свою Батьківщину... Довести що-небудь однозначно ніколи не вдається» [33, с. 282].

³ «Мазепа відіграв важливу роль у зовнішній політиці Росії в роки Північної війни – і зовсім не «изменческую», а дуже корисну для Петра» [33, с. 112]. «Сама можливість ... [турецько-шведського] альянсу була страшною загрозою для Петра...» [33, с. 113]. «... Мазепа за бажання міг істотно вплинути на прийняття Туреччиною рішення про вступ у війну». Натомість «... поради і дії [гетьмана] були спрямовані на нейтралізацію турецько-татарської небезпеки» [33, с. 116].

«Незважаючи на стійкий міф про «зраду» гетьмана ще задовго до подій 1708 р., жодних доказів цього немає» [33, с. 267]. «Підсумовуючи події 1705-1706 років, ми можемо однозначно стверджувати, що в Мазепи ще не було й думки про союз зі шведами» [33, с. 268].

політиці Петра, чи був тільки кар'єристом, що, не журичися власними принципами, плыв за вітром...» [2, с. 392]¹. Як чинити істориків, коли «... не маємо майже нічого, що б виясняло нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї і кінцеві цілі політики ... Мазепи і його прихильників» [2, с. 389]. У цитованій вище розвідці «Виговський і Мазепа» вчений підкреслює, що обидва козацькі керманичі «... виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, в своїй кореспонденції й офіціальних актах поводитися, головню, вічним дипломатичним принципом, що язик людини даний на те, аби укривати свої гадки» [2, с. 389].

У руслі мовленого – характеристика Грушевським дипломатії володарів булави від Б. Хмельницького до І. Виговського: «Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в.» [2, с. 392]. Підґрунтям такої автономії була гетьманська влада. Вчений, аналізуючи «Думу» Мазепи, наголошував: «Він хотів створити сильну гетьманську владу, яка спиралася б на віддану їй старшину, підняти особу гетьмана високо в очах суспільства і народу і замінити окремі думки козацької демократії одностайністю монархії, уособленої в постаті гетьмана» [4, с. 378]².

Безперечно: Гетьманат – монархія в організмі імперської Московії був би іно-родним тілом, який остання мала б перетравити, поглинути (відторгнути нізащо б не згодилася!). Напевне, що усвідомлення несумісності козацького автономізму й московського централізму й стало визначальним підґрунтям радикальної зміни зовнішньополітичних орієнтирів І. Мазепи та козацької старшини – розриву з царським «... урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно плвли» [4, с. 366].

Але коли настало це повне «прозріння» і як «... оцінити міру особистого впливу Мазепи на сей поворот української політики і його особисте становище в нім...»? [12, с. 127].

Відповідь історика – дуже обережна, з посиланням на брак відповідних джерел [12, с. 127]. Все ж, на основі аналізу зазначених праць, можемо зробити певні висновки. По-перше, вчений заперечує однозначно-негативне змалювання образу І. Мазепи М. Костомаровим (у цьому вбачаємо один із аргументів супроти зарахування М. Грушевського до історіографічного народництва). По-друге, дослідник відкидає наявність у Мазепи незалежницьких устремлінь, готовності «зрадити» Петрові І орієнтовно до вступу шведів у Гетьманщину (як доказ – відсутність належної організаційно-військової підготовки антимосковського виступу). По-третє, автономізм гетьмана трактує як вияв традиційної політики його попередників, які прагнули збереження «прав і вольностей Війська Запорозького». По-четверте, вчений не поспішає з присудом стосовно «щирості» чи «макіавелізму» Мазепи у взаєминах із Московією.

Звернімося до поглядів М. Грушевського щодо чинників українсько-шведського союзу 1708-1709 років і ролі І. Мазепи в його конструюванні та реалізації.

По-перше, з-поміж низки чинників, які зумовили виступ Мазепи-васала супроти Петра-володаря, визначальним був наступний – реальна небезпека ліквідації Гетьманату в руслі реформаторських акцій московського монарха. М. Грушевський підкреслює, що «лояльність его [Мазепы] и старшины подвергалась частым испытаниям – особенно с тех пор как царь Петр с не знавшею удержку и меры энергиею и ре-

¹ «Коли людина хвора і часто страждає від сильного болю, вона ... починає інакше дивитися на світ, у неї змінюється шкала цінностей [...]». Стверджувати за цих умов, що укласти союз зі шведами в 1708 році Мазепу спонукали корисливі честолюбні інтереси, просто наївно» [33, с. 231].

² Порівняймо: Мазепа «... не просто був найважливішим радником Самойловича, а й ... ставши гетьманом, активно продовжував його курс» [33, с. 9]. В основі політики обох гетьманів – «... ідея об'єднання Українського гетьманства... Саме часи правління цих двох людей стали періодом виходу з Руїни, економічним і культурним розквітом...» [33, с. 10] України козацької.

«Мазепа, незважаючи на повну залежність від Голіцина на початковому етапі свого правління, [...] за першої ж нагоди (під час перевороту Нарішкіних) перейшов у рішучий наступ і добився досить широкої автономії» [33, с. 41]. Згодом Мазепа «... перетворився на важливу політичну фігуру і реального правителя Українського гетьманства» [33, с. 67].

шительностью принялся за пересоздание Московского государства» [7, с. 244] и «украинская автономия стала совсем призрачною» [7, с. 245]¹

Учений конкретизує попередньо мовлене: «У неспокійній голові царя виникали все нові й нові проекти, і серед них дуже часто з'являлися різні комбінації, які стосувалися України. То він задумував скасувати козацьке військо і ввести на Україні рекрутський набір. То думав утворити з України князівство для якої-небудь потрібної людини (наприклад, для англійського герцога Мальборо, через якого цар думав втягнути у свої плани Англію); Петро навіть уже випросив у німецького імператора титул імперського князя для Мазепи, щоб нагородити його за втрату гетьманства; виготовлена була вже для нього і грамота від імператора та герб. Знаючи ближче Петра, Мазепа розумів, якщо йому справді зустрінеться яка-небудь вигідна комбінація з Україною, то він не пошкодує ні гетьманських заслуг, ні його випробуваної вірності. Не можна було покладатися на нього, треба було самому дбати про себе» [4, с. 375]².

У статті «Шведсько-український союз 1708 р.» Грушевський цитує виїмку зі «славної хартії 1710 р.», що передає розуміння мазепинцями причин конфлікту з царем: «Правительство московское задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права і вільності наші покасувати, Військо Запорозьке на Низу Дніпровім викоринити й саме ім'я його навіки вигладити» [12, с. 132].

По-друге, у зміні васалом (Мазепою) свого сюзерена (Петра І) вчений не вбачає чогось надзвичайного. Стверджує, що «это была только одна из очень многочисленных попыток украинских автономистов найти опору в какой-нибудь внешней силе, чтобы освободиться из пут московского централизма [...], и только благодаря долгому перерыву в этой политике... поступок Мазепы и его товарищей мог показаться чем-то особенным» [7, с. 244].

Учинок гетьмана дослідник розглядає в контексті традиційної політики володарів булави, що змінювали своїх протекторів (інколи шукаючи «ласки» в декількох водночас) задля забезпечення «прав і вольностей» Козацької держави. Наголошує, що українські керманичі «... на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим [...]. Автономічна ідея [...] пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., ... неминуче мусила проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни» [2, с. 392]³.

По-третє, людське знекровлення, матеріально-фінансове виснаження Гетьманату в ході Північної війни спонукали І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації на порозуміння з Московією, а з 1707 року – і до її кардинальної зміни.

М. Грушевський перераховує кривди, завдані козацтву й поспільству впродовж 1700-1708 років: «... козацьке військо рік у рік повинно було за свій кошт, без всякої винагороди, робити далекі походи на північ, де безліч козаків гинула від незвичного клімату, важкої долі, а хто вижив, повертався піший і голий; до того ж доводилося зазнавати всяких знущань та мордувань з боку московських офіцерів, які розпоряджалися козаками... Крім військової служби, козаків постійно використовували для різних важких робіт, при будівництві фортець... Крім того, через Україну постійно пересувалися московські полки і команди, які дуже обтяжували населення, забирали припаси, поводитися грубо не тільки з простим народом, а й зі старшиною. З усіх

¹ Порівняймо: «... у 1707 році паралельно почали здійснюватися чотири проекти-реформи Петра: відомча реформа (переведення Малоросійського приказу в Розряд), обласна реформа (створення губерній), створення з козаків «компаній», передача військових фортець в управління росіянам» [33, с. 253]. Мазепа «... розумів, що втрачає ... всяку реальну владу, а Українське гетьманство – автономію» [33, с. 255].

² «... в концепцію Російської імперії, ... автономія Українського гетьманства ніяк не вписувалася» [33, с. 260]. Процес різко стимулювався реаліями Північної війни...» [33, с. 265].

«Интересы и цели молодой Российской империи и ослабленной Гетманщины были очень различны... Украина стала заложницей геополитических планов России» [34, с. 238].

³ Порівняймо: «Вообще, первое соглашение со шведами заключил еще Богдан Хмельницкий в 1656 году, вразрез решением Переяславской рады. Этот договор был затем подтвержден его преемником Иваном Выговским...» [34, с. 236].

боків піднімалися «плач і стогін» козацтва і всього народу, і навіть найпокірливіші московському володарюванню люди починали заявляти, що так далі тривати не може» [4, с. 372 – 373] ¹.

По-четверте, проблема Правобережної України за умови політичного статус-кво: в разі перемоги Московії, Петро I залишить Правобережжя за Польщею Августа II Сильного; коли ж фортуна всміхнеться Карлові XII Густаву, той подарує Вкраїну Польщі Станіслава Лещинського.

Мазепа ж із 1704-1705 років став реальним володарем «обох боків Дніпра» і намагався зберегти Правобережну Україну за Гетьманом. Натомість, «... 1707 року цар велів Мазепі передати правобережні землі полякам. Мазепа не підкорився і під різними приводами продовжував утримувати правобережну територію в своїх руках, бо дуже дорожив нею...» [4, с. 376]². М. Грушевський наголошує, що «... рішуча ріжниця в політиці Петра й Мазепи, що до правобічної України, котру Петро віддавав Полякам, а Мазепа доконче хотів собі задержати», мала «... важне значіння в приготуванні переходу...» [11, с. 22.] «На сім пункті, – продовжує дослідник, – стрілись з московською політикою й розбились вже два попередні гетьмани – Многогрішний і Самойлович, а Мазепа, що досі тільки притакував Петрови, в сій справі вперше рішучо йде проти політики Петра й навіть виразних його наказів» [11, с. 22]. Така царська ухвала вже могла стати аргументом-виправданням гетьмана у справі пошуку нового протектора для Війська Запорозького³.

По-п'яте, умотивованість «зради» Мазепи історик обґрунтовував категоричною відмовою Петра I збройно допомогти гетьманові в разі вторгнення шведів на територію, що перебувала під юрисдикцією останнього. «Зі своїми ж силами Мазепі нічого було й думати про боротьбу з Карлом» [4, с. 374]⁴.

По-шосте, гетьман мусив рахуватися з тим, «... що якби шведи тільки зайшли в залишену Москвою Україну, там негайно піднялось би повстання: населення, розгніване московськими утисками, напевно, приєдналося б до шведів, та й на старшину важко було покластися» [4, с. 374]. До того ж, «знаючи, як народні маси роздражені на московський уряд і на вірного царського прислужника Мазепу за всі тягарі, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе» [12, с. 127]⁵.

По-сьоме, М. Грушевський зауважує на закономірності саме шведського зовніш-

¹ *«Північна війна принесла важкі випробування для військ Українського гетьманства. Вони зазнали непоправних втрат, потерпали від брутального поводження й голоду» [33, с. 238]. «Із наближенням зони воєнних дій до кордонів України Північна війна ставала важким тягарем ... й для цивільного населення» [33, с. 239]. «... були й серйозні економічні наслідки війни...» [33, с. 240]. «Із самого початку Мазепа піклувався про те, щоб Північна війна не була тягарем для населення України. Це було поєднання відповідальності правителя з почуттям особистого самозбереження...» [33, с. 232].*

² *«... Правобережжя ... залишається найважливішим чинником для розуміння подій 1708 року» [33, с. 124]. «Звитязний похід Мазепи на Правобережжя восени 1705 року за указом царя ... мусив ще більше переконати гетьмана в необхідності залишити Правобережжя під своєю владою» [33, с. 140-141]. «У ситуації двокоролів'я і страшної внутрішньої смуті, що роздирає Річ Посполиту, Мазепа вважав за можливе і своєчасне наполягати на об'єднанні Українського гетьманства» [33, с. 141]. «До останнього моменту – аж до переходу Карла XII – Мазепа не дозволяв віддати Правобережжя полякам» [33, с. 151].*

³ *Порівняймо: «Военная и экономическая ситуация позволяла провести объединение Украины и вырвать из страшной бездны Руины Правобережье. Однако эти планы были принесены в жертву дипломатической игре. Перед лицом шведского наступления Левобережье должно было превратиться в выжженую землю... Именно эти два фактора, наряду с личными обидами, и вынудили Мазепу на попытку союза с Карлом XII» [34, с. 238].*

⁴ *«После рокового совета в Жолкве Мазепа был внутренне готов «изменить направление». Другого пути для сохранения своего государства он уже не видел» [34, с. 190]. «... Мазепа, як і багато старшин, справді був ... невдоволений відмовою Петра захищати українські землі. По суті, це було прямо порушення*

⁵ *«У червні 1708 року Карл XII розпочинає «руський похід». У Європі ніхто не сумнівався, що він завершиться таким же успіхом, як дії Карла в Данії, Саксонії та Польщі» [33, с. 273]. «Наближення шведських військ і указ Петра перетворити Стародубський полк на випалений край не залишали українському гетьманові вибору» [33, с. 280]. «... действовать побуждала и владевшая всеми всеобщая паника, перед лицом шведского наступления» [34, с. 195].*

ньюполітичного вибору Мазепи: «Треба пам'ятати, що зі шведами пов'язаний був спогад про колишні трактати в часи Хмельницького і Виговського, коли шведським протекторатом забезпечувалась свобода і незалежність України [4, с. 374]. Як наголошує дослідник, «... союз з Швецією, не доведений до кінця попередніми поколіннями, а тепер висунений знов на порядок дня політичною ситуацією» [6, с. 128], був для української старшини як «... певне питання честі супроти старих традицій української політики» [12, с. 127]. На переконання старшини «комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми» [12, с. 133]. Відтак «... Мазепа з своїм союзом із шведським королем против централістичної політики ... Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближче ще – її традицій давнішою союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності України» [12, с. 123].

По-восьме, гетьман, яких би переконань він не дотримувався, мав зважити на силу українського автономізму, ба, більше – сепаратизму. «Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусили вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, якби він вирвався тепер, звертаючися заразом і против «московської неволі», і против її вірного слуги, «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана», Івана Брюховецького» [2, с. 392]¹.

У статті «Шведсько-український союз 1708 року», написаній з нагоди 200-річчя Полтавської битви, автор підіймає дилему й пропонує власну версію її розв'язання: хто відіграв ключову роль у зміні протектора – гетьман чи старшина?

Відповідь історика – однозначна: «... українсько-шведський союз 1708 р. не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви...» [12, с. 127]. Аргументи М. Грушевського наступні: «старшина була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, против царя і против Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана [...]. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свободного вибору. Се могла бути для нього *durā necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну – і на загальну ситуацію політичну» [12, с. 127]².

По-дев'яте, вчений стверджує, «... що Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважали себе зовсім щиро ... продовжателями Богдановими, виконавцями заповіту великого гетьмана – визволення України і народу українського» [6, с. 203].

У зв'язку з цим М. Грушевський категорично заперечує протиставлення Б. Хмельницького, «... як представника московської лояльності», І. Мазепі – класичному представникові «... українського іредентизму...» [6, с. 199]. В історичній розвідці ««Мазепинство» і «Богданівство»» вчений доволі скептично поціновує «незалежницький» потенціал (або ж його вияв) Мазепи; натомість стверджує: «... Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Стівішися з першими реальними проявами московського централізму, [...] став в рішучій опозиції московській політиці [...] і рішуче говорив перед старшиною, що

¹ Порівняймо: «Ситуация складывалась для Мазепы крайне тревожная. Открытое недовольство выражала как раз та старшина, на которую он опирался все последние годы, в союзе с которой он строил свою Гетманщину – с сильной властью и государственной структурой» [34, с. 195].

² «... старшина, сторонники «государственной идеи» настойчиво требовали от гетмана посылки к шведам, и он, если сам не хотел остаться в изоляции, должен был согласиться с их мнением» [34, с. 218-219]. Представим на минутку, что гетман не начал бы переговоров с Карлом. В этом случае, скорее всего, группа Апостола его бы свергла, а Кочубей захватил бы власть» [34, с. 236].

з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції...» [6, с. 202]. Проводячи аналогію зі шведсько-українськими перетрактаціями Б. Хмельницького і шведським зовнішньополітичним вибором І. Мазепи, дослідник констатує суголосність дій козацьких керманичів: «Коли Карло XII, розгромивши Польщу, звернув свою зброю против Москви [...] – се був немов поклик до продовження політики Хмельницького... Так зрозуміли се в кругах старшинських, на дворі Мазепи – в тій сфері, під натиском котрої старий гетьман кінець кінцем рішився на свій останній крок» [6, с. 203].

Отже, «в глибоких причинах и ближайших мотивах для поступка Мазепы...», – який М. Грушевський називає «... последней громкой вспышкой украинского ирредентизма...» – «... не было недостатка» [7, с. 244].

З-поміж них визначальною причиною була імперська політика Москви: «... Петро ясно виявляв, – наголошує дослідник, – що він зовсім не має наміру рахуватися ні з політичними інтересами українського народу, ні зі старими гарантіями автономії Гетьманщини...» [10, с. 314]¹.

Усе ж ключову роль у розриві з Московією та союзі зі Швецією відіграла старшина, що вирішила виконати «політичний заповіт» своїх попередників-автономістів середини XVII ст., – «... а за нею, під її тиском, після довгих коливань, повний страху й нерішучості, нарешті пішов і Мазепа» [10, с. 314].

Поштовхом до чергового яскравого спалаху українського самостійництва М. Грушевський вважає Північну війну. Вчений упевнений, що «... Гетьманщина мусила ще довго рухатися ... шляхом, повільно, але вірно скерованим московською централістичною політикою. Раптову й несподівану пертурбацію в неї внесла Велика Північна війна» [10, с. 314].

Отже, Грушевський, визнаючи закономірність антимосковського воєнно-політичного виступу мазепинців, усе ж сумнівається у його ймовірності за іншого геополітичного розкладу.

Наріжною в розумінні політичного майбуття Гетьманату є проблема поразки державницьких домагань І. Мазепи. Вчений, високо поцінуючи політико-правовий сенс українсько-шведського союзу, аналізує чинники, що знівелювали його потенції.

По-перше, першопричину невдачі задумів гетьмана М. Грушевський убачає у феодалній спрямованості його внутрішньої політики. Пригадаймо: українське суспільство початку XVIII ст. характеризувалося значним соціально-економічним і правовим розшаруванням. З одного боку – сконсолідований стан козацької старшини – національної аристократії, що стрімко збагачувалася; з іншого – погіршення становища основних верств суспільства – козаків (приневолювання до «послушенства» як старшиною, так і монастирями) і селян (суттєве скорочення людності «вільних» військових сіл, зростання панщини у власницьких маєтках, що її намагався обмежити двома днями на тиждень Мазепа своїм універсалом 1701 року); з огляду на вищеозначене – масове переселення поспільства на Правобережжя.

За таких обставин соціально-станового розмежування не любили Мазепу «... в народі: как протектора старшины, представителя и виновника все возрастающей зависимости крестьянского населения и рядового казачества от помещиков-старшин, все усиливавшегося обложения, отягощения прямыми и косвенными налогами, натуральными повинностями и барщиной» [7, с. 232].

Найгірше, що поспільство, яке «з великою підозрою ставилося ... до всіх заходів та дій старшини...», в усьому звинувачувало Мазепу, «... підозрюючи, що це він, як шляхтич і «поляк», як його називали, вирішив завести в Україні польські панські

¹ Порівняймо: «... конфлікт Українського гетьманства з імперією був багатостороннім і комплексним. Пояснення конфлікту тільки особистими якостями Мазепи-гетьмана означає спрощення ситуації і порушення історичної об'єктивності». [33, с. 196].

«... Українське гетьманство на осінь 1708 року опинилося у надзвичайно драматичній ситуації. Адміністративні реформи, що значно урізали автономію гетьманської адміністрації, невдоволення старшини, бунти черні, посилення втручання російських чиновників у справи України, наступ шведів, план «выжженной земли» – усе це вкупі з хворобою гетьмана ... створювало величезне загрозливе напруження, яке не могло не призвести до вибору» [33, с. 267].

порядки»; натомість не вбачало в цьому «... руки московського уряду і навіть готове було вірити, що все це відбувається проти його волі» [4, с. 366]¹.

Водночас невдоволення української людності викликала «и та предупредительность, с которой Мазепа шел навстречу московскому правительству, не жалея людей и издержек, высылая казачьи полки то в поход, то на разные военные работы...» [7, с. 231]²

«Мазепа, – підсумовує Грушевський, – ... за своє гетьманство заробив тільки крайню непопулярність, просто-таки ненависть народну як «московська душа», запроданець і підніжок московський» [6, с. 200] та ще й «... як гетьман панський, старшинський...» [12, с. 126]³.

По-друге, прогресивна українська еліта, «... вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постулати національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалися на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами» [2, с. 394]. «Мазепа і старшина [...], – наголошує дослідник, – не робили нічого, щоб усунути причини народного незадоволення, тому їх відчуження від народу та простого козацтва все посилювалось і дало їм себе дуже сильно відчуті пізніше, коли довелося зустрітися з московським урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [4, с. 366]. І це внутрішнє розмежування «... між старшинською верствою автономістів і народною масою» [2, с. 394], на думку М. Грушевського, було ахілесовою п'ятою старшинського національного сепаратизму. Відтак «союз зі Швецією залишився справою Мазепа й невеликої купки старшини, до якої потім ... приєдналися ще за-порожці під проводом Гордієнка. Український народ і вся маса козацька залишилися байдужими свідками цього перевороту» [10, с. 314]⁴.

По-третє, невідготовленість антимосковського виступу, що засвідчує відсутність у Мазепа чіткого, продуманого плану дій стосовно розриву з Петром I і союзу з Карлом XII. На думку Грушевського, гетьман – «человек способный и честолюбивый, но слишком уклончивый и осторожный, слишком учитывающий всякий риск и опасность для своего «Я», бюрократ и дипломат по складу понятий и темпераменту, он мало годился для самостоятельной, ответственной роли правителя» [7, с. 230]. Вчений переконаний, що тільки «... на всякий случай, в виду возможного решительного поражения России он вел переговоры со ... Станиславом Лещинским (уже с 1707 г.) ...» [7, с. 246]. Учений так характеризує тактику Мазепа: «он хотел остаться пассивным зрителем до окончательного выяснения шансов воюющих сторон, тщательно избегая всего, что могло бы бросить на него подозрение перед московским правительством, и никаких приготовлений к разрыву не делал» [7, с. 246]⁵.

¹ Порівняймо: «... Мазепа вже в перші роки свого правління зіткнувся зі зростанням соціальної напруженості, викликаній процесом переходу рангових і вільних земель у приватні» [33, с. 91]. «Проводячи політику компромісу [...], Мазепа не міг задовольнити жодну зі сторін. Звідси витікає ненависть до нього серед селян та «черні» і серйозна опозиція серед старшин» [33, с. 93]. «Гетьман був дуже самотнім у своєму хисткому компромісі з Петром» [33, с. 103].

² «... населення в усіх бідах звинувачувало гетьмана. Адже всі укази Петра виконувались гетьманською ... адміністрацією. Про його скарги і протести мало хто знав, а для козаків і цивільних жителів Українського гетьманства саме Мазепа втілював абсолютну владу» [33, с. 244].

³ «Восени 1708 року Україною прокотилася хвиля бунтів» [33, с. 245]; «... це був рух, що не мав жодного політичного підґрунтя ... як вибух невдоволення тяготами Північної війни...» [33, с. 247].

⁴ Порівняймо: «Что же касается простого народа, то его ждала перспектива закрепощения и подчинения жест кой политике русских властей. Но народ никогда, даже при Б. Хмельницком, не понимал и не разделял идей старшин-автономистов» [34, с. 239].

⁵ Про сутність політики Мазепа до травня 1708 року: «... гарячковий пошук найбільш вдалої комбінації, яка б дала змогу врятувати економічно процвітаючу Україну від шведів, а водночас і запобігти знищенню автономії» [33, с. 270]; «... гетьман до кінця вів подвійну гру...» [33, с. 271].

«Сам Мазепа вагався до останньої миті. По суті, він абсолютно нічого не зробив, щоб підготувати свій перехід до шведів, створити про шведську коаліцію або ускладнити становище російських військ в Україні» [33, с. 279].

«Гетьман думав, очевидно, – розмірковує М. Грушевський, – ... що український народ так уже розпотований московським режимом, – що готовий піти на будь-який заклик до повстання. Але виявилось, що не підготувавши ґрунту для повстання, Мазепа своїми руками знищив усі шанси піднятися проти Москви» [4, с. 380].

По-четверте, виступ Мазепи через утаємниченість, зумовлену недремним оком Москви, виявився несподіваним і малозрозумілим не лише для широкого загалу, а, навіть, і для старшини.

М. Грушевський, аналізуючи «Думу» І.Мазепи «Всі покою щиро прагнуть...», до-рікає гетьману, що «... коли настав рішучий момент... не наважився сміливо і відкрито закликати Україну до повстання, як оспівано в цій «Пісні». Він [Мазепа] все очікував і мудрував до останньої хвилини. Правда, і ризик був великий, і на небезпеку він наражався серйозно» [4, с.378]. Дослідник упевнений, що саме «... ця крайня обережність... найбільше і нашкодила планам Мазепи. Він все боявся чимось проявити себе... Не наважувався нічим виявити свою неприязнь до Москви. Продовжував посилати війська, куди йому велів цар... Мазепа не тільки не підтримав нічим донців, а ще й допоміг Москві своїми козаками придушити це повстання – якраз у той момент, коли сам готувався повстати проти Москви» [4, с.379].

«Мазепа, – зауважує дослідник, – проводив свою політику в такій таємниці, що навіть козацьке військо, яке він вів із собою до Карла, не знало про його задуми і довідалося про них тільки в дорозі» [4, с. 381]. Загалом же макіавелізм гетьмана у взаєминах із царем не виправдав себе. «Сей ідеал оборотности, – вважає дослідник, – сотворив таку ситуацію на Україні ..., що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з горстину старшини й козаків, що були при ньому – доки не повтікали» [11, с. 22] ¹.

По-п'яте, час для розриву з царем обирав не гетьман, а випадок. М.Грушевський заперечує версію, «... ніби Мазепа покликав Карла на Україну: це було, навпаки, дуже недоречно йому» [4, с. 380]. «Якби Карл вирушив у московські межі, – аргументує свою тезу автор, – Мазепа міг би продовжувати залишатися глядачем подальшої боротьби і, судячи з того, яка сторона здобула б верх, міг би спокійно збагнути, кого триматися» [4, с. 380].

Звістка про з'яву шведського війська у вересні 1708 року на Стародубщині «... за-стала Мазепу, – стверджує дослідник, – зовсім непередбаченим. Якраз перед цим, за царським наказом він вислав козацькі полки з України – в землі литовські (білоруські) і за Дніпро, проти поляків, а на Україну, в самий центр її, Петро прислав московське військо, у зв'язку зі скаргами Мазепи на ненадійний настрій українського народу. Тепер, одержавши звістку про просування шведського війська, цар послав напереріз своє військо, яке перехопило Стародуб у шведів, а Мазепі наказав послати туди ще й своїх козаків, на допомогу московському війську. Слідом за тим і сам цар вирушив на Україну і велів Мазепі з'явитися до нього особисто. Настав рішучий момент, треба було зважитися в той чи інший бік» [4, с. 380] ².

Попри вкрай несприятливі обставини для реалізації політичних задумів, гетьман і старшина, боячися втратити нагоду визволитися з-під московської зверхності, «... вирішили своїм переходом на шведську сторону посилити її [ідеї незалежності] шанси» [4, с. 380]. Та «... сей пізній і вимушений обставинами перелом...» не став порятунком, оскільки в «українській суспільності» Мазепа «... занадто ... уже встиг себе скомпрометувати ... своєю політичною безхарактерністю, своєю податливістю на всі забаганки московської політики» [6, с. 200] ³.

¹ Порівняймо: «За гетьманом пішла вся (!) генеральна старшина [...] генеральні канцеляристи» [33, с. 170].

² «Очевидно, що марш шведів в Україну почався без попередньої угоди з Мазепою і гетьман був до цього абсолютно не підготовлений» [33, с. 280].

«Ситуация складывалась совсем не так, как хотелось бы Мазепе. Вместо того, чтобы идти на Смоленск и Москву, оставив Украину в тылу и избавив её ... от участи «выжженной земли», Карл повернул на юг» [34, с. 215].

³ «Его (Мазепы) многолетняя верная служба царю теперь обернулась против него. Раздражение населения из-за тягот войны, недовольство казаков – теперь все это становилось козырем в руках петровского окружения для развития их пропаганды» [34, с. 226].

По-шосте, значну роль в ослабленні позицій мазепинців відіграла підступна й демагогічна кампанія Петра І. М. Грушевський, указуючи на потенційно небезпечні для Російської держави наслідки українсько-шведського союзу, характеризує заходи, до яких удався «цар Петро і його помічники [...]», щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації» [12, с. 123].

Петро І, використовуючи глибоку релігійність українства, звинувачував гетьмана в намаганні «... ввести в Україні унію, а православ'я викоренити; що він був боговідступник, таємний католик, ворог українського народу, обтяжував його незаконними поборами; від московського уряду обіцялись українцям різноманітні пільги та милості» [4, с. 381-382]. Православних переконували, що, йдучи за Мазепою, вони зрікаються не тільки царя, а й своєї віри та церкви.

М. Грушевський шкодує за тим, що «суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх отсих запевнень, супроти всіх обвинувачень і погроз, які кидалися не тільки з боку царського, а і з боку нового гетьмана та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо велику і сумну роль відіграло тут духовенство, ставши послухним знарядом царської політики [...]». Без тієї опозиції, тероризоване гнівом царським, виконує воно всі суворі, нехристиянські забаганки царя для огидження особи Мазепи і відстрашення народу від нього; і те, що говорилося, писалося, робилося духовенством в сім напрямі, мусило робити сильне вражіння на уяву народу» [12, с. 124]¹.

«Всі оті способи сугестії, – констатує вчений, – ... зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу «проклятим» завдяки церковній анафемі і таким зістався в народній традиції [...]». Прищепилася офіційна характеристика – що Мазепа все зробив не з любові для України, а «для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил», як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був узкий егоїст, в якому кінець кінцем відізначалася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим, щоб самому стати в ній «самовласным князем»» [12, с. 126]².

По-сьоме, петровський терор деморалізував і старшину, і козацтво, і поспільство, що не підтримали свого керманича.

«Великий майстер в терорі, – з боєм переоповідає вчений, – Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями [...]. Палення, нищення, масові убийства – непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських «бичів людства»; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, биття на смерть за найлегшим підозрінням, без всякого приводу навіть – все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність [...]». Допити і кари над мазепинцями зі страхом і трепетом згадувалися потім ціле століття в українській суспільності» [12, с. 124-125].

«Про союз Мазепи з Карлом, – зазначає М. Грушевський, – Петро дізнався швидше, ніж українське населення; ... наклав... свою важку руку на Україну, не давши їй і ворухнутися. Московське військо негайно оточило Батурин, взяло його, ... захопило запаси і скарби Мазепи, артилерію та припаси і вчинило люту розправу з населенням: люди були перебиті, місто вщент розорено, старшина піддалась страшним катуванням. В інших місцях всі запідозрені в союзі з Мазепою і шведами також піддалися суворим карам...» [4, с. 381]³.

«Важко сказати, – розмірковує далі вчений, – за ким би пішов український народ і

¹ Порівняймо: «Церковная анафема – явление невиданное в истории Украины – была на самом деле совершена вразрез с канонами православия. Никакого преступления против церкви или религии Мазепа ... не совершал» [34, с. 225].

² «Петр воспользовался ситуацией и начал пропагандистскую кампанию, чтобы переломить ход военной кампании и создать предлог для ликвидации Гетманщины» [34, с. 235].

³ «Резня в Батурине, гражданская казнь и церковная анафема произвели угнетающее впечатление. Петр издал указы об объявлении изменниками тех из старшины, кто не покинет Мазепу в течение месяца [...]». Неудивительно, что начинается массовый переход старшины к Скоропадскому» [34, с. 225-226].

старшина – за царським грамотами чи за Мазепиними, якби мав можливість вибирати між ними [...]. Але... не було й можливості вибору. Московське військо зайшло у самий центр України, піддаючи жорстоким карам... за всякий прояв співчуття до шведів і Мазепи. Козацьке військо було з московськими військами, а з Мазепою залишалось усього якихось чотири тисячі козаків! Україна не наважувалась і поворухнутися проти Москви» [4, с. 382].

Заувага дослідника заслуговує на прискіпливе прочитання, позаяк спростовує ледве не аксіоматичне судження про політичний виступ мазепинців як винятково антироялістський супротив національної аристократії за байдужості загалу. «Трудно навіть сказати, – ще раз зацентровує вчений, – як би поставилися до його змагань ширші круги української суспільності, бо їм ... не лишалося ніякої можливості самовизначення» [2, с. 394]. Народні маси «... сим разом не мали навіть можливості проявити себе» [2, с. 394].

По-восьме, царизм одразу ж почав зміцнювати базу свого панування в Україні шляхом роздачі вірній старшині дворянських привілеїв. Застрашена різаниною у Батурині, тортурами в Глухові та Лебедині, частина «поміркованої» старшини, «... поспішаючи скинути з себе підозру, засвідчувала свою вірність цареві і намагалась при цій слушній нагоді і для себе щось увірвати з багатих милостей, які лилися на всіх... прибічників Москви у вигляді дарувань маєтків нових і відібраних у мазепинців» [4, с. 383]. «Настоящий дождь пожалований, – зазначає дослідник, – пролился на представителей старшины, умевших чем-нибудь заявить свое рвение русскому правительству...» [7, с. 248]. А для ймовірних прибічників гетьмана «... тяжка рука петровського режиму, ... перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишала місця для ніяких вагань» [2, с. 394]. «Петрів терор, – продовжує М. Грушевський, – ... перебив дуже сильно свободолюбні «умоначертания» України, старшинські круги «порозумнішали» по ній відразу...» [12, с. 126].

По-дев'яте, зимівля 1708-1709 років у Гетьманщині мала вкрай негативні наслідки для каролінгів. Учений звинувачує Мазепу в тому, що «...умовляв Карла зимувати в Україні, і цим ще більше знесли свого союзника: ця зимівля в Україні внесла повний безлад і деморалізувала шведську армію» [4, с. 383].

Навіть знаковий в аспекті розвитку української державної ідеї перехід частини запорожців, очолюваних Костем Гордієнком, на бік Мазепи і Карла XII не став порятунком для союзників. Понад те, «щоб забезпечити собі зв'язки з Запорозжям, Карл вирушив ще глибше на Україну і застряв під Полтавою, яка не здалася йому і перегородила шлях на Запорозжя» [4, с. 383] ¹.

Нарешті, чи запрограмований був політичний виступ мазепинців на невдачу? М. Грушевський дає ствердну відповідь: «Політику Мазепи стріло повне фіаско [...]. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвили, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух проти московської зверхності...» [2, с. 394] ².

Та, водночас, у вже неодноразово цитованій статті «Виговський і Мазепа», вчений висловлює судження, що, почасти, заперечують раніше ним висловлене: «Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що, властиво, комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби

1 «Стосунки Івана Мазепи із запорожцями ... завжди були сповнені трагізму і конфліктів [...]. Упродовж усього свого гетьманства у стосунках із запорозькою вольницею Мазепа був змушений шукати компроміси, а також часто вдаватися до погроз і сили [...]. Але ... доля розпорядилася так, що запорожці виявилися тими, хто відгукнувся на заклик Мазепи трагічної осені 1708 року і пішов на союз із Карлом XII» [33, с. 290-291]. «... чому Мазепа вирішив звернутися саме до запорожців? Тоді, коли вже відчував, що його справа програна? Чому не Правобережжя, де настрої були дуже схожі? Чи не думав він потягнути за собою в прірву тих, кого все життя ненавидів і мріяв знищити?» [33, с. 294].

2 Порівняймо: «В душе Иван Степанович интуитивно чувствовал безнадежность этой политики. Он не верил полякам и Лещинскому, еще меньше шведам-протестантам и высокомерному юноше-королю» [34, с. 218].

не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'être* [доцільності], ніж Гадяцька унія» [2, с. 395]¹.

Тобто, на думку М. Грушевського, політична ситуація на початку XVIII ст. була значно сприятливішою, ніж у середині XVII ст., щоби Україні під протекцією Швеції «...стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною...» [2, с. 395].

Аргументи вченого наступні: за півстоліття по смерті Б. Хмельницького «політична і соціальна структура... Гетьманщини значно ствердла; розуміється... коштом приборкання і апатії народних мас, але й ці народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року». Це – по-перше. По-друге, «в сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню» [2, с. 395]. По-третє, «протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощів, могла бути явищем тільки скороминущим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних планів на завоювання Східної України...» [2, с. 395]. Звідси – висновок М. Грушевського про ймовірність успіху шведсько-українського альянсу і постановня в перспективі суверенного Гетьманату, суттєвого чинника геополітичної стабільності в означеному європейському регіоні.

Та історія не знає умовного способу, і перспективний, взаємовигідний воєнно-стратегічний альянс України зі Швецією не став порятунком для союзників. Полтавська катастрофа перекреслила плани Мазепи та Карла XII (наразі зауважимо, що Петро I здобув дипломатичну перемогу ще до 27 червня 1709 року, бо невдачі зазнав амбітний проект гетьмана з організації антимосковського виступу «меншин» у новопосталій Російській імперії та залучення воєнної потуги Ханату). Поборники «національної правди...» [12, с. 134], – піднесено говорить учений, – «впали жертвою не тільки своїх власних помилок чи недотепностей, але також і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин» [2, с. 390].

М. Грушевський ділиться з читачами роздумами стосовно місця Полтавської битви в історичній долі України, Росії, всієї Центрально-Східної Європи.

Насамперед «союз Мазепи зі шведським королем мав величезні наслідки для українського життя» [4, с. 388]. «Представители центрального правительства, – продовжує учений, – постарались возможно раздуть это событие, для того чтобы, воспользовавшись им, произнести смертный приговор всему старому строю Гетманщины, её автономии и казацкому самоуправлению, якобы дискредитировавшим себя «изменою» Мазепы» [7, с. 244].

Грушевський указує на значущість «Полтавського Рубікону» в геополітичному ствердженні Росії як імперії: «...перемога 27/VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі два століття». [2, с. 395]².

Дослідник виокремлює далеко неоднозначні, навіть негативні наслідки Полтавського тріумфу Петра I для Росії: імперськість «...не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення» [2, с. 395].

Кінцева ж оцінка «Полтавської перемоги» – доволі промовиста і звучить як присуд: вона «була тріумфом тільки російського імперіалізму, а не тріумфом російського

¹ «Самой страшней трагедией Гетманщины являлось то, что у нее не было альтернативы. Все попытки договоров с Польшей и Крымом заканчивались провалом. Швеция была же слишком далеко. Поэтому все политические лидеры Гетманщины, включая даже Мазепу, рано или поздно вынуждены были возвращаться к идее союза с Россией, каждый раз надеясь на «хорошие условия» и «милость царя»» [34, с. 239].

² «В этом генеральном сражении 27 июня 1709 года решилась судьба и России, и Украины, и самого Мазепы» [34, с. 231].

життя, не тріумфом поступу і культури [...]. З становища ... слов'янства ... було б ліпше, якби день 27/VI не приніс з собою того вікопомного тріумфу» [2, с. 396].

На увагу заслуговують міркування М. Грушевського щодо ймовірного розвитку українсько-російських взаємовідносин у разі успіху мазепинців. Учений переконаний, «...що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найбільше близького, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по Полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р.1708-1709, прийшло б хоч кільканадцять літ свободного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, і не було б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів – заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року), протягом всього дальшого часу» [2, с. 396].

У Грушевського немає сумнівів, що вся «...внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б, крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свободний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські, може б, не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіалізму нас, може б, обминула» [2, с. 396].

«Без Полтавської побіди, – підсумовує М. Грушевський, – все ... могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть би, не впала. Україна зісталася осібним тілом, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем назад в рамки Російської держави. На місце одної сцентралізованої держави [...], – ми, може б, були тепер свідками чи горожанами ліпше організованої східноєвропейської федерації, урівноваженої й сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла б притягнути цілий ряд земель, які зісталися на віки за границями централізованої Росії» [2, с. 395-396].

Подібні сентенції щодо українсько-російського державного співжиття здаються несподіваними й навіть дивними з-під пера такого Вченого. Та їм є пояснення. Мажорна перспектива українсько-російського порозуміння впливала з федералістичних переконань Грушевського-політика. Як слушно зауважує Я. Дашкевич, «він некритично вірив у російську «демократію» [...] незважаючи на висновки ... з багатьох сторіч ..., що російська «демократія» кінчається в тому місці, де починається ... незалежність України» [16, с. 384]. «Як діяч, – продовжує дослідник, – Грушевський пройшов еволюцію від народника ... посткирило-мефодіївського ... типу, до соціаліста-революціонера ... українського типу. У програмі суспільного ладу ... від громадського федералізму до автономного...» [14, с. 394]. Як зізнавався сам Грушевський (1915 рік), «... вирішення українського питання в Росії [він] вбачав не у якомусь відторгненні українських земель, а в урегулюванні його законодавчим шляхом, спільними зусиллями прогресивного українського й великоросійського суспільства, у рамках російської державності, на ґрунті розвитку конституційного ладу, обласного самоуправління й національного самовизначення» [9, с. 420].

Зрештою «політичні обставини, – підсумовує Я. Дашкевич, – брутально переконали його в утопійності такої платформи – і він перейшов на позиції незалежництва» [14, с. 394], що й засвідчили IV-й універсал Центральної ради та низка статей ученого.

Узагалі доволі цікавою є дилема про єдність-роздвоєність М. Грушевського як політика-історика. Сам мислитель стверджував, що у своїй «... діяльності цілком виразно відмежовував сферу наукову від сфери політичної та публіцистичної, а у своїй університетські лекції ніколи не привносив політики» [9, с. 419]. «У науковій літературі мені, – підкреслював дослідник, – ... ніхто не дорікав нечесним поводженням із матеріалом...» [9, с. 423]. Процитовані зізнання вченого не викликають сумнівів, але має рацію і Я. Дашкевич, пропонуючи своє розв'язання означеної дилеми. Наголо-

шуючи на цілісності особистості М. Грушевського, він стверджує, що «... політична діяльність (і політичні хитання) ... більше відбивалися на його, в основному дуже об'єктивних наукових працях, ніж конкретні результати наукових досліджень – на його політичній кар'єрі» [16, с. 384]. Як приклад – федералізм політика, хоча «... кожен, хто уважно читав праці Грушевського в дореволюційний період, легко переконувався на їх підставі, що автономістом-федералістом бути неможливо, бо історичний досвід підказує лише шлях до незалежності» [14, с. 396]. «Харизматичним істориком він, – продовжує Я. Дашкевич, – поза всяким сумнівом, був – але політиком?» [16, с. 385]. Дослідник І. Верба категоричніший у своїх судженнях: «Політичні погляди Грушевського мали вплив на висновки його історичних студій і розроблюваним ним концепції історії України» [21, с. 233]. На противагу Я. Дашкевичу, І. Верба впевнений, що вчений «розглядав історичні дослідження як теоретичну основу практичної української політики» [21, с. 233].

Суголосно розмірковує В. Тельвак, посилаючися на такі слова М. Грушевського: «Великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства» [37, с. 127]. Дослідник наголошував, що вчений уважав своїм обов'язком захист національних інтересів зброєю науки. При цьому, – на думку В. Тельвака, – деміфологізаторську діяльність ученого супроводжувало модерне міфотворення [37, с. 128].

У продовження нашої історіографічної розвідки спробуємо пояснити, чому М. Грушевський залишив нам такий неоднозначний, суперечливий, інколи надто похмурими фарбами та жорстким пензлем змальований портрет гетьмана.

Насамперед Грушевський вважає, що в поціновуванні політиків необхідно розрізняти ставлення до них, як до особистостей і як до історичних діячів. У першому ракурсі «... погляди на Мазепу як на людину зісталися непохвальні і неприязні...» [6, с. 201]. У статті «Глінний прах» учений подає надкритичну, просто вбивчу характеристику гетьмана: «... його діяльність, його кар'єра, збудована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарності з широкими масами чи навіть суспільними колами, а на догоджанні московському централізму, московському дворові, перед яким Мазепа вічно скаржився на українську нелояльність і на вороже ставлення до нього українського народу, ніколи не користувався популярністю в українському рухові, і підкупити його не могло й ... показне меценатство... Послідовні представники національної української ідеї мають надто мало спільного з цією історичною постаттю» [9, с. 422-423]¹.

Зазначена нищівна оцінка особистості гетьмана прочитується з гіркотою та жалем. А. Жуковський вважає, що «на це є низка причин. В оцінці Грушевського немало заважило його народницьке світовідчуття, яке надавало перевагу соціально-економічним і просвітньо-культурним над державними аспектами життя. У Грушевського народні рухи, соціальні ревендикції, доля селянства яскравіше представлені, ніж дія визначних історичних осіб» [19, с. 142].

В. Тельвак в одній зі своїх статей підкреслював, що М. Грушевський, «будучи прихильником позитивістської моделі «історії без імен», ... свідомо намагався контролювати власне скептичне ставлення щодо ролі особи в історичних подіях...» [37, с. 135]. Дослідник цитує методологічне кредо М. Грушевського: «... не утворення легенди, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики» [37, с. 135]. На переконання В. Тельвака, «... різноманітна історична біографістика вченого нерідко відбігає від цієї методологічної декларації...» [37, с. 135], позаяк він залишився вірним своєму класовому міфові. «Вихованець народницької історіографічної традиції, – пояснює В. Тельвак, – вчений протягом всього творчого життя обстоював тезу про двоїстий характер українського суспіль-

¹ Порівняймо: «...Мазепа, жонглирую над пропастью, находясь между врагами, завистниками, бунтовщиками и доносчиками, двадцать лет управлял Гетманщиной. На его счету были десятки военных походов и побед. Он был обладателем титулов и несметного богатства. Щедрый меценат и просвещенный богослов. Политик и дипломат» [34, с. 235].

но-політичного процесу, що полягав у перманентному конфлікті інтересів широких народних мас та правлячої верхівки» [37, с. 133]. Звідси – й непривабливі портрети окремих державців у змалюванні М. Грушевського.

Натомість на думку Т. Мацьків у вченого концепція «... гетьманування Івана Мазепи була критична, але об'єктивна. Діяльність Івана Мазепи, подібно як і гетьманування Івана Виговського, історик розглядав як вияв волі українського народу...» [29, с. 162].

Насмілюся висловити й власне припущення: гіперкритична оцінка М. Грушевським особистості І. Мазепи в статті «Тлінний прах» зумовлена ще й обставинами її з'яви та полемічним запалом автора. Стаття була відповіддю на закиди в «австрійській орієнтації», в опосередкованій причетності М. Грушевського до створення «українського легіону добровольців» [9, с. 418-419], які пролунали на адресу вченого з-під пера Ю. Кулаковського – професора Київського університету – в шовіністичній газеті «Киевлянин» у вересні 1915 року. Ю. Кулаковський не тільки стверджував, що «таке затьмарення розуму в Галичині є результатом просвітницької діяльності Львівського університету» і «готувалося за діяльною і видатною участю» [9, с. 418] Грушевського, учні якого «наповнили галицький легіон і вихваляються пролиттям крові російського солдата...» [9, с. 419], а й звинувачував ученого у «величезній і вельми напруженій діяльності у сфері фальсифікації російської історії» [9, с. 422]. Відтак учений змушений був оборонятися, звертаючись до автентичного, а не спотвореного опонентом тексту своїх праць. Імовірно, що це спричинило загострено-негативну оцінку Мазепи.

Значно поміркованіше й розважливіше стосовно гетьмана висловлюється М. Грушевський у 1919 році. Зокрема, стверджує, що «... Мазепа не був Україні ворог, навпаки любив її і в дечім добре для неї робив. Приміром, за школи дбав ..., любив мистецтво ..., набудував гарних і розкішних церков на славу і похвалу собі, щоб духовні його славили та перемогали неохоту людську. Ні перед Мазепою ні по ній не було другого такого гетьмана, щоб так піклувався київською академією...» [8, с. 74-75]. Наголошує учений на тому, що саме за Мазепи «Україна по тяжких війнах і уособицях прийшла ... до деякого спокою й ладу [...]». Українська держава не була ще зламана і давала опіку культурному українському життю» [8, с. 75]. Закцентує історик і на тому, що «національне, державне почуття в українським громадянстві також було дійшло значного розвитку й сили в сих часах» [8, с. 75]. Мазепина «... доба, – підсумовує вчений, – має велику вагу в історії українського життя» [8, с. 75].

Звісно, й традиційно-критичних, дошкульних зауважень на адресу гетьмана не бракує: що «... становище простого народу погіршувалось...»; що «... всяко старався йти в лад московському правительству...», що «... довго вагавсь, не знаючи на яку ступити»; що свій шведський вибір «... зробив ... занадто несподівано...» [8, с. 75-76].

Таким чином, укотре переконуємося, що стосовно особистості гетьмана в дослідника превалює критично-насторожений підхід.

Чому ж тоді Мазепа став символом національного сепаратизму-незалежництва? Вчений подає розлогу відповідь. Засадничо Грушевський виходить із того, що «Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять...» [6, с. 201]. Розгляньмо аргументи дослідника.

По-перше, «зробити ворогом православ'я і потайним католиком гетьмана найбільш побожного ..., найбільш заслуженого перед українською церквою...; кинути анатему на людину, що наповнила пам'ятками своєї побожності цілу сучасну Україну – се було більш ніж сміло, се було небезпечно; українське духовенство не спромоглося на протест і покійно сповнило волю царську – але почуття сього самого духовенства і всього громадянства не могло не буритися від такої наруги...» [6, с. 200]. По-друге, «проклясти останніми клятвами чоловіка, проголосити його останнім з людей за те, що він піддався натиску суспільної opinio і з московського служальця хотів стати оборонцем вільностей українських, – розмірковує далі вчений, – се теж був «визов» більш рішучий, ніж розважний» [6, с. 200-201]. Як наслідок – українське громадянство, попри те, що «... офіційні сфери валили клятви й лайки на голову «проклятого

Мазепи», ... в інтимним житті своїм оточило пієтизмом гетьмана, проклятого за український патріотизм...» [6, с. 201].

Своєрідним матеріалізованим відгуком-протестом на імперську політико-ідеологічну експансію вважає М. Грушевський широке розповсюдження портретів І. Мазепи «... уже часам по катастрофі» [3, с. 121]. «І в сій популярності Мазепино портрета, – зауважує вчений, – я бачив би певну патріотичну фронду українську против російського режиму...» [3, с. 121].

Таким чином, своїм упертим (понад два століття) антимазепинством-україно-жерством царизм зробив Мазепу національним героєм: «... він був оточений високою почесною – старшинські, інтелігентські і півінтелігентські дома закрасилися портретами проклятого гетьмана і українські патріоти складали високу шану його пам'яті» [6, с. 201].

Як же поцінював учений Мазепу-політика, знакову постать доби?

У статті «Виговський і Мазепа» автор називає 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1709 року – відповідно: Гадяцький договір і перехід Мазепи на бік Карла XII – «... двома граничними стовпами нашого історичного життя...» [2, с. 386]. Проаналізувавши чинники, сутність і наслідки цих подій, окресливши ймовірні перспективи тодішньої Козацької держави, М. Грушевський принагідно висловився стосовно її керманців.

«Якби діло їх вінчалось успіхом, – припускає вчений, – воно б пояснило їх задушевні плани і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критичними ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены»...» [2, с. 389].

Задля об'єктивної й неупередженої оцінки діянь володарів булави, М. Грушевський пропонує послуговуватися не тільки «правдоподібними міркуваннями» на підставі документів (останніх – замало), а, головне, «... міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільності» [2, с. 389].

Наступна виїмка зі статті М. Грушевського – вельми цікава, позаяк засвідчує саме науковий, позбавлений емоційності та суб'єктивності, підхід автора до сприйняття непересічних постатей минушини. «І от можемо ми припускати в Виговськ, Мазепі ... більшу або меншу участь мотивів егоїстичних, з одного боку, а ідейних і патріотичних – з другого; можемо симпатизувати або не симпатизувати з ними як з людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціальних поглядів, ... з їх ідейною фізіономією, але одне зістанеться фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці ... в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло ... не було ... їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулатом всієї суспільності...» [2, с. 389-390]¹.

Означене засадниче положення щодо критерію поцінювання ролі політичних керманців – відповідність їх діянь інтересам державного буття нації – для нас дуже важливе, принаймні, в двох аспектах. У першому – як визнання закономірності анти-московського (антиімперського) виступу І. Мазепи та його прибічників; у другому – як вияв історіографічного державництва М. Грушевського, який в ієрархії вартостей на найвищий щабель підносив саме державні змагання гетьманів, їх жертвність в ім'я української ідеї в тогочасному її баченні.

У низці своїх досліджень учений порушує питання про «зрадництво» І. Мазепи. Він заперечує «... виставлення імені Богдана [...] як представника московської

¹ План ліквідації Гетманщини «... Мазепа ... был далеко не безразличен... и не только потому, что он не хотел менять реальную власть гетманской булавы на пустой титул князя. Ему действительно было дорого то, что являлось частицей его двадцатилетнего труда, иначе бы он почил на лаврах своего огромного богатства» [34, с. 239].

лояльності», супроти імені Мазепи, як «... класичного представника українського іредентизму...» [6, с. 199]. Говорячи про новітніх «спасителів російського отечества», вчений іронічно зауважує: «Не знайдуть вони взагалі ніякого чесного і шановного історичного українського імені, котре могли б дійсним правом взяти в патрони собі. Недурно цар Петро зачислив в «изменники» всіх українських гетьманів, з незаслуженим виключенням Хмельницького і більш заслуженим виключенням Скоропадського [...]. З становища тісного централізму і унітаризму, на яким став цар Петро, всі українські люди, які не хотіли стати в суперечності народним загальним домаганням, мусили бути «изменниками...» [6, с. 204] ¹.

У політико-правовій площині дефініція «зрадник» не співвідносна з іменем І. Мазепи. По-перше, гетьман, який, ризикуючи власним життям, на схилі літ, мужньо виступив в оборону «прав і вольностей Війська Запорізького», не зрадив своєму народові. По-друге, Росія, вкотре знехтувавши обов'язками протектора, втратила право на відданість протегованого: васал здобув право на ліпшого сюзерена. Відтак й сьогодні актуальним є застереження М. Грушевського: «... всякі дальші заходи коло того, щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом як символ української «измены» – тільки незмінно далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, култ його як представника всього того, що непомірковані спасителі російського єдинства підтягали і підтягають під поняття «измена»» [6, с. 201] ².

* * *

Проведений проблемний аналіз «мазепіани» М. Грушевського засвідчує, що: по-перше, бачення вченим «Українського Рубікону» 1708 року є напрочуд об'єктивним, аргументованим, вираженим і змістовним. Погоджуємося з прочитанням О. Кресіним сутності мазепинства за М. Грушевським як визвольного руху, біля витоків якого «... стояв конфлікт українських державницьких змагань з російською централістичною політикою» [26, с. 17]. На переконання М. Грушевського, «... ідеї мазепинства були зрозумілими та близькими для всього українського суспільства. Проте відчуження старшини обмежило соціальну базу його як руху [...] і стало головною причиною поразки ... (поряд із зовнішніми чинниками). Відтак був втрачений історичний шанс для України стати незалежною» [26, с. 18];

по-друге, основні положення візії М. Грушевського підтримуються провідними сучасними мазепознавцями, а відмінності проявляються в оцінці особистості гетьмана, його ролі в конструюванні шведсько-українського альянсу, приреченості останнього чи втраченої, в силу нездоланих обставин, незалежницької перспективи для «Війська Запорозького» ³.

по-третє, слушним вважаємо звернення В. Тельвака: на основі нових підходів «... аргументовано завершити дискусію, котра тривала протягом всього ХХ століття, довкола проблеми модерності чи застарілості концепцій М. Грушевського [щоби] відійти від безпідставної критичності чи надмірної апологетики у їх сприйнятті» [35, с. 30];

по-четверте, беззаперечним для нас є висновок Л. Зашкільняка про те, що «провідні ідеї його [М. Грушевського] методологічної концепції зберігають свою цінність і для нинішніх поколінь істориків, якщо використовуються творчо, з врахуванням тих змін, які вносять у наукову картину світу найновіші здобутки людського розуму» [20].

¹ «Очень важен вопрос о юридической правомочности тех изменений, которые предполагали провести Петр и его окружение в отношении Гетманщины». Последние «... имели дело с людьми, получившими западное образование и воспитанными на той системе ценностей, которая существовала в Европе в начале Нового времени». «Соответственно, нарушение положений договора одной стороной освобождало другую от своих обязательств» [34, с. 189].

² «Долго колебался и взвешивая все «за» и «против», Мазепа ушел к Карлу. Он руководствовался не логикой «изменника», но логикой политика [...] он рисковал всем ради своих убеждений и идеалов» [34, с. 219]. «... очень странно обвинять ... Мазепу в том, что он ставил интересы Украины выше интересов империи» [34, с. 220].

³ Вповні довести зазначену тезу можна на основі порівняння «мазепіани» М.Г. Грушевського і засадничих положень праць В.Горобця, О. Ковалевської, О. Субтельного, С. Павленка, Т. Чухліба, В. Шевчука... Та це вже предмет іншого дослідження.

1. Гетьман. Осмислення: Науково-популярне видання. – К: Темпора, 2009. – 368 с.: іл.
2. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 386-396.
3. Грушевський М. С. До портрета Мазепи / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т.8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 120-121.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / Укладачі Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк. – Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 408 с.
6. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
7. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 398 с.
8. Грушевський Михайло. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) / Михайло Грушевський. – Відень: з друкарні Вальдгайм Еберле акц. тов., 1919. – 120 с.
9. Грушевський М. С. Тлінний прах / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907– березень 1914)». – С. 418-423.
10. Грушевський М. С. Україна. Історія / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-334.
11. Грушевський М. Уманець Ф. М. Гетьманъ Мазепа, историческая монография. – С.-Пб., 1897 [Рецензія] / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів: НТШ, 1898. – Т. 21. – С. 20-23.
12. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.
13. Грушевський М. С. Ще до портрета Мазепи / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 122.
14. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 388-406.
15. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст. / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 406-416.

16. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 383-388.
17. Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 366-373.
18. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 374-382.
19. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 134-145.
20. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк // Україна модерна, – Львів, 1999. – Число 2-3 – С. 233-253. – [Електронний ресурс]: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/1-ZASHKILNIAK%20Leonid.htm>
21. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г-Д. – 528 с.
22. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
23. Ковалевська О. Іван Мазепа в українській історіографії XIX – XXI століть / О. Ковалевська // Гетьман. Осмислення: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2009. – С. 46-77.
24. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
25. Кресін О. І. Мазепа та мазепинство у науковій спадщині Михайла Грушевського / О. Кресін // Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – К., 1998. – С. 32-34.
26. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
27. Кресін О. Український сепаратистський рух першої половини XVIII ст. у народницькій історіографії / О. Кресін // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 48. – К., 1999. – С. 67-74.
28. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709 рр. / Т. Мацьків. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – 286 с.
29. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в працях М. Грушевського / Т. Мацьків // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К.: Рада, 1994. – С. 147-162.
30. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С. XLI – LXXIII.
31. Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1 – С. VIII – XXXIX.
32. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепа / О. Субтельний // Український історичний журнал. – 1991. – № 2 – С. 125-129.
33. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Г. Таїрова-Яковлева. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 403 с., іл.

34. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М.: Молода гвардія, 2007. – 271 [1] с.: ил. – (Жизнь замечат. людей: Сер. биограф.; Вып. 1041).
35. Тельвак В. Грушевськознавство і методологічні проблеми поступу / В. Тельвак // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 29-35.
36. Тельвак В. В. Життєвий і творчий шлях М. С. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. / В. В. Тельвак // Український історичний журнал. – 2008. – № 6 – С. 111 – 125.
37. Тельвак В. Національний міф в рецепції Михайла Грушевського / В. Тельвак // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 126-139.
38. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в західноукраїнській публіцистиці другої половини 30-х років ХХ ст. / В. Тельвак // Історичний журнал. – 2008. – № 3(39) – С. 46-57.
39. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / В. Тельвак. – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. – 236 с.
40. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет ім. Ів. Франка, 2004. – 406 с.

И.И. Диптан

«УКРАИНСКИЙ ВЫБОР» 1708 ГОДА: ВИЗИЯ М.С. ГРУШЕВСКОГО

Объект исследования – «мазепиана» М. Грушевского, а предмет – украинско-шведский альянс 1708-1709 годов в интерпретации ученого. Научная новизна состоит в том, что цель исследования – не реферирование соответствующих работ М. Грушевского, а их анализ в русле проблематики темы.

В статье автор раскрывает сущность московской политики И. Мазепы до «Рубикона» 1708 года в видении М. Грушевского; причины, которые, по убеждению ученого, обусловили шведский внешнеполитический выбор Батурина и роль гетмана в его конструировании; анализирует причины и обстоятельства, которые, в соответствии с аргументацией М. Грушевского, обусловили поражение военно-политического выступления казацкого генералитета и запорожцев против имперской Московии; освещает взгляды ученого на «Полтавскую победу» как трагедию не только украинства, но и всеславянства; характеризует и объясняет истоки противоречивого отношения исследователя к И. Мазепе как к личности и как к казацкому кормчому.

В статье очерчены основные подходы грушевсковедов в понимании методологии выдающегося украинского историка. Научную актуальность и значимость «Мазепианы» М. Грушевского автор подтверждает сравнением суждений и выводов ученого с размышлениями авторитетной современной исследовательницы Т. Таировой-Яковлевой, изложенными ею в фундаментальных монографиях.

Ключевые слова: М.Грушевский, И.Мазепа, Гетманщина, Московия, украинско-шведский союз, сепаратизм, централизм, казацкая старшина.

I. Diptan

«UKRAINIAN RUBICON» in 1708: VISION of M. HRUSHEVSKY

The research object is «mazepiana» of M. Hrushevsky, and the object is Ukrainian-Swedish alliance 1708-1709 in scientist's interpretation. The scientific novelty of work is in that its aim is not a reviewing of corresponding works of M. Hrushevsky, but their analysis in the course of the theme problematics.

In the article the author finds out Moscow policy of I. Mazepa before «Rubicon» in 1708 in M. Hrushevsky's vision; exposes factors, that, in scientist's opinion stipulate the Swedish foreign-policy choice of Baturyn and hetman's role in its constructing; analyses reasons and circumstances that, according to the M. Hrushevsky's argumentation, did impossible success of military-political performance of the cossack general and Zaporozhian cossacks against imperial Moscoviya; lights up the scientist's point of view to «Poltava victory»

as a tragedy of not only Ukrainian folk but also of all the Slavs; characterizes and explains the sources of contradictory relation of researcher to I. Mazepa as to personality, and as to the cossack steersman.

In the article the basic approaches of Hrushevsky experts' in interpretation of methodology of the most prominent Ukrainian historian are outlined. Scientific actuality and importance of M. Hrushevsky's «mazepiana» an author certifies comparing the judgements and conclusions of scientist to reasoning of authoritative modern researcher T. Tairova-Yakovleva, expounded by her in fundamental monographs.

Keywords: M. Hrushevskyi, I. Mazepa, Hetmanschyna, Moscoviya, Ukrainian-Swedish union, separatism, centralism, Cossack petty officer.

Анна Морозова

СЕРБИ ВЛАДИСЛАВИЧІ В ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Стаття розповідає про родину Владиславичів, життя представників якої пов'язане з Чернігово-Сіверщиною, її внесок в економічний розвиток країни загалом і регіону зокрема.

Ключові слова: Владиславич, Стародубщина, Сербія, міграція, зовнішня політика, торгівля.

Найяскравішою особистістю серед сербських мігрантів петровських часів був Сава Владиславич, котрий увійшов до історії Російської імперії як Сава Лукич Владиславич-Рагузинський або граф Рагузинський.

Своєю діяльністю Владиславич, один з «птенцов гнезда Петрова», залишив помітний слід перш за все в історії зовнішньої політики Російської імперії. Його ім'я, овіяне легендами, шанують і на батьківщині – в Сербії. Там його знають як палкого патріота, просвітителя й засновника шкіл, борця проти османського гніту й гарячого прибічника зближення слов'янських народів з Росією.

Дослідники по праву вважають його першим, «кто поставил проблему сербского народа в России во главе общей балканской проблемы» [1].

Першим, хто звернувся до вивчення життя та діяльності цього сина сербського народу, був Йован Дучич, який протягом багатьох років збирав матеріали в архівах Дубровника, Венеції, Москви, Бухареста, Белграда та Гельсинкі. Та, незважаючи на наявність ґрунтовної праці про життя та діяльність Сави Владиславича, ним і сьогодні цікавляться науковці, перш за все Росії та Сербії [2].

Рік народження Сави Владиславича достеменно не встановлений. Різні джерела вказують різні роки – від 1664 до 1670. Так само дослідники не зійшлися думки й щодо місця його народження – Герцог-Нові, Гацак, Дубровник або Фоча [3]. Рід Владиславичів походив з Герцеговини, один з його представників – Лука Владиславич – перебрався до Дубровницької республіки, де мав села, але через переслідування османів почав займатися торгівлею. Мав два торгових будинки – один у Дубровнику, другий у Венеції. Сам Сава в юнацькі роки залишив Дубровник і вів торгівлю у Франції, Іспанії та Венеції, а потім вирушив до Туреччини, де також заснував торговий дім у Стамбулі. Саме там він познайомився з єрусалимським патріархом Доситеєм, досить впливовою особою православного світу того часу, а також прихильника Росії. Саме через нього Сава зав'язав знайомство з російським послом у Константинополі О. І. Українцевим, якому повідомляв важливі відомості щодо Османської імперії [4]. Продовжував співпрацювати Сава Владиславич і з наступниками Українцева – послами Д. М. Голіциним та П. А. Толстим [5].

До Росії ж він прибув у 1703 році, займався перш за все торгівлею. Людина, яка володіла кількома європейськими мовами, мала широкі зв'язки на Балканах і в столиці Туреччини, прийшла до двору царя-реформатора Петра Олексійовича. Ще відразу по прибутті Сави до Азова адмірал граф Апраксін написав до царя: «Я писал тебе, государь, о Савве Рагузинском, который хочет увидеться с тобою. Без твоего приказа я не могу допустить его. Скажи, что мне с ним делать. Он человек очень нужный; хорошо знает тамошние дела; и к тому же умен». Пізніше, вже після зустрічі Сави

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області.

Лукича з російським царем, Апраксін поділився своїми враженнями про молодого серба: «Отличается великою набожностью, и Бог управляет его сердцем; он знаток; и целиком предан данному слову» [6].

Цар віддячив Владиславичу за послуги російським послам у Константинополі. Відразу по прибутті до Росії йому була надана жалувана грамота на 10 років, якою дозволялася вільна торгівля на теренах Росії із внесенням мита на рівні російських купців, монополія на продаж протягом трьох років лисячого хутра з Сибірського приказу, право ввезення до Росії й вивезення з неї товарів через Азов, а також право відкриття в ньому та в інших містах торговельних будинків, ведення справ як особисто, так і через своїх представників. Посадовці мали сприяти Саві Лукичу в усіх його торговельних справах. А жалуваною грамотою 1705 року він отримав право ввозити та вивозити товари не лише через Азов, а й через українські міста. Це було пов'язано з тим, що головна торговельна контора Рагузинського містилася в Ніжині, який на той час був торговельним центром багатих грецьких купців, які через Молдавію та Валахію везли до Росії речі зі Сходу та вивозили хутро. Поступово багатства Сави Лукича збільшувалися, чому сприяла його репутація як чесного, кредитоспроможного комерсанта серед купців Західної Європи, й замовлення на товари від двору, підряди та відкуп, посередницькі операції за дорученням уряду.

Владиславич-Рагузинський взяв активну участь у Прутській кампанії 1711 року, й саме йому належала ідея щодо звернення царя Петра Олексійовича до християн Балканського півострова із закликом підтримати Росію в її війні з Туреччиною. Саме через Саву Лукича підтримувався зв'язок із сербськими граничарськими полковниками, які були готові сприяти російській армії, з М. Милорадовичем, який очолив антиосманський рух на південному заході Балкан. А на початку 1711 року при посередництві Рагузинського були встановлені таємні зв'язки з господарем Молдавії Д. Кантемиром.

Іншою подією, до якої була прикута увага Сави Лукича в ці роки, було повстання в Сербії (1713). Саме в російському цареві Владиславич бачив призначеного Богом визволителя православного Сходу, Балкан і його рідної Сербії. Він представляв інтереси повстанців перед російським урядом як під час їхньої боротьби з османами, так і після придушення повстання, коли його керівники на чолі з полковником Михайлом Милорадовичем емігрували до Росії. Повстання було придушене, почалася жорстока розправа. Її жертвою став і брат Сави Лукича, який був замучений у полоні. Однак відзначимо, що Сава Лукич тверезо оцінював ситуацію на півдні Балкан й тому не підтримав канцлера Головкина щодо повернення на Балкани представників сербського руху на чолі з М. Милорадовичем, оскільки вважав, що рух цей на той час був обезкровлений.

За діяльність у ці роки Владиславич-Рагузинський був щедро нагороджений Петром I: 1714 року йому продовжили жалувану грамоту на вільну торгівлю в Росії на 100 років.

У 1716 році Владиславич залишає Росію й до 1722 року перебуває в Європі, де займається торговельними справами та виконує окремі доручення уряду Росії. Так, за дорученням царя він займається організацією практики молодих російських дворян на морському флоті Венеціанської республіки, а в Далмації та Венеції вербує слов'ян для російського флоту.

До Росії Владиславич повернувся не сам. Спочатку до столиці прибула «старуха матюша моя и племянник Гавриил Владиславич» [7]. У Венеції Сава Лукич одружився. Його обраницею стала 22-річна Вергілія Тревізан із аристократичної родини, з якою він і повернувся до Санкт-Петербурга [8].

Як бачимо, Владиславич-Рагузинський багато зробив для розвитку економіки Росії, організації спеціальної освіти дворянства, будівництва морського флоту, безсумнівний його внесок у справу зміцнення торговельних і дипломатичних відносин Росії з Європою, налагодження відносин із слов'янами Балканського півострова.

Але кульмінацією дипломатичної діяльності Сави Лукича стали 1725 – 1727 роки, коли він очолював російське посольство до Китаю. Формально посольство мало повідомити китайського імператора про смерть Петра I та про вступ на престол Катерини I. Але головним завданням посольства стало врегулювання торговельних відносин

та прикордонних питань між Російською імперією та Китаєм. Російсько-китайські переговори були досить тривалими і складними, й лише 21 жовтня 1727 року у Нерчинську був підписаний, а в Кяхті ратифікований договір між Росією та Китаєм, який став значною віхою у дипломатичних відносинах між двома країнами і який діяв до середини ХІХ ст. За заслуги Сава Лукич отримав чин таємного радника та був нагороджений орденом Олександра Невського. Крім того, Владиславич отримав право збудувати на Далекому Сході Селингинське та Чиконське укріплення. Але й тут, на Далекому Сході, він не забував про свою далеку батьківщину, про що свідчить той факт, що в заснованому ним місті Троїцьковському він звів церкву в ім'я св. Сави Сербського Неманича [9].

Ще височайшим указом 24 лютого 1725 року йому та чотирьом його племінникам – Юхиму, Гаврилу, Мойсею та Івану Івановичам Рагузинським – було дозволено писатися Владиславичами. Перед від'їздом він вирішив упорядкувати свої майнові справи на випадок смерті. 23 грудня він підписав свій заповіт. Єдиним нащадком усього рухомого й нерухомого майна оголошувався старший племінник – Гаврило Іванович [10]. Відомостей про розмір капіталів Владиславича-Рагузинського немає, але, виходячи з суми, що була видана на посаг дочці (15 – 20 тис. руб.), загальна сума коштів, що були в обороті, становила сотні тисяч рублів. Нерухоме майно складали вотчини з кріпаками, а також будинки у Москві, Петербурзі та Ніжині.

Перше пожалування нерухомістю відбулося ще в 1710 році, і це були вотчини прибічників гетьмана І. Мазепи генерального обозного І. Ломиковського та генерального судді В. Чуйкевича. Крім того, Сава Лукич отримав чин надвірного радника і в такий спосіб став російським дворянином. За відомостями 1730 року, у вотчинах у Чернігівському, Стародубському, Прилуцькому й Гадяцькому полках нараховувався 551 двір, тобто понад 2 тис. підданих чоловічої статі [11]. Зокрема, у с. Вишеньки Понорницької сотні Чернігівського полку – 76 дворів, у с. Рожничі Стародубського полку, с. Велика Топаль Стародубського полку [12].

У Сави Лукича було чотири племінники. Одного з них, Юхима, він позбавив спадку, а інших братів Гаврило повинен був утримувати так, «яко бы были суще ево дети» [13].

Саме стосунки з племінником Юхимом, який прибув до Росії в 1704 році й пізніше був відправлений разом з іншими волонтерами до Франції для навчання, прийнято вважати свідченням скупості Владиславича. Збереглися листи Юхима Владиславича зі скаргами на відмову дядька у грошовій підтримці. Перший такий лист Юхим відправив до Посольської канцелярії ще у вересні 1712 р. Він повідомляв, що вже 10 місяців не отримував коштів від дядька й прохав «исходатайствовать» у Петра І, «дабы что-нибудь на содержание к нему прислано было, пока от упомянутого дяди получит» [14].

Чотири роки по тому Юхим Владиславич звертається безпосередньо до царя. Він просить про «исходатайствовании у дяди ево графа Саввы Владиславича на уплату долгов денег». Але справа не в жадібності Сави Лукича, а у поведінці племінника. Юхим не проявляв зацікавленості до навчання ще в роки перебування в Росії. Прихильність його до гульотництва розквітла в Парижі, де контроль за його поведінкою став менш жорстким. Дядько, ймовірно, вирішив урезонити марнотратного племінника відмовою йому в допомозі.

На ставлення Сави Лукича до Юхима проливають світло духовніці. Так, у духовній 1725 р. написано: «Четвертого ж моего племянника Ефима Владиславича от всего моего наследства отлучаю за ево дерзость и непостоянство» [15].

Помер Сава Лукич 18 червня 1738 р. і був похований поряд з матір'ю та трьома дочками в Олександрівській лаврі в Санкт-Петербурзі. Незадовго до смерті, у квітні 1738 р., він підписав новий заповіт. Він відобразив і зміни, що сталися серед рідних, й характеризує ставлення до своїх родичів самого Сави Лукича. Дочка, яка згадувалася в заповіті 1725 р., померла. Дружина залишилася у Венеції. Замість Гаврила нащадком усього майна «за отменную ево ко мне любовь и всегдашнюю послушность и повиновение» був проголошений Мойсей Іванович Владиславич. Що стосується Гаврила Івановича, то про нього було сказано, що «он, Гаврил, своими трудами и моими награждениями и так доволен». Можливо, Гаврило вийшов з дові-

ри. Але можна припустити й інше: Гаврило міцно осів в Україні, одружився й жив у вотчинах, що були придбані у Сави Лукича за пільговою ціною.

Мешкаючи в Російській імперії, Сава Владиславич не забував свою батьківщину й завжди намагався підтримати православні церкви, про що свідчать численні пожертви на їхнє утримання [16]. Про сербський народ і православну віру думав Сава і в останні години свого життя. Граф заповів Мойсею Івановичу «отправитъ в сербские земли три сундука славянских книг: первый – в монастырь в Херцег-Новом, второй – в монастырь Житомирский на реке Неретва в Герцеговине, а третий – церкви в Топле в Боке Которской». У скринях було срібне церковне начиння, кадило та хрест за упокій його душі. Ці речі були виготовлені в Москві на замовлення графа, сьогодні вони зберігаються у цих сербських церквах [17].

Що стосується подальшої долі племінників Сави Лукича, то відомо, що Юхим Іванович (1697 – 6 березня 1749) був при Єлизаветі Петрівні генерал-поручиком.

Гаврило Іванович був одружений з 1726 року з дочкою Івана Лаврентійовича Бороздни Ганною. І хоча дружина була значно молодшою від нього, але це був шлюб за коханням, оскільки пізніше дослідники, які мали доступ до родинних архівних документів, зазначали, що Ганна Бороздна побралася з графом проти волі батьків [18]. Від цього шлюбу народилося двоє дітей, але вони померли ще в ранньому дитинстві.

При с. Велика Топаль Стародубського полку графом Гаврилом Владиславичем була заснована парусинова фабрика, при якій мешкали «рабочие люди, которые против своей работы по положенной цене заплату получают», – 160 чоловіків і 148 жінок [19].

Ще довго у Великій Топалі залишалася традиція, заведена Савою Лукичем, святкувати день святого Сави Сербського, який був небесним покровителем Рагузинського.

Невдовзі Гаврило Іванович помирає. За заповітом від 15 листопада 1739 р., своїм нащадком він залишив рідного брата графа Мойсея Івановича, який повинен був виконати останню волю брата. Він доручив виділити дружині «за ея ко мне склонное и любовное житие ... уборные вещи и денег 2 тыс. рублей, село Киваи и село Туросну з Будую и со всема принадлежащими к тим селам угоди». Одночасно Гаврило Іванович зберігав за дружиною право на це нерухоме майно навіть при її одруженні [20]. Старшому братові – графу Юхиму Івановичу – «за природное братнее почитание» Гаврило Іванович заповів 3 тис. руб. Таку ж суму заповів він і своєму племіннику (синові Юхима), який мешкав у Франції. Ім'я в заповіті не згадується, тому можна припустити, що вони взагалі ніколи не зустрічалися. Така ж сума, 3 тис. руб., була залишена двоюрідному братові – графу Івану Івановичу Владиславичу [21]. Не залишилися поза увагою Гаврила Івановича родичі на далекій батьківщині. Так, сестрі Євлагії, яка залишилася в Сербії, разом з дітьми було заповідано 1 тис. руб. й така ж сума – «прочим свойственным всем... на подел» [22]. Невеликі суми Гаврило Іванович заповів і сестрам своєї дружини – Агафії Іванівні Стахович з дітьми та Євдокії Іванівні Бороздни [23].

Граф Мойсей Іванович Владиславич-Рагузинський залишився жити у с. Велика Топаль. На цей час (1742 р.) він був ще нестарою людиною, але залишався неодруженим. Разом з ним у Великій Топалі мешкали вдова Ганна Іванівна Владиславич та її племінник – Іван Григорович Стахович (хлопчик 7 років) [24]. Згодом Ганна Іванівна одружилася з генеральним суддею Іваном Андрійовичем Гамалією (6 грудня 1699 – 21 березня 1766). Після її смерті близько 1780 р. нерухоме майно за її заповітом перейшло дочці від цього шлюбу – Олені Іванівні – та її чоловіку – Григорію Андрійовичу Полетиці [25]. Вже наприкінці свого життя Ганна Іванівна оселилася у с. Киваї Стародубського полку, де жила разом зі своїми племінниками – Іваном та Олексієм Григоровичами Стаховичами [26].

Що стосується Мойсея Івановича, то він влаштував у Великій Топалі чудовий будинок з «французьким садом» та оранжереєю, який простояв аж до 1820 року. У Великій Топалі Мойсей Іванович мешкав разом зі своїми племінниками – Іваном і Гаврилом Андрійовичами Папреницями [27].

Граф Мойсей Іванович Владиславич помер після 1763 р. [28], й усе його майно залишилося племінникам Івану (народ. бл. 1718 р.), Миколі (народ. бл. 1736 р.) та Гаврилу (народ. бл. 1723 р.) Андрійовичам Папреницям.

Височайшим указом 8 лютого 1773 року Івану, поручику Миколі та секунд-

майору Гаврилу Андрійовичам Папреницям було дозволено прийняти прізвище та титул їхнього дядька Мойсея Івановича Владиславича й іменуватися графами Владиславичами.

На жаль, встановити точніші родинні зв'язки Владиславичів з Папреницями немає можливості, оскільки справа про дворянство поручика Миколи Андрійовича Владиславича 1802 року «по разделении Малороссийской губернии на Черниговскую и Полтавскую, по жительству его в Гадяцком уезде» була передана до Полтавського дворянського зібрання [29], матеріали якого до наших часів не збереглися.

1770 року Велика Топаль була придбана Катериною II для фельдмаршала та малоросійського генерал-губернатора графа П. О. Румянцева-Задунайського, який отримав його разом з іншими землями та населеними пунктами на теренах Стародубського та інших полків за перемоги у російсько-турецькій війні.

Серед балканських слов'ян була жива пам'ять про Владиславичів-Рагузинських і їхній внесок у боротьбу з османцями. 29 листопада 1774 року до єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла звернувся архимандрит Пекоїського монастиря (Албанія) Дмитрій, який з 1763 року мешкав у Гамаліївському Харлампіївському монастирі, з проханням дозволити відслужити літургію та панахиду в будинку племінників покійного графа Мойсея Івановича Владиславича Івана та Миколи в Стародубі, «до коих по давней знакомости... для свиданья поехать намерен». Уже наступного дня «священнодействовать где случится показанному просителю архимандриту Дмитрию в епархии Черниговской по усердию паствы тоя жителей дозволил епископ Феофил» [30].

Шанованими були й нащадки Сави Владиславича. Про це свідчить, зокрема, листування графа Гаврила Андрійовича Владиславича з Чернігівською духовною консисторією. Так, 4 травня 1780 р. граф надіслав лист про надання дозволу правити церковні обряди в його будинку в м. Стародубі:

«Ясне в богу высокопреосвященнейший владыко, высокомиловитый архипастыр!

Дом мой состоит в приходе Петропавловском, у котором приходе был священник Иван Деша, которой всегда наблюдал мой дом по христианскому обряду. А по умертви его оставшийся сего же прихода другой священник Михаил Масловский в случающихся мне по христианскому обряду нуждах на требовании мои отказывается, в чем ево непорядками и некоторые упущения сделаны по христианскому обряду и делаит по сану его непристойныя к дому моему укоризны, по которым от него многим мне причиненным нагрублениям и его упрямосям я оногo священника Масловского призывать в дом мой по случающимся христианским нуждам не могу и не желаю и до сего времени не хотел Вашего высокопреосвященства обезпокоить, но ныне из терпения вышел и принудил меня утрудить Вашего высокопреосвященства вышесзначающийся священник Масловский. Других же священников хотя я к надобности дому моего по христианству и требовал, но ите священникиедая, што он, Масловский, со всяким связывается, не смеют к тому приступить. В разсуждении чего всепокорнейшее прошу Вашего высокопреосвященства повелеть по требованиям моим для исправления случающихся по христианству нужд, входит в дом мой духовнику моему, наместнику стародубовскому Василию Вуяховичу. И при сем остаюсь я в надежде Вашего на сем благословения, поручив себя архипастырским Вашего высокопреосвященства молитвам и благословению с истинным моим почитанием пребывая навсегда,

Вашего высокопреосвященства великомиловитого архипастыра покорнейший слуга

Граф Гаврил Владиславич».

Й відразу клопотання було задоволено [31].

Граф Гаврило Андрійович Владиславич помер 6 березня 1789 р. у м. Стародубі й був похований на місцевому кладовищі [32].

Поручик граф Микола Андрійович Владиславич мав маєток у Лохвицькому повіті (за відомостями 1793 р.) та с. Токарі Гадяцького повіту (за відомостями 1798 р.) [33]. Він був одружений і мав синів Василя (народ. бл. 1778 р.), Івана (народ. бл. 1780 р.) та Григорія (народ. бл. 1782 р.), які в 1793 р. служили у гвардії у чинах сержантів, й

дочку Марію (народ. бл. 1774 р.). За ними числилося 689 спадкових кріпаків [34]. Микола Андрійович помер до 1793 р.

Син Миколи Андрійовича, Василь Миколайович, був одружений з Оленою Семенівною, уродженою Пискарьовою, яка після смерті чоловіка мешкала в хут. Костяниках Стародубського повіту Чернігівської губернії й мала 300 кріпаків та нерухоме майно у Чернігівській, Полтавській і Смоленській губерніях [35].

Олена Семенівна досить гарно господарювала, про що свідчить те, що станом на березень 1829 року, нею були придбані кріпаки у нащадків полковника О. Будлянського в м-ку Срібному, селах Поділ, Ольшани, Побачіївка, Загайки та хуторах Прилуцького повіту Полтавської губернії, а також у селах Держанівці та Чемері Козелецького повіту Чернігівської губернії – загалом 1000 душ [36].

Станом на 1848 рік, вона володіла в Стародубському повіті Чернігівської губернії 75 кріпаками та 900 дес. землі, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії – 800 дес. землі та у Рославльському повіті Смоленської губернії – 100 кріпаками та 1500 дес. землі [37].

Відомо, що у Василя Миколайовича та Олени Семенівни було двоє дітей: дочка Ганна, яка народилася 1 січня 1800 р. й була охрещена в Успенській церкві Стародуба [38], та син Михайло, який народився близько 1806 р.

Граф Михайло Васильович Владиславич 24 квітня 1824 р. вступив на військову службу підпоручиком Брянського піхотного полку, в якому служив до 3 грудня 1833 року, коли вийшов у відставку. За проханням 4 листопада 1839 року був призначений коронним засідателем Борзенського повіту, а 19 вересня 1845 року переведений на таку ж посаду до м. Стародуба. На 1848 рік Михайло Васильович був одружений, але дітей не мав [39]. Михайло Васильович отримав чин колезького асесора й у 1858-1859 роках служив наглядачем акцизних зборів з хлібного вина у Борзенському повіті Чернігівської губернії [40]. У травні 1860 року, вже перебуваючи у відставці, Михайло Васильович був представлений до нагородження знаком відзнаки за бездоганну службу [41].

На жаль, відомостей про будь-яких інших представників цієї родини виявити не вдалося. З другої половини XIX ст., судячи з документів Держархіву Чернігівської області, у Чернігівській губернії представники родини Владиславичів не мешкали. Нащадки Сави Владиславича-Рагузинського не залишили слід в історії, але пам'ять про нього самого живе не лише серед сербського народу.

1. Дучић Ј. Граф Сава Владиславић. – Београд, 1999. – С. 25.

2. Лещиловская И. И. Сербь в России. – М., 2003; Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. – М., 2008; Рудяков П. Сеоба Срба у Русију у 18 веку. – Београд, 1995; Синдик Д. Прилог биографији Саве Владиславића // Сентандрејски зборник № 3. – Београд, 1997.

3. Бачич Ї. Граф Савва Владиславич как предтеча славянофильства и основоположник сербско-русских духовных связей [Интернет-публікація] // www.pravoslavie.ru/smi/37603.htm

4. Дучић Ј. Граф Сава Владиславић. – С. 25.

5. Бачич Ї. Граф Савва Владиславич как предтеча славянофильства и основоположник сербско-русских духовных связей [Интернет-публікація] // www.pravoslavie.ru/smi/37603.htm

6. Интернет-ресурс: <http://www.savavladislavic.com/active/ru>

7. Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова / Н. И. Павленко. – М., 2008. – С. 573.

8. Бачич Ї. Граф Савва Владиславич как предтеча славянофильства и основоположник сербско-русских духовных связей [Интернет-публікація] // www.pravoslavie.ru/smi/37603.htm

9. Дучић Ј. Граф Сава Владиславић. – С. 25.

10. Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова / Н. И. Павленко. – М., 2008. – С. 580.

11. Там само.

12. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729 – 1730 гг.). – Чернигов, 1908. – С. 148 – 149; Обозрение Румянцевской описи

- Малороссии. – Вып. 3 (полк Стародубский) / Под. ред. Н. Константиновича. – Чернигов, 1875. – С. 668, 752.
13. Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова / Н. И. Павленко. – М., 2008. – С. 581.
14. Там само. – С. 577.
15. Там само.
16. Бачич Й. Граф Савва Владиславич как предтеча славянофильства и основоположник сербско-русских духовных связей [Интернет-публикация] // www.pravoslavie.ru/smi/37603.htm
17. Дучић Ј. Гроф Сава Владиславић. – С. 394.
18. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. А – Д. – К., 1908. – С. 70.
19. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып. 3 (полк Стародубский) / Под. ред. Н. Константиновича. – Чернигов, 1875. – С. 669.
20. Там само. – С. 748.
21. Там само. – С. 749.
22. Там само. – С. 750.
23. Там само. – С. 749.
24. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 679, оп. 1, спр. 381, арк. 246.
25. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. А – Д. – К., 1908. – С. 70, 245.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 390, арк. 200 – 200 зв.
27. Там само, спр. 385, арк. 221 зв.
28. Там само, спр. 386, арк. 230 зв.
29. Там само, ф. 133, оп. 1, спр. 326, арк. 211 – 211 зв.
30. Там само, ф. 679, оп. 4, спр. 271, арк. 2 – 2 зв.
31. Там само, оп. 1, спр. 1256, арк. 1 – 1 зв.
32. Там само, спр. 255, арк. 7.
33. Там само, ф. 133, оп. 1, спр. 48, арк. 485; оп. 4, спр. 6, арк. 823 зв. – 824.
34. Там само, оп. 4, спр. 6, арк. 823 зв. – 824.
35. Там само, оп. 1, спр. 184, арк. 76; спр. 207, арк. 129
36. Там само, спр. 237, арк. 431.
37. Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 2118, арк. 1296 зв.
38. Там само, ф. 679, оп. 1, спр. 256, арк. 48
39. Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 2118, арк. 1296 – 1297.
40. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве на 1858 – 1859 год. – Ч. II. Власти и места управления губернского, областного, окружного, уездного, городского и ведомства их. – СПб., 1859. – С. 227.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 4 а, спр. 383; оп. 5 а, спр. 105.

Статья рассказывает о семье Владиславичей, жизнь представителей которой связана с Чернигово-Северщиной, их вкладе в экономическое развитие страны в целом и региона в частности.

Ключевые слова: Владиславичи, Стародубщина, Сербия, миграция, внешняя политика, торговля.

The article tells about the family Vladislavich, which life of representatives is connected with Chernihovo-Severshchina, their contribution to economic development of the country as a whole and the region in particular.

Keywords: Vladislavich, Starodubshchina, Serbia, migration, foreign policy, trade.

Олександр Герасимчук

ОДНООСІБНЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА СЕЛЯНСЬКИХ НАДІЛЬНИХ ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1907–1916 рр.)

У статті висвітлюється процес реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині (1907–1916 рр.), зокрема розглядається проведення одноосібного землевпорядкування на селянських надільних землях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, одноосібне землевпорядкування, надільні землі, розверстання, виділ, хутір, відруб.

У період масштабних трансформацій, які переживає наша країна в останні два десятки років, необхідно переосмислити досвід схожої ситуації, яка мала місце в аграрній галузі України на початку ХХ ст. У цьому контексті особливий дослідницький інтерес викликає комплексний аналіз системних реформ, які називають за ім'ям тодішнього глави уряду столипінськими. По суті, прем'єр-міністру П. Столипін, який зайняв цю посаду в 1906 р., довелося одночасно долати революційну кризу і проводити реформи, які повинні були створити умови для політичної стабілізації, економічного зростання і наступного еволюційного розвитку країни.

Аграрна криза, малоземелля селян, спричинене перенаселенням, їх злидненість визначили новий поворот у земельній політиці самодержавства. Уряд розпочав масштабне руйнування общинного землеволодіння шляхом впровадження індивідуальної власності на надільних селянських землях. Столипінська аграрна реформа передбачала створення нової землевпорядної системи, що базувалась на хуторах і відрубках за типом капіталістичного фермерського господарства.

Як одне із найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст. столипінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем аграрних перетворень початку століття звертались як вітчизняні [1], так і російські [2], а також зарубіжні дослідники [3]. Однак столипінська земельна реформа хоч і не є білою плямою в історії, все ж продовжує залишатися недостатньо вивченою. Особливо обділеною увагою дослідників виявилась реалізація столипінських аграрних перетворень у поліському регіоні і, зокрема, на Чернігівщині. Тому метою даної статті є висвітлення процесу і показ результатів одноосібного землевпорядкування в Чернігівській губернії на надільних землях, а також визначення причин нерівномірності його проведення в різних повітах.

Надільні землі, тобто ті, якими державні й поміщицькі селяни були наділені після реформи 1861 р., у Чернігівській губернії становили 2329209 дес. (367369 домогосподарств). Селянські громади володіли надільною землею або на основі общинного права, або подвірню. В общинному землеволодінні на Чернігівщині перебувало 1247432 дес. (53,1% всіх надільних земель, 28,5% від загальної площі земель). Об-

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

щиною було охоплено 189350 дворів, решта домогосподарств володіла надільною землею подвірною. Найбільші площі общинне землеволодіння займало в північних повітах губернії – Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Стародубському, а найменші – в Ніжинському і Козелецькому. У Борзнянському і Конотопському повітах общинне землеволодіння було взагалі відсутнє [4, с. 10, 30–40].

Прихильники аграрних реформ початку ХХ ст. вважали, що кризовий стан справ у сільському господарстві був спричинений існуванням общинного землеволодіння, яке стримувало ініціативу селян і заважало впровадженню прогресивних технологій обробітку землі. Тому першочерговим завданням своєї реформи Столипін зробив руйнування общини. Мова йшла про те, щоб скасувати традиційний устрій села, зміцнити індивідуальну власність і подолати черезсмужжя. Передбачалося, що перший етап реформування – черезсмужне закріплення у приватній власності наділів окремими господарями – порушить єдність селянського общинного світу. Таких наділів у домогосподарстві могло бути навіть кілька десятків. Селянин, який приватизовував землю, ставав подвірником. Після цього передбачалося розпочати проведення другого етапу – розверстання (розмежування) землі, тобто зведення численних ділянок до купи («в одному місці») і розподілу надільної землі цілого сільського товариства на відруби й хутори [5, с. 64].

Результати першого етапу – закріплення общинних земель у приватній власності – в Чернігівській губернії не надто вражали. За 1907–1916 рр. землю приватизували 16414 дворів (8,68% селян-общинників), а з общинної в індивідуальну власність перейшло 89667 дес. землі (7,77%). Дещо активніше процес приватизації проходив у північних повітах губернії, де переважало общинне землеволодіння, і зовсім мляво у південних, де селяни володіли землею подвірною. Головними причинами такого незадовільного стану з приватизацією землі було малоземелля чернігівських селян, значна частка подвірного землеволодіння і безпередільних общин в регіоні, порівняно невеликі масштаби черезсмужжя [6, с. 575–577; 7, с. 1].

Для покращення умов розвитку сільського господарства велике значення мало не лише втягнення землі в товарний обіг шляхом закріплення її в приватній власності, а й усунення тих недоліків землевпорядкування, які виникли в попередній період і були пов'язані з общиною. Тому паралельно з руйнуванням общини шляхом приватизації відбувався процес проведення землевпорядних робіт для усунення черезсмужжя і створення ділянкових господарств, тобто хуторів і відрубів. Останнім разом з приватизацією уряд надавав винятково важливого значення і ставив їхнє утворення головною метою аграрної реформи.

Проведення і керівництво ходом землевпорядних робіт було покладено на землевпорядні комісії, які були створені впродовж 1906–1907 рр. в усіх повітах Чернігівської губернії [8, арк. 26 зв.]. Всі землевпорядні роботи, згідно з наказом землевпорядним комісіям від 19 вересня 1906 р., поділялись на одноосібні і групові. У рамках одноосібного землевпорядкування здійснювались такі види робіт: 1) повне розверстання на хутори і відруби общинних земель; 2) виділення «в одне місце» ділянок із общинних земель (в ситуаціях, коли одні селяни хотіли володіти компактною ділянкою одноосібно, а інші – зберегти землю общинною) [9, с. 20]. Всі інші роботи відносились до колективного (групового) землевпорядкування. Групове землевпорядкування було спрямоване на поліпшення порядку землекористування селян і ліквідацію його юридичної невизначеності [10, с. 63–64]. Здійснення групових землевпорядних робіт облаштовувались цілі групи володінь без їхнього розподілу на одноосібні господарства. Групове землевпорядкування дрібнило общину і було підготовчим етапом до одноосібного землевпорядкування [11, с. 23–24].

Першочергового значення (особливо на початковому етапі реформи) уряд надавав одноосібному землевпорядкуванню. З самого початку діяльності землевпорядних комісій на Чернігівщині землеустрійні роботи посувались повільно, що дало підстави Комітету із землевпорядних справ визнати роботу більшості землевпорядних комісій Чернігівської губернії за 1906–1908 рр. незадовільною. Як на один з недоліків

указувалося, що комісії не домоглися навіть подання заяв від селян про виходи на хутори і відруби. Ось кілька витягів із атестації, що була дана царськими чиновниками губернським повітовим комісіям: «Чернігівська комісія утворена 25 вересня 1906 р. Діяльність комісії абсолютно незадовільна. За 2 роки і 3 місяці існування комісія не тільки не провела ніяких робіт по поліпшенню внутрішадільного землекористування, а навіть не домоглась надходження відповідних клопотань з боку населення. Борзенська – створена 27 червня 1907 р. У справі поліпшення внутрішадільного землекористування насамперед належить указати на вкрай незначну кількість заяв, що надійшли... Глухівська комісія – відкрита 6 жовтня 1906 р. Діяльність комісії – абсолютно незадовільна...» [12, с. 39–40]. Помічник чернігівського губернського землеміра Тирєєв у «Відомості про хід межових робіт у губернії» за 1907 р. зазначав, що за увесь рік землемірами для земельпорядних комісій було складено всього 2 плани розверстання земель, які включали 5 ділянок загальною площею близько 67 дес., і 4 плани по 15 ділянках, які засвідчували належність 5012 дес. землі Дворянському і Селянському банкам [13, арк. 92–93]. 3 серпня 1907 р. чернігівський губернатор повідомляв повітовим з'їздам і земським начальникам про те, що винні в «...повільності і відсутності старанності при виконанні обов'язків, покладених Указом 9 листопада 1906 р., будуть неухильно притягуватись до законної відповідальності» [14, арк. 39].

16 серпня 1908 р. у своєму циркулярі повітовим з'їздам, земельпорядним комісіям і земським начальникам чернігівський губернатор М. Родіонов висловив занепокоєння тим, що в доповідях земських начальників про вихід селян із общини «звертає на себе увагу повна відсутність випадків відведення в одне ціле закріплених в особисту власність ділянок общинної землі» і нагадав, що кінцевою метою указу 9 листопада є саме зведення черезсмужних ділянок надільної землі до купи, а також вимагав у чиновників пояснення причин недосагнення цієї мети [15, арк. 103].

Як один з основних чинників повільного розвитку земельпорядкування члени земельпорядних комісій називали наявність малоземелля. У доповіді чернігівського губернатора від 2 січня 1909 р. констатувалося, що розверстанню на відруби перешкоджали різні причини, головною з яких була велика кількість малоземельних селян, які дуже цінували право випасу худоби на спільному вигоні [12, с. 40]. Ще однією важливою причиною повільного ходу земельпорядних робіт була нестача землемірів, іноді їх некомпетентність, недосконала землемірна техніка, відсутність нормальних доріг, а то і просто пасивність землемірів, які, перебуваючи у відрядженнях на державному забезпеченні, не надто поспішали проводити обміри значних площ та ще й із складним рельєфом і ландшафтами (землемір за добу перебування у відрядженні одержував 2 руб. 50 коп., а його помічник – 1 руб. [16, арк. 92 зв.]).

Процес розверстання землі на хутори і відруби в одному населеному пункті міг тривати роками. Яскравим прикладом такої тяганини може слугувати процес ліквідації 230 дес. землі Селянського банку в с. Печенюги Новгород-Сіверського повіту. Процес було розпочато землеміром Кущенком навесні 1908 р., однак уже через рік губернська земельпорядна комісія змушена була передати справу іншим землемірам Новгород-Сіверської земельпорядної комісії, які розпочали справу спочатку, оскільки Кущенко за рік практично нічого не зробив [17, арк. 41, 44–45].

Якщо процес приватизації землі в губернії у 1907–1908 рр. проходив повільно і закріпила землю в приватній власності нечисленна група домогосподарств, то охочих до виходу на хутори і відруби було ще менше. За даними Ф. Лося, за 1906–1908 рр. по Чернігівській губернії надійшло лише 1539 заяв про перехід на відруби і хутори і було утворено 215 хутірських і відрубних господарств [12, с. 40]. У переважній більшості новостворені ділянкові господарства були відрубними, хуторів у тому розумінні, який передбачався урядом, було мало. Та і новоутворені хутірські господарства були різного типу. Так, у доповіді Чернігівської губернської земської управи губернським земським зборам 8 січня 1909 р. згадується створений у 1907–1908 рр. великий хутір Олександрівка біля с. Вороньки Козелецького повіту, який налічував 60 дворів, що оселились на відрубних ділянках, куплених з допомогою Селянського поземельного

банку [18, арк. 9]. Натомість Чернігівське земство восени 1908 р., обстежуючи 105 хуторів у 9 повітах губернії (в інших не було повітових агрономів), змушене було визнати, що поряд з великими хутірськими господарствами, які велися з допомогою найманої праці, були господарства площею 1–3 дес., в яких засоби для життя діставались не від власної землі, а від побічних заробітків, зокрема в місцевих куркулів. Господарства таких хуторян нічим не відрізнялись від бідняцьких: у них залишалася трипільна система землеробства, застосовувалось у незначних обсягах лише органічне удобрювання, спостерігався низький рівень розвитку тваринництва [19, с. 82–84].

Виділенню селян на хутори і відруби, в першу чергу, заважав психологічний чинник, який полягав у небажанні більшості селян займатись цією клопіткою справою, від якої вони не бачили користі. Неодмінний член Остерської землевпорядної комісії А. Самойлович у доповіді на земських зборах 2 жовтня 1909 р. зазначав: «Населення цієї частини повіту (лівої від Десни. – **Прим. автора**) складають головним чином колишні селяни державні общинники, для яких вихід із общини має значення лише у відношенні сінокосів і які зовсім байдужі до зведення в одне місце ріллі і переходу до відрубного і хутірського господарства» [20, арк. 10 зв.].

Восени 1908 р. Міністерство внутрішніх справ наказало скликати з'їзд неодмінних членів губернських присутствій, який був присвячений виконанню указу 9 листопада 1906 р. і на якому представники губерній повинні були «надати з'їзду ті питання і непорозуміння, які були викликані впровадженням в життя указу» [21, с. 2]. Для узгодження діяльності місцевих органів влади при проведенні землевпорядних робіт урядом було розроблено «Тимчасові правила виділів надільних земель в одне місце» від 15 жовтня 1908 р., підписані особисто П. Столипіним [22, арк. 57–58]. На початку 1909 р. чернігівський губернатор знову закликав земських начальників до вжиття рішучих заходів по виконанню указу на їх ділянках і до уникнення відомчих непорозумінь, які гальмували проведення реформи [14, арк. 1, 17].

Починаючи з 1909 р. масштаби польових робіт по розверстанню общинних земель на хутори і відруби починають поступово зростати, активізується робота землевпорядних комісій, землемірів і їх помічників, зростає кількість охочих до виходу із общини. Акцент при землевпорядкуванні робився на створенні показових хутірських господарств, які б слугували прикладом для інших і підштовхували до виділів на хутори і відруби. На 1909 р. у Чернігівській губернії було заплановано першочергово виділити «в одне місце» 13,5 дес. землі в с. Рогів Новозибківського повіту, 22,5 дес. в дачі м. Нового Глибова Остерського повіту і створити 23 хутірських і відрубних володінь у Мглинському повіті, які б «могли слугувати гарним прикладом і підштовхнути внутрінадільне розверстання» [23, арк. 12 зв.]. Поїздка неодмінного члена губернського присутствія І. Карпінського в повіті губернії для роз'яснення селянам і посадовим особам важливості аграрної реформи показала, що частина селян схвально ставилась до створення хутірських господарств. Зокрема, в с. Горбове Чернігівського повіту бажали виходу 20 домогосподарів, у Петрушині Городнянського повіту – 17 домогосподарів, у Ворміно Мглинського повіту – 20–30 чоловік із 180 мешканців [24, арк. 21].

Проте, незважаючи на зрушення, ходом аграрної реформи на Чернігівщині в 1909 р. урядові чиновники все одно залишились незадоволені. У «Звіті про хід землевпорядних робіт в європейських губерніях Росії» зазначалось, що «загальний план робіт 1909 р. показує, що у всіх губерніях, за винятком Чернігівської, Подільської і Курської, селянське населення за минулі два роки ознайомилось з характером і значенням того сприяння, яке може бути йому надане землевпорядними комісіями, і звернулось до них з клопотанням» [25, с. 168]. Як і процес приватизації, особливо повільно і в незначних масштабах землевпорядні роботи проходили у південних районах Чернігівщини, де переважало подвірне землеволодіння за невеликих земельних ділянок. Земський начальник 5-ої дільниці Ніжинського повіту 4 вересня 1909 р. у доповіді губернському присутствію про хід землевпорядкування зазначав, що «сільських товариств, які перейшли до хутірського і відрубного володіння, на моїй

дільниці нема». Цей же чиновник у своєму звіті губернатору 28 листопада 1909 р. повідомляв, що «на моїй дільниці Закон 9 листопада 1906 р. при всьому бажанні залишається невикористаним, оскільки селяни не прагнуть ні до збільшення земельної площі, ні до відчуження своїх наділів» [24, арк. 129, 149].

Станом на 1 березня 1910 р., на відруби («в одне місце») із черезсмужного надільного володіння в губернії було відведено земель 161 домогосподарю з площею 1538 дес. [26, с. 2]. В Остерському повіті, за повідомленням неодмінного члена повітової землевпорядної комісії А. Самойловича, вже на кінець 1909 р. існувало близько 200 господарств «відрубного типу». Переважно це були хутори на банківських землях або куплені за сприяння Селянського банку. На надільних землях у повіті виникло 7 хуторів, а на казенних – 6 одноосібних господарств [20, арк. 11]. На агрономічній нараді 4 липня 1910 р. в м. Конотопі відзначалось, що на даний час у Конотопському повіті вже існували 311 хуторів. Серед інших повітів півдня і центру губернії відзначались: Козелецький – 901, Сосницький – 547, Глухівський – 94, Ніжинський – 200 хуторів [27, арк. 9–10]. Городнянська повітова земська управа у доповіді земським зборам про надання агрономічної допомоги одноосібним господарствам у 1910 р. згадувала вже декілька сотень хутірських і відрубних господарств, які виникли за останні 2–3 роки, тобто від початку аграрної реформи. Наголошувалось, що «багато з цих господарств знаходяться в зародковому стані, оскільки брак засобів не дозволяє їхнім власникам як слід облаштуватись і обзавестись гарним живим чи мертвим інвентарем» [28, с. 235–236].

Як уже зазначалось, найповільніше і в незначних обсягах землевпорядні роботи на надільних землях проводились у південних повітах Чернігівщини – Борзнянському, Конотопському, Кролевецькому, Ніжинському. У Борзнянському і Конотопському повітах усі селяни були подвірниками, тому реформа там відбувалась виключно в напрямку виділення на хутори і відруби на казенні землі і землі Селянського банку. Темпи розвитку одноосібного володіння в Борзнянському повіті залишались найнижчими в Чернігівській губернії впродовж усіх років столипінської аграрної реформи [29, с. 8].

На другому місці за повільністю темпів столипінського землевпорядкування були Ніжинський і Кролевецький повіти. У Ніжинському повіті з 6 запланованих до розверстання в 1910 р. ділянок лише по одній – ділянці товариства селян і козаків с. Стодоли (387 дес.) – було складено план розверстання лугової землі. На інших ділянках з різних причин роботи навіть не починались. Неодмінний член ніжинської землевпорядної комісії П. Астряб, доповідаючи в губернську комісію про хід реформи в повіті, зазначав, що «мало ще розуміючи всі вигоди відрубного і хутірського володіння, селяни Ніжинського повіту не відгукнулись у 1910 р. на заклик землевпорядної комісії покращити своє польове господарство шляхом відводу в одне місце розкиданих черезсмужно шматків надільної землі. Ті ж із небагатьох селян м. Лосинівка (13 домогосподарств), які бажали відведення, керувались не бажанням покращити землекористування, а тільки хотіли дорожче продати свою землю, тому клопотання їх, як невідповідні меті землевпорядної комісії, були відхилені» [30, арк. 65–65 зв.].

Кролевецький повітовий агроном Г. Мікрін у 1911 р. повідомляв у губернську комісію: «Незважаючи на всі переваги і вигоди цього способу землеволодіння в порівнянні з черезсмужним, наші селяни в масі своїй не усвідомили ще ідеї хутірського розселення і вперто тримаються старих підвалин. Очікувати іншого відношення до нововведень з боку селян навряд чи доводилось: реформи звалились знезацька і захопили населення зовсім не готовим до їх сприйняття» [31, с. 77].

Недостатньо швидкі (на думку влади) темпи землевпорядкування змусили уряд внести зміни в аграрне законодавство. Новим законом від 14 червня 1910 р. було спрощено процедуру розпаду селянської общини на відрубні і хутірські володіння. Столипінський указ від 9 листопада 1906 р. виходив із необхідності прийняття подібних рішень на сільському сході більшістю в дві третини від загальної кількості селян, які мали право голосу. Такий порядок було збережено новим законом лише

для общин, в яких ще залишалися селяни, що не закріпили земельні ділянки у приватну власність [32, с. 750]. У випадку, якщо всі селяни автоматично за новим законом переходили на статус приватних власників, то для виділення на хутір чи відруб було достатньо на сході одержати просту більшість голосів. Якщо дозвіл не давався впродовж 30 днів, виділ здійснювався розпорядженням земського начальника. У відповідності з новим положенням про землеустрій від 29 травня 1911 р. для проведення землепорядних робіт уже не вимагалось попереднього закріплення землі за домогосподарями [33, с. 87].

Як і указ 9 листопада 1906 р., так і положення 29 травня 1911 р. поділяло землепорядні роботи на одноосібні і групові. Одноосібні роботи можна було називати «остаточною» формою фермерського землепорядкування. Закон 29 травня 1911 р. у порівнянні з указом 9 листопада 1906 р. не тільки значно збільшив кількість видів землепорядкування, а й розширив повноваження землепорядних комісій [11, с. 23–24].

На початковому етапі реформи на хутори і відруби селяни Чернігівщини виходили шляхом виділів або купівлі банківських земель. Розверстання цілих селищ, чого прагнули землепорядні чиновники, до 1911 р. майже не було. Красномовний факт: у 1910 р. в Чернігівській губернії таких розверстаних селищ було всього 9 на всю губернію, в них налічувалось 1058 домогосподарств (на Полтавщині – 78 із 9762 домогосподарствами, на Харківщині – 73 із 17 288 домогосподарствами) [34, к. 1–2].

Загалом же на Чернігівщині, за даними О. Погребинського, на всіх землях до 1911 р. було створено 4828 хутірських і відрубних господарств [35, с. 22]. За кількістю створених до 1911 р. в Україні хуторів і відрубів Чернігівська губернія займала останню позицію. Процес створення індивідуальних господарств на Чернігівщині у 1907–1911 рр. проходив дуже повільно і, за твердженням авторів «Історії українського селянства», був «ледве помітним». Причин такого стану справ із одноосібним землепорядкуванням було декілька. До них можна віднести неврожайні 1907–1908 рр. і, як наслідок, значні масштаби переселення в цей період, що суттєво загальмувало аграрну реформу в регіоні. Негативно на процес створення хуторів і відрубів у перші роки реформи вплинули і психологічні чинники, зокрема сподівання селян на дармові «прирізки» землі і їх повільність у прийнятті радикальних рішень. Дещо успішніше велися землепорядні роботи в північних повітах губернії, де були сприятливіші умови для ведення індивідуальних господарств і з'явилися хутори, що мали земельну площу 5–7 дес., але навіть ці господарства через кілька років опинились через недороди в тяжкому становищі, особливо в Городнянському, Мглинському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявились лише ті нечисленні господарства, які мали від 30 до 40 дес. землі [36, с. 393, 397]. Кореспондент «Черниговской земской недели» у 1916 р. повідомляв із Мглинського повіту, що селяни незадоволені новим землепорядкуванням, а в самих відрубників «господарство йде незавидно. Земля дуже виснажена, врожаї малі, не йде на лад справа і з випасом худоби» [37, с. 9].

У 1911–1913 рр. процес створення хуторів і відрубів у повітах губернії поступово набрав обертів, а в деяких регіонах пішов на спад. Зокрема, неодмінний член Ніжинської землепорядної комісії звітував про кількість створених у повіті до 1913 р. одноосібних хуторів і їх власників, вказуючи, що біля м. Носівка вже існують 110 хуторів, біля с. Монастирище – 60 хуторів, біля с. Володькова Дівиця – 20 хуторів, біля с. Макіївка – 15 хуторів на банківських, козацьких і куплених землях. При цьому чиновник у доповіді зазначав, що в поточному 1912 р. ніякі землепорядні роботи в повіті, згідно з планом, не проводились, грошова допомога селянам комісією не надавалась [38, арк. 4, 9].

Подібний стан справ не задовольняв губернських чиновників, і 24 січня 1913 р. чернігівський віце-губернатор Т. Рафальський докоряв земським начальникам, що вони «підходять до виконання даних їм землепорядними комісіями доручень не з належною поспішністю» і наказував їм «виконувати всі доручення землепорядних комісій по підготовці і складанню проектів негайно після їх одержання і не допускати

в цій справі ніякого уповільнення» [16, арк. 1]. З тієї ж Ніжинської землевпорядної комісії 22 травня 1913 р. доповідали в губернську комісію, що в «в план робіт поточного року внесено вже 6 справ по розверстанню на хутори і відруби 877 дес. для 174 господарів, а клопотань про те ж надійшло в Комісію від 2659 осіб із 71 села з площею 20182 дес. землі» [39, арк. 22]. Тільки за друге півріччя 1913 р. чернігівський губернський землемір 12 разів виїжджав у відрядження по губернії для ревізії робіт землемірів повітових землевпорядних комісій. Останнє відрядження в Козелецький повіт тривало майже місяць і завершилось 19 грудня 1913 року, що свідчило про ту увагу, яку губернська влада надавала ходу реформи в цей період [40, арк. 1–23]. Виявлені губернським землеміром недоліки усувались у найкоротший термін. Так, за результатами ревізії землевпорядних робіт в Остерському повіті було виявлено «не виправдану ніякими обставинами» повільність виконання землевпорядних робіт повітовим землеміром Орешком. Виходячи з цього, вже в 1914 р. Орешка було відряджено в Ніжинський повіт для «виконання менш відповідальних справ», а на його місце в Остерський повіт призначено старшого землеміра Железовського [41, арк. 77].

Незважаючи на те, що темпи аграрної реформи на Чернігівщині значно прискорились, землевпорядні роботи в губернії проходили нерівномірно, значно відрізняючись у різних повітах. Зокрема, на нараді губернської землевпорядної комісії восени 1913 р. було запропоновано в план землевпорядних робіт на 1914 р. включити ліквідацію черезсмужної ділянки в Остерському повіті у с. Гоголів площею 8516 дес., яка стосувалась 2513 власників [42, с. 2]. А ось витяг із повідомлення губернського агронома В.О.Л'Етьєнна в 1913 р. щодо землевпорядних робіт на одній із ділянок Кролевецького повіту, до якої входили дві волості – Покошицька і Понорницька: «За сім років дії Землевпорядного закону тут виділилось 5 чоловік і передбачається в цьому році ще 3 чоловіки – це із 5300 дворів, тобто 0,15%». В цій місцевості населення мало в середньому по 6 дес. землі, хуторяни ж володіли ділянками від 6 до 18 дес. «Всі хуторяни, таким чином, належать до більш заможних і порівняно багатоземельних, однак, надії на те, що вони заведуть процвітаюче хутірське господарство, невеликі», – зазначав агроном. Причинами таких песимістичних прогнозів були, на думку агронома, хижацьке знищення лісів і, як наслідок, зникнення річок і струмків, збільшення ярів і зникнення пасовищ. «Багато місцевостей мають такий вигляд, ніби тут був жажливий землетрус», – констатував губернський спеціаліст [43, с. 626]. Волосне правління с. Володькова Дівиця 5 березня 1913 р. доповідало у Ніжинську повітову землевпорядну комісію, що по товариству козаків селища бажають виділитись на відруб 64 козаки, не бажають – 197, по товариству селян цього ж села – 12 бажають і 282 не бажають виділяти; у с. Шатура хотіли відокремитись лише 2 селян, не хотіли – 296; у с. Данине охочих було 5, а тих, хто не хотів, було 130 домогосподарів. Сільські старости с. Сального Ніжинського повіту на вимогу подати списки охочих і неохочих виділяти на відруби повідомляли земському начальнику, що «селяни с. Сального не хочуть підписуватись ні в списку, де охочі до виділення, ні там, де неохочі, кажучи, що ми будемо жити як і раніше» [44, арк. 149–152 зв., 188].

Найбільшу кількість робіт по одноосібному землевпорядкуванню в Чернігівській губернії було виконано в 1913 р. На цей рік Чернігівською губернською землевпорядною комісією було заплановано здійснити підготовку і виконання всіх землевпорядних робіт на площі 187791 дес., які стосувались 32385 селянських дворів. З них на долю одноосібного землевпорядкування припадало 62392 дес., а на групове – 19640 дес., загалом 82032 дес. для 14622 селянських домогосподарств. Найактивніше землевпорядні роботи в 1913 р. велися в Городнянському і Остерському повітах, які були в губернії одні з найбільших за площею. За підсумками 1913 р., по губернії в натурі було завершено всіх землевпорядних робіт (включаючи роботи по обстеженню, меліорації і забезпеченню водою) на площі 168069 дес. для 28829 дворів, а 19722 дес. для 3556 дворів було перенесено в план 1914 р. Найбільше невиконаних робіт було в Мглинському (11450 дес.), Стародубському (5594 дес.), Остерському (2632 дес.) повітах. Невиконання плану губернська комісія пояснила значними площами земель

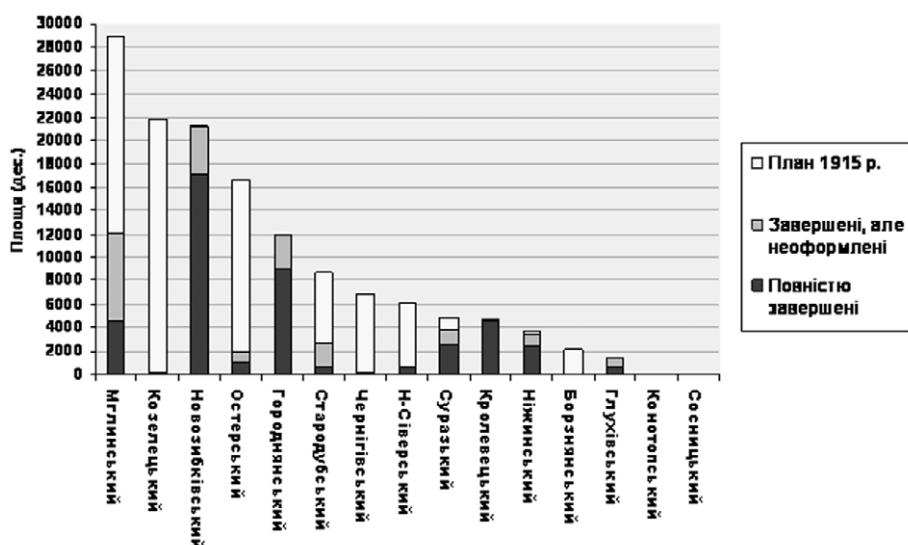

Рис. 1. Розверстання надільних земель на ділянки одноосібного володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр.

і переоцінкою власних сил при плануванні. Близько 60% виконаних робіт по одноосібному господарюванню припало на роботи по розверстанню земель. Далі йшли роботи по виділенню на хутори і відруби окремих господарів. Переселення на хутори було в 1913 р. найбільш популярним у Новозибківському і Суразькому повітах [41, арк. 38–38 зв.].

Ділянкові господарства в роки століпінської аграрної реформи створювались на землях сільських громад, на землях Селянського банку і на казенних землях. На землях сільських громад хутори і відруби утворювались шляхом розверстань общинних земель на одноосібні ділянки або шляхом виділів із надільних земель. Шляхом розверстання цілих селищ в Чернігівській губернії за роки реформи було створено 54,7% ділянкових господарств від усієї площі хуторів і відрубів. Підсумкові результати розверстання надільних земель на ділянки одноосібного володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. показано на рис. 1 [45, арк. 68].

Як видно з рис. 1, найбільше в губернії за роки реформи було розверстано земель в Новозибківському повіті (21 тис. дес.). За ним слідував Мглинський, який, проте, за площею виконаних розмежувань значно поступався сусідам (12,1 тис. дес.). Третім за площею розверстаних земель був Городнянський повіт (12 тис. дес.), масштаби робіт в якому в 1914 р. були найбільшими. Всі інші повіти за площею виконаних землепорядних робіт цього виду залишились далеко позаду від названих (найближчий – Кролевецький – 4,5 тис. дес.). У Конотопському, Борзнянському, Сосницькому повітах розверстань земель громад на окремі ділянки не було.

Шляхом виділів окремих домогосподарів із надільних земель у Чернігівській губернії під ділянкові господарства відійшло близько 13,7% від загальної площі хуторів і відрубів [6, с. 586–590; 589–590]. Виділи земельних ділянок із надільних земель в одноосібне володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр. показані на рис. 2 [45, арк. 68].

Як бачимо на рис. 2, за результатами виділів в 1915 р. до трійки повітів-лідерів губернії входили Суразький (6,2 тис. дес.), Мглинський (3,6 тис. дес.), Городнянський (3,6 тис. дес.) повіти. У Борзнянському і Конотопському повітах виділи не проводились через відсутність общинного землеволодіння

Результатом одноосібного землепорядкування стало створення в Чернігівській губернії на надільних землях нових хуторів і відрубів. Найбільше одноосібних господарств на надільних землях було створено в Новозибківському (9,62% від всіх общинних дворів), Мглинському (7,27%), Городнянському (7,84%), Суразькому

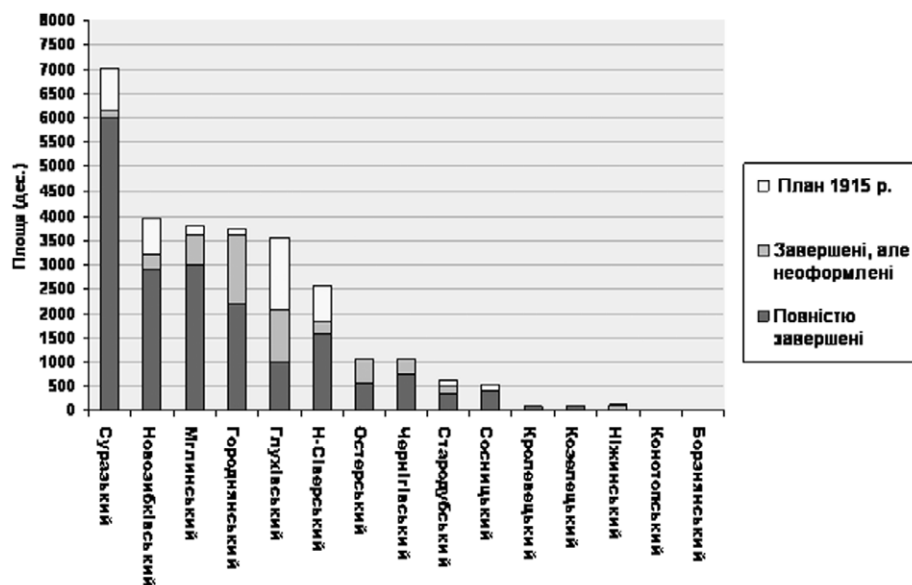

Рис. 2. Виділи земельних ділянок із надільних земель в одноосібне володіння в Чернігівській губернії в 1907–1915 рр.

(3,03%) повітах. У Конотопському і Борзнянському повітах всі новостворені хутори були на казенних і банківських землях [4, с. 10, 30–40; 7, с. 10–11; 45, арк. 68; 46, с. 9]. Якщо судити про ефективність одноосібного землевпорядкування на Чернігівщині за кількістю створених хуторів і відрубів на надільних землях, то більш-менш успішно в цьому напрямку реалізація столипінської аграрної реформи проходила в північних повітах губернії і проходила мляво, а то і практично не відбувалась у центральних і південних повітах.

За даними «Статистичного збірника за 1915 р.», на надільних землях у 1907–1914 рр. в Чернігівській губернії було створено 9,9 тис. одноосібних господарств на площі 87,8 тис. дес. [7, с. 10–11]. Аналіз повітових даних губернської землевпорядної комісії щодо площі новостворених хуторів і відрубів на надільних землях дає нам таку картину: станом на 1 січня 1915 р., в губернії були повністю завершені і документально оформлені землевпорядні роботи по відведенню селянським домогосподарствам одноосібних ділянок (шляхом розверстання чи виділів) на площі 61,1 тис. дес., а обміряними і відмежованими, але ще з різних причин документально не оформленими залишалися одноосібні ділянки на площі близько 25,7 тис. дес. [45, арк. 68]. Як бачимо, одержані нами результати на основі даних губернської статистики і дані центрального статистичного комітету практично збігаються.

Поглянемо тепер, яке ж місце за кількістю створених одноосібних господарств у роки столипінської аграрної реформи посідала Чернігівщина серед інших українських губерній. Загальна площа хуторів і відрубів, створених в українських губерніях у 1907–1916 рр., показана в табл. 1 [6, с. 586–587].

Таблиця 1

Загальна площа хуторів і відрубів в українських губерніях на 01.01.1916 р.

Губернії	Кількість власників хуторів і відрубів	На землях сільських громад (дес.)	На землях Селянського банку (дес.)	На землях казни		Загальна площа хуторів і відрубів (дес.)
				Кількість угод	Площа (дес.)	
Херсонська	70 654	529 949	77 172	2 800	34 438	641 559
Таврійська	42 578	487 501	68 694	2 862	58 100	614 295

Катерино-славська	90 488	825 314	33 066	1 525	15 668	874 048
Київська	35 373	163 602	67 487	158	382	231 471
Подільська	11 254	34 830	59 965	106	470	95 265
Волинська	37 419	272 033	21 139	95	484	293 656
Харківська	87 808	534 345	90 172	154	1907	626 424
Чернігівська	14 587	94 178	42 668	91	931	137 777
Полтавська	50 122	229 669	73 209	51	465	303 343
По Україні	440 283	3 171 421	533 572	7 842	112 845	3 817 838

Дані табл. 1 свідчать, що за кількістю і площею створених одноосібних господарств на надільних, банківських і казенних землях Чернігівська губернія разом з Подільською займали останні позиції серед українських губерній. Низькі результати за одноосібним землевпорядкуванням вищеназвані дві губернії мали як у абсолютному, так і у відносному значенні. Частка всіх одноосібних господарств від загальної кількості дворів на надільних землях у Чернігівській губернії становила 4%, а в Подільській – 2,4% (для порівняння: в Катеринославській губернії – 33,4%, Таврійській – 32,0%, Харківській – 24,1%, Полтавській – 11,2%). За площею хуторів і відрубів на надільних землях Чернігівська і Подільська губернії теж були на останніх позиціях (відповідно 4% і 2% від площі надільних земель) [6, с. 586–587]. Проте, слід відзначити, що якщо за кількістю і площею новостворених хуторів і відрубів на надільних землях Чернігівщина і Поділля були далеко позаду від інших українських губерній, то за цим показником на банківських і казенних землях ці дві губернії-аутсайдери займали проміжні позиції.

Як бачимо, в Чернігівській губернії селяни з різних причин не лише не надто поспішали виходити з общини, а й не особливо прагнули утворювати одноосібні господарства. Причини низьких темпів землевпорядкування в губернії були аналогічними тим, які уповільнювали приватизацію. Це, в першу чергу, наявність значної частки приватного землеволодіння і невеликі масштаби черезсмузжя завдяки розмежуванню другої половини XIX ст. [47, с. 53; 48, с. 103]. До цих чинників можна додати мало-земелля чернігівських селян (особливо в південних повітах), оскільки зрозуміло, що створити повноцінний життєздатний хутір на площі 1–3 дес. було неможливо [49, арк. 5]. Теоретик столипінської аграрної реформи А. Кофод вважав, що життєздатна хутірська ділянка повинна бути площею не менше 8 дес. для нечорноземних районів і не менше 7–8 дес. для чорноземних [50, с. 91]. На підтвердження даних висновків наведемо витяг із документа, датованого 1917 р., під назвою «Краткий обзор землеустройства в Нежинском уезде», де зазначалось: «Роботи в Ніжинському повіті до війни велись лише по розверстанню і виділу земель громад на окремі володіння, за винятком кількох справ, коли було здійснено розверстання на надільних землях на відрубні ділянки. Такий стан справ пояснюється тим, що, по-перше, майже всі села повіту користуються землею подвірною, по-друге, значною кількістю загальнозміснених дач і, по-третє, у всіх селах є багато селян з 1–3 дес. землі, які, як відомо, не завжди бажать землевпорядкування» [49, арк. 5].

Підсумовуючи хід одноосібного землевпорядкування в Чернігівській губернії впродовж столипінської аграрної реформи, можна помітити цілком очевидну нерівномірність його проведення в різних повітах губернії. В низці чинників, які були визначальними в переважанні того чи іншого виду і темпів землевпорядкування в окремих повітах, можна виділити по-перше, комплекс проблем, пов'язаних з юридичними аспектами землеволодіння (одноплановість, наявність позанадільного черезсмузжя, сервітутів). До цього можна додати і певні неузгодження в законодавстві, зокрема те, що Чернігівська і Полтавська губернії були на особливому земельному режимі внаслідок положення про розмежування від 27 жовтня 1859 р. Згідно з цим документом селянам було заборонено будувати житла поза межами селищ, а власники

ділянок землі менших за 50 дес. змушені були дотримуватися загальної сівозміни. Ця норма діяла до 1911 р., і при цьому влада закликала селян до виділів [51, с. 129; 52, с. 465; 53, с. 30]. По-друге, важливу роль відігравали ґрунтові умови кожної певної місцевості – чим вони були однорідніші, тим простішим було землевпорядкування. Третій чинник – розмір селянських наділів і спричинене ним переселення. Чим більші були наділи в селян, тим охочіше вони переходили до одноосібного землевпорядкування. Четвертий чинник – наявність водопостачання відокремлених ділянок, яке в деяких місцевостях було справжньою проблемою. П'ятим чинником, який відіграв важливу роль у нерівномірності землевпорядкування в губернії, можна назвати наявність неземлеробських заробітків селян і рівень забезпечення технікою селянських господарств у різних місцевостях.

Важливим суб'єктивним фактором аграрної реформи, який багато чого визначав у темпах проведення землевпорядкування, був, за словами А.Кофода, «ступінь розумового розвитку населення», тобто рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [10, с. 70]. За твердженням дослідника аграрних проблем О. Вітюгова, «дуже слабке хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького рівня меліорації у північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної і фінансової допомоги з боку держави, зрештою, навіть психологією українця, який не любить поспішати» [36, с. 397]. Іншим суб'єктивним чинником аграрних перетворень була діяльність членів землевпорядних комісій і землевпорядників, що підтверджується значною різницею між кількістю поданих і задоволених селянських заяв про зміни умов землеволодіння [10, с. 60–62].

Перша світова війна відсунула господарські проблеми на задній план. Спочатку, 22 серпня 1914 р. головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством О. Кривошеїн наказав губернаторам вести землевпорядні роботи лише там, де вони вже були розпочаті і де у відносинах общинників з відрубниками не було непорозумінь. Наказ стосувався в першу чергу сімей солдатів [54, с. 32]. Своім іншим циркуляром від 29 квітня 1915 р. вже на той час міністр землеробства Кривошеїн розпорядився у випадках недосягнення згоди між відрубниками і товариствами призупиняти землевпорядні роботи і оформлення виділів. Циркуляр фактично зупинив процес землевпорядкування [55, арк. 57]. В 1916 р. землевпорядні роботи по розверстанню земель у більшості повітів губернії значно уповільнились, а в деяких фактично вже не велись [36, с. 405]. На 1917 р. на Чернігівщині землевпорядні роботи вже навіть не планувались [56, арк. 2]. Виконуючий обов'язки неодмінного члена в 1917 р. доповідав у Ніжинську землевпорядну комісію: «Нинішня війна дуже негативно вплинула на хід і розвиток заходів по землевпорядкуванню в повіті, так, наприклад, за 1915 і 1916 роки клопотань про землевпорядкування не надходило і роботи не виконувались, це пояснюється виключно військовим часом» [49, арк. 5 зв.].

21 березня 1917 р. останні за період столипінської аграрної реформи збори землемірів Чернігівщини обговорили хід землевпорядного процесу в губернії. На зборах було відзначено, що в нинішній час більшість чоловічого населення в армії, а жінки мобілізованих ставляться негативно до землевпорядкування і чекають нової земельної реформи. Враховуючи ці обставини, а також те, що «відсутність робочих рук робить працю землероба малопродуктивною», землеміри прийняли рішення про неможливість здійснення в поточному році землевпорядних робіт і повідомили про це губернську землевпорядну комісію [57, с. 3]. В травні 1917 р. Тимчасовим урядом було оголошено підготовку нової земельної реформи, яка повинна була здійснитись після скликання установчих зборів [58, с. 11]. Зрештою, у червні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову під назвою «Про призупинення дій деяких узаконень про селянське землеволодіння і землекористування, положення про землевпорядкування, а також про скасування землевпорядних комісій» [59, с. 535]. На столипінській аграрній реформі було поставлено крапку.

Таким чином, ми бачимо, що закріплення землі в індивідуальній власності селян і створення одноосібних господарств у рамках здійснення столипінської аграрної

реформи на Чернігівщині, порівняно з іншими українськими губерніями, не набуло значних масштабів. Низькі темпи приватизації землі в Чернігівській губернії негативно вплинули на загальні результати землевпорядкування і створення одноосібних ділянкових господарств в регіоні. Створення порівняно невеликої кількості хуторів і відрубів можна пояснити пасивністю чернігівських селян у процесі закріплення земельних ділянок у приватній власності, дефіцитом землевпорядників, малоземеллям більшості селян, яке не давало можливості створити повноцінний хутір, фінансовою неспроможністю більшості селян купити відруб у Селянського банку, браком коштів для перенесення садиби на хутір, слабким водопостачанням відокремлених господарств у окремих повітах, низьким рівнем меліорації, побоюваннями втратити пасовища, ізолюваністю хуторян від влади, школи, церкви, односельців.

1. Волковинський В.М. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності / В.М.Волковинський, Ю.А.Левенець // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 116–123; Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А.Столипін і його реформа) / В.Пилипенко, В.Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А.Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М.Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А.Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

2. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я.Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.; Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М.Анфимов. – М.: Изд. центра Ин-та российской истории РАН, 2002. – 300 с.; Герасименко Г. Аграрная реформа Столыпина: замыслы и результаты / Г.Герасименко // Народный депутат. – 1992. – № 12. – С. 112–118; Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А.Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М.Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.; Еремин А.М. Современные аграрные проблемы и реформа П.А. Столыпина / А.М.Еремин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 82–91; Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина / Л.Зайцева // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 86–94; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н.Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) / И.Д.Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52–72; Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М.Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М.Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.

3. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Дэвид Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3–19; Мацузато К. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция / Кимитака Мацузато // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 194–200; Пэллот Дж. Разрушила ли общину столыпинская реформа? / Джудит Пэллот // Отечественные записки. – 2004. – № 1. – С. 172–187.

4. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – С-Пб.: Типография М. Яковлева, 1906. – 60 с.

5. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н.Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 54–76.

6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского

хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М.Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.

7. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Пг: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1916. – 659 с.

8. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, 150 арк.

9. Россия. Комитет по землеустроительным делам. Краткий очерк за десятилетие: 1906–1916 / Комитет по землеустроительным делам. – Пг.: Тов-во Р.Годике и А.Вильборг, 1916. – 62, VII, [10] с.

10. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А.Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73.

11. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.

12. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф.Є.Лось, О.Г.Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.

13. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 1802, 97 арк.

14. Держархів Чернігівської області, ф. 195, оп. 1, спр. 8, 146 арк.

15. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 452, 183 арк.

16. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.

17. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 1848, 92 арк.

18. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 453, 11 арк.

19. Тархов К. О хуторских хозяйствах в Черниговской губернии / К.Тархов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 12. – С. 82–90.

20. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 183, 20 арк.

21. Хроника // Черниговское слово. – 1908. – № 588. – 20 ноября. – С. 2.

22. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1207, оп. 1, спр. 31, 71 арк.

23. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 138, 16 арк.

24. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1207, оп. 1, спр. 39, 152 арк.

25. Землеустроительные работы 1909 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 6. – С. 163–170.

26. Движение землеустроительных работ в Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 1027. – 12 июня. – С. 2.

27. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 226, 31 арк.

28. Журналы Городнянского Очередного Уездного Земского Собрания 46 сессии 1910 года. – Городня: Тип-я А.И.Обуховского, 1911. – 441 с.

29. Заседание Борзенского уездного экономического совета (29 апреля 1913 г.) // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 14. – 14 июня. – С. 8.

30. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 229, 66 арк.

31. Микрин Г. Поездка крестьян Кролевецкого уезда в Житомирский уезд для осмотра хуторского хозяйства / Г.Микрин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 77–83.

32. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.

33. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я.Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.

34. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. КМФ- 12, оп. 1, спр 446, 27 к.

35. Погребинський О. Столипінська аграрна реформа на Україні / О.Погребинський. – Б.м: Пролетар, 1931. – 217 с.
36. Історія українського селянства: [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
37. С. Горяны, Мглинского уезда // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 24. – 10 июня. – С. 9.
38. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – ф. 1336, оп. 1, спр. 393, 18 арк.
39. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 420, 280 арк.
40. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2335, 23 арк.
41. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.
42. Землеустройство // Черниговское слово. – 1913. – № 2012. – 2 декабря – С. 2.
43. Л'Етьенн В.О. Условия агрономической работы в Задесенском (Кролевецкий уезд) агрономическом участке (По отчету участкового агронома) / В.О.Л'Етьенн // Селянин. – 1913. – № 22. – С. 624–628.
44. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 419, 287 арк.
45. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.
46. Статистический ежегодник на 1912 г. Под ред. В.И.Шараго. – С-Пб.: Тип-я «Экономия, 1912. – 445 с.
47. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П.Сойкина, 1903. – 442 с.
48. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н.Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
49. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
50. Зайцева Л. Земельные отношения в России в начале века и аграрная реформа Столыпина / Л.Зайцева // Экономист. – 1994. – № 2. – С. 86–94.
51. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел в Черниговской губернии в связи с хуторным хозяйством / П.С.Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 7 – 8. – С. 127–141.
52. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXXI. 1911. Отд. 1. – СПб, 1914. – 1443 с.
53. Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губернии. – СПб.: Тип-я тов.-ва «Общественная польза», 1861. – 85 с.
54. Герасименко Г.А. Обострение борьбы в деревне в годы столыпинской реформы / Г.А.Герасименко // Вопросы истории. – 1983. – № 4. – С. 20–34.
55. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 707, 79 арк.
56. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 799, 5 арк.
57. Собрание землемеров Черниговской губернской землеустроительной комиссии // Черниговская земская газета. – 1917. – № 26–27. – 31 марта–4 апреля. – С. 3.
58. Воззвание временного правительства // Черниговская земская газета. – 1917. – № 35–36. – 2–16 мая. – С. 11.
59. Большая советская энциклопедия: [у 30 т.] / Гл. ред. А.М.Прохоров. Изд. 3-е. – Т. 24. – Кн. 1. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1976. – 608 с.

В статье освещается процесс реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1907–1916 гг.), а именно рассматривается проведение единоличного землеустройства на крестьянских наделных землях.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, община, единоличное землеустройство, наделные земли, разверстание, выдел, хутор, отруб.

In the article the process of realization of Stolypin's agrarian reforms on Chernihiv Region (1907–1916) is illuminated, namely realization of individual land management works on the peasant allotment lands is examined.

Keywords: Chernihiv province, agrarian reform, community, individual organization of the use of land, the allotment lands, division, separate plot of land, farm, cut

Юлія Блажко

З ІСТОРІЇ ІСНУВАННЯ ЛІТНІХ ТАБОРІВ У БАТУРИНІ У XVIII – XX ст.

У статті досліджується існування в Батурині літніх військових таборів упродовж XVIII – XX ст.

Ключові слова: Батурин, літні табори, 5-та піхотна дивізія, полк, навчання.

В одному з районів Батурина, який має назву Шовковиця, упродовж тривалого періоду функціонували літні військові табори.

У XIX ст. через значні резерви вільної площі землі ця територія була віддана у розпорядження військових. Згідно із запискою командуючого військами Харківського військового округу, в 1869 р. було передано «... в военное ведомство 500 десятин земли в окрестностях Батурина ... для устройства лагеря и барачов ...», що дорівнює близько 550 га ¹.

Та маємо відомості, що територія Батурина використовувалась військовими ще задовго до зазначеного року. У 1740 р. за указом імператриці Анни Іоанівни «... для укомплектования рейтарскими лошадьми полку Нашей Конной Лейб-Гвардии, ... въ Батуринѣ и Ямпольѣ, гдѣ мѣста пригодные и луговъ и протчихъ угодій довольно и воды чистые, содержатъ небольшой конский заводъ...». Разом з тим з містами для побудови кінних заводів були віддані кінній гвардії «33 села, 3 деревни и 2 слободки, въ числѣ 2234 дворовъ, со всѣми принадлежностями ихъ, землями и заведеніями...». Проіснував кінний завод 10 років, з 1741 по 1750 рр. У перший рік завод «состоялъ изъ 63 жеребцовъ и 417 кобылъ». Джерелами для функціонування заводу були як грошові збори з населення Батурина та Ямполья, так і натурою, тобто жито, овес та сіно з земель заводу. Крім того, керівником заводу поручиком Лосовим було заведено ще винокуріння, вівчарство, суконну і скляну фабрики. У зв'язку з тим, що у 1750 р. інститут гетьманства відновлюється, гетьманом обирається Кирило Розумовський, завод кінної гвардії було виведено у Тамбовський повіт, а всі землі, що належали їй, 5 червня 1750 р. були віддані у володіння українського гетьмана. Та маємо відомості, що в 1753 р. кінний завод ще діяв у Батурині, але здавав усю свою грошову казну, хліб, фураж управителю К. Розумовського бунчуковому товаришеві Ломиковському².

Можемо припустити, що в Батурині перебували гусарські полки, оскільки відомо, що у 1826 – 1827 рр. у місті винаймався будинок, в якому діяв лазарет 14-го Митавського гусарського полку. Командуючий 4-ою гусарською дивізією звертається до чернігівського губернатора П. І. Могилевського: «Покорнейше прошу Ваше Превосходительство не оставитъ сделать кому следующие предписаніе, о перемене крыши на доме нанимаемомъ въ местечкѣ Батуринѣ для лазарета Митавскаго гусарскаго полка, которая пришла в совершенную ветхость, и о построении в томъ домѣ для зимняго времени двойныхъ оконъ, нужнаго теплаго места, таковой же кладовой и сарая». У 20-х рр. XIX ст. Митавський гусарський полк використав 150 крб. для побудови при будинку лазні «съ прибанкомъ, съньми и паровою ванною; кухни, пекарни, погреба, перестройку печей, подчинку и поддержку: половъ, воротъ и решетчатого забора», що було засвідчено у 1826 р. конотопським маршалом спільно з батуринським земським комісаром. У листі командуючий зазначає: «...равномерно имѣя честь испрашивать

© Блажко Юлія Анатоліївна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

зависящего же отъ васъ распоряженія относительно возвращенія Митавскому гусарскому полку 150 рублей... позначенные деньги хотя и признаны таковыми действительно въ возвратъ полку следующими, но до сих поръ удовлетворенія въ таковыхъ не отъ коль не последовало»³.

З початку 70-х рр. XIX ст. на території Шовковиці розміщувались літні військові табори, і «Батурин был местом лагерной стоянки 5-й пехотной дивизии, 5-й артиллерийской бригады и двух или трех кавалерийских полков»⁴. Відповідно до «Строевой записки о состоянии войск 5-й пехотной дивизии и 5-й артиллерийской бригады» від 29 липня 1869 р., кількість військовослужбовців разом сягала в них 6197 чол.⁵ У складі 5-ої піхотної дивізії було дві бригади: до першої входили 17-ий Архангелогородський та 18-ий піхотний Вологодський полки, до другої – 19-ий піхотний Костромський, 20-ий Галицький полк та 5-ий стрілецький батальйон.

На той час за службу військові отримували кошти, що може підтверджувати записка у військово-похідну канцелярію начальника дивізії, генерал-лейтенанта А. С. Костанди, де він повідомляє: «Всемиловейшее пожалование нижним чинам вверенной мне 5-й артиллерийской бригады на наличие число показания по строевой ... 6140 чел. Всего 1535 р. мною получен и отправлен командирам частей для раздачи по принадлежности»⁶. Цікавим є факт, що цей документ було видано саме у Батурині 31 липня 1869 р.

4 серпня 1869 р. військово-похідною канцелярією було видано документ, згідно з яким «Командующему войсками Харьковского военного округа Господин Император Всемиловейший соизволил пожаловать нижним чинам войск 5-й пехотной дивизии и 5-й артиллерийской бригады, расположенных в Батурине, по 25 коп. на человека»⁷.

Кількість військових, які приходили на літні збори у Батурин, змінювалась кожного року, що впливало на кількість приміщень, найнятих для їх потреб у містечку. У 1871 р. конотопський повітовий справник А. Лазаренко подав рапорт Чернігівському особливому в земських повинностях присутствію про наймання приміщень для розквартирування військ. Повітовим справником було представлено на розгляд 6 умов на найняті ним в м. Батурині будинки для господарських приміщень військ та повідомляю, що для двох драгунських полків не найняті приміщення через брак відомостей, де вони будуть розташовуватись. З рапорту також видно, що кількість військових цього ж року збільшилась «... ввиду увеличенного состава пехотных полков сравнительно с прошлым годом и заявленного мне по этому случаю пребывания начальника 5-й пехотной дивизии, я нашел необходимым для сводных лазаретов 5-й пехотной дивизии, кроме двух домов Дидевича и Новохацкого, занимавшихся в прошлом году этими лазаретами, нанять еще дом Армашевского»⁸.

Перед початком російсько-турецької війни 1877-1878 рр. всі полки 5-ої піхотної дивізії на літні навчання приходили до Батурина. Так, з 1668 р. штаб та стрілкові роти Архангелогородського полку розміщувались у м. Козельці, 1-ий батальйон – м. Кобижча, 2-ий батальйон – м. Остер і 3-ий батальйон – м. Носівка, а на навчання вирушили до Батурина.

У 1873 р. табори під Батурином відвідав Олександр II, і в день його приїзду, 19 серпня, об 11 год. вечора «въ почетномъ караулѣ находилась Шефская рота полка» (Архангелогородського)⁹.

По завершенні російсько-турецької війни полк у 1879 р. знову повертається на Чернігівщину, в м. Козелець. «Полкъ 7 августа былъ встречѣнъ жителями съ духовенствомъ во главѣ, въ 5 вер. отъ города, гдѣ устроены были арки и розставлено нѣсколько шатровъ. При приближеніи полка благочиннымъ собора и городскимъ головою было сказано нѣсколько теплыхъ словъ, съ выраженіемъ радости о возвращеніи полка после трѣхлѣтняго отсутствія...»¹⁰. На 1880 р., згідно зі штатом, у полку було 1440 рядових ниж. чин., 160 ун.-оф., 78 музик. і 106 нерядових.

З 1 квітня почалися полкові збори, а з 1 червня полк перейшов у м. Батурин, де були влаштовані табори всіх полків дивізії. Табірні збори завершилися загальним парадом, який проводив командуючий військами Харківського військового округу

генерал-ад'ютант князь О. М. Дондуков-Корсаков¹¹. Табірні збори в Батурині проходили щороку в період з весни – літа до осені, наприклад, у 1885 р. вони розпочалися з 22 травня та тривали до 1 вересня¹². Але були випадки, коли табірних зборів у Батурині не було, що пов'язувалось із відрядними маневрами та участю у великих зборах. У 1893 р. полк у повному складі переміщається до Батурина для дивізійних зборів, після яких відбулися загонні маневри в Конотопському та Ніжинському повітах. За наявними джерелами та опрацьованою літературою можемо стверджувати, що останні табірні збори 5-ої піхотної дивізії у Батурині проходили у 1895 р., що було пов'язано зі зміною розквартирування її бригад у м. Житомирі.

З 9 жовтня 1866 р. Костромський полк виступив на постійні квартири в м. Борзну, а в подальшому стоянками полку були мм. Чернігів, Новгород-Сіверський і Глухів, в останньому він залишався до російсько-турецької війни 1877-78 рр. У зимовий період, з вересня по квітень, згідно зі складеною штабом дивізії програмою, передбачалось проводити заняття грамоти, гімнастики, фехтування, стрільби. Після цього наступали літні збори – ротні, полкові, дивізійні, а з ними – стрільба, стройові, тактичні навчання, знайомство з артилерією і кавалерією, маневри та інше. Дивізійні збори тривали протягом місяця, зазвичай у серпні, і влаштовувалися для 5-ої піхотної дивізії під містечком Батурин Конотопського повіту. Спочатку війська розташовувались на тісних квартирах у містечку та навколишніх селах по лівому березі р. Сейм, а з 1871 р. – стояли у наметах у спеціально влаштованому таборі, «въ 1 верстѣ къ югу отъ мѣстечка»¹³. У серпні 1873 р. та 3 вересня 1875 р. табір відвідав імператор Олександр II.

Крім перелічених вище занять, у Батурині війська вивчали саперну справу. Для цього від дивізії (по два чол. від роти) збиралась особлива команда.

У листопаді 1876 р. 19-ий Костромський полк у складі 5-ої піхотної дивізії, яка на той час уже входила у 9-ий армійський корпус, бере участь у російсько-турецькій війні.

Із завершенням війни, 2 серпня 1879 р. полк повернувся в Глухів, де розташовувався табором до 1 вересня. За цей час полк був переформований з 3-батальйонного в 4-батальйонний, до того ж 1-а стрілкова рота почала називатись 13-ою, 2-а – 14-ою, 3-я – 15-ою. Для утворення 16-ої були виділені люди з усіх інших рот. Потім роти розмістилися по таких містах: Глухів – розміщувався штаб і 1-ий батальйон, Кролевець – 2-ий батальйон, Вороніж – 3-ій, Шостка – 4-ий. У зимовий період 1879-1880 рр. полк проводив звичну діяльність: стройові заняття, вартова служба і т. п. Наприкінці квітня 1880 р. полк перейшов на табірний час в м. Батурин, де залишався до вересня. Впродовж 1881 – 1883 рр. у полку відбувається ряд змін та нововведень: новий штат, нове спорядження та форма одягу.

У 1883 р. табори при м. Батурин відвідав князь Микола Миколайович Старший. Костромський полк брав участь у всіх оглядах і навчаннях, які проводив князь у Батурині¹⁴. Наступний візит до Батурина і літніх таборів Миколи Миколайовича Старшого відбувся у 1895 р. «Городъ и лагерь съ самого утра былъ разукрашенъ флагами, а вечеромъ лагерь былъ роскошно иллюминированъ». 27 серпня о 8-й год. ранку він прибув до Батурина, де його зустрічав народ та артилерія, яка була розквартирована в самому місті, а при виїзді з міста – «остальными войсками, разставленными шпалерами по дорогѣ, идущей изъ Батурина къ лагерю». Князем було проведено огляд військ, в ході якого він зауважив: «Сколько ни смотрѣлъ войскъ, но 5 дивизія произвела на меня самое отрадное впечатлѣніе». Увечері великий князь прибув «въ ротонду», де товариством офіцерів було влаштовано «спектакль и послѣ него танцевальный вечеръ».

Наступного дня князь відвідав Воскресенську церкву, оглянув будинок і «сад Кочубея», палац К. Розумовського. «При посѣщеніи сада Кочубея осматривалъ погребъ и сторожъ сада предложилъ нѣсколько вопросовъ, касающихся историческихъ преданій Батурина, между прочимъ спрашивалъ: «не знаетъ-ли онъ чего либо о Мазепѣ, не можетъ-ли указать дуба, посаженнаго Маріей Кочубей?», а ввечері «в роцѣ близъ царскаго барака, началось гулянье и продолжалось до 11 ч.». Весь цей час почергово

три оркестри грали військову музику, а кілька хорів співали військові пісні. «Роща была роскошно иллюминирована: всюду горѣли разноцвѣтные фонари, плоски, всюду красовались флаги и вензеля... – все отображалось въ спокойныхъ водахъ озера». Недалеко від табору, на плаці відбувся показовий бій¹⁵.

1 травня 1883 р. була отримана грамота імператора Олександра III, в якій повідомлялося про пожалування першим трьом батальйонам полку за здійснені подвиги, мужність і хоробрість у війні 1877-1878 рр. георгіївських знамен з написами: першому батальйону – «за переходъ черезъ Балканы въ 1877 г.», другому і третьому – «за переходъ черезъ Балканы въ 1877 г. И за Ташкисень». Але повелінням імператора вказані знамена не були видані, а замість них у 1884 р. було пожалувано одне полкове георгіївське знамено з написами на олександрівських ювілейних стрічках: «1700 г. пѣхотный Николая фонъ Вердена Луцкій полкъ», «19-го пѣхотнаго Костромского полка», «1883 года», на знамені: «за переходъ через Балканы въ 1877 году и за Ташкисень» і «1700 – 1850» і на скобѣ древка – вензель Імператора Петра I»¹⁶. У день полкового свята, 29 червня 1885 р., знамено було урочисто освячено в таборі при м. Батурин.

Полкові табірні збори Костромський полк проводив у Батурині до 1886 р., а з наступного року – під Глуховом, у таборі, влаштованому при с. Нова Гребля, а на дивізійні збори в серпні полк зазвичай ходив до м. Батурина. З 1892 р. на табірний час як на полкові, так і на дивізійні збори Костромський полк знову почав ходити у м. Батурин, а стоянкою полку було м. Ромни. А в жовтні 1895 р. полк переходить на стоянку до м. Житомира¹⁷.

У зв'язку з відходом 5-ої піхотної дивізії у 1895 р. табори, які вона займала при м. Батурин протягом тривалого періоду, на деякий час були закриті¹⁸. За роки перебування дивізії на х. Шовковиці, де розміщувались власне табори, були зведені будинки для офіцерів та казарми для солдатів¹⁹.

На території табору було озеро та побудована гребля. Подальша доля території, де вони розміщувались, пов'язана з існуванням тут «глазной санитарной станции». З 1897 р. «по постановлению военного совета в Батурине учреждается, в виде временной меры, глазная санитарная станция на 500 мест для пользования военных чинов, страдающих глазными болезнями. Их прием проводится в две очереди: с 1 мая по 15 июня и 15 июля по 1 октября, считая в каждой очереди по 500 человек»²⁰. Існування в Батурині літніх військових таборів та військово-санітарної станції було невіддільним одне від одного, в подальшому військові збори і лікувальні сезони розпочинались одночасно.

На лівому березі озера були збудовані бараки, церква та «лічебница». Територія служила рекреаційною зоною як для військових, так і звичайних відпочиваючих. На озері було споруджено три купальні: одна – для офіцерів, інша – для солдатів, третя – для відпочиваючих. Для родин офіцерів були зведені будинки, які надавались на термін служби. Крім того, діяв літній театр, акторами якого були самі військові та їхні рідні, зокрема, Олександр Прокопович Сошницький, Яків Вавилович Рибалов, Борис Михайлович Рождественський та їхні дружини. На території була збудована пекарня та баня. Військові особливої уваги надавали чистоті ставка, щодва роки його чистили з метою недопускання замулювання джерел. Вода спускалась у р. Сейм, шлюзи закривали, а потім знову заповнювали водою²¹.

Подальше відновлення літніх військових таборів після відходу 5-ої піхотної дивізії пов'язане з розміщенням з 1898 р. формувань 44-ої піхотної дивізії, штаб якої перебував в Умані. На дивізійні та полкові збори формування 2-ої бригади дивізії приходили до Батурина. Але полкам довелося обживатися заново, оскільки все табірне облаштування попередньої дивізії зникло. До складу 1-ої бригади 44-ої піхотної дивізії входили 173-й Кам'янецький полк – місце дислокації – Черкаси, 174-й Роменський полк – Черкаси, а до 2-ої – 175-й Батуринський полк – Умань, з 1910 р. – Глухів, 176-й Переволоченський полк – Звенигородка, а також 44-а артилерійська бригада. У 1898 р. військові табори відвідав імператор Микола II. «Командир 175-го пехотного Батуринского полка полковник Иванов 18 марта 1898 г. представлялся Николаю II»²².

З початком військових зборів формувань 44-ої піхотної дивізії розпочиналися лікувальні сезони військово-санітарної станції. Так, «С 1 мая 1904 г. в Батурине открылся лечебный сезон на военно-санитарной станции. Пока прибыли два офицера, шесть врачей, и 6 фельдшеров и 300 больных нижних чинов. Дачников пока нет, но в этом году, предполагают, их будет довольно много»²³.

27 травня 1913 р. табірне розташування 175-го піхотного Батуринського полку та 176-го піхотного Переволоченського полку 2-ої бригади 44-ої піхотної дивізії відвідав командир 21-го армійського корпусу Олексій Євграфович Чурін. Ним докладно було оглянуто влаштування полків, стрільбище, зведено лазарет та польову хлібопекарню²⁴.

Табори при м. Батурин відвідували не тільки очільники Російської імперії, військові чини, а й духовні особи. Цього ж дня «в 10 ч. 20 м. веч., прибылъ въ г. Конотопъ для дальнѣйшаго слѣдованія в м. Батуринъ – въ лагерное расположение Батуринскаго и Переволоченскаго полковъ» преосвященнѣйшій Василій, єпископ Чернігівський та Ніжинський. По дорозі до Батурина владика оглянув Варваринську Покровську церкву у с. Митченки. Особливу увагу єпископ звернув на рукописне Євангеліє, написане уставом та подароване в 1606 р. протопопом Домбровським. 28 травня «въ 9 ч. утра владыка прибылъ в лагерь 2 бригады 44 пѣх. дивизіи – Батуринскій и Переволоченскій полки – при м. Батуринѣ». При в'їзді в табір владика зустрічали начальник табірних зборів генерал-майор В. М. Свяцький, командир Переволоченського полку полковник С. І. Гаврилов та командуючий Батуринським полком полковник Госсє.

«Его преосвященство прослѣдовало между шпалерами выстроившихся по обѣ стороны дороги полковъ. Владыка остановился въ офицерскомъ собраніи Батуринскаго полка.

Въ это время полки свернулись в колонны и расположились покоемъ около устроеннаго, впереди лагеря церковнаго навѣса. Въ послѣднемъ владыка, соборнѣ съ мѣстнимъ духовенствомъ, совершилъ молебствіе, послѣ котораго его преосвященство сказалъ присутствующимъ офицерамъ и нижнимъ чинамъ привѣтственное слово и благословилъ на предстоящія лѣтнія занятія.

Послѣ этого владыка обошелъ ряды и лагерное расположение Батуринскаго и Переволоченскаго полковъ, окропляя святой водой войска и полковыя знамена.

Нижніє чини пѣли «Спаси, Господи, люди твоя», а полковые хоры музики играли «Коль славенъ».

Далі єпископ Василій «прослѣдовалъ въ м. Батуринъ». По дорозі до міста він відвідав палац К. Розумовського, який на той час відновлювався за кошти одного з нащадків (Каміла Львовича). В самому ж місті владикою було оглянуто «попелище, гдѣ когда то были усадьбы и дворецъ гетмана Мазепы», будинок В. Кочубєя.

Відвідавши визначні історичні місця, владика «прослѣдовалъ» у саме місто, де оглянув святині. «Въ этой церкви (Воскресенській церкві-усипальниці) обращали на себя внимание двѣ люстры, подаренныя гр. Разумовским, кресло, бывшее на горнемъ мѣстѣ и памятникъ въ самомъ храмѣ на могилѣ гетмана Разумовскаго, погребеннаго въ склѣпѣ подъ спудом. Отсюда владыка посѣтилъ Покровскую церковь, гдѣ поклонился чудотворной иконѣ Богоматери Долгской»²⁵.

Далі єпископ поїхав у м. Конотоп, де разом з місцевим духовенством відслужив панахиду на могилі колишнього командуючого військами Київського військового округу, генерал-ад'ютанта М. І. Драгомирова.

Маємо відомості, що на території Батуринських таборів планувалося розташування кавалерії. 12 березня 1906 р. «Батуринскую глазную военно-санитарную станцию», розташовану на х. Шовковиці, відвідав генерал штабу Київського військового округу з метою огляду військового поля скасованого Батуринського табору «для определения пригодности его в качестве учебного поля для кавалерии. В настоящее время это поле находится в ведении Курской военно-инженерной дистанции Киевского военного округа и сдается в аренду под посевы». Передбачалось заснувати тут табірні збори для 2-х кавалерійських дивізій – однієї драгунської та однієї козацької²⁶. «При местечке Батурине встречаются те же удобства для сбора на тесные квартиры кава-

лерийской дивизии...». Дивізійний штаб та одну бригаду передбачалося розмістити у самому містечку, один полк – у с. Митченки, ще один міг стати в с. Обмачево, а в «окресностях находятся обширные поля для кавелерийских учений»²⁷.

Існування літніх військових таборів під Батурином мало неабияке значення для місцевих жителів і полягало в тому, «что Батурин, с экономической точки зрения, только и жил лагерями, все его производство было рассчитано на летнее время, купцы запасались всяким товаром только для летнего времени, продукты сельского хозяйства сбывались исключительно солдатам, наконец, все состояния в Батурине сделаны исключительно поставками на военное ведомство»²⁸. Про це свідчить і ряд повідомлень у пресі чи в спогадах старожилів міста: «30. 08 1895 г. в 10 утра будут продаваться бракованные лошади 27 Киевского драгунского полка. Торговать будут два здешних торговца Карнаух и Русаков»,²⁹ «После учреждения в Батурине глазной военно-санитарной станции, военное поле упраздненного батуринского лагеря, составляющее 351 десятину в орном отрубном куске, находящееся в 15 верстах от Батурина, сдается в аренду по 18 рублей за десятину, позже – 11 рублей 75 копеек»³⁰, «Григорій Мохна, місцевий промисловець по заготівлі великої рогатої худоби, мав велику скотобійню. До Григорія Микитовича в дореволюційні часи приїздили військові і укладали угоди про постачання м'яса військовослужбовцям таборів»,³¹ «На хуторі Поросючка жила сім'я поміщика Астаф'єва Петра. Він вирощував овес для потреб армії і постачав її царській армії»³².

Таким чином, існування таборів поблизу Батурина сприяло розвитку місцевого сільського господарства та поставкам його продукції для потреб армії, розвивало підприємництво і торгівлю і, крім того, давало можливість жителям містечка та округи мати роботу по обслуговуванню життєдіяльності таборів чи стати на військову службу. Разом з тим були і негативні приклади, пов'язані з перебуванням військових у Батурині. Подеколи це викликало протести місцевого населення. Так, у грудні 1905 р. зібрався натовп людей у кількості 600 чол., які виявили своє вороже ставлення до 10 нижчих чинів при одному офіцері від 168-го Острозького полку (поправка – Острозький полк мав порядковий номер 167, а № 168 – Миргородський полк). Після усних пропозицій розійтись пристав передав справу вирішення суперечки «командиру воинского отряда подпоручику Острожского полка Подкалачнику». За командою підпоручика у натовп людей було здійснено кілька пострілів. Убито запасного унтер-офіцера Петра Северина, який і був ватажком натовпу. За телеграмою приставу в м. Батурин на посилення був висланий взвод драгун Ізюмського полку»³³.

Негативно позначились навчання військових і на стані пам'яток Батурина. Так, «замок (палац К. Розумовського) принадлежал военному ведомству, то его и стали употреблять во время учений и маневров. Вся площадка перед замком была изрыта траншеями, а некоторое время в самом замке и его парке был размещен драгунский эскадрон. Наконец, присоединилось и еще одно побочное обстоятельство: как раз через долинку против замка было отведено на лагерное время место для известных домов, отличаемых красными фонарями. Их обитательницы вместе с поклонниками избрали местом своих ночных прогулок несчастный замок, и можно вообразить себе, что здесь творилось! Днем туристы, отбывающие капиталы и лепку, ночью – развеселые кампании с выпивкой и закуской»³⁴.

У 1925 р. при навчанні бойових частин 7-ої дивізії було завдано значних пошкоджень палацу К. Г. Розумовського та кам'яній греблі І. Мазепи. На такі дії Конотопська окружна інспектура народної освіти підготувала звернення до штабу 7-ої дивізії про недопущення руйнації історичних пам'яток Батурина. Окружна інспектура просить звернути особливу увагу на палац К. Розумовського як на найцінніший пам'ятник архітектури XVIII ст. «... сотрясения стрельбой и взрывами, производимыми вблизи него, не могут не отразиться на его целостности, а посему окрино просит вас перенести возможно дальше (не менее чем на 1,5 в.) артиллерийский полигон и не менее чем на 1,2 версты все прочие, и ближе также не производит никаких учений и упражнений»³⁵.

Після Першої світової війни літні військові табори відновлюють своє функціонування. Використовувалися військовими з 20-х рр. XX ст. до 2000-х років.

У 20-х рр. XX ст. над комсомольською організацією Батурина здійснювала шефство 7-а дивізія, яка на літній час приїздила в Батуринські табори. Під командою військових шефів неодноразово комсомольці Батурина і навколишніх сіл в «строєвом» порядку з гвинтівками у повній військовій готовності ходили за 25-30 км вночі, потім після привалу «делились на красных и синих и проводились довольно утомительные военные занятия». При Батуринських таборах у ті часи перебувала частина особливого призначення (ЧОП), яка вела боротьбу з різними бандами. Для особливої боротьби іноді залучались і комсомольці, яким давались конкретні завдання (Степан Михайлович Горбанівець виконував завдання чопівця – Івана Базалія)³⁶.

У 1925 р. у Батурині перебував 7-ий артилерійський полк 15-ої Сиваської дивізії. Також у цей час військовими було прокладено вузькоколійку на кінній тязі по центральній вулиці Батурина спочатку до військових таборів, а з початку 30-х рр. її було продовжено до бахмацького залізничного вузла. Послугами вузькоколійки користувались не лише військові, а й місцеве населення, але за певну плату. Проїснувала вузькоколійна дорога до 1936 року, а потім її розібрали^{37, 38, 39, 40, 41}.

У 20-30-х роках XX ст. у таборах дислокувались військові з'єднання різноманітного призначення. Однак порядкові номери і кількісний склад тих, що перебували тут перед війною, невідомі. Відомі лише порядкові номери окремих полків, що перебували тоді в таборах – 19, 20, 21⁴².

Після Другої світової війни військові табори під Батурином були відновлені наказом міністра оборони СРСР М.О. Булганіна у квітні 1954 р. для організації літнього навчання військ 81-ої гвардійської механізованої дивізії. Табір розташовувався у сосновому борі, що був розділений озером на дві частини – південну та північну, за декілька кілометрів з південного (правого) боку Батурина, за лісом, був 12-кілометровий військовий полігон, що тягнувся до с. Красного, а на заході обмежувався х. Веселим Городищенської сільради. Порядок розміщення частин, що входили до складу 81-ої гвардійської механізованої дивізії, був таким: 235-ий стрілецький полк (командир – полковник Кисельов), 238-ий стрілецький полк (командир – полковник Галабурда), 233-ий стрілецький полк (командир – полковник Сологуб), 94-ий танковий батальйон (пізніше перетворений у полк) (в. о. командира – начальник штабу Голосань), 91-ий артилерійський полк (прізвище командира невідоме). До складу дивізії входили також окремий батальйон зв'язку, винищувально-танковий дивізіон, зенітний дивізіон (теж пізніше перетворений у полк), замикав табір дивізійний лазарет.

Скраю від Конотопської траси розташовувався дивізійний будинок культури. У північній частині табору розташовувались дивізійні склади – боєприпасів, продовольчі, речові. На території табору існували тоді 2 солдатських і 1 офіцерська їдальня. Дивізія мала повний штат мирного часу. В 1960 р. перейшла на скорочені штати.

Полігон табору раніше використовувався для навчальних бомбометань авіаполком, що базувався в м. Конотоп, проходили тут і навчальні стрільби артилерійсько-танкової техніки.

У 1968 р. 81-а гвардійська механізована дивізія, згідно з наказом, перебазувалась на Далекий Схід – ст. Березань, а в табори під Батурином перемістили частини 46-ої механізованої дивізії⁴³.

За спогадами старожилів, «від старих будівель літніх таборів XIX ст. залишився лише погріб, всередині дуже великий і міцний. Заново були розбиті алеї по території і розчищені старі. Сосновий ліс з лівого боку від озера насаджувався перед війною, а старий ліс, в якому розміщувались табори XIX ст., був по праву сторону від озера. В 50-х роках XX ст. на території таборів розташовувався центр для навчання військ, на території склади продовольства і боєприпасів – «НЗ». На території розташовувались літній кінотеатр, танцмайданчик, вечорами зажди грав військовий оркестр, літній театр, три літні їдальні. Існували нові купальні на озері окремо для солдатів і офіцерів. До і після війни озеро чистили»⁴⁴.

На огляди військ, що перебували в літніх таборах у Батурині в різні роки, приїздили воєначальники Радянського Союзу. У 60-х рр. військових відвідав маршал

двічі Герой Радянського Союзу Петро Кирилович Кошовий (1904 – 1976), приблизно у 1973 – 1975 рр. – генерал-полковник, двічі Герой, командир 13-ої гвардійської дивізії, яка героїчно захищала Сталінград, Олександр Ілліч Родимцев (1905 – 1977), у 1979-1980 рр. – Борис Всеволодович Громов (1943 р. н.), Герой Радянського Союзу, командуючий 40-ю армією (1987 – 1989)⁴⁵.

У 80-х рр. XX ст. у батуринських таборах проводили навчальні збори студенти Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, приймали присягу і отримували військове звання. Серед них були і відомі особистості – В. Литвин, М. Томенко.

У період з 1981 по 1999 рр. на військовий полігон на навчання приходила Конотопська мотострілецька дивізія № 68180, яка підпорядковувалась Київському військовому округу. У березні 1990 р. дивізію було скорочено, і вона перетворилась на «Базу хранения вооружения и техники» (БХВТ). У 1996-1997 рр. базу, як дивізію, скоротили, було сформовано ракетну бригаду, яка підпорядковувалась Чернігівському оперативному командуванню⁴⁶.

Останніми роками існування військових таборів були 2000 – 2003. У цей час караульну службу здійснювала військова частина А 1002 м. Конотоп. До обов'язків караулу входила охорона полігону та речових складів. У період зазначених років навчання проходили з'єднання ракетної бригади, яка підпорядковувалась Чернігівському оперативному командуванню. Відбувалося воно у два етапи: перший – розпочинався у березні та тривав до червня, другий – з 15 жовтня по 1 грудня. 2003 р. – це останній рік, коли територія востаннє використовувалась військовими. Склади, що ще були на території таборів, та всю техніку військової частини А 1002 було розформовано та перевезено до різних міст України, більша частина – у м. Кременчук Полтавської області.

Таким чином, упродовж тривалого часу територія Батурина використовувалась військовими для проведення навчань у літній період. Важко перерахувати кількість полків, які проходили тут навчання. Це може стати темою для наступних досліджень, адже дане дослідження не є інформативно повністю вичерпаним. Можемо відмітити, що їх існування мало як позитивний, так і негативний вплив місцевого населення. Функціонування літніх таборів поблизу Батурина сприяло розвитку місцевого сільського господарства і поставкам його продукції для потреб армії, розвивало підприємництво та торгівлю і, крім того, давало можливість жителям містечка та округи мати роботу по обслуговуванню життєдіяльності таборів чи стати на військову службу. Разом з тим навчання негативно позначились на стані пам'яток архітектури Батурина, особливо палацу К. Г. Розумовського.

Сьогодні територія військових таборів за призначенням не використовується, а від озера, води якого мали лікувальні властивості, залишилася суха місцина.

1. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 970, оп. 1867, спр. № 19.
2. История лейб-гвардии Конного полка 1731 – 1848. Сост Анненковъ. Ч.І. – СПб., 1849. С.33 – 34, 67 – 68.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3078, арк. 178.
4. Документ № 183. Зі статті І. Іноземцева «Батуринские памятники» у журналі «Исторический вестник» // Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – С.301.
5. РДВІА, ф. 970, оп. 1867, спр. 17, арк. 76.
6. Там само.
7. Там само.
8. Документ № 172. Рапорт Конотопського повітового справника А. Лазаренка Чернігівському особливому в земських повинностях присутствію про наймання приміщень для розквартирування військ // Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – С.275 – 276.

9. Николаев Н. Г. История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка. 1700 – 1900. – СПб., 1900. – С. 387 – 388.
10. Там само, с. 385.
11. Там само, с. 487.
12. Там само, с. 489.
13. Богданович В. Краткая история 19-го пехотного Костромского полка с 1805 по 1900 гг. – Житомир, 1900. – С. 203 – 204.
14. Там само, с. 274 – 277.
15. Киевлянин. – 1895. – № 239. – Август. – С.3.
16. Богданович В. Краткая история 19-го пехотного Костромского полка с 1805 по 1900 гг. – Житомир, 1900. – С. 277.
17. Там само, с. 278, 280 – 281.
18. Чернігівське слово. – 1914.
19. Киевлянин. – 1913. – Май.
20. Киевлянин. – 1898. – Март.
21. Науковий архів НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф. 14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 68.
22. Киевлянин. – 1898. – Март.
23. Киевлянин. – 1904. – Май.
24. Черниговское слово. – 1914. – № 1869.
25. Черниговское слово. – 1913. – № 1869.
26. Киевлянин. – 1906. – Март.
27. РДВІА, ф.846, оп. 16, № 19173, арк.178.
28. Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. Т. 71. – 1898. – С. 1058.
29. Киевлянин. – 1895. – Август.
30. Киевлянин. – 1901. – Июнь.
31. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф. 14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 159. Спогади Васильєвої Н. П.
32. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф. 14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 185. Спогади Ковтун І.П.
33. Документ № 202. З доповіді начальника Чернігівського губернського жандармського управління департаменту поліції про заворушення в Батурині // Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – С.330-331.
34. Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. Т.71. – 1898. – С. 1058.
35. Документ № 298. Звернення Конотопської окружної інспектури народної освіти до штабу 7-ї дивізії про недопущення руйнації історичних пам'яток Батурина // Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – С.442.
36. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.18, ВО 68-18, спр. 68, арк. 70.
37. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 5-6. Спогади Жука С.С.
38. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 130. Спогади Кабанець М.П.
39. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 181 – 182. Спогади Біженко Ю.Ф.
40. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 5-6. Спогади Жука С.С.
41. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 181 – 182. Спогади Червонящого М.С.
42. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 5-6. Спогади Жука С.С.

43. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 142. Спогади Задка В.П.
44. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 69-14, спр. 69, арк. 13. Спогади Коростишівець А.І.
45. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 70-14, спр. 70, арк. 183. Спогади Горшкова В.О.
46. НА НІКЗ «Гетьманська столиця». – Ф.14, ВО 70-14, спр. 70, арк. 184. Спогади Парфененка М.М.

В статье исследуется существование в Батурине летних военных лагерей на протяжении XVIII – XX вв.

Ключевые слова: Батурин, летние военные лагеря, 5-я пехотная дивизия, полк, учения.

The article examines the existence Baturin summer military camps throughout XVIII – XX centuries.

Key words: Baturin, summer camps, 5th Infantry Division, Regiment, training.

Максим Блакитний

ОФІЦЕРИ КОЛИШНЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРМІЇ, ПОХОВАНІ У ЧЕРНІГОВІ (1875–1899 рр.)

У статті йдеться про поховання офіцерів колишньої російської імператорської армії на території м. Чернігова у період з 1875 по 1899 рр.

Ключові слова: офіцер, кладовище, капітан, майор.

Стаття є продовженням публікації, що була оприлюднена у журналі «Сіверянський літопис» у 2011 році («Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові (1900–1918 рр.)» // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 65 – 75.).

Ми поставили собі за мету виявити у метричних книгах Державного архіву Чернігівської області дані про похованих у Чернігові офіцерів колишньої російської імператорської армії у період з 1875 по 1899 рр.

Зазначимо, що старе міське кладовище на вулиці Старобілоуська комплексно не досліджувалося. Так, багато намогильних пам'ятників було пошкоджено, зруйновано і знищено за часів радянської влади. Під час Другої світової війни фонди Державного архіву Чернігівщини втратили значний масив документів, зокрема, метричні книги м. Чернігова першої половини і середини XIX ст.

Значна кількість офіцерів, а це понад 70 чол., похована саме на старому міському кладовищі. Переважна більшість цих поховань також не збереглася.

На старому міському кладовищі і цвинтарях церков Чернігова (які фактично не збереглися) у період з 1875 по 1899 рр. було поховано одного генерал-лейтенанта, 7 генерал-майорів, 10 полковників, 12 підполковників, 15 майорів, 15 капітанів, 11 штабс-капітанів, 8 поручиків, 4 підпоручиків, 1 прапорщика.

У Державному архіві Чернігівської області нам вдалося виявити метричні записи про 86 офіцерів російської армії, які були поховані на території міста у зазначений період. Наводимо їх перелік з біографічними відомостями.

Азовський Стефан Олексійович – полковник у відставці (58 років), помер 30 листопада 1878 р. (від удару), похований на старому міському кладовищі. Діти – Сергій, Софія (була одружена з дворянином С. Дубницьким) [1].

Анисимов Михайло – капітан у відставці (48 років), помер 29 липня 1879 р. (від паралічу), похований на старому міському кладовищі.

Аролин Степан Семенович – майор у відставці (61 рік), помер 19 квітня 1879 р. (від катару шлунка), похований на старому міському кладовищі [2].

Баньковський Вікентій Казимирович – штабс-капітан 18-го Вологодського піхотного полку (42 роки, католик), помер 8 жовтня 1880 р. (від контузії), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Софія Адамівна Стоковська.

Бардаков Михайло Іванович – підполковник у відставці (68 років), помер 12 березня 1896 р. (від виснаження), був похований на старому міському кладовищі [3].

Баталин Захарій Васильович – штабс-капітан у відставці (83 роки), помер 22 листопада 1899 р.

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В. В.Тарновського.

Блюм Карл Іванович – підпоручик у відставці (72 роки, лютеранин), помер 28 березня 1882 р. (помер раптово), похований на старому міському кладовищі [4].

Буда Лаврентій Григорович – полковник у відставці (58 років), помер 26 квітня 1894 р. (від сухот), був похований на старому міському кладовищі.

Булигин Олександр Іванович – підпоручик, військовий інженер у відставці (85 років), помер 30 листопада 1877 р., (від «натуральной» хвороби), похований на старому міському кладовищі [5].

Варзар Георгій Олексійович – підполковник (75 років), помер 16 жовтня 1890 р. (від «натуральной» хвороби), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Єлизавета Петрівна.

Василенко Іван Іванович – капітан у відставці (52 роки), помер 19 вересня 1875 р. (від черевного тифу), був похований на цвинтарі Вознесенської церкви [6].

Герасименко Моїсей Андрійович – підполковник у відставці (63 роки), помер 18 березня 1876 р. (від «каменной болезни»), похований на старому міському кладовищі. Дружина – Олена Олександрівна, донька – Олена.

Герасимов Тимофій Іудович – капітан у відставці (56 років), помер 15 жовтня 1875 р. (від сухот), похований на старому міському кладовищі [7].

Глінка Володимир Сергійович – генерал-майор (57 років), командир 1-ої бригади 5-ої піхотної дивізії, помер 3 жовтня 1889 р. (від «натуральной» хвороби), був похований на старому міському кладовищі (могила збереглася).

Гортинський Василь Васильович – корнет драгунського полку (23 роки), помер 3 вересня 1885 р. (від сухот), похований на цвинтарі Єлецького монастиря. Батько – дійсний статський радник Василь Степанович Гортинський, мати – Олександра Михайлівна (померла у 1883 р.), сестра – лікарка Ольга Василівна [8].

Гортинський Олександр Стефанович – майор у відставці (53 роки), помер 14 березня 1879 р. (від сухот), похований у Єлецькому монастирі.

Гудим-Левкович Василь Ілліч – поручик у відставці (90 років), помер 25 вересня 1886 р. у будинку «умалишенных» (від «старческой дряхлости»), похований на старому міському кладовищі [9].

Гулевич Василь Андрійович – майор у відставці, помер 12 листопада 1884 р. (від запалення мозку, у будинку «умалишенных»), похований на старому міському кладовищі. Брат – генерал-майор у відставці Федір Андрійович Гулевич.

Гусев Іван Никифорович – капітан у відставці (66 років), помер 27 грудня 1888 р. («скоропостижно»), похований на старому міському кладовищі [10].

Дебогоріо-Мокриєвич Олександр Прохорович – майор у відставці (58 років), помер 3 березня 1898 р. (від запалення черевини після операції), був похований на старому міському кладовищі. Брат – дворянин Євген Прохорович Дебогорій-Мокриєвич.

Добровольський Стефан – поручик у відставці (70 років), помер 13 червня 1875 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [11].

Єжовський Володимир Євстафійович – полковник у відставці (45 років, неодружений), помер 7 грудня 1883 р. (від «натуральной смерти»).

Єнько-Даровський Олександр Михайлович – генерал-майор (59 років), помер 6 серпня 1877 р. (від «удара»), похований на старому міському кладовищі. Син – капітан у відставці Петро Олександрович (помер у 1907 р.) [12].

Заїка Іван Юхимович – майор у відставці (75 років), помер 13 липня 1877 р. (від «натуральной» хвороби), похований на старому міському кладовищі.

Іванов Василь Іванович – капітан у відставці (57 років), помер 8 січня 1880 р. (від розриву серця), похований на старому міському кладовищі [13].

Іващенко Стефан Георгійович – майор у відставці (65 років), помер 21 січня 1899 р. (від хронічного запалення легень), був похований на цвинтарі Воскресенської церкви. Дружина – Марія Григорівна, сини – Митрофан, Ілля, доньки – Олена, Варвара.

Іващенко Яків Васильович – капітан 17-го Архангелогородського піхотного полку (37 років), помер 19 квітня 1887 р. (від сухот). Ймовірно, похований на кладовищі Єлецького монастиря [14].

Каз'єр Михайло Семенович – капітан у відставці (58 років), помер 22 березня

1879 р. (від застуди), похований на старому міському кладовищі. Син – військовий чиновник Євген Михайлович (на 1919 р.).

Казнаков Дмитро Петрович – генерал-майор у відставці (50 років), помер 15 серпня 1892 р. (від паралічу), похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря. Доньки – Софія і Тетяна [15].

Келер фон Самуїл – майор у відставці (68 років), помер 6 березня 1878 р. (від удару), похований на старому міському кладовищі. Дружина – Наталія Володимирівна (померла у січні 1878 р.).

Киреев Гурій – майор у відставці (78 років), помер 5 серпня 1891 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [16].

Ковалевський Леонтій Іванович – підполковник (66 років), помер 29 грудня 1894 р. (від паралічу серця), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Клавдія Інокентіївна (померла у 1912 р.).

Кошельников Іван Григорович – штабс-капітан (57 років), помер 9 грудня 1876 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі [17].

Кошляков Сергій Григорович – штабс-капітан (34 роки), помер 5 липня 1888 р. (від водяної хвороби), похований на старому міському кладовищі.

Красовський Володимир Петрович – підполковник у відставці (80 років), помер 5 листопада 1883 р. (від старості), похований на цвинтарі Воскресенської церкви [18].

Лебедев Гліб Іванович – майор у відставці (77 років), помер 11 травня 1888 р. (від удару), похований на старому міському кладовищі.

Липський Антон Якович – підполковник у відставці (65 років), помер 23 жовтня 1880 р. (від апокаліптичного нападу), похований на старому міському кладовищі [19].

Ляшенко Василь Васильович – полковник (61 рік), помер 16 березня 1889 р. (від апоплексії), був похований у с. Горськ Городницького повіту на церковному кладовищі.

Малюга Прокофій Романович – майор у відставці (75 років), помер 13 червня 1883 р. (від сухот), похований на старому міському кладовищі [20].

Мешетич Іоан Васильович – полковник у відставці (64 роки), помер 15 липня 1881 р. (від водяної хвороби), похований поблизу Іллінської церкви.

Митаревський Григорій Дмитрович – підполковник у відставці (62 роки), помер 22 жовтня 1878 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [21].

Миткевич Іван Федорович – підполковник у відставці (50 років), помер 6 жовтня 1887 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі.

Мошинський Вікентій Йосипович – штабс-капітан 168-го Острозького піхотного полку (59 років, католик), помер 14 січня 1899 р. (від паралічу серця), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Цества Францівна Гриневецька, діти – Йосип-Євген, Станіслав-Олександр, Микола, Ганна, Олена, Софія, Яніна-Теофіла [22].

Неговський Іван Васильович – капітан піхоти у запасі (49 років), помер 1 травня 1886 р. (від пороку серця), похований на кладовищі Вознесенської церкви. Дружина – Ольга Яківна, донька – Ольга (померла у 1879 р.).

Неговський Микола Іванович – штабс-капітан у відставці (49 років), помер 1 жовтня 1899 р. (від паралічу серця), був похований на старому міському кладовищі [23].

Николінков Назарій Петрович – капітан у відставці (62 роки), помер 13 жовтня 1876 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі.

Обрицький Йосип Лук'янович – майор Тифліського єгерського полку у відставці (68 років, католик), помер 13 грудня 1879 р. (від запалення легень і старих ран), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Текля Белянович, донька – Станіслава-Марія [24].

Олексів Володимир Олександрович – полковник (71 рік), помер 13 листопада 1896 р. (від паралічу серця), був похований на старому міському кладовищі.

Орешкевич Іван Омелянович – майор у відставці (56 років), помер 20 вересня 1884 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі. Доньки – Євгенія (після заміжжя – Товстоліс), Софія [25].

Орешкевич Микола Ємеянович – майор у відставці (53 роки), помер 7 жовтня 1886 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі. Діти – Антоніна (після заміжжя – Стриж-Смельницька), Олександр (капітан, на 1901 р.).

Осташкевич Станіслав Казимирович – підпоручик 18-го Вологодського піхотного полку (28 років, католик), помер 26 листопада 1890 р. (від черевного тифу), був похований на старому міському кладовищі [26].

Осташков Іполит Миколайович – підпоручик у відставці (48 років), помер 18 березня 1898 р. (від паралічу серця), був похований на старому міському кладовищі.

Посудевський Іван Михайлович – ротмістр драгунського полку (36 років), помер 6 серпня 1899 р. (від «водяной болезни»), був похований на цвинтарі Петро-Павлівської кладовищенської церкви [27].

Посудевський Сава Іванович – капітан лейб-гвардії Фінляндського полку у відставці (52 роки), помер 8 березня 1882 р. (від сухот), похований на старому міському кладовищі.

Прикот Лев Андрійович – штабс-капітан у відставці (60 років), помер 12 жовтня 1880 р. (від енфіземи легень), похований на старому міському кладовищі [28].

Приходько Ілля Кіндратович – штабс-капітан (69 років), помер 23 квітня 1897 р. (від виснаження), був похований на старому міському кладовищі.

Пушкарьов Микола Васильович – полковник (73 роки), начальник Чернігівського жандармського управління, помер 27 жовтня 1890 р. (від запалення легень), був похований на кладовищі Єлецького монастиря. Дружина – Марія Рудольфівна-Маврикіївна. Донька – Софія [29].

Рашевський Павло Іванович – поручик (67 років), помер 9 грудня 1896 р., був похований на цвинтарі Михайлівської церкви с. Роїще.

Ребинцов Павло Васильович – підполковник у відставці (79 років), помер 5 серпня 1893 р. (від запалення легень), був похований на цвинтарі Воскресенської церкви [30].

Редін Костянтин Гнатович – генерал-лейтенант артилерії (68 років), помер 5 лютого 1889 р. (від гострого запалення стегневого суглоба правої ноги), був похований на старому міському кладовищі. Закінчив Павлівський кадетський корпус. З 1865 р. – Чернігівський губернський військовий начальник. Дружина – Олександра Федорівна Брант (з Рязанської губернії; померла у 1912 р.), донька – Олександра Шрамченко (дружина вологодського губернатора А. К. Шрамченка), син – Микола (полковник).

Родкевич Фома Петрович – полковник у відставці (45 років), помер 2 липня 1894 р. (від прогресуючого паралічу), був похований на цвинтарі Єлецького монастиря [31].

Рубець Михайло – капітан у відставці (37 років, з д. Бобки Новозибківського повіту), помер 10 березня 1886 р. у будинку «умалишенных» (від легеневих сухот), похований на старому міському кладовищі.

Сачок Олександр Федорович – прапорщик (27 років), помер 3 січня 1897 р. (від сухот), був похований на старому міському кладовищі [32].

Свислоцький Іван Степанович – штабс-ротмістр (66 роки), помер 11 квітня 1894 р. (від «старческого» виснаження), був похований на старому міському кладовищі.

Сидоров Олександр Андрійович – поручик у відставці (67 років), помер 14 листопада 1880 р. (від запалення черевини), похований на старому міському кладовищі [33].

Скачевський Василь Дементійович – поручик у відставці (64 роки), помер 3 лютого 1888 р. («от старческого истощения»), похований на старому міському кладовищі.

Словотинський Митрофан Васильович – штабс-капітан у відставці (47 років), помер 3 березня 1887 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [34].

Слодковський Іоан Сидорович – капітан (71 рік), помер 3 січня 1878 р. (від «удушья»), похований на старому міському кладовищі.

Соболевський Павло Львович – генерал-майор (86 років), помер 28 січня 1896 р., похований у Чернігові [35].

Соловійов Михайло Іванович – поручик у відставці (68 років), помер 21 грудня 1884 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі.

Софонов Андрій Петрович – капітан (41 рік), помер 2 червня 1897 р., похований у Чернігові [36].

Стасюк Микола Семенович – капітан у відставці (50 років), помер 5 листопада 1898 р.

Стешнев Федір Іванович – підполковник у відставці (58 років), помер 11 грудня 1897 р. (від пороку серця), був похований на старому міському кладовищі [37].

СТИШИН Микола Миколайович – майор 18-го Вологодського піхотного полку (56 років), помер 3 серпня 1882 р. (від сухот), був похований на кладовищі Вознесенської церкви.

Страхов Іван Матвійович – генерал-майор у відставці (87 років), помер 2 січня 1876 р. (від старечого виснаження), похований на старому міському кладовищі [38].

Тарновський 1-ий Іван Костянтинович – підполковник у відставці (68 років), помер 25 листопада 1894 р. (від паралічу серця), був похований на цвинтарі Воскресенської церкви.

Таньков (Тиньков) Олександр Михайлович – генерал-майор (48 років), член Головного інтендантства, помер 18 вересня 1879 р. (від карбункула), похований на старому міському кладовищі [39].

Товстоліс Михайло Костянтинович – генерал-майор артилерії у відставці (65 років), помер 12 грудня 1890 р. (від «натуральной» хвороби), був похований на старому міському кладовищі.

Томашевський Іоаникій Гнатович – поручик 18-го Вологодського піхотного полку (40 років), помер 21 лютого 1877 р. (від паралічу), похований на старому міському кладовищі [40].

Третьяков Костянтин Костянтинович – підполковник у відставці (52 роки), помер 14 травня 1893 р. (від тифу), був похований на старому міському кладовищі. Батько – Костянтин Іванович, мати – Катерина Андріївна, дружина – Неоніла Михайлівна, син Леонід, донька Маргарита.

Тризна Іван Олексійович – капітан у відставці (68 років), помер 28 липня 1893 р. (від «каменной болезни»), був похований на старому міському кладовищі [41].

Тюриков Трохим Семенович – поручик 16-го Ладозького піхотного полку (30 років), помер 22 жовтня 1898 р. (від сухот), був похований на старому міському кладовищі.

Федченко Олексій Петрович – майор у відставці (71 рік), помер 22 лютого 1899 р. (від «водяной болезни»), був похований на старому міському кладовищі [42].

Черногубов Іван Олексійович – підполковник у відставці (61 рік), помер 19 січня 1896 р. (від паралічу серця), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Олександра Василівна (померла у 1901 р.). Діти – Олександр, Ольга.

Чехович Олександр Якович – полковник у відставці (71 рік, католик), помер 2 березня 1889 р. (від «водяной болезни»), був похований на старому міському кладовищі. Дружина – Софія Янковська, діти – Феліція, Катерина, Наталя, Євген, Ольга, Надія [43].

Шрамченко Олександр Олександрович – штабс-ротмістр (58 років), помер 26 квітня 1888 р. (від водяної хвороби), похований у м. Олишівка Козелецького повіту. Дружина – Олександра Костянтинівна Редін [43].

Таким чином, у Чернігові, на територіях старого міського кладовища, цвинтарів церков і монастирів у період з 1875 по 1918 рр. було поховано майже 200 офіцерів колишньої російської імператорської армії. Окремі біографічні дані про них можна отримати з метричних книг за відповідні роки, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 309. – Арк. 242 – 244.

2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 313. – Арк. 147 – 148, 250 – 251.

3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 988. – Арк. 197 – 198; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1251. – Арк. 136.

4. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 329. – Арк. 154 – 155; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 324.

5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 299. – Арк. 87 – 88; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 238.
6. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 295. – Арк. 213; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 533. – Арк. 49 – 50.
7. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 291. – Арк. 77 – 78; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 295. – Арк. 279.
8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 528. – Арк. 218; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 505. – Арк. 197 – 198.
9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 313. – Арк. 72 – 73; ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 511. – Арк. 237 – 238.
10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 342. – Арк. 243 – 244; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 523. – Арк. 47.
11. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 295. – Арк. 271; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 307 – 308.
12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 299. – Арк. 153 – 154; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 337. – Арк. 37.
13. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 299. – Арк. 152 – 153; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 316. – Арк. 126.
14. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 517. – Арк. 100 – 101; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 344 – 345.
15. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 313. – Арк. 126 – 127; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 962. – Арк. 77.
16. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 309. – Арк. 232; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 962. – Арк. 74 – 75.
17. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 291. – Арк. 159; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 48 – 49.
18. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 523. – Арк. 266; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 337. – Арк. 138 – 139.
19. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 316. – Арк. 170 – 171; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 523. – Арк. 265.
20. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 337. – Арк. 41 – 42; ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 528. – Арк. 211 – 212.
21. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 309. – Арк. 168; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 326. – Арк. 64 – 65.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 517. – Арк. 39; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1251. – Арк. 176.
23. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 511. – Арк. 166; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 96 – 97.
24. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 291. – Арк. 268; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1251. – Арк. 135.
25. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 342. – Арк. 174; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 988. – Арк. 106 – 107.
26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 511. – Арк. 101; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1251. – Арк. 162.
27. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 238 – 239; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 95.
28. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 316. – Арк. 212; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 329. – Арк. 61 – 62.
29. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 533. – Арк. 199; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 992. – Арк. 41 – 42.
30. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 972. – Арк. 90; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 988. – Арк. 106 – 107.
31. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 528. – Арк. 70 – 71; Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 86.
32. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 511. – Арк. 223; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 992. – Арк. 184 – 185.

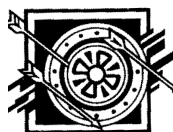
33. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 316. – Арк. 214 – 215; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 42.
34. ДАЧО. – Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 517. – Арк. 54; Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 523. – Арк. 91 – 92.
35. ДАЧО. – Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 309. – Арк. 232; Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 988. – Арк. 295.
36. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 342. – Арк. 246 – 247; Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 992. – Арк. 43.
37. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 992. – Арк. 288 – 289; Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 256.
38. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 291. – Арк. 194; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 329. – Арк. 222 – 223.
39. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 313. – Арк. 11; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 176 – 177.
40. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 299. – Арк. 233; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 533. – Арк. 236 – 237.
41. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 972. – Арк. 123 – 124, 188 – 189.
42. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 65 – 66; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 90.
43. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 988. – Арк. 102; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1251. – Арк. 157.
44. ДАЧО. – Ф. 679. – оп. 10. – Спр. 523. – Арк. 263 – 264.

В статье говорится о захоронениях офицеров бывшей российской императорской армии на территории г. Чернигова в период с 1875 по 1899 гг.

Ключевые слова: офицер, кладбище, капитан, майор.

The article about the burial of officers of the former Russian imperial army on the territory of Chernigov during the period is 1875 to 1899.

Keywords: officer, a cemetery, captain, major.

Наталія Потій

ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА У СФЕРІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (друга половина 60-х – 70-і рр. XIX ст.)

У статті характеризується праця Ніжинського повітового земства у сфері початкової освіти від часу його створення до кінця 70-х рр. XIX ст. Автором указано на поступове зростання кількості навчальних закладів, покращення їх фінансування та боротьбу Ніжинського повітового земства за свої управлінські права в освітній сфері.

Ключові слова: Ніжинське повітове земство, початкові народні училища, дирекція народних училищ, училищна рада.

Із проведенням імператором Олександром II у 1864 р. земської та освітньої реформ у Чернігівській губернії розпочалося формування мережі земських шкіл. Новостворені органи місцевого самоврядування не одноосібно працювали в освітній ниві. Відкриття земських училищ залежало й від ініціативи приватних осіб, бажання селян навчати своїх дітей, заможності населення, позиції державних чиновників на місцях тощо. Відповідно, стан початкової освіти в повітах Чернігівської губернії не лише не був однаковим, а й суттєво різнився. У зв'язку з цим логічним є дослідження освітньої діяльності окремих повітових земств. Слід відзначити, що земські установи Чернігівської губернії мали обґрунтовану славу найбільш ліберальних у Російській імперії. У цьому плані заслуговує на увагу праця Ніжинського повітового земства. Його активна протидія представникам дирекції народних училищ та попечителю Київської шкільної округи впродовж 1874–1879 рр. потребує окремого вивчення.

Висвітлення діяльності безпосередньо Ніжинського повітового земства було започатковано ще в другій половині XIX ст. [24–26]. Ці публікації містять цінний фактичний матеріал про стан освіти в повіті з 1840 р. по 1882 р., зокрема відомості про кількість шкіл, учнів, учителів та розміри видатків на освітні потреби земств. Сучасні дослідники приділяють чималу увагу проблемам розвитку земської початкової освіти на Чернігівщині. Проте робіт, присвячених діяльності Ніжинського повітового земства в галузі початкової освіти, одиниці. Так, у публікації В. Ковальчука [9] стисло охарактеризовано напрямки діяльності Ніжинського земства впродовж його існування, але про його працю в освітній сфері лише згадано. У статті В. О. Прудько [21], у ході висвітлення питання українізації школи на Чернігівщині в 1917 р., вказано й на події, які відбувалися в Ніжинському повіті: обговорення та проведення курсів з українознавчих дисциплін, їх результати. Отже, особливості розвитку земської початкової освіти в Ніжинському повіті впродовж другої половини 60-х – 70-х рр. XIX ст. ще не були предметом окремого дослідження і потребують вивчення.

Метою нашої публікації є висвітлення деяких аспектів діяльності Ніжинського повітового земства у сфері початкової освіти від початку його створення до кінця 70-х рр. XIX ст., а саме: з'ясування особливостей роботи земства в галузі початкової освіти в перші роки своєї діяльності; виявлення змін у чисельності земських училищ, їх фінансовому забезпеченні; дослідження боротьби земських діячів за свої управлінські права в шкільній сфері.

© Потій Наталія Миколаївна – к. і. н., старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Освітня діяльність Ніжинського повітового земства розпочалася з прийняття земськими зборами у 1866 р. ухвали переадресувати частину зборів на медицину на потреби народної освіти. Ніжинська училищна рада була відкрита 21 січня 1866 р., однак через незатвердження її голови близько року не діяла. У 1867 р. рішеннями сільських громад будинки, які залишилися вільними після об'єднання волостей державних і поміщицьких селян, були надані для розміщення в них шкіл. На той час у повіті діяли училища Міністерства державних маєтностей (у 1860 р. їх було 6, у них навчалось 300 учнів [24, с. 39–40]) та церковнопарафіяльні школи (на 1863 р. налічувалося 53 школи, у них навчалось 1084 учні [27, с. 63]). Училища Міністерства державних маєтностей до 1868 р. утримувалися за рахунок суспільних зборів з козаків і державних селян, але із вказаного року збір був відмінений. Ці навчальні заклади залишилися без фінансування. На церковнопарафіяльні школи кошти не виділялися взагалі, а тому вони існували або лише на папері, або завдяки ініціативі самих наставників, які отримували винагороду від батьків учнів (часто продуктами).

У 1867 р. училищна рада витратила на шкільну справу лише 276 руб. 2 коп.: стипендіатам, які готувалися до вчительської діяльності в повітовому училищі, було видано 202 руб. 45 коп., на книги асигновано 11 руб. 16 коп., переплетення книг – 7 руб. 15 коп., шкільне приладдя – 45 руб. 26 коп., рахівниці – 10 руб. [24, с. 41–42]. На 1868 р. Ніжинські повітові земські збори запланували асигнувати на освіту 3675 руб. 40 коп. для відкриття в кожній волості по одному училищу, на утримання стипендіатів і допомогу вже діючим навчальним закладам. Також училищна рада прийняла під свою опіку школи Міністерства державних маєтностей [24, с. 43].

На сесії 1869 р. комісія з народної освіти підготувала доповідь, в якій указувалося, що земські збори асигнували на освіту чималі кошти, але витрачалася зазедве половина. Необхідно було налагодити систему фінансування шкіл та підібрати кваліфікованих педагогів. Щоб залучити до вчительської роботи осіб з кращою освітою, слід було дати їм гідну заробітну плату. Комісія запропонувала асигнувати на утримання 12 педагогів по 200 руб. у рік (2400 руб.), законовчителів – по 40 руб. (480 руб.), на опалення шкіл – по 15 руб. (180 руб.), наймання сторожів – 288 руб., навчальні посібники по 40 руб. (480 руб.), ремонт приміщень – по 25 руб. (300 руб.). Також надавалася допомога сільським училищам: у селі Смолянка – 120 руб., Черняхівка – 100 руб., Ровчак – 120 руб., Данино – 120 руб., Зеньки – 100 руб. У Ніжинському повітовому училищі за рахунок земства навчалися 12 стипендіатів. Це коштувало земству 480 руб. Також було збільшено заробітну плату вчителю Ніжинського парафіяльного училища з 85 руб. до 100 руб. Передбачалося й асигнування коштів на наймання приміщення для училища в містечку Макіївка – 40 руб., ремонт Носівського училища – 50 руб., облаштування Плосківського училища – 100 руб., відрядження членів училищної ради – 120 руб. [2, с. 82–83].

Для удосконалення шкільної справи комісія з народної освіти визначила низку заходів: забезпечити школи навчальними посібниками; використовувати звуковий метод навчання; встановити тривалість навчального року з 1 вересня по 1 травня; контролювати, щоб щорічно в школах відбувалося екзаменування учнів у присутності членів училищної ради; просити останніх частіше відвідувати училища та повідомляти земську управу про результати ревізії; кращим учням видавати нагороди; слідкувати за поведінкою вчителів; зобов'язати педагогів не залишати роботу впродовж навчального року без попередньої заяви земській управі, а управі завчасно підбирати кандидатури вчителів на вакантні місця [2, с. 84–85]. Земські збори 29 вересня 1869 р. затвердили пропозиції комісії з народної освіти, виділивши лише додатково кошти на винагороду священику Ніжинської недільної школи – 50 руб. та залишивши в управі 312 руб. на непередбачувані витрати [14, с. 33–34].

Загалом, на 1869 р. за рахунок земства частково утримувалися 13 сільських шкіл (Ніжинська, Веркіївська, Носівська, Дремайлівська, Галицька, Володзькодівська, Талалаївська, Монастирищенська, Макіївська, Ніжинська недільна школа, Лосинівська, Дроздовська, Плосківська). У них навчалось 825 учнів (759 хлопчиків та 66 дівчаток) [23, с. 98].

Земські діячі вважали, що недостатньо лише виділяти кошти на освіту. Турбота

про зміст навчання для земських діячів мала особливе значення. Адже, як вказував дореволюційний дослідник В. Акімов, «навчальна справа в земських школах – душа цих шкіл» [1, с. 35]. Однак земські установи не мали права контролювати зміст навчання в школах. Їхній вплив на навчальний процес здійснювався через представництво в училищних радах. Відповідно до Положення про початкові народні училища, затвердженого 14 липня 1864 р., у кожному повіті діяла повітова, а в губернії – губернська училищні ради. До складу повітових та губернської училищних рад входило по два представники від земства. До обов'язків повітової училищної ради належало спостереження за процесом навчання в школах, піклування про відкриття нових навчальних закладів та покращення матеріального становища діючих, постачання підручників та призначення вчителів [16, с. 42, 44].

Ніжинське повітове земство та його представники в училищній раді намагалися встановити певну схему дій у шкільній сфері і таким чином забезпечити злагоженість її діяльності та кількісний і якісний розвиток. Член училищної ради від Ніжинського земства В. Л. Ракович склав, а земські збори 30 вересня 1872 р. схвалили інструкцію для завідування училищами [5, с. 18]. 28 травня 1873 р. програму початкових народних училищ було розглянуто Чернігівською губернською училищною радою, а згодом губернатором [20, с. 46].

Інструкція для народних шкіл регулювала найважливіші аспекти діяльності навчальних закладів. В інструкції вказувалися умови, на яких мали відкриватися початкові народні училища, тривалість навчання в школі та навчального року, особливості прийому та підстави для виключення учнів зі школи, вікові обмеження школярів, норми кількості учнів на одного вчителя, права і обов'язки педагогів, помічників учителя, законовчителів, сторожів, попечителів повітової училищної ради. Надавався й перелік документації, яка мала вестися в школі. Також в інструкції зазначалися предмети, які мали викладатися в школі: Закон Божий, російська мова (читання і письмо), церковнослов'янська мова, арифметика, співи, чистописання, малювання та світознавство [18]. Цей перелік свідчить про те, що в школах Ніжинського повіту мало викладатися більше предметів, ніж зазначалося в Положенні про початкові народні училища від 14 липня 1864 р. [16, с. 40].

Крім того, Ніжинське повітове земство затвердило детальну програму з кожного предмета 3-річної школи. Виокремимо один із предметів – «світознавство», який мав викладатися в третьому відділенні. В його рамках учителі знайомили учнів з місцевою географією, кліматом, давали елементарні знання із сільського господарства. Приділялася увага вивченню понять «планета», «день», «ніч», «пори року». Дітям роз'яснювалися значення сім'ї, села, волості, повітового міста тощо. Також вони мали навчитися складати окремі документи [19, с. 103–104]. Вказані інструкція та програма використовувалися як учителями, так і представниками училищної адміністрації та земських установ.

Отже, земські діячі Ніжинського повіту поступово налагоджували роботу в освітній справі: перебирали під свою опіку діючі навчальні заклади, засновували нові, розробляли правила відкриття та діяльності земських шкіл, через своїх представників в училищній раді розширювали навчальну програму, намагаючись таким чином дати учням глибші знання, ніж передбачало Міністерство народної освіти, та збільшували асигнування на потреби початкових народних училищ.

Низку змін у шкільну систему привнесло нове Положення про початкові народні училища від 25 травня 1874 р. Для контролю за навчальним процесом у школах запроваджувалися посади директора та інспекторів народних училищ – виключно представників Міністерства народної освіти. Права повітових училищних рад були обмежені до адміністративних [17, с. 230–233]. Земські установи повністю втрачали вплив на навчально-виховний процес в училищах.

На цей час (1874 р.) у Ніжинському повіті діяло 12 земських та 5 суспільних шкіл. У кожній школі працювало по 1 учителю, лише в Ніжинській – 2 учителі і одна помічниця та у Веркіївській – 2 учителі. Також у школах навчали 13 законовчителів. Початкову освіту здобували:

Таблиця 1.

Кількість учнів у початкових школах Ніжинського повіту в 1874 р. [15, с. 96].

Верківська	Монастирищенська	Мринська	Ніжинська	Дівичька	Дроздовська	Носівська	Ровчакська	Талалаївська	Дремайлівська	Галицька	Лосинівська	Безуглівська	Данинська	Плосківська	Смолинська	Липов-Розька	Разом
У першій половині навчального року																	
м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	м /ж	
98 /-	53 /3	52 /-	89 /22	32 /3	40 /1	56 /6	49 /4	40 /-	68 /1	51 /2	17 /3	-/-	62 /2	-/-	80 /-	26 /2	862
У другій половині навчального року																	
96 /1	83 /3	47 /3	83 /21	24 /3	48 /2	71 /9	22 /3	46 /-	36 /1	40 /4	62 /3	43 /-	80 /2	41 /3	88 /-	30 /2	1000

На утримання вчителів земська управа виділила 3439 руб. 45 коп., законовчителів – 500 руб. Було надано кошти й на опалення і ремонт шкільних приміщень, а також на роботу сторожів: Ніжинській школі – 223 руб. 50 коп., Монастирищенській – 64 руб., Лосинівській – 79 руб., Ровчакській – 39 руб., Галицькій – 93 руб. 10 коп., Носівській – 72 руб., Мринській – 64 руб., Веркіївській – 89 руб., Дремайлівській – 39 руб. Усього – 762 руб. 60 коп. Крім того, було асигновано кошти на навчальні посібники – 885 руб. 66 коп. та надана допомога суспільним школам: Ніжинські міській – 13 руб. 32 коп., Липов-Розькій – 240 руб., Плосківській – 190 руб., Данинській – 180 руб., Смолянській – 120 руб., Безуглівській – 162 руб. 49 коп. Усього – 905 руб. 81 коп. У 1874 р. в Ніжинському повіті було облаштовано 3 нові школи. Для цього було надано кошти сільським громадам: Монастирищенській – 400 руб., Галицькій – 1497 руб. 50 коп., Мринській – 400 руб. Також Монастирищенській громаді додано 100 руб. на шкільні меблі та 19 руб. 24 коп. – на журнали. На канцелярські товари та відрядження членам училищної ради асигнувалося 187 руб. 50 коп. та на різні потреби шкіл – 47 руб. 95 коп. [15, с. 96–98]. Отже, Ніжинське земство докладало чималих фінансових зусиль для відкриття, облаштування та якісного утримання як земських шкіл, так і суспільних.

Проте представники дирекції народних училищ, намагаючись перебрати під своє управління початкові народні училища, повели наступ на Ніжинське повітове земство. Інспектор народних училищ М. Г. Димський підготував доповідь про стан шкіл у повіті, в якій стверджував, що в більшості шкіл діти не вміють правильно читати та після понад 3 років навчання не знають навіть «молитви Господньої». Причиною неуспішності учнів було названо предмет «світознавство», на який начебто вчителі витрачали найбільше навчального часу, нехтуючи іншими предметами, відповідно до інструкції для народних училищ [29, с. 86–87]. 8 квітня 1875 р. на засіданні Чернігівської губернської училищної ради директор народних училищ указав на використання в Ніжинському та Борзнянському повітах інструкцій та програм для народних училищ. Розглянувши інструкції і програми, губернська училищна рада прийшла до висновку, що земські установи не мають права розширювати обсяг, визначати методи і напрямок навчання в школах. Їх обов'язок мав полягати виключно в турботі про матеріальне становище училищ. Також зазначалося, що інструкції та програми шкодять успішному навчанню учнів, а тому їх необхідно вилучити з ужитку.

Інспектор М. Г. Димський направив свій звіт й у Ніжинську повітову училищну раду. Таке рішення викликало спротив з боку членів училищної ради Ніжинського

повіту В. Л. Раковича та П. С. Коробки. На засіданні Ніжинської училищної ради 29 травня 1875 р. було прийнято рішення про продовження діяльності вказаних двох документів [28, арк. 67 а–68 зв.].

Це ж питання розглядалося Ніжинськими повітовими земськими зборами 27 вересня 1875 р. Було заслухано доповідь В. Л. Раковича та П. С. Коробки, які вказали, що звинувачення М. Г. Димського є безпідставними, а тому пропонували звернутися до попечителя Київської шкільної округи з проханням здійснити ревізію шкіл Ніжинського повіту [29, с. 86–87]. Прохання членів училищної ради від земства підтримала й Ніжинська повітова земська управа. У її доповіді вказувалося на те, що М. Г. Димський за рік відвідав 5 шкіл у селах Веркіївка, Монастирище, Галиця та в Ніжині. У повіті ж їх діяло 17, а тому він не мав права заявляти про незадовільний стан усіх закладів. Що ж до відвіданих початкових народних училищ, управа зазначала, що в 2 школах Ніжина не могло бути учнів, які не знають молитов. У цих школах священики добросовісно ставилися до виконання своїх обов'язків. Законотчителі Веркіївської і Галицької шкіл також були відповідальними працівниками і навіть отримали підвищену заробітну плату. У Монастирищі священик, як указувала управа, «не цілком акуратно відвідує школу» [6, с. 80], однак учителем у цій школі працював випускник духовної семінарії, а тому ліквідовував прогалини в знаннях учнів. Після обговорення гласні більшістю проти одного проголосували за направлення клопотання до попечителя Київської шкільної округи про проведення ревізії земських шкіл [11, с. 12].

У лютому 1876 р. земські гласні і одночасно члени училищної ради від земства П. С. Коробка та В. Л. Ракович особисто представили клопотання попечителю Київської шкільної округи (цю посаду займав генерал П. А. Антонович), який обіцяв їм не залишити його поза увагою. Попечитель розглянув клопотання Ніжинського повітового земства, утім, не став призначати ревізію шкіл, а звернувся за роз'ясненням до директора народних училищ Чернігівської губернії. Директор народних училищ Л. І. Кулжинський указав, що, за словами інспектора М. Г. Димського, «огульного осуду усіх шкіл Ніжинського повіту він ніколи не виказував». Причина конфлікту між інспектором народних училищ та представниками земства в училищній раді полягала в інструкції та програмі для народних училищ, які першим були визнані незадовільними [22, с. 92–93].

Земські збори Ніжинського повіту розглянули рішення попечителя Київської шкільної округи 14 жовтня 1876 р., але не погодилися з ним. Тому вони доручили В. Я. Макарову, К. Є. Троцині, С. Я. Почечі та В. Л. Раковичу підготувати звернення до міністра народної освіти [10, с. 20]. У підготовленому зверненні зазначалося, що клопотання до попечителя обґрунтовувалося бажанням дізнатися про дійсний стан земських шкіл, рішення ж попечителя ґрунтується лише на голослівній заяві директора народних училищ, а ревізії проведено не було. Крім того, попечитель не заперечив заяву інспектора М. Г. Димського і надав земському клопотанню особистого характеру. Тому земські збори Ніжинського повіту прохали в міністра народної освіти провести ревізію земських шкіл і звільнити від «неправильно кинутої на них тіні» [28, арк. 40–41зв.; 22, с. 93–95]. На вечірньому засіданні 15 жовтня 1876 р. збори прийняли рішення направити скаргу міністру народної освіти за підписом голови зборів повітового предводителя дворянства В. В. Тарновського [13, с. 27]. Ця скарга була відправлена міністру 16 грудня 1876 р. [28, арк. 41 зв.].

Як слідує з донесення голови Чернігівської губернської училищної ради М. І. Неплюєва від 20 лютого 1878 р. попечителю Київської шкільної округи, міністр народної освіти не проігнорував скаргу Ніжинського повітового земства і дав розпорядження про проведення ревізії земських шкіл Ніжинського повіту. Проте доручив виконати цю роботу директору народних училищ Чернігівської губернії Л. І. Кулжинському [28, арк. 67].

Директор народних училищ здійснив ревізію впродовж лютого, березня і травня 1877 р. і виявив, на його думку, низку недоліків у земських школах. По-перше, вказувалося на некомпетентність земства у шкільних питаннях, внутрішні вади програми та інструкції для народних шкіл, які склали представники земства в

училищній раді. Інструкція і програма регулювали до найдрібніших деталей шкільний порядок і методи навчання, а тим самим робили непотрібними поради і настанови училищних рад та інспекторів. По-друге, директор указав на обмеження кількості уроків Закону Божого, читання, особливо церковнослов'янською мовою, арифметики, навчання дітей різноманітних знань, яким дано назву «світознавство». Це, як йому здалося, призвело до низької успішності учнів і давало можливість «неблагонадійним» учителям «проводити в школі думки навіть прямо протилежні» [28, арк. 67 а–68 зв.]. По-третє, недоліком були часті переміщення вчителів, нерегулярна виплата заробітної плати, тяжка залежність педагогів від членів училищної ради, земства та навіть канцелярії. Вихованці вчительської семінарії, які навчалися за рахунок земства, по її завершенні мали відпрацювати 3 роки в школах. Однак, знаючи про численні труднощі, вони намагалися перейти в училища інших повітів і відомств. Було вказано й на невдалий вибір учителів та неправильну оцінку їхньої діяльності. Окрім деяких педагогів, які були відсторонені від навчальної діяльності адміністрацією чи поліцією, були й інші вчителі, які не відповідали займаній посаді, але користувалися особливими пільгами Ніжинського земства. По-четверте, звернено увагу на несвоєчасну доставку в школи навчальних посібників і палива, неякісне утримання шкільних приміщень. Відмічалось, що подібні відомості надходили й з інших повітів, але підкреслювалося, що, безумовно, менше, ніж з Ніжинського [28, арк. 69–70 зв.].

Слід звернути увагу на висновки директора народних училищ щодо Мринського та Галицького земських училищ, попечителями яких були відповідно П. С. Коробка та В. Л. Ракович. Про Мринське училище директор народних училищ указав, що воно розміщувалося у відбудованому, зручному і просторому будинку, але не обгороджене, без двору, господарських споруд, розміщене надто близько до інших будинків. Меблів було мало, вони були старими, через що третя група навчалася в другу зміну. Серед навчальних посібників було навіть «багато зайвого» (телурій, макет скелета людини та інше), однак недостатньо книг для російського читання і лише 2 екземпляри псалтиря та 10 – Нового завіту. Діти недостатньо добре читали церковнослов'янською та російською мовами, нехтувалася каліграфія у 2 та 3 групах. Недостатній рівень знань учнів був і з арифметики. Вказувалося й на відсутність дисципліни: «Діти дивляться і ведуть себе цілком якими то дикунами, які повністю втратили благодущний і симпатичний тип дітей малоросійського села... я повинен був заспокоювати дітей від непристойної і занадто шумної поведінки тримати себе в класі, а одного за те, що вдарив товариша, поставити в куток» [3, с. 122–125]. У цих недоліках звинувачувався вчитель Кулик. Підкреслювалося, що він отримував підвищену заробітну плату – 450 руб. і в своїй роботі дотримувався інструкції та програми для народних училищ. Учитель школи до того ж був заарештований за поширення книг революційного змісту.

Про Галицьке училище було вказано, що воно розміщувалося в зручному будинку, але на краю села, не обгороджене, без додаткових приміщень. У школі достатньо меблів, навчальних посібників. Знання учнів із Закону Божого гірші, ніж в інших школах, і це, на думку директора, могло пояснюватися лише обмеженістю занять з цього предмета через інструкцію і програму. Не достатніми також він визнав знання з церковного співу, читання російською мовою, арифметики. Відмітив недисциплінованість учнів. У цьому він звинувачував колишнього вчителя Язикова, який отримував 450 руб. заробітної плати, а потім був усунений від роботи через нанесення образи становому приставу [3, с. 126–130].

Земські збори розглянули звіт Л. І. Кулжинського 8 жовтня 1878 р. і спростовували його звинувачення. Так, В. Л. Ракович указав, що Галицька школа рівновіддалена до кінців села; підкреслив, що управа не видавала інструкції та програми, а ці документи склали члени училищної ради і затвердили земські збори; на вчителя Язикова раніше інспектор народних училищ М. Г. Димський указував як на кращого вчителя, а школу – як на найкращу в повіті. Крім того, вчитель не був усунений з посади, а звільнений значно пізніше. Справа про образу вчителем станового пристава завершилася виправданням педагога [4, с. 19–21]. Уповноважений від управління державними маєтностями М. Н. Жданович, член комісії з вивчення звіту директора Л. І. Кулжинського, заперечив думку директора народних училищ,

що діти не мають достатнього рівня розвитку. Проти цього твердження свідчило хоча б те, що два вихованці Мринської школи без додаткової підготовки вступили до Ніжинської гімназії, один – до Московської художньої школи. Учитель Кулик за анонімним доносом про поширення революційної літератури був заарештований, але не був ув'язнений, а згодом випущений за безпідставності звинувачень [4, с. 23–24]. Гласний К. Є. Троцина запропонував висловити подяку колишнім членам училищної ради П. С. Коробці та В. Л. Раковичу за їхню працю в освітній сфері. Гласний М. М. Милорадович підтримав цю пропозицію та вказав, що звіт директора варто визнати таким, що не заслуговує довіри [4, с. 26–27]. Отже, Ніжинське повітове земство не погодилося сліпо слідувати вказівкам дирекції народних училищ і намагалося зберегти свій вплив на зміст навчання в школах. Утім, «пошуки правди» у попечителя Київської шкільної округи та міністра народної освіти не дали бажаних результатів.

Окрім боротьби з дирекцією народних училищ, земським діячам Ніжинського повіту довелося відстоювати інструкцію для народних училищ перед губернатором. З прийняттям Положення про початкові народні училища від 25 травня 1874 р. члени училищної ради від земства внесли зміни в діючу інструкцію для народних училищ з метою приведення її у відповідність до нового положення. Утім, при її перезатвердженні губернатор наклав протест. Згодом це питання було передано на розгляд Сенату, який дав доручення губернатору повторно дослідити інструкцію для народних училищ редакції 1872 р. та 1874 р. У результаті земству було дано вказівку вилучити та змінити всі статті, які не відповідали новому положенню про початкові народні училища, що й було зроблено надзвичайними земськими зборами сесії 1877 р. Як наслідок, і програма навчання у земських школах була обмежена до міністерських вимог [20, с. 46–47].

Зрештою, внаслідок тиску з боку дирекції народних училищ та губернатора як інструкція, так і програма для народних шкіл були повністю вилучені з обігу.

Відповідь Ніжинського повітового земства на утиски його прав в освітній сфері не забарилася, однак негативно позначилася на фінансуванні школи. На засіданні 2 вересня 1877 р. було прийнято рішення про скорочення заробітної плати вчителям у зв'язку зі скороченням навчальної програми, а отже, і роботи вчителів. Крім того, з початку майбутнього навчального року всі сільські школи передавалися під господарську опіку сільських громад без права їх використання для інших потреб. Земські стипендіати звільнялися від обов'язкової служби [5, с. 38–39]. Утім, кількісний розвиток шкільної справи в Ніжинському повіті продовжувався. На початок 1879–1880 н.р. у повіті вже налічувалося 27 шкіл, серед яких відкриті в цьому році – у селах Великій Кошелівці, Вересочі, Носівці. У школах навчалося 1305 хлопчиків та 149 дівчаток та вчителювало 35 чол. На утримання педагогів повітове земство асигнувало 7395 руб. Вони отримували заробітну плату від 100 до 300 руб., а в середньому – 209 руб. 73 коп. [7, с. 22–23; 8, с. 59–59].

Таким чином, Ніжинське повітове земство з перших років своєї діяльності взяло на себе турботу про розвиток початкової освіти. Його діяльність зводилася як до відкриття нових навчальних закладів, так і до надання допомоги суспільним школам. Земські видатки направлялися в першу чергу на утримання вчителів та законовчителів, придбання навчальних посібників, ремонт шкільних приміщень, опалення, наймання сторожа, надання винагород за навчання. Земських діячів турбувало не лише матеріальне становище шкіл, але й якість освіти. Це зумовлювало пошук кращих педагогів, їх спеціальну підготовку, турботу про використання в земських школах кращих методів навчання, забезпечення неперервності навчального процесу. Представники земства в училищній раді розробили інструкцію та навчальну програму для початкових народних училищ Ніжинського повіту, в яких значно розширили навчальну програму. Утім, їхні ініціативи не були сприйняті дирекцією народних училищ та губернатором. Попри рішучі спроби відстояти свої погляди на зміст навчання в школах, членам училищної ради від земства та Ніжинському повітовому земству довелося відмовитися від своїх ініціатив і діяти в межах Положення про початкові народні училища від 25 травня 1874 р.

1. Акимов В. Постановка учебного дела в земских школах / В. Акимов // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). – 1916. – № 3. – С. 33–90.
2. В Нежинское Уездное Земское Собрание Коммисии по народному образованию Доклад 29 сентября 1869 года // Журналы Очередных Заседаний Нежинского Уездного Земского собрания. 1869. – Чернигов: В Ильинской типографии, аренд. Губернской Земской Управой, 1869. – С. 82–85.
3. Выписка из отчёта об ревизии начальных народных училищ Нежинского уезда в Феврале, Марте и Мае месяцах 1877 года, Директором народных училищ Черниговской губернии Г. Кулжинским, доложенного в Нежинское Уездное Земское Собрание в заседании 8 октября // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1877 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1878. – С. 122–130.
4. 8 октября 1878 года № 4 // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1878 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1878. – С. 19–27.
5. 22 Сентября 1877 года, № 2 // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1877 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1878. – С. 38–44.
6. Доклад Нежинской Уездной Земской Управы Сентября 1875 года // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1875 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1876. – С. 88–90.
7. Доклад Уездной Управы По народному образованию // Журналы Нежинского Очередного Уездного Земского Собрания 1879 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1880. – С. 22–23.
8. Доклад Членов Ревизионной Коммисии // Журналы Нежинского Очередного Уездного Земского Собрания 1879 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1880. – С. 49–60.
9. Ковальчук В. Ніжинське земство: через неможливе – до кращого / В. Ковальчук // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 59–61.
10. № 3. 14 октября 1876 года // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1876 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1877. – С. 15–23.
11. № 3. 27 сентября 1875 года // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1875 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1876. – С. 9–13.
12. № 3-й. Журнал Заседания Нежинского Уездного Очередного Земского собрания 30 сентября 1872 года // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1872 года. – К.: Тип. аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, 1873. – С. 17–20.
13. № 5. Вечернего заседания, 15 октября 1876 года // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1876 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1877. – С. 26–27.
14. № 8. 29 сентября 1869 года // Журналы Очередных Заседаний Нежинского Уездного Земского собрания. 1869. – Чернигов: В Ильинской типографии, аренд. Губернской Земской Управой, 1869. – С. 32–34.
15. Отчёт Нежинской Уездной Земской Управы, о действиях ея за 1874 г. // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1875 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1876. – С. 90–109.
16. Положение о начальных народных училищах // ЖМНП. – 1864. – № 8. – С. 39–47.
17. Положение о начальных народных училищах // ЖМНП. – 1974. – № 8. – С. 226–236.
18. Председатель управы В. Ракович. Проект. Инструкция для Народных школ города Нежина и Нежинского уезда / Председатель управы В. Ракович // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1872 года. – К.: Тип. аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, 1873. – С. 74–89.
19. Председатель управы В. Ракович. Приложение к статье 6-й. Программа для 3-х классной народной Школы / Председатель управы В. Ракович // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1872 года. – К.: Тип. аренд.

С. Кульженко и В. Давиденко, 1873. – С. 99–111.

20. Приложение к № 2. Доклад Управы по народному образованию // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1877 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1878. – С. 44–49.

21. Прудько В.О. Українізація шкіл Чернігівщини у 1917 році: від спроб до перших результатів / В.О. Прудько // Література та культура Полісся. – Випуск 60. – Ніжин, 2010. – С. 92–98.

22. Редакционная комиссия, признала возможным изложить жалобу на Попечителя Киевского Учебного Округа в следующей форме. Его Сиятельству Министру Народного Просвещения // Журналы Нежинского Уездного Очередного Земского Собрания 1876 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1877. – С. 92–95.

23. 17 сентября 1870 года. О народном образовании // Журналы очередных заседаний Нежинского уездного земского собрания. 1870. – Чернигов: Земская Типография, 1871. – С. 111–113.

24. С. П-ва Народное образование в Нежинском уезде / С. П-ва // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1884. – № 2. – С. 37–54.

25. С. П-ва Народное образование в Нежинском уезде. (Продолжение) / С. П-ва // ЗСЧГ. – 1884. – № 3. – С. 18–34.

26. С. Плкв. Народное образование в Нежинском уезде. (Окончание) / С. Плкв. // ЗСЧГ. – 1884. – № 4–5. – С. 60–77.

27. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // ЖМНП. – 1864. – № 1. – С. 1–94.

28. ЦДІАК України. – Ф. 707, оп. 225, 1877 р., спр. 31, 193 арк. Дело Управления Киевского Учебного Округа. Об отчётах высылаемых Директорами народных училищ Черниговской и Полтавской губерний об осмотре Инспекторами училищ подведомственных им.

29. Членов Училищного Совета В.Л. Раковича и П.С. Коробки // Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания 1875 года. – Нежин: Типография Г.Л. Шапиры, 1876. – С. 86–87.

В статье характеризуется деятельность Нежинского уездного земства в сфере начального обучения со времени его образования до конца 70-х гг. XIX в. Автор акцентирует на постепенном увеличении количества учебных заведений, улучшении их финансирования и борьбе Нежинского уездного земства за свои управленческие права в образовательной сфере.

Ключевые слова: Нежинское уездное земство, начальные народные училища, дирекция народных училищ, училищный совет.

The article describes the activity of the Nizhyn District Council (Zemstvo) in the field of primary education from its foundation till the end of the 1870s. The author pays attention to the gradual increase of the number of schools, improvement of their funding and the efforts of the Nizhyn District Council (Zemstvo) to gain more administrative rights in the field of education.

Key words: the Nizhyn District Council (Zemstvo), primary popular schools, direction of popular schools, council for schools

Галина Карпінчук

РОЛЬ МИХАЙЛА НОВИЦЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ НАУКОВОЇ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ БІОГРАФІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розкрито роль Михайла Новицького у виявленні документів Т. Шевченка та їх публікації у 1920–1960-х рр. А також окреслено внесок ученого у становленні наукової концепції біографії поета.

Ключові слова: документи Т. Шевченка, біографія поета, видання документів Т. Шевченка, архівні матеріали та друковані праці М. Новицького, шевченкознавство, праці із шевченкознавства.

Документальні матеріали поряд із епістолярієм, спогадами, щоденниковими записами є вагомим писемним джерелом, що відтворює історію життя та творчості Тараса Шевченка, вони рік за роком фіксують, зберігають та передають достовірну інформацію про нього. Водночас кожний документ є свідченням епохи та умов, за яких жив і творив Шевченко.

Перші документи були надруковані ще за життя поета. Серед них «Повідомлення про видання Т. Г. Шевченком «Живописной Украины» у газеті «Северная пчела» від 25 серпня 1844 р. (№ 193) та «Письмо Т. Г. Шевченка к редактору «Народного чтения» від 18 лютого 1860 р. (кн. 2) та ін.

Зразу ж після смерті Т. Шевченка було надруковано свідчення Олександра Лазаревського про останній день життя поета («Северная пчела» від 28 лютого 1861 р., № 48).

Микола Стороженко в альманасі «Киевская старина» надрукував частину матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства («Новые материалы для биографии Т. Шевченко» 1898 р., кн. 3). Н. Молчановський – працю «Арест Шевченко в 1859 г. (Материалы для биографии)» (1899 р., т. 64, № 2, отд. 1). Тут також було опубліковано лист членів Товариства для допомоги бідним літераторам та ученим за підписами М. Чернишевського, І. Тургенєва та інших до поміщика В. Фліорковського з приводу викупу рідних Шевченка з кріпацтва (1890 р., кн. 2). Упродовж 1860–80-х рр. деякі документи були оприлюднені в часописах «Былое», «Русская старина», «Русский архив».

Наприкінці XIX ст. Олександр Кониському вдалось отримати дозвіл на опрацювання документів, що зберігались в Архіві київського військового подільського і волинського генерал-губернатора. Виявлені ним документи і стали вагомим джерелом для написання біографії поета, яка вперше була опублікована 1892 року – «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя: У 2 т.» (Львів, 1898–1901 рр.).

На початку XX ст., після відкриття архівів ІІІ відділу, додалися матеріали: відношення міністра народної освіти від 21 лютого 1847 р. до попечителя Київського учбового округу про призначення Шевченка вчителем малювання Імператорського університету Святого Володимира з іспитовим терміном на один рік (уперше опубліковано в альмасі «Україна 1907 р. (т. 1, № 2); квиток, виданий комендантом Новопетровського укріплення І. Усковим про звільнення Шевченка від військової

© Карпінчук Галина Володимирівна – аспірантка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

служби від 1 серпня 1857 р., який розшукав та оприлюднив Д. Яворницький у праці «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка» (Катеринослав, 1909 р.).

Продовжували вивчати і доповнювати документальні матеріали до біографії Т. Шевченка і радянські шевченкознавці. І тут особливо виділяється Михайло Новицький (1892–1964), який народився у м. Ніжин в родині Михайла Ігнатовича та Євгенії Луківни Новицьких. Навчався у Ніжинській класичній гімназії ім. М. В. Гоголя. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького Імператорського університету (1913–1919). Із 1921 р. М. Новицький працював у Комісії для видавання пам'яток новітньої української літератури, що діяла при Всеукраїнській академії наук.

Завдяки його зусиллям було розшуковано і оприлюднено 68 документів до життя і творчості Т. Шевченка. Здебільшого це були документи III відділу (Власної Його Імператорської Величності канцелярії), що зберігались у Департаменті державної поліції при Міністерстві внутрішніх справ (У 1933 році їх було передано до Київського центрального архіву давніх актів, нині Центральний державний історичний архів України).

Віднайдені матеріали, починаючи з 1924 р., М. Новицький надрукував у статтях: «Арешт Шевченка в 1859 році» (1924), «Шевченко в процесі 1847 року і його папери» (1925), «До історії арешту Шевченка 1850 р.» (1925), «Третье Отделение про Шевченка» (1928), «З історії оренбурзького арешту» (1929).

Найперші розшукані ним матеріали стосувалися арешту Т. Шевченка в Україні влітку 1859 р. Вони стали вагомим доповненням до відомих документів цього періоду, які надрукували О. Кониський і Н. Молчановський.

В архіві Департаменту поліції М. Новицький розшукав накази, рапорти, листи про нагляд за поетом під час його подорожі 1859 р. Серед них – наказ шефа жандармів і головного начальника III відділу В. Долгорукова від 23 травня 1859 р. про стеження за Т. Шевченком до відділів жандармерії Київської губернії (київському губернському жандармському штаб-офіцеру, підполковнику Л. Грибовському), Чернігівської губернії (полковнику корпусу жандармів Шульговському), Полтавської губернії (полковнику корпусу жандармів Я. Лаптеву); рапорт Л. Грибовського від 5 серпня 1859 р. до III відділу про богохульство Шевченка; прохання III відділу від 7 серпня 1859 р. Л. Грибовському повідомити свідчення Шевченка після арешту; рапорт київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова від 23 серпня 1859 р. В. Долгорукому про інцидент із Т. Шевченком.

Крім цього, дванадцять невідомих до того документів про арешт Т. Шевченка в Україні 1859 р. М. Новицький знайшов в Архіві київського військового подільського і волинського генерал-губернатора. Серед них: повідомлення київського цивільного губернатора П. Гессе від 9 липня 1859 р. київському, волинському і подільському генерал-губернатору І. Васильчикову про прибуття Шевченка в Корсунь і встановлення за ним нагляду; рапорт М. Андрієвського від 8 серпня 1859 р. І. Васильчикову про свідчення Шевченка; розпорядження в. о. київського цивільного губернатора П. Селецького від 11 серпня 1859 р. про дозвіл Т. Шевченку повернутися в Петербург.

Також М. Новицький ще раз звів і надрукував свідчення Т. Шевченка, дані М. Андрієвському, що зберігались у Чернігівському музеї ім. В. В. Тарновського.

Загалом сімнадцять документів, що висвітлювали період життя Т. Шевченка з 23 травня по 23 серпня 1859 р., знайдених М. Новицьким у департаменті поліції та Архіві київського військового подільського і волинського генерал-губернатора, вперше були ним опубліковані 1924 р. у статті «Арешт Шевченка в 1859 р.» («Шевченківський збірник», т. 1).

Водночас у цій статті М. Новицький, на відміну від М. Чалого і О. Кониського, детальніше розкрив історію останньої подорожі Шевченка в Україну, пов'язавши наміри поета побудувати хату та знайти подружню пару з його поетичною творчістю: «А я так мало, небагато / Благав у Бога: тільки хату, / Одну хатиночку в гаю, / Та дві тополі коло неї, / Та безталанну мою, / Мою Оксаночку – щоб з нею / Удвох ди-

витися з гори / На Дніпр широкий, на яри, / Та на лани золотополі... («Не молилася за мене»), а також інформацією з епістолярію поета, процитувавши уривки з його листів до П. Куліша, М. Максимовича, Ф. Ткаченка [8, с. 213].

М. Новицький встановив логічну і хронологічну послідовність документів, що стосувалися Шевченкової подорожі в Україну: лист віце-президента академії графа Ф. Толстого до міністра імператорського двору О. Адлерберга з проханням дати дозвіл на подорож (дата невідома); звернення Ф. Толстого від 20 травня 1859 р. до віце-секретаря Є. Мюссара з проханням повідомити про рішення президента Академії мистецтв Великої княгині Марії Миколаївни; відповідь секретаря Марії Миколаївни – Є. Мюссара про її згоду (орієнтовна дата – друга половина травня 1859 р.), звернення О. Адлерберга від 20 травня 1859 р. до начальника III відділу В. Долгорукова про подорож Шевченка; дозвіл В. Долгорукова від 23 травня 1859 р. на поїздку Шевченка і його відповідь за тією ж датою О. Адлербергу про позитивне вирішення цього питання. Названі нами документи М. Новицький вказав наприкінці статті під назвою «Хронологічна канва до історії Шевченкового арешту». Тут також було вперше надруковано маршрут Шевченкової подорожі Україною 1859 р., який М. Новицький встановив на підставі знайдених ним документів (Лихвин, хутір Хрущова, Пирятин, Михайлова Гора, Городище, Корсунь, Кирилівка, Моринці, Корсунь, Пекарі, Межиріччя, Городище, Корсунь, Кирилівка, Межиріччя, Мошни). Він уточнив час перебування поета в Городищі Черкаського повіту (наприкінці червня не кілька годин, як вважав М. Чалий, а три дні), де поет гостював у П. Смирненка, К. Яхненка і Ю. Хропаля.

Перебуваючи в Україні, Т. Шевченко подарував багатьом своїм знайомим автографи окремих поезій та свої офорти. М. Новицькому вдалося встановити, що серед них були Наталя Олександрівна Хрущова, дружина поміщика Д. Хрущова, з яким Шевченко їхав разом з Москви в Україну (автограф поезії «Садок вишневий коло хати», Лихвин), О. Заліський (офорт «Приятелі», хутір Хрущова).

Серед документів, знайдених М. Новицьким, один заслуговує на особливу увагу. Він пояснює причини арешту Т. Шевченка і його вигнання з України. Це рапорт київського, подільського і волинського генерал-губернатора І. Васильчикова від 23 серпня 1859 р. начальнику III відділу О. Орлову: «...он известен здесь, как человек окомпрометировавший себя в политическом отношении, поступки его и слова некоторые лица могут истолковывать в ином смысле, придавать им особенное значение и возбуждать на него подозрения и обвинения подобно описаному выше случаю» [1, с. 147–148].

Помимо хронології арешту 1859 р. М. Новицький доповнив біографію Т. Шевченка багатьма фактами з його особистого життя. Так, він уперше подав докладну історію про намір і дії Т. Шевченка придбати землю у поміщика Н. Парчевського. Зіставлення документальних і мемуарних джерел свідчило, що Шевченко про заборону проживання в Україні нічого не знав і продовжував клопотатися про виділення землі для будівництва хати.

Довгий час у дослідженнях біографії Т. Шевченка було недостатньо матеріалів про його перебування в Кирило-Мефодіївському братстві.

Перші матеріали до цієї теми з'явилися наприкінці XIX – на початку XX століття. У 1892 р. у журналі «Русской архив» (кн. 7) надруковані окремі документи допиту поета, у 1902 р. у «Киевской старине» М. Рігельман надрукував «Допрос Т. Г. Шевченка в 1847 г.» (т. 76), у 1906 р. М. Стороженко у цьому ж часопису опублікував статтю «Кирилло-Мефодиевские заговорщики» (т. 92). У 1911 р. у Києві В. Семевський видав найповнішу за документами і описом на той час працю «Кирилло-Мефодиевское Общество» (перевидана 1918 р.).

Усі ці матеріали були відомі М. Новицькому, але він вирішив ще раз переглянути архів, щоб розшукати все, що стосувалося Т. Шевченка. Під час одного із відряджень до Ленінграда йому пощастило виявити в архіві Департаменту поліції документи слідчої справи III відділу «Объ Украино-Славянскомъ Обществѣ». За його свідченням, загальний обсяг цих матеріалів становив 2739 аркушів.

У 1925 році знайдені нові матеріали М. Новицький ввів у обіг шевченкознавства,

надрукувавши свою працю під назвою «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» («Україна» 1925 р., № 1–2).

Матеріал подано за двома розділами. У першому «Шевченко в процесі 1847 р.» М. Новицький дослідив історію арешту кирило-мефодіївців: Т. Шевченка, Г. Андрузького, В. Білозерського, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, О. Марковича.

Для цього він використав відомі матеріали: донос О.Петрова до генерал-майора, куратора Київського навчального округу О. Траскіна (3 березня 1847 р.); повідомлення київського військового губернатора Д. Бібікова про існування Слов'янського товариства до головного начальника III відділу О. Орлова (17 березня 1847 р.); наказ О. Орлова про арешт Т. Шевченка та В. Білозерського (23 березня 1847 р.).

Найголовнішу увагу було звернено на розкриття слідчої справи під назвою «Об художнике Шевченке», датованої 17 квітня–30 травня 1847 р.

З неї вперше було надруковано свідчення Г. Андрузького про Т. Шевченка; уривки з листів: В. Білозерського до М. Гулака від 1 жовтня 1846 р., П. Чуйкевича до П. Куліша від 1 березня 1847 р., де йшлося про національне значення поезії Шевченка. Як відомо, саме ці матеріали були використані начальником III відділу О. Орловим та його помічником Л. Дубельтом у звинуваченні Т. Шевченка.

М. Новицький уперше надрукував характеристику Т. Шевченка, надану на запит III відділу президентом Петербурзької академії мистецтв, зятем Миколи I, герцогом Максиміліаном Лейхтенберзьким, у якій високий посадовець дав позитивну оцінку Шевченку-художнику і поету. На жаль, цей документ не був узятий до уваги під час слідства.

Крім цього, уперше було оприлюднено документи: лист цивільного губернатора І. Фундуклея від 6 квітня 1847 р. до начальника III відділу О. Орлова; квитанцію від 17 квітня 1847 р. наглядачу київської поліції Гришкову про те, що Т. Шевченко прибув до Петербурга з речами, лист О. Орлова від 30 травня 1847 р. військовому міністру О. Чернишову з проханням повідомити місце служби Шевченка, лист головнокомандуючого поштового департаменту В. Адлерберга від 30 травня 1847 р. до О. Орлова про розпорядження щодо відправлення Т. Шевченка рядовим в окремих Оренбурзький корпус.

У цій праці М. Новицький, перераховуючи вилучені у братчиків маніфест «Закон Божий» і статут Слов'янського братства святих Кирила і Мефодія, акцентує увагу і на рукописних списках поетичних творів Шевченка. Так, у М. Костомарова було вилучено поеми «Сон», «Кавказ», послання «І мертвим, і живим, і ненародженим...», уривки містерії «Великий льох». Окремі тексти були виявлені також у В. Білозерського.

М. Новицький, як і його попередники, дослідники цієї теми (М. Драгоманов, М. Чалий, О. Кониський), вважав Т. Шевченка ідеологом цієї таємної організації і відводив йому головну роль.

Друга частина статті «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» має назву «Шевченкові папери». Тут вміщено творчу спадщину поета, виявлену вченим серед документальних матеріалів архіву Департаменту поліції. Зокрема, у матеріалах слідства М. Новицький знайшов «Археологічні нотатки» Т. Шевченка, зроблені під час його роботи у Київській археографічній комісії, впродовж 1845 – початку 1847 років. Тут зібрана і записана ним інформація про українські історичні пам'ятки, пам'ятні місця, вміщено фольклорні записи. «Це зовсім новий матеріал; він не тільки поширює наші відомості про характер діяльності Шевченка в археографічній комісії, але й дає, часом, цінний коментар до російських повістей («Наймичка», «Близнецы», «Музыкантъ») і деяких віршів поета», – зауважує шевченкознавець [3, с. 66]. На його думку, Т. Шевченко використовував також ці матеріали у своїй поезії. Зокрема, уривок «Гори мої високі...» («Сон», 1847 р.): «Вечерне сонечко гай золотило, / Дніпро і поле золотом крило, / Собор Мазепин сяс, біліє, / Батька Богдана могила мріє, / Київським шляхом верби похилі / Три братні давні могили вкрили» («Сон») є інтерпретацією запису нотаток, зроблених у Переяславі 1845 р.: «По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслова над самой дорогой три высокие кургана, называемые Трибатни могилы. По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый

Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный» [7, с. 41; 8, с. 215].

М. Новицький вперше мовою оригіналу оприлюднив знамениту передмову Шевченка 1847 року до другого нездійсненого видання «Кобзаря». До того її опублікував М. Стороженко у перекладі російською мовою у журналі «Русская мысль» (1898 р., № 6) (Книгу вперше окремим виданням під назвою «Другий Кобзар. Поезії 1843–1847 рр.» упорядкував і прокоментував С. Гальченко, видання було надруковано у 2010 р. (Видавничий дім «Андрій», 272 с.).

У матеріалах архіву ІІІ відділу М. Новицьким було виявлено і огляд поезії Т. Шевченка за 1838–1842 роки, зроблений на запит керуючого ІІІ відділу генералом-лейтенантом Л. Дубельтом, що містився у «Журналі» слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства. Тут були переказані російською мовою поетичні твори «Чигрине, Чигрине...», «Сон», «Катерина», «Перебендя», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія», зміст яких використаний у справі обвинувачення поета в антиросійських настроях: «Авторъ постоянно слѣдуетъ принятому направленію: непрерывно жалуется на страданія Украйны въ настоящемъ ея положеніи; желаетъ возбудить ненависть къ владычеству Русскихъ, и воспоминая о прежней свободѣ, подвигахъ и славѣ казаковъ, упрекаетъ нынѣшнее поколѣніе въ равнодушіи» [3, с. 92].

М. Новицький надрукував тільки частину виявленого матеріалу. Продовжувачем у шевченкознавстві цієї теми був В. Бородин, який підготував статтю «Твори Т. Шевченка в архіві кирило-мефодієвців» (К., 1955 р.). А повністю матеріали перекладів були опубліковані у виданні «Кирило-Мефодієвське товариство: У 3 т.» (К., 1990 р.).

Сам М. Новицький у вступному слові до своєї праці, де він уперше надрукував таку значну частину матеріалів до біографії Шевченка, вважав, що публікація «дає загальне уявлення про літературні й громадські інтереси не тільки самого поета, але й почасти української інтелігенції 40-х років минулого століття» [3, с. 68].

Заслуги М. Новицького в розшуку і оприлюдненні таких важливих матеріалів до біографії Шевченка були відзначені шевченкознавцями О. Дорошкевичем, В. Бородіним, В. Смілянською.

У виданні «Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861» (1982 р.) дві третини займають матеріали десятирічного періоду заслання Т. Шевченка (1847–1857 рр.). У 1920-х роках у шевченкознавстві майже всі ці документи були ще не відомі. М. Новицький як дослідник життя і творчості Т. Шевченка також долучився до їх пошуку. Під час одного із відряджень до Ленінграда йому пощастило виявити в архіві Департаменту поліції матеріали ІІІ відділу під назвою «Дѣло о рядовомъ Шевченко, коллежскомъ секретарѣ Левицкомъ и магистрѣ Головки», що стосувалися арешту поета 1850 р.

Цій справі передував арешт Т. Шевченка в Оренбурзі 22 квітня 1850 р., де він перебував на той час після повернення із Аральської експедиції. Використавши спогади Ф. Лазаревського, М. Новицький встановив, що причиною арешту поета був донос прапорщика 3-го лінійного батальйону Окремого оренбурзького корпусу М. Ісаєва. У доносі йшлося, що Т. Шевченко носить цивільний одяг, малює картини та пише поетичні твори.

У статті «До історії арешту Шевченка 1850 р.» подано опис матеріалів, вилучених з наказу коменданта Окремого оренбурзького корпусу В. Обручова під час обшуку Шевченка. Під графою «Папери, що заслуговують на особливу увагу» були вказані листи до Шевченка: чиновника Оренбурзької прикордонної комісії, приятеля Т. Шевченка С. Левицького від 6 березня 1850 р., службовця Оренбурзької прикордонної комісії Ф. Лазаревського від лютого, березня, 20 квітня, 27 квітня 1848 р., художника О. Чернишова від 2 грудня 1847 р., 29 березня 1850 р., лікаря, чиновника Орської дистанції Оренбурзької прикордонної комісії М. Александрійського від 16 серпня 1848 р., княжни В. Рєпніної від 13 січня і 19 березня 1848 р., поміщика А. Лизогуба від 21 жовтня 1847 р., 31 грудня 1847 р., 7 січня, 23 лютого, 7 квітня, 15 липня 1848 р.

(На сьогодні автографи листів не відомі, їх публікація проводиться за 3 т. «Повне зібрання творів. Листування» 1929 р.)

Крім згаданих вище листів, у Т. Шевченка була поезія «Свячена вода» О. Псьол, 2 альбоми малюнків, значна частина яких виконана під час роботи в Археографічій комісії 1846 р., а кілька – під час Аральської експедиції, складених для опису Аральського моря. Тут є свідчення командуючого 5-им Оренбурзьким лінійним корпусом Д. Мешкова про те, що він нічого про малюнки та поезії, виявлені у Шевченка, не знає.

Усі ці матеріали, як встановив М. Новицький, передав разом із поясненнями командир Окремого оренбурзького корпусу В. Обручов у листі від 23 травня 1850 р. до військового міністра О. Чернишова, який доповів про справу Шевченка Миколі І. У статті «Арешт Шевченка у 1850 р.». М. Новицький надрукував наказ Миколі І ІІІ відділу розпочати розслідування цієї справи. 8 червня 1850 р. О. Чернишов передав на розгляд О. Орлова матеріали Шевченка.

Як відомо, ІІІ відділ особливу увагу звернув на перший лист, зазначений в опису. Це був лист С. Левицького від 6 березня 1850 р., у якому, зокрема, той писав: «Багацько єсть тут наших, да, кажеться, люде такі, що проміняв би їх на німця, не тільки хрещеного, ...[М. Головка] каже, що якби Вас не стало, а на місто того стало більш людей – аж до 1000, готових стоять за все, що Ви казали..» [2, с. 144]. Саме це твердження С. Левицького стало головним у звинуваченні Т. Шевченка і водночас М. Головка, про що свідчить нова справа «Дѣло о рядовомъ Шевченко, Коллежскомъ Секретарѣ Левицкомъ и магистрѣ Головка».

Із офіційних документів цієї справи М. Новицький описав і опублікував рапорт командира Окремого оренбурзького корпусу та оренбурзького генерал-губернатора В. Обручова від 8 червня 1850 р. О. Орлову про арешт Т. Шевченка і вилучені в нього речі; лист чергового генерала головного штабу військового міністерства П. Ігнат'єва від 10 червня 1850 р. Л. Дубельту про арешт Т. Шевченка; рапорт ІІІ відділу від 23 червня 1850 р. Миколі І про результат розслідування справи Т. Шевченка, М. Головка, С. Левицького з пропозицією встановити суворий нагляд за Т. Шевченком і С. Левицьким; лист О. Орлова від 27 червня 1850 р. О. Чернишову про рішення Миколи І покарати винних службовців, які дозволили Т. Шевченку носити цивільний одяг, малювати та ін.

Ще один документ до історії арешту поета М. Новицький надрукував у часопису «Глобус» (1929 р., № 5). Це доклад ІІІ відділення корпусного штабу в. о. чергового офіцера штабу Окремого оренбурзького корпусу П. Коріна від 22 січня 1850 р. В. Обручову. З нього дізнаємося, що Шевченка вже тоді мали відправити на Мангішлак для пошуку вугілля.

Загалом М. Новицьким було знайдено і оприлюднено 30 документів, що давали можливість з'ясувати обставини арешту, слідства та виголошення нового вироку поету.

У 1920-х роках М. Новицький був єдиним, хто доклав стільки зусиль для розшуку та опрацювання документів до життя і творчості Шевченка. Впродовж наступних двох десятиліть в умовах посилення політики радянського режиму і розгортання подій Другої світової війни вивчення документальної частини матеріалів майже припинилося. Сам учений, як відомо, був репресований і відбував покарання на Далекому Сході.

Коли у 1930-х роках планувалося видати повне зібрання творів, то комітетом для редагування Шевченкових творів було доручено М. Новицькому готувати окремий том, де мали бути надруковані документи до біографії Т. Шевченка. Про його участь у підготовці таких матеріалів свідчить виписка із звіту (од. зб. 368) заступника голови комітету О. Дорошкевича за 1932 р.: «Готується до друку том архівних матеріалів про Шевченка. З цієї метою систематично провадиться передрук на машинці, перевірка і підготовка до друку тексту архівних матеріалів про Шевченка. 5 справ, загальною кількістю 500 аркушів, вже скопійовано, перевірено й до друку виготовлено. Опрацьовує це завдання бригада: М. М. Новицький та С. К. Гречишко» [6, арк. 2]. Але том з документами не був надрукований.

26 грудня 1937 року М. Новицького заарештували, як і інших представників української інтелігенції. Його було звинувачено за статтями 54-8, 54-10, 54-11 УК УССР і пред'явлено звинувачення в контрреволюції проти радянської влади. Матеріали слідчої справи зберігаються у ЦДАГО (ф. 263, оп. 1, № 49630, т. 1; № 57013, т. 2) під назвою «Дело по обвинению Михаила Михайловича Новицкого по ст. 54-11, 54-10 УК УРСР». Термін покарання він відбував у таборах позбавлення волі «Печерлаг» (Республіка Комі; Б. Б. К. стройка № 105), в'язні якого працювали на будівництві Біломор-Балтійського каналу.

Зібрані М. Новицьким документи були використані наприкінці 1940-х років, коли розпочалася робота над упорядкуванням матеріалів до видання «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах». У 1950 р. вперше з'явилися вони окремим виданням у збірнику «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах». Загалом до книги ввійшло 195 документів до біографії Т. Шевченка, що становить лише третю частину від усієї кількості матеріалів. До видання не ввійшла значна частина документів, що стосувалася участі Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві, періоду заслання поета, останньої подорожі в Україну та його арешту 1859 р., які були розшукані і надруковані М. Новицьким. Не згадано тут і імені вченого, який віддав багато зусиль для їх вивчення та опрацювання.

Але документи, які є в архіві, свідчать, що М. Новицький продовжував працювати над пошуком нових матеріалів і після виходу збірника документів. Для пошуку нових матеріалів він навіть кілька разів на рік їздив у відрядження до Ленінграда і Москви. У 1947 р. М. Новицький побував у відрядженні в Москві, про що відомо з листа доньки Корнія Чуковського Лідії від 4 грудня 1947 р.: «Милый Михаил Михайлович...как Вы могли не придти ко мне, будучи в Москве – это выше моего понимания» [5, арк. 36].

Під час одного із таких відряджень співробітника Державного історичного архіву Московської області Л. Пустильник могла передати йому окремі матеріали справи «Дело канцелярии Московского военного генерал-губернатора по секретной части о рядовом Оренбургского батальона Шевченко (начато 25 сентября 1857 г.)», яка зберігалася серед паперів секретного відділу канцелярії московського воєнного генерал-губернатора (ф. 16, оп. 47, справа 130, коробка 124, листи 1-2, 4-5, 7, 8, 9, 11, 12, 14-15). Їх М. Новицький опублікував у статті «Новые материалы о Т. Г. Шевченко» («Дружба народов» за 1958 р., № 5).

Це були такі документи: лист оренбурзького і самарського генерал-губернатора та командира Окремого оренбурзького корпусу А. Катеніна від 16 вересня 1857 р. до московського військового генерал-губернатора А. Закревського про заборону Шевченку проживати у Петербурзі та Москві; лист петербурзького військового генерал-губернатора П. Ігнат'єва від 28 вересня 1857 р. А. Закревському про встановлення нагляду за поетом; лист П. Ігнат'єва від 30 жовтня 1857 р. А. Закревському про перебування Т. Шевченка в Нижньому Новгороді; повідомлення П. Ігнат'єва від 25 лютого 1858 р. А. Закревському про дозвіл Т. Шевченку проживати в Петербурзі, відвідувати Академію мистецтв із встановленням суворого нагляду за ним; лист нижньгородського губернатора Муравйова від 18 квітня 1858 р. московському військовому генерал-губернатору С. Строганову про зупинку Т. Шевченка в Нижньому Новгороді, його перебування у Москві, дозвіл поету проживати в Петербурзі та ін.

На основі цих документів було встановлено нові факти до біографії Т. Шевченка: його перебування в домі Щепот'євої (Москва), уточнено дати виїзду з Нижнього Новгорода (9 березня 1858 р.), Москви (4 квітня 1858 р.), Загалом М. Новицьким із цієї справи було оприлюднено 8 документів, які сьогодні використовуються у шевченкознавстві.

М. Новицький започаткував у шевченкознавстві тему «Т. Шевченко і царська цензура». В його архіві зберігаються прижиттєві рецензії на твори Т. Шевченка, які він виявив, але ці документи не були ним надруковані (од. зб. 84)

Продовжувачем у шевченкознавстві цієї теми був В. Бородин. У книжці «Т. Г. Шевченко і царська цензура» (К., 1969 р.) подано документи петербурзького цензурного

комітету 1840–1862 рр., прижиттєві рецензії до таких видань, як: «Кобзарь» (1840), «Тризна» (1844), «Катерина» (1860), «Кобзарь» (1860), «Гайдамаки» (1861), а також «Букварь южнорусский» (1861) та ін.

У 1963 р. вийшов новий збірник документів «Тарас Шевченко. Документи і матеріали». На жаль, імені вченого тут також не згадано. Ще один збірник «Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861)» з'явився у 1975 р. До видання вперше введено архівні матеріали, на яких наголошував раніше М. Новицький: записи метричних книг, матеріали про живописні роботи у Великому петербурзькому театрі, участь у яких брав Шевченко (1836 р.), документи Товариства заохочування художників та ін.

В архіві М. Новицького зберігаються його напрацювання – 19 неопублікованих копій документів, що можуть значно розширити інформацію про історію зарахування Т. Шевченка на посаду вчителя малювання Київського університету: прохання кандидата на посаду художника Н. Буяльського від 18 лютого 1847 р. київському, подільському і волинському генерал-губернатору Д. Бібікову; прохання О. Траскіна від 7 травня 1847 р. до Д. Бібікова про призначення на посаду викладача малювання П. Шлейфера; рапорт О. Траскіна від 27 листопада 1847 р. Д. Бібікову про затвердження на посаді Г. Васька (од. зб. 55) та ін.

Ще частина документальних матеріалів, що ввійшла до наступного видання документів (1982 р.), була відомою М. Новицькому ще у 1950-х роках, про що свідчать матеріали його архівного фонду у ЦДАМЛМУ (ф.1, оп.1). Але як політично репресований він не входив до груп науковців, котрі готували видання, і залишався поза межами шевченкознавства.

На сьогодні відомо понад 600 документів для вивчення життя і творчості Шевченка, 68 з яких упродовж 1920 – поч. 1960-х рр. розшукав та надрукував шевченкознавець, учений-текстолог М. Новицький. Про його важливий внесок у розробку біографії Т. Шевченка відзначала В. Смілянська, наголосивши на тому, що дослідник уперше на основі знайдених ним документів розкрив історію трьох арештів Т. Шевченка: 1847 р., 1850 р., 1859 р. [4, с. 255–256]. Тобто М. Новицький був першим, хто після М. Чалого і О. Кониського зробив найвагоміший внесок у становлення наукової документальної концепції біографії Тараса Шевченка. Віднайдені ним матеріали згодом використані при написанні академічної біографії Т. Шевченка Інститутом літератури, науковий колектив якого підготував видання «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1984). Згодом цей шлях у документальному шевченкознавстві продовжили М. Моренець, П. Жур, Л. Большаков.

1. Новицький М. Арешт Шевченка в 1859 р. / Мих. Новицький // Шевченківський збірник. Т. 1. – К., 1924. – С. 130–138.

2. Новицький М. До історії арешту Шевченка 1850 р. / Мих. Новицький // Шевченко та його доба. Зб. 1. – К., 1926. – С. 141–193.

3. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна: науковий тримісячник українознавства. – 1925. – Кн. I/II. – С. 51–99.

4. Смілянська В. Дослідження біографії / Валерія Смілянська; АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка // Шевченкознавство: підсумки й проблеми. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 241–272.

5. ЦДАМЛМУ. – Ф. 1: Архів М. М. Новицького. – Оп. 1. – Од. зб. 349. – Арк. 36. – Лист Лідії Чуковської Михайлу Новицькому від 4 грудня 1847 р.

6. ЦДАМЛМУ. – Ф. 1: Архів М. М. Новицького. – Оп. 1. – Од. зб. 368. – Арк. 2. – Звіт про роботу редакційного комітету для видання Шевченківських творів при II відділі ВУАН від 29 листопада 1932 р.

7. Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Буквар южнорусский». Записки народної творчості. / Тарас Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 496 с.

8. Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 2. Поезія 1848–1861 / Тарас Шевченко ; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 496 с.

9. Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. / Тарас Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 496 с.

В статье раскрыта роль Михаила Новицкого у выявлении документов Т. Шевченко и их публикации у 1920–1960-х гг. А также обозначен вклад ученого у становлении научной концепции биографии поэта.

Ключевые слова: документы Т. Шевченко, биография поэта, издания документов Т. Шевченко, архивные материалы и печатные труды М. Новицкого, шевченковедение, работы по шевченковедению.

Key words: documents of T. Shevchenko, scientific works of biography about poet, editions of documents of T. Shevchenko, file of documents and scientific works of M. Novytskyi, scientific works about T. Shevchenko. In this article to relate about scientific works of biography of Taras Shevchenko. Author of this scientific works is M. Novytskyi, who study of documents of the famous Ukrainian poet from 1920 to 1960 years.

Олена Пригорницька

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930 рр.)

Стаття присвячена характеристиці особового складу педагогічного колективу Чернігівського інституту народної освіти, рівню його підготовки. На основі широкої джерельної бази проаналізовано соціокультурну діяльність викладачів.

Ключові слова: професорсько-викладацький склад, педагогічна освіта, соціокультурна діяльність, інститут народної освіти, УСРР, Чернігів, ХХ століття.

Професорсько-викладацький склад Чернігівського інституту народної освіти (ЧІНО) відіграв помітну роль у становленні вищої педагогічної освіти в регіоні та підготовці висококваліфікованих педагогів. Деякі згадки про підбір кадрів у ЧІНО, їхню професійну та соціокультурну діяльність знаходимо у працях таких науковців, як В. С. Кролевець, В. У. Черноус, В. Ф. Шморгун [19], О. Ф. Явоненко [24], О. Б. Коваленко [17] та Н. О. Ципляк [16], В. А. Казимір [15] та М. О. Носко [2]. Але комплексного вивчення проблеми не було здійснено. Тому дане дослідження має наукову цінність та наразі актуальне.

У вересні 1920 р. у зв'язку з модернізацією системи освіти в СРСР і відповідно в УСРР у Чернігові було створено Інститут народної освіти для підготовки педагогічних кадрів, а саме адміністраторів та інструкторів системи соціального виховання (соцвиху), робітників дитячих будинків та шкільних робітників, відповідно до двох основних форм дитячого колективу – дитячого будинку і школи [10, 60]. Так, 18 вересня 1920 р. на засіданні ради педагогічного інституту був доведений до відома присутніх статут інституту народної освіти, прийнятий радою вищих педагогічних шкіл [2, 339].

До новоствореного вищого навчального закладу підбір професорсько-викладацького складу проводився за загальнодержавними нормативними документами та постановами ради ЧІНО. Рада обирала спеціальну комісію з переобрання лекторів (виборчу комісію), яка кандидатурами претендентів заміщувала вільні кафедри за згодою відділу управління вищої школи при губнаросвіті. Сама ж вона для детального розгляду заяв претендентів розбивалася на підкомісії за факультетами. Висновки факультетських підкомісій виносилися на пленум, обговорювалися та проводилися остаточні вибори. Повноваження комісії закінчувалися після винесення відповідних постанов. Щодо освітнього цензу лекторів вимог не ставилося [3, 138].

Станом на 1 січня 1922 р., Чернігівський інститут народної освіти був розрахований на навчання 600 студентів. Пересічно вихованці були зайняті 6 годин у денний час доби [13, 36]. Мовами викладання були російська та українська. Українською викладали 5 викладачів 6 предметів, а російською – 41 викладач 47 предметів [13, 37]. Тому для впровадження державної політики українізації в ЧІНО запровадили відповідні заходи з початком 1923–1924 навчального року. Викладачі, які вільно

© Пригорницька Олена Юріївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

володіли українською мовою, перейшли на викладання нею (курси поточного року, які читалися українською мовою: астрономія, українська мова, українська література, семінар з нової української літератури, мистецтвознавство). Усі викладачі, які були знайомі з українською мовою, але не на рівні, необхідному для читання лекцій, під час своїх занять подавали нею студентам лише термінологію. [10, 3]. Як зазначалося в «Бюлетені Чернігівського інституту народної освіти», правлінням ЧІНО на початку 1924–1925 академічного року поставлено завдання навчати студентів української мови не лише на теоретичному, а й на практичному рівні, бо вона – могутнє знаряддя комуністичної освіти робітничо-селянських мас на Україні. Тому ЧІНО як педагогічний осередок повинен був стати вогнищем української культури й науки на Чернігівщині [9, 12]. Для вирішення поставленого завдання наукове висвітлення проблем мови почали відображати в курсі мовознавства, було введено систематичний курс української мови на I курсі та курс історії українського письменства на II і III курсах. Були вжиті заходи, щоб усі гасла, плакати, оголошення у стінах ЧІНО писалися виключно українською мовою. У студентській читальні поряд з російськими часописами та журналами з'явилися українські, а також українські книжки та підручники.

До того ж викладачі вирішили, що найкращим засобом вивчення мови буде живе слово. Тому його все частіше почали використовувати в репертуарі студентського хору та на постановках п'єс драматичного гуртка ЧІНО. Живе слово проникло у стінгазети, залунало на студентських вечірках, частково – в доповідях студентів [9, 13].

Щодо решти запланованих у програмі дисциплін, то протягом 1920–1930 рр. професорсько-викладацький склад ЧІНО забезпечував їх проведення у повному обсязі. Незважаючи на соціальні, політичні, економічні та особисті обставини, кадрова ситуація, яка складалася на базі місцевих наукових традицій, привела до наукових розробок у галузі краєзнавства, літературо- та мистецтвознавства, загальної історії тощо [18, 214]. Цими темами займалися відомі педагоги, які працювали в ЧІНО. Серед них історик, кандидат класичної філології (читав предмет «Російська мова») та філософії, завідувач Чернігівського робітничого факультету [10, 57], літературознавець, дослідник з питань літературного краєзнавства, який співпрацював з М. С. Грушевським, збираючи відомості про провідні осередки громадського руху та їх діячів у Чернігові [14, 243], Борис Михайлович Шевелєв (1893–1938). Займаючи активну громадянську позицію, він був науковим співробітником Чернігівського історичного музею (друга половина 1920-х–початок 1930-х рр.), членом Чернігівської архівної комісії, Комісії Лівобережної України Історичної секції ВУАН, Чернігівського наукового товариства при ВУАН [14, 287]. Станом на 18 жовтня 1922 р., він мав готові до друку праці: «Залежність Л. М. Толстого від Спінози в релігійно-філософських творах», «Пошуки у творчості А. П. Чехова», «Л. Глібов як романтик», «Філософія Г. Сковороди» [8, 99]. Але доля цього видатного діяча Чернігова була затьмарена арештами (1921, 1930, 1938) і остаточно згасла у 1938 р., – його було розстріляно.

З 1918 по 1921 рр. в інституті викладав українську мову та літературу Дмитро Олексійович Заушкевич (1881–?), щорічний керівник короткотермінових педагогічних курсів, курсів соцвиху та українознавства. У 1911 р. він закінчив історико-філологічний факультет Юр'ївського університету [13, 54], а у 1920 р. був обраний проректором Чернігівського інституту народної освіти [8, 58], залишаючись лектором з української мови і літератури [8, 57].

Талановитий педагог, науковець Іван Васильович Лисицин (1888–1958) закінчив у 1910 р. Московське Сурочанівське училище і з 1916 р. був викладачем Чернігівського учительського інституту [8, 65]. Він викладав курс «Історія мистецтв» і керував заняттями у студії образотворчих мистецтв з предмета «Педагогічний малюнок» [13, 54]. Був автором статей про естетичне виховання, постановку занять у студіях образотворчого мистецтва [8, 70]. І. В. Лисицин займався просвітницькою роботою загальноміського значення. Так, він брав активну участь в організації та проведенні у 1922–1923 навчальному році ряду популярних лекцій для робітників та молоді, що навчається (наприклад, «Боротьба за правду й красу (нарис з історії скульптури)»,

«Архітектурні зразки Єгипту, Ассирії, Греції та Риму та їх зв'язок із загальним устроєм життя народу») [10, 62].

Лекції для робітників та молоді, що навчається, також читав інший відомий у місті викладач загальної біології в ЧІНО Олексій Олександрович Шушковський (1886–?) – кандидат природничих наук, який у 1911 р. закінчив Харківський університет. Його доповіді охоплювали актуальні питання біологічної науки та повсякденного життя (наприклад, «Дарвін і його вчення», «Хімія життя і явища омолодження», «Закони спадковості та утворення нових форм») [8, 98]. Разом з тим він працював керівником гурткової роботи слухачів другого курсу в ботанічному та біологічному кабінетах. Заняття «Гуртка любителів природи» О. О. Шушковський проводив двічі на тиждень, навіть у літній період. Формами організації роботи гуртка були доповіді, досліді, спостереження за місцевою флорою і фауною, що, на думку керівника, було найбільш продуктивним видом занять, який розвиває самостійність мислення та активність як доповідачів, так і слухачів, котрі ставлять запитання [10, 57–58]. З цим погоджуються і сучасні педагоги України та світу.

Відомим істориком і громадським діячем був випускник історичного відділу Петербурзького історико-філологічного інституту Степан Гаврилович Баран-Бутович (1877–1944) [8, 34]. Він також втілював принцип зближення навчання з життям, щоб зробити ЧІНО центром наукової та педагогічної думки в Чернігові шляхом влаштування публічних лекцій (темою його доповіді були «Нариси з історії Чернігівщини»), «педагогічних співбесід (субот)» [10, 62]. Так, перша з таких «педагогічних співбесід» відбулася 9 лютого 1924 р. і пройшла під головуванням саме С. Г. Баран-Бутовича [5, 15]. Це сприяло розвитку суспільних і педагогічних навичок у студентів ЧІНО, оскільки тримало їх у центрі сучасної науково-педагогічної думки, об'єднувало їх з робітниками тих шкіл і дитячих закладів, у яких проходила педагогічна практика під час навчання [10, 62].

У 1923–1924 навчальному році використовували екскурсійний метод з різних спеціальностей як засіб зближення науки з життям і педагогічної теорії з педагогічною практикою. У навчальний план ЧІНО було введено спеціальний курс «Методика екскурсій», який викладав С. Г. Баран-Бутович. Проведені ним екскурсії поділялися на 2 види: наукового характеру та показово-педагогічного. Їх мета залежала від предметів викладання, на яких проводилися, і полягала в тому, щоб показати студентам ЧІНО, як потрібно вести екскурсії. Так, екскурсіями з фізики з науковою метою керував Валентин Васильович Адаменко (1891–?), екскурсіями з біології – О. О. Шушковський. Для ознайомлення з технічним виробництвом екскурсіями керував Євген Тимофійович Горський [10, 59]. Студенти-історики здійснювали екскурсії під керівництвом С. Г. Баран-Бутовича [10, 60].

Активну громадянську позицію займав кандидат природничих наук, декан природничо-географічного відділу, завідувач Чернігівського центрального педагогічного музею Євген Тимофійович Горський (1881–?). Протягом творчого науково-дослідного шляху він мав такі праці, надруковані у «Відомостях Варшавського навчального округу»: «Ломоносов як натураліст», «До питання про викладання природничих наук у середній школі», «Значення книги в природознавстві». Станом на 1922 р. Є. Т. Горський підготував до друку «Короткий курс органічної хімії», посібники для слухачів педагогічного інституту «Кристалографія», «Історична геологія» [8, 48].

У цей час плідно працював Павло Костянтинович Федоренко (1880–1962). У 1915 р. він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира, був викладачем історії та предмета «Революційний рух» у ЧІНО, деканом факультету соціального виховання (факсоцвиху), згодом став відомим істориком, автором наукових праць «Воронковська сотня Переяславського полку за Румянцевським описом», «Неоліт на Волині. Могильник с. Городка Рівненського повіту Волинської губернії» [6, 37]. П. К. Федоренко очолював спільні засідання педагогічної комісії ЧІНО з викладачами школи імені Т. Г. Шевченка та імені М. П. Драгоманова з питання проведення в останній ряду комплексів, спрямованих на набуття студентами третього курсу практичних навичок роботи в школі

[5, 12]. Також педагогічна комісія проводила «педагогічні четверги (співбесіди)», де доповідачами виступали кращі педагоги Чернігова [5, 13].

Видатний науковець-історик та громадський діяч Василь Васильович Дубровський (1897–1966) закінчив у 1919 р. історичне відділення Ніжинського історико-філологічного інституту [8, 50], у 1925 р. – аспірантуру при Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури під керівництвом академіка Д. І. Багалія [1, 92]. Станом на 18 жовтня 1921 р., він працював викладачем історії України в ЧІНО третій рік та підготував до друку монографію «Данило Павлович Апостол і його гетьманство» та ряд праць: «До історії звичаїв Чернігівщини у XVIII ст.», «Історія, як наука і предмет виховання», «Лекції з історії України» [8, 51].

Восени 1922 р. у ЧІНО під керівництвом викладача В. В. Дубровського утворився історико-архівний гурток. Його завданням було вивчення історії України на основі багатого матеріалу архівів м. Чернігова. У позалекційний час гуртком проводилася робота з технічної підготовки його учасників до самостійних науково-дослідних занять з історії України (читання документів XVIII ст., аналіз їх змісту й коментування, зняття науково-технічних правильних копій з документів, описування справ тощо). На одному із засідань була заслухана доповідь гуртківця Мироненка «О. І. Рігельман і його «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще». Проводилася самостійна робота учасників гуртка на основі різних архівних матеріалів XVII–XIX ст., що зберігалися в Чернігівському історичному архіві [10, 58]. Того ж таки навчального року В. В. Дубровський читав курс «Російська історія» на нульовому відділі ЧІНО. Останній мав своїм завданням підготувати для вступу на підготовче відділення ЧІНО групи слухачів колишнього Чернігівського робітфаку (20–25 чоловік), які бажали отримати педагогічну освіту та скласти вступний іспит. Нульовий відділ – заклад тимчасового характеру. Він був відкритий 1 березня 1922 р., а закритий на початку 1922–1923 навчального року. Завідував нульовим відділом Б. М. Шевелєв [10, 57].

Протягом 1924–1925 навчального року активно діяв історико-антирелігійний гурток під керівництвом В. В. Дубровського. Так, на початку вересня 1924 р. для керівництва екскурсіями на антирелігійній виставці Чернігівської губполітосвіти відряджалося одинадцять гуртківців, які провели там понад 120 екскурсій. Для самопідготовки упродовж тижня вони детально вивчили експонати виставки й прочитали кілька десятків книжок і статей з антирелігійної пропаганди. Читання проходило колективно, з обговоренням та індивідуально. Частина засідань пройшла під головуванням керівника з його доповідями та поясненнями. На періодичних зібраннях гуртківці обговорювали методичні й методологічні питання, що виникали у процесі роботи на виставці, ставили завдання для здійснення подальшої успішної роботи. Тому результатом діяльності В. В. Дубровського зі студентами стали майже виключно позитивні відгуки губполітосвіти про їх роботу на міській антирелігійній виставці [11, 25].

Інша специфіка роботи за доби, що розглядається, – запровадження в інститутах посади політкомісара. Починаючи з 1919 р. радянською владою вона була введена з метою політико-ідеологічного контролю за студентами та педагогічним колективом. З початку листопада 1924 р. за постановою губкому, підтвердженої Укрголовпрофосвітою, у ЧІНО її зайняв відомий історик Василь Карпович Щербаков (1898–1938). Він наповіг перед губкомом на зміцненні ЧІНО партійними силами. З рядів комуністичної партії було виділено 4 члени та декілька комсомольців для вступу в ЧІНО, організовано комуністичний осередок та осередок КСМ (Комуністичного союзу молоді), студентське виконбюро, куди відібрали кращих студентів та розбили на соціально-економічну й академічну комісії. Соціально-економічна комісія виділила стипендіатів зі студентської маси, академічна мала культурно-політико-освітній напрям роботи [10, 41]. Мета виконбюро полягала в тому, щоб створити організований тісний цілісний пролетарський студентський колектив шляхом персонального тактового підходу до кожного студента задля виявлення його повної «фізіономії» та

працездатності; залучити студентство до суспільно-політичної роботи, чим сприяти розвитку в студентів громадської активності; допомогти студентам у формуванні марксистського світогляду; залучити лекторський персонал до суспільно-політичної роботи студколективу [10, 44].

В. К. Щербаков організував на третьому курсі ЧІНО семінар з марксизму, розробив теми доповідей, підшукав літературу, прочитав невеликий курс історичного матеріалізму. На кожну тему було виділено 2–3 студенти для самостійної розробки доповідей. Він також на першому курсі читав предмет «Пролетарська революція і радянське будівництво» [10, 42]. Перед собою політкомісар ставив завдання зближення студентства з викладацьким складом і залучення останніх до активної громадської та культурно-освітньої роботи [10, 43]. Також під керівництвом політкомісара В. К. Щербакова [10, 51], який пізніше став ректором ЧІНО [6, 36], працював гурток політграмоти для підготовки викладачів з цього предмета для семирічних шкіл [6, 23]. Він написав працю «Протирелігійне виховання дітей» [20, 26]. Протягом 1925–1926 навчального року читав лекції з предмета «Марксизм і лєнінізм» [6, 23], а також на засіданнях побутового гуртка виступав з доповідями на теми «Значення й робота побутового гуртка», «Старий та новий побут», «Про мораль та етику» [9, 56].

В умовах повоєнної розрухи силами співробітників Чернігівського інституту народної освіти започатковано річні курси підготовки вчителів, організовано лекційну пропаганду в сільській місцевості [3, 60]. Студенти і викладачі ЧІНО з січня 1926 р. проводили роботу з ліквідації неписьменності у підшефному селі Анисові, де у двох групах навчалось до 80 селян. Також проводилася гурткова робота серед місцевих жителів. Утворено сільськогосподарський, природничо-географічний, жіночий гуртки. Студенти виступали перед селянами з доповідями та концертами (приїжджали хор і струнний оркестр), організували випуск стінгазети та бібліотечку, до якої члени шефського товариства у складі 110 осіб (102 студенти та 8 викладачів) зібрали 150 книг [20, 27].

При інституті працювали педагогічний музей та майстерня наочних посібників, допоміжні факультетські заклади: геологічний та ботанічний кабінети, кожний з яких розраховувався на 25 осіб, а зоологічний – на 15 осіб [13, 37], фізичний, математичний кабінети [3, 129], а також хімічна лабораторія, розрахована на заняття 30 осіб [13, 37]. Враховуючи потребу устаткування лабораторій необхідною апаратурою, були встановлені міжнародні зв'язки. У 1924 р. у німецької фірми Макса Коля для фізичної лабораторії були виписані клектраметр за Кольраушем, апарат для демонстрування коливального характеру розряду Лейденської банки, елемент за Кольба з розподільною стінкою та однією парою запасних платівок, апарат за Фостером, переривач Венельта для постійного струму, точний міліамперметр з двома ділянками для обміру 5–50 мАм, лампа для демонстрування Едісонового ефекту, апарат для демонстрування світлочутливості Селена, апарат для пояснення принципу дії телефону, демонстраційний тепловий амперметр Гримзеля, кулонові крутильні терези, ватметр демонстраційний для постійного та змінного струму, машина за Вейнгольдом для змінного струму [21, 54].

У психологічному кабінеті в 1923–1924 навчальному році проводилися заняття з експериментальної психології та педопсихології [10, 59]. Водночас робота в географічному та історичному кабінетах перебувала на підготовчій стадії, носячи, головним чином, ілюстративно-педагогічний характер. Так, допоміжними матеріалами цих кабінетів (картинами, картами, глобусами й ін.) студенти користувалися під час організації практичних занять у дитячих будинках і школах, проходячи педагогічну практику [10, 58].

Робота викладачів ЧІНО сприяла виконанню завдань факультету соціального виховання: підготовці адміністраторів та інструкторів системи соцвиху, підготовці робітників дитячого будинку та шкільних робітників, відповідно до двох основних форм дитячого колективу – дитячого будинку і школи. Ці завдання ставив перед собою і семінар із соціального виховання. Студенти всіх спеціальностей старших

курсів знайомилися з дитячими будинками дитмістечка, роботою в дитячому садочку, з дитячими організаціями, були присутніми на засіданнях будкому. Вони дослідили дитячий колектор, завданням якого було вивчення дітей, з психічними і розумовими вадами, а також їх розподіл у відповідні дитячі заклади на підставі висновків лікарсько-педагогічної консультації [10, 60]. У тому ж таки складі відвідувався «будинок відсталой дитини», завданням якого було забезпечення довготривалого виховного впливу на дефективних дітей. Студентам демонструвалися апарат і прийоми, за допомогою яких у дітей пробуджували свідомість і викликали цікавість до навколишньої дійсності. Ця практична робота пов'язана з курсами С. І. Воробйова та І. П. Львова, які застосовували метод педагогічних екскурсій [10, 61].

Досвідчений педагог та психолог Іван Петрович Львов (1879–1971) викладав у ЧІНО предмети «Сучасні педагогічні течії», «Психологія» [6, 36].

Він слідував за новітніми науковими досягненнями й у 1929 р. був у відрядженні в Ленінградському педологічному інституті імені Герцена для наукових занять з педології та експериментальної психології [23, 387].

Важливу роль у соціокультурному житті Чернігова відігравав Сергій Іванович Воробйов (1884–1942). Закінчивши Ніжинський інститут [13, 54], 18 вересня 1920 р. він був обраний ректором ЧІНО [4, 52], де викладав мовознавство, педагогічний практикум, семінар комуністичного дитячого руху [6, 52], а також читав лекції на педкурсах [7, 121]. Він був доповідачем і на «педагогічних четвергах (співбесідах)» (наприклад, «Про викладання граматики в семирічній школі») [10, 63], завідував губсоцвихом і губпрофосвітою. С. І. Воробйов брав участь у з'їздах великого масштабу як методолог у педагогічній галузі. Він написав «Нариси із загального мовознавства» та «Нариси з теорії та психології художньої творчості» [6, 33]. Його багатогранна робота високо оцінена колегами. Підтвердженням цьому слугує характеристика його В. К. Щербаківим у 1926 р. як видатного у Чернігові методолога та єдиного цілком гідного кандидата на посаду професора другої групи в царині дисциплін «Мовознавство» і «Педагогіка» [22, 6].

Викладачі ЧІНО брали участь у громадській та освітній роботі Союзу робітників освіти серед членів Союзу взагалі та технічних робітників зокрема шляхом доповідей, гурткової роботи, проведення екскурсій з викладачами. ЧІНО організував ряд доповідей та співбесід з питань теорії та практики шкільної роботи для вчителів м. Чернігова. Його викладачі брали участь у роботі Союзу в напрямі перепідготовки вчительства, виїжджаючи за пропозиціями Союзу в райони для проведення конференцій з перепідготовки вчительства. Але загалом цій галузі не вистачало системності й плановості, робота мала значною мірою спорадичний характер [12, 3].

Отже, враховуючи потреби тогочасного суспільства, Чернігівський інститут народної освіти силами місцевих науково-педагогічних кадрів готував адміністраторів та інструкторів системи соцвиху, робітників дитячих будинків та шкільних робітників. Їх соціокультурна та педагогічна діяльність спрямовувалася на зближення науки та навчання з життям і виробництвом. Цей принцип намагався втілити у життя педагогічний колектив ЧІНО шляхом організації публічних лекцій, «педагогічних четвергів (співбесід)» та комуністичних курсів, перебуваючи в центрі науково-педагогічної думки, яскраво підкреслюючи характерну особливість педагогічної школи як живої лабораторії суспільно-педагогічної думки.

Професорсько-викладацький склад Чернігівського інституту народної освіти в 1920–1930 рр. характеризувався переважанням викладачів-чоловіків, які здобули вищу освіту належного рівня на теренах України (Київ, Харків) та за її межами (Москва, Петербург). Чернігівські педагоги стежили за новими тенденціями в тогочасній педагогічній науці, викладаючи з їх урахуванням заплановані на навчальний рік дисципліни.

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966) / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – № 1/2 (9–10). – С. 92–97.
2. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку: Чернігівська область / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: М. О. Носко (гол.) [та ін.]. – К.: Знання України, 2012. – 419 с.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 77, 220 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 78, 88 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 81, 59 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 82, 52 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 90, 121 арк.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 108, 136 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 167, 57 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 175, 62 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 177, 85 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. р–608, оп. 1, спр. 178, 41 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. р–942, оп. 1., спр. 4781, 58 арк.
14. «За сто літ»: Показчик змісту / С. Панькова, Г. Шевчук // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 240–287.
15. Казимір В. А. Василь Дубровський: становлення особистості (1897–1919) / В. А. Казимір // Слов'янський вісник: [збірник наукових праць]. – 2012. – Вип. 13. – С. 43–46.
16. Коваленко О., Ципляк Н. Доцент Іван Львов та його архів / О. Коваленко, Н. Ципляк // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 91–92.
17. Куценко П. Хранителі духовних оберегів: [інтерв'ю з деканом історичного факультету ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка О. Б. Коваленком] / П. Куценко // Деснянська правда. – 2000. – 13 січня. – № 4 (26465). – С. 4.
18. Левченко В. В. Історичні дослідження професорсько-викладацького складу Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): напрями і традиції / В. В. Левченко // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 211–223.
19. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Рад. шк., 1966. – 100 с.
20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 167, 77 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4675, 55 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4678, 131 арк.
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4681, 497 арк.
24. Явоненко О. Ф. Наш інститут (1916–1996) / О. Ф. Явоненко // Початкова школа. – 1996. – Вересень. – № 9 (327). – С. 4–6.

Стаття посвящена характеристике личного состава педагогического коллектива Черниговского института народного образования, уровня его подготовки. На основе широкой источниковой базы проанализирована социокультурная деятельность преподавателей.

Ключевые слова: профессорско-педагогический состав, педагогическое образование, социокультурная деятельность, институт народного образования, СССР, Чернигов, XX столетие.

The article is devoted to characterization of the pedagogical staff of the Chernigiv institute of the folk education, their professional level. The author analyzes socio-cultural activities of the teachers on the basis of archive materials.

Key words: pedagogical staff, pedagogical education, socio-cultural activities, institute of the folk education, Ukr.S.S.R., Chernigiv, twentieth century.

УЧИТЕЛЬСЬКА СТОРІНКА В БІОГРАФІЇ О.П. ДОВЖЕНКА

У статті розглянуті основні історико-біографічні факти, що характеризують учительську діяльність всесвітньо відомого кінорежисера і письменника О.П. Довженка в роки Першої світової війни і значних соціально-політичних зрушень.

Ключові слова: О.П. Довженко, вчительство, людина невичерпної духовної сили.

Як відомо, своє трудове життя видатний майстер кіно і слова О.П. Довженко (1894 – 1956) розпочав з учительської роботи в школі. Згадуючи той час, він писав у «Автобіографії», що вчителювання було для нього тоді єдиним, чого досяг. Вчителювання – складний педагогічний процес. І Довженко безпосередньо включився в нього зразу ж після закінчення Глухівського вчительського інституту.

Учитель – слово містке. Український педагогічний словник констатує: учитель у широкому суспільному значенні – це мислитель, громадський діяч, який формує погляди і переконання людей, допомагає їм знайти власний шлях у житті, а у вузькому значенні – той, хто проводить навчальну і виховну роботу з учнями. Отже, мова про одну з важливих сторінок у біографії О. Довженка – його житомирське вчительство.

«Я був учителем вищої початкової школи», – наголошував він.

У Житомир, тодішнє губернське місто, Олександр Петрович прибув «з умінням учити школярів» – в інституті «при отличном /5/ поведении оказал успехи в... педагогике и дидактике весьма удовлетворительные /5/» [2, арк.3].

Перед цим, щоправда, крутилось-вертілось відрядження за кордон.

Куди саме?

Малось їхати в Назарет¹, розповідав Довженко, «на батьківщину Ісуса Христа».

Але стрімкі події, що спричинили тривалу світову війну, різко змінили плани. І Довженку надіслали перепризначення.

«Предложением Г[осподина] Директора народных училищ» з 1 липня 1914 року його зараховують на посаду вчителя в Кутузівське вище початкове училище, а з 20 вересня – в 2-е Житомирське [2, арк.6].

Директором народних училищ Волині був, як з'ясувалося, глухівський викладач Довженка Сергій Олександрович Криловський. У Глухові він викладав природознавство і фізику, виконував обов'язки директора інституту, а з 7 червня того ж таки 1914 року прийняв директорство в Житомирі.

Він, треба думати, і сприяв своєму випускнику в його житомирському причалі. Існують відомості, що в брата цього Криловського – місцевого адвоката – Довженко навіть деякий час квартирував.

Освітня мережа міста включала в себе три вищі початкові училища: Житомирське 1-е (чоловіче), Житомирське 1-е (жіноче) і Житомирське 2-е (змішане). А крім них, дев'ять однокласних приходських шкіл, одну двокласну, дві гімназії, дві семінарії (вчительську і духовну), землемірне училище, ремісниче та деякі інші, переважно приватні.

¹ Назарет – місто в Галілеї. Нині – в складі Ізраїлю. В ті часи Росія була зацікавлена в своєму впливі на арабський Схід і всіляко підтримувала діяльність Православного Палестинського Товариства, яке відкривало й швидко розширювало мережу російських шкіл. Проте з початком I Світової війни російські школи там почали закривати, і потреба в учительських кадрах відпала.

© Пригоровська Лідія Віталіївна – ст. лаборант Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Що ж являло собою Житомирське 2-е (змішане), в якому вчителював Довженко? Про нього в «Памятной книжке дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год» сказано: «Відкрите як міське в 1909 році, перетворене на вище початкове в 1913 р. Приміщення наймане... Класів 5. Учнів: хлопчиків 124, дівчаток 38...».

Завідував училищем Павло Миколайович Василюк – інспектор з освітою за вчительський інститут. Законовчителем значився протоієрей І.Т. Глаголев. Уроки історії, географії, мов – російської, французької, німецької; математики й фізики, природознавства, графічного мистецтва, рукоділля, співів та гімнастики вели вчителі І. І. Афанасьєв, М. І. Кольченко, О. І. Карафа-Корбут, Д. К. Соколов, К. Р. Линецька, О. М. Тюменєва, Ю. С. Рихлицька, К. Л. Зінюк, Ф. П. Петрова, О. А. Ковальський, Я. Н. Капустянський. Медичне обслуговування здійснював лікар О. О. Туницький.

Усі вони й склали оточення, в яке потрапив Довженко.

Прийняли його приязно. За ним закріпили години з природознавства та географії.

Містилось училище у двох будинках: головному – по вулиці Великій Бердичівській, 54 і допоміжному – на Пушкінській, 47.

Викладацький персонал у ньому не був постійним. Кадрові зміни відбувалися з тих чи інших причин.

Щойно минув рік, а місце інспектора вже стало вакантним. Посаду пропонують Довженку. Але він відмовився. Мотивував відмову своєю молодістю, браком досвіду. До того ж потайки мріяв учитись, вступити в Академію мистецтв.

Інспектором призначили іншого, досвідченішого. Ним став Максим Васильович Троц. Крім Афанасьєва, російську мову почала викладати Р. М. Андрєєва. Співи – Є. Н. Хілетинський. Гімнастику – С. Ю. Волошко. В училищі збільшився контингент учнів. Їх стало вже понад 200. Додався й ще один клас.

Навчаючи учнів, Довженко шукав найоптимальніші підходи. Схоластику тодішньої педагогіки, яка вимагала зубрячки, особисто збагнув ще в Сосниці. Тому й не брав її до уваги. Торував свою стежку. Багато читав, обдумував, випробовував. У процесі праці вдосконалював методи викладання.

Житомирські вихованці були в захопленні від уроків, які він вів. За спогадами тодішніх учнів, ті «уроки здавалися їм надто короткими, дзвінок ніби навмисне переривав їх на найцікавішому місці». Учителю розповідав і тут же, розкриваючи тему, унаочнював, ілюстрував – «на дошці з'являлись портрети історичних осіб, картини історичних подій, ландшафти невідомих географічних місць, зарисовки з життя людей і природи. Слухали його уважно...» [1, с.175].

На уроках і в позакласних заходах Довженко пробуджував у своїх підшефних глибокі патріотичні й національні почуття, повагу до рідної мови, якої не вчили в школах, до народних українських пісень, які також заборонялись.

Він навчав своїх вихованців розумно «читати книгу природи та людського життя». Нікого не залишав байдужим до оточуючого світу. Вів щирі бесіди про велич людського духу, про справедливість і волю, про дружбу, що не мислима без довір'я, взаємної духовної близькості і товариської прихильності, і тим ще більше примагнічував до себе учнівство.

Однією з дійових форм навчання і виховання Олександр Петрович вважав безпосереднє спілкування з природою. Він був твердо переконаний, що природа вже сама собою позитивно впливає на виховання, підносить настрій, робить людину добрішою, сповнює її ніжними почуттями і разом з тим виключає такі негуманні якості, як лютість, жорстокість, несправедливість.

Під час екскурсій він і сам добірав, почував себе радісним і щасливим, багато співав українських народних пісень, жартував, сміявся. Екскурсії до того ж звільняли Довженка від переслідувань. Бо те, чого говорити в класі не дозволялось, він без будь-яких побоювань висловлював у лісі чи біля річки, серед буйних зелених трав і безмежного моря лугових квітів.

У житомирців побутує переказ про одну із екскурсій, на якій хтось із учнів убив чи зловив вужа.

«– Вужа? – спохватився Довженко. – А якби це була гадюка?!...»

Хлопці збіглися в коло. Почали заступатись за вужолова. Тут, мовляв, стільки вужів, що ніхто їх ніколи не переб'є й не виловить..

Я б цього не робив, – зауважив Довженко. – Хай би той вуж безпечно гуляв на волі. Ріс і повзав собі в траві...

Хлопці презирнулись. Умовкли.

А Довженко продовжив:

– І вуж, і птах, і бджола на квітці – все це потрібно для повноти природи. А природу слід берегти. Інша справа – гадюки. Їхні жала отруйні, часом смертельні. Цих бийте, якщо нападуть. Бийте, де б вони не повзли. Бо й між нами, людьми, водяться теж подібні. Удають із себе святих та божих, а насправді... Насправді лютіші отруйних змій».

Цікаві, змістовні бесіди часто проводились ним і тоді, коли молодь збиралася поблизу школи в тодішньому монастирському саду.

«На тих зібраннях, – згадував колишній учень Довженка М. М.Ярошенко, – я вперше почув правду про мерзенисть релігії. Розкрив мені її наш учитель» [9].

Шкідливість релігійного словоблуддя Довженка непокоїла в Сосниці, в Глухові, де вчився вчителювати, а тепер і в Житомирі.

Ось чому на одному з молебнів, що правився на честь перемог царизму у грабіжницькій світовій війні, Олександр Петрович був єдиним, хто не став на коліна, а пішов геть.

Справу довелося мати потім з начальством. Більше того – навіть з київським митрополитом.

– Не говіє, – закидали йому в провину. – Не відвідує церкви.

Та Довженко й не шукав оправдань. Свою позицію озвучив начальству твердо: з церквою в нього «покінчено».

На Довженка летіли доноси.

Як пізніше стало відомо, священник Бурчак-Абрамович доклав і своєї руки – зробив донос, написав пасквіль. Почалися перевірки, умовляння, погрози. Але вчитель тримався стійко. Уміло протистояти мерзотникам вчив не лише своїх вихованців – мав і собі за правило.

У Житомирі багатьма жертвами вже давали про себе знати безупинні фронтові бої. Люди були стривожені. А ласі до зиску церковники робили своє. Запустили в приході чутку про так зване Боже «знаменіє»: війна, мовляв, може завершитися швидко, але тільки тоді, як у них у соборі догорить велика «пудова свічка».

На свічку збиралися подавання.

Ошукана паства брязкала в «божу касу» останні свої копійки. Сподівалась від чудо-свічки рятунку.

Але ж сказано: на Бога надійся...

Свічка не догорала. Те, що за день випалювали, святоші поповнювали вночі. Потай від прихожан [13, с.176]. От і виходило, як того й жадалось попівству: свічка не догорала, війна не кінчалась, а грошки пливли в «касу».

Довженко висміяв шкурників. Викривав і висміював їх до кінця своїх днів.

Олександр Петрович належав до тих у училищі, проти прізвищ яких писалось: «не имеющий чина». Проте й цей канцелярський ярлик йому ніколи не псував настрою.

Він поринав з головою у свої шкільні клопоти. Був членом педагогічної ради. Багато уваги приділяв поповненню училищної бібліотеки новими книгами. Його власноручний підпис бачимо під списками найважливіших видань, складеними й запропонованими для придбання в січні 1915 року [11, арк.21].

Не випадково, що в кінцевому підсумку попечитель Київського навчального округу учнівську бібліотеку училища назвав найбільш цінною (кількість книг у ній досягала 2487 назв) і, згідно з листом директора народних училищ, дозволив надати Довженку, мабуть, як заохочення, 50 крб. допомоги із спеціальних коштів [12, арк.13].

Працюючи з учнями, Довженко вмів тактовно запобігати небажаним проявам поведінки. Переконує в цьому й випадок, який стався в училищі, коли весною закладали сад. Учитель невтомно трудився сам. Успішно справлявся з роллю садівника. Особистим прикладом задавав тон роботі і при цьому детально пояснював, як необхідно садити правильно, щоб деревця прижились.

Та ось один із учнів тихцем опустив лопату. Вирішив утекти.
Довженко помітив. Підвівся. І голосно (так, щоб почули всі) сказав:
– Той – не людина, хто не посадить і не лишить після себе хоча б одне деревце на землі...

Почув учителя й утікач – збентежився, зніжковів, повернувся до гурту.
В училищі хлопці й дівчата вчилися нарізно. Але позакласні заходи їх об'єднували. І як тільки вчитель втручався у якийсь із них, все набувало нового, небуденного змісту.

Разом з учнями він охоче співав у хорі, ходив до театру, відвідував ілюзіон, як тоді називали кіно; проводив екскурсії на мальовничі береги Тетерева та Гуйви, і цим ще більше завойовував юні серця. Сміливіші просилися до нього у помічники, щоб нести, як казали вони, «капелюш» (з наголосом на «е»). Придбавши той свій «капелюш» (фетровий бриль), Довженко, ідучи з учнями, часто тримав його в руках. І хлопці саме в такий спосіб виявляли свою повагу до вчителя.

«Тепер я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів, – писав Олександр Петрович у «Автобіографії». – Це вже немолоді люди різних професій. Я питаю їх – чи був я хорошим учителем? Кажуть – був не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем. Ці відповіді сповнюють мене радістю».

Своє пояснення сказаному Олександр Петрович вбачав у щирому, дружньому контакті з дітьми.

«Навряд чи я був хорошим вихователем у звичайному розумінні цього слова, – читаємо в нього в тій же «Автобіографії». І далі: «Я просто був молодим, не набагато старшим за них (учнів. – **Л.П.**), був товариським, веселим, і вони були мені з усякого погляду ближчими й милішими, ніж мої колеги-учителі. Був я з ними до кінця відвертим...» [4, с.21].

Колеги ж учителів з їхнім казенним релігійно-монархічним уявленням про життя й світ не викликали в Довженка особливих симпатій.

Дехто з житомир'ян, публікуючи краєзнавчі статті, характеризує їх тенденційно. 2-е вище початкове училище, маючи на увазі вчителів, називає «більш прогресивним» у порівнянні з іншими. І для цього, мовиться в тих статтях, багато зробив інспектор училища М. Троц – «демократично настроєна людина».

Але сам Довженко до таких упереджених, тривіальних оцінок, пригадуючи той час, не вдавався.

«Демократичний» інспектор (в спогадах Довженка – директор) поставав перед ним зовсім в іншому світлі. Коли йшлося про спірні речі, він (цей інспектор) не приховував «свого роздратування», «кричав», «репетував», погрожував вигнанням з роботи, засланням у Сибір [6, с.123–124].

Він переслідував тих, хто ходив на українські вистави, таємно читав і поширював твори Тараса Шевченка, Івана Франка. Як офіційну особу, вірного прислужника можновладців його боялись. Остерігались.

Політична благонадійність учителів суворо контролювалась. І вони, як і Довженко, що вийшов з інституту «політично неписьменним і темним», у цьому плані мало чим відрізнялись від нього. Деякі фанатично вірили в існування духів померлих. Інші – ще в якісь забобони.

Словом, плин учительського життя, незважаючи на війну, був по-міщанському звичним. Після уроків кожен займався чимось своїм. Хтось біг до церкви, хтось у домашній закуток. Більш товариські збирались у канцелярії, щоб «поспівати, поговорити», обмінятися новинами. А Довженко, тут же присівши, їх малював. Обдаровував дружніми шаржами, зарисовками, епіграмами.

Житомир'янка Г. В. Левицька в ті часи працювала разом з Довженком. З-під його олівця, розповідала вона, дружні шаржі і зарисовки з'являлися швидко й при повній портретній схожості. Особисто їй найбільше запам'ятались такі, як «Міністр освіти» (дружній шарж на вчителя І. І. Афанасьєва), «Отак перебігають з головного корпусу училища до жіночого» (сатирично-гумористичний рисунок) та ін. Окремо змалював Довженко й саму Левицьку та її маленьку дочку Оленку.

Події першого року Світової війни вчителів поки що не торкалися близько. Не торкалися вони й Довженка – молодого «франтуватого» (К. Гранат) інтелігента. Чому «франтуватого»? Бо приїхав з відпустки в новому костюмі, в добротному фетровому капелюсі і з тростинкою (батькові дуже хотілось «вивчити свого сина на пана»). Чому війна його не торкалась? Бо Житомирське повітове присутствіє по військовій повинності визнало його непридатним до військової служби.

Проте жахи війни вже докочувались. Прямо з фронту, з сирих окопів тривожні листи шле Довженку його глухівський однокурсник Петро Фурса. Люди в солдатських шинелях, скаржаться фронтовики, гинуть ні за що, і війні не видно кінця.

Тим часом царське самодержавство вело широку «псевдопатріотичну роботу». Всіляко героїзувало війну подвигами солдатів. І Довженко, згадуючи ті дні, залишив навіть скрушне своє зізнання, що через власну «длительную болезнь» був позбавлений змоги «защитать родину с оружием» [10, с.44].

Провінційний Житомир сколихнули невдовзі зачистки на полях битв. Політично нейтральні учителі сміливіше починають розмови про нестерпне становище, ріст дорожнечі, нестачу продуктів; про все ще не зжиті в країні залишки кріпосництва, імперські заборони, репресії.

До розмов активно прилучався й Довженко.

«Свобода, рівність, братерство» – ось ті великі слова, які вперше почула тоді від нього його найближча колега, що стала потім дружиною, В. С. Довженко (Крилова).

Отже, в ході війни, в ході критичного сприйняття її наслідків рівнем свого світогляду він тоді вже піднісся значно вище за інших.

«Все життя присвячу боротьбі за правду...», – говорив він Криловій у ті незабутні дні [3, с.142].

Енергійний, романтично-поривний, Довженко мріяв про справедливе суспільство. І цей високий політ його мрій духовно зближував його й Шевченка.

До Лютневої революції про Шевченківські свята в училищі нічого було й думати. Попечитель Київського навчального округу з цього приводу розіслав циркуляр, котрим суворо забороняв будь-які вшанування пам'яті Великого Кобзаря. Та революція розв'язувала руки.

Довженко, Крилова, десятки учнів дружно взялися за підготовку Шевченківських святкувань. Розучували вірші, готували інсценізації «Катерини», «Гайдамаків», проводили репетицію п'єси «Назар Стодоля» [8, с.70]. Довженко разом з учнями малював декорації, ескізи костюмів, оформляв сцену. Співав з хором «Заповіт», давав поради юним гуртківцям, читцям-декламаторам.

Деякі твори поета пам'ятались йому з дитинства. Тож тепер мав нагоду ще глибше збагнути велич геніальної постаті. І не тільки збагнути, а й донести віще слово Тараса до всього колективу.

Тим віщим словом тоді живилось, набираючи сили, й стихійне національне почуття Довженка.

І він, і Варя Крилова були наймолодшими між колег, міцно здружилися, покохали одне одного, вступили в шлюб. Та бути разом до кінця своїх літ їм, як мовиться, не судилось. Проте саме з появою Варі в Житомирському училищі Довженко мовби розквіт. Передавав їй години природознавства. Разом з нею старанно готувався до уроків фізики, малювання, гімнастики. Скрізь і завжди вирізнявся своїм оптимізмом.

Як впливає з багатьох свідчень, Довженку було властиве швидке уміння знаходити спільну мову зі всіма, кого вчив. Учнівська молодь і вчителі бачили в ньому людину невичерпної духовної сили, педагога, який, крім усього, надавав ще й великого значення вихованню краси.

«Ми з нетерпінням чекали його уроків», – згадувала колишня учениця Довженка С. О. Кройчик.

А він і справді був на уроках, як маг. Навчаючи учнів малювання, давав їм свій інструктаж, пильно контролював, щоб точно схоплювали потрібні лінії, найхарактерніші риси.

Так було й на одному з уроків, коли вчитель залучив їх до цікавого й заздалегідь продуманого завдання – запропонував змалювати шию дівчини, яку всі вважали чомусь невродливою. І тоді здивований клас по-новому глянув на свою юну ровесницю. Шия дівчини була й справді, як ні в кого красивою, лебедино-ніжною, а зворушена від такої уваги натурниця, замкнута й невесела до цього, враз ніби ожила [1, с.175.].

Зовнішній вигляд Довженка, самобутня манера триматися не залишались не поміченими в училищі. Носив він коричневу косоворотку, туго підперезувався ремнем. І не лише «капелюш», пасував йому і формений кашкет.

До Довженка, розповідав його учень О. Д. Хохлюк, якось зразу всі потяглись. Клас, у якому навчався хлопець, готувався до випуску. Двічі на тиждень Довженко проводив з класом уроки гімнастики. Завжди жваво, цікаво. Всі гімнастичні вправи давалися йому легко. І юнаки охоче наслідували вчителя.

Хохлюк не належав до заможних родин.

Батько часто хворів. Сім'я бідувала. Перебиваючись на безхліб'ї, хлопець намагався підзаробляти. Запрягав батькову клячу, їхав на залізничний вокзал, аби щось комусь підвезти. Та його, на той час неповнолітнього, як на зло, перепиняли городові. З дороги відсилали додому, а хворого батька штрафували.

Довженко глибоко співчував таким юнакам. Скільки міг, підтримував їх морально і матеріально.

Повного списку житомирських учнів Довженка поки що ми не маємо. Але пам'ять старшого покоління зберегла їх близько тридцяти.

Колишня його учениця Є. Т. Черкасова за радянського часу стала доктором філологічних наук. Працювала в одному з інститутів АН СРСР.

Більшість теж здобула належну професійну освіту, в тому числі й учительську. А згаданий вище О. Д. Хохлюк, живучи й працюючи в Чернігові, виявив рідкісний талант як скульптор-самородок. Його роботи з мініатюрної ліпки були відомі всій Україні. Любовно, з високим рівнем майстерності ним виготовлено, до речі, й бюст Довженка. Він зберігається нині в Сосницькому музеї митця з пам'ятним написом: «Учителю від його учня» [7].

На протигагу тодішньому чиновному вчителю О. П. Довженко з особливою чуйністю ставився до юнаків, які наполегливо прагнули вчитись, незважаючи на нестатки. Саме ця Довженкова риса залишилася назавжди в пам'яті колишнього слухача Житомирських педагогічних курсів, який приїхав туди з Борзни, Петра Оксентійовича Космінського.

«Вперше, – пише Космінський, – я зустрівся з ним восени 1914 року... Матеріальні умови курсантів були дуже важкі. Стипендії видавали по 3 крб. на місяць, та й то не всім. Доводилося шукати побічного заробітку. Деякі курсанти ставали репетиторами, а інші – заробляли на станції, розвантажуючи вагони».

Проте, зазначає він далі, із заробітками щастило не всім. Космінський та його друзі після невдалих спроб знайти щось побічне засумували. Адже їм залишалось закінчити ще один курс.

І тут де не візьмись Довженко. В чорній тужурці. В мережаній вишиванці. Сів поруч. Почав розмову.

Та коли почув, що в курсантів серйозні проблеми, через деякий час приніс п'ять адрес, і хлопці того ж дня влаштувалися репетиторами.

Слухачів педкурсів, які нерідко голодували, він за власний рахунок водив до їдальні «Дім працелюбних», замовляв обіди або ж попутно купував для них сало, ковбасу, булки. Заодно був щедрим і на духовні харчі. Приходив до курсантів з «Кобзарем», з творами Івана Франка, Лесі Українки. Читав, декламував напам'ять. Розповідав про театр М. Садовського. А дізнавшись, що хлопці не мають навіть уявлення про сценічне життя, незабаром придбав їм квитки і разом з ними дивився п'єсу «Мартин Боруля».

За розповіддю Космінського, Довженко в своєму училищі завжди був оточений учнями на перервах, а на уроках постійно впроваджував ефективні методи, щоб збудити їх розумову діяльність, захопити, викликати цікавість, допомогти розібратися в найважливішому [5].

Кривава імперіалістична війна зі всіма своїми болячками увірвалася безпосередньо в Житомир на початку 1917-го. Проти прізвищ учителів Соколова, Дубищева, Карафа-Корбута з'явилися канцелярські помітки: вибули в армію. Місто заповнили пошарпані військові частини. На каретах, возах, тачанках транспортувалися поранені. Під впливом загальної істерії гімназисти, чиновники, юрби збуджених городян зустрічали їх вигуками «ура», закидали квітами. Був поміж ними і Довженко разом із своїми учнями.

Про це він пізніше напише: «...війну імперіалістичну сприйняв як обиватель, не-критично».

Політичне пробудження обивателя посилюється в ньому в зв'язку з подіями, які завершилися Лютневою революцією того ж таки 1917 року.

«Скинення царя і самодержавства, – згадував Олександр Петрович, – ми, вчителі, селянські сини, чиновники десятого класу (цим чином удостоювали вчителів згідно з табелем про ранги. – Л.П.) зустріли з величезною стихійною радістю... Переді мною розсунулися стіни школи. Вулиця стала школою...».

Окриленим, радісно збудженим запам'ятався тоді він житомирцям. Проте «відсутність нормальної, здорової політичної освіти, відсутність найменшого уявлення про боротьбу класів і партій» неабияк давалася взнаки. І тому радість революції, радість звільнення від царизму в поєднанні з величезною кількістю нових недуманих і негаданих ідей, з численними гаслами про Україну, про свободу і самовизначення засліпила його як людину, говорячи його ж словами, що вийшла з погребя.

«Я, – зауважував Довженко, – вигукував на мітингах загальні фрази і радів, мов собака, який зірвався з цепу, щиро вірячи, що вже всі люди брати, що вже все цілком ясно, що земля у селян, фабрики у робітників, школи в учителів, лікарні у лікарів, Україна в українців, Росія в росіян, що завтра про це довідається увесь світ і, вражений розумом, що осяяв нас, зробить у себе те ж саме» [4, с.22].

За спогадом Варвари Довженко, в ті пам'ятні дні з вигуком «Почалося!» він поспішав на маніфестацію, схвилювано й палко виступав на трибуні, ведучи мову «про єдину волю, єдину мету і згуртованість повсталого народу, про його грізну силу». Та найбільше тішився оратор тим, що цар Микола II був не українець, а росіянин і що весь його рід був теж не українським. У цьому Олександр Петрович вбачав немовби цілковиту непричетність українців до поваленого ладу, а це вже й був, за його особистим визнанням, націоналізм.

Усі тогочасні українці здавалися молодому вчителю якимись особливо приємними людьми. І всіх, хто говорив українською мовою, він вважав «мужиками або з мужиків». Словом, не панями. Бо тільки пани, ці гадюки з гадюк, розмовляли, на його думку, російською.

Такий спрощений підхід до національно-класового питання був, безумовно, політично наївним. Адже все було значно складніше. Складнішою, як пізніше переконався Довженко, була тоді й Україна, переповнена чужими й своїми панями, які добре володіли українською мовою.

І, звичайно ж, що розібратись у всьому цьому було непросто.

Затхла, задушлива атмосфера губернського міста над Тетеревом не сприяла тому, щоб до кінця «просвітити розум» молодого інтелігента.

Це прийшло з часом.

Знагодились уроки лютого.

Під їхнім впливом Довженко нищівно бичував німецького кайзера Вільгельма як одного з головних винуватців у розв'язанні Світової війни. Гострій сатирі піддавав скороспішний випуск облігацій так званої «Позики свободи», до якої вдався тодішній Тимчасовий уряд, дошкульно викривав сміховинний розподіл прибутків від цієї ж позики. Отже, в розпалі незвичайних подій прозрівав, як бачимо, політично і вже «не кидав квітів у поранених і не кричав їм «ура», як робив це раніше.

У зв'язку з мобілізацією частини чоловіків на фронт Олександр Петрович змушений був нести значний тягар додаткового навантаження. Крім уроків фізики й

географії, малювання й гімнастики, йому довелося викладати історію і вести заняття з природознавства.

Шість предметів, шість уроків щодня!

А ще вимотували сили почастилі відверто ворожі випадки деяких училищних колег, доноси в поліцію, нудні й тривалі позаурочні бесіди з начальством, яке жахалось і через те не схвалювало його безоглядного вільнодумства.

Та Довженко йшов своїм шляхом.

У червні того ж таки 1917-го після невдалої хірургічної операції більш як на місяць заліг у лікарні. На поправку вирушив до батьків. І вже звідти, з рідної Сосниці, надсилав у Житомир листи.

А життя тим часом лаштувало Довженку нові серйозні випробування.

На початку осені він переїхав до Києва, чим, по суті, й завершив цей свій трирічний період житомирського вчителювання.

У Києві деякий час працював у вищому початковому училищі № 7. Проте недовго. І відомості про його роботу надто скупі.

Інша справа – Житомир.

Тут учительська сторінка Довженка вивчається до найменших подробиць. Особливо цікаві пошуки й публікації вже здійснили дослідники Т. Баймут, Л. Рубінштейн, С. Пультер (він же автор книги «Вивчення творчості О. Довженка в школі»), Т. Пушанко, А. Шевчук, М. Костиця, Г. Мокрицький та інші.

За свідченнями двох останніх, Олександр Петрович у ті свої роки мешкав у губернському місті за такими адресами: вулиця Базарна, 5, Дмитрівська, 12, Провіантська, 16 та Кашперівський провулок, 4. Найбільш пам'ятним вважався будинок на Провіантській. Але з розвитком міста і його новою забудовою цей ветхий, старий будинок знесли, а саму вулицю перейменовували.

І тепер вона носить ім'я Довженка.

В и с н о в к и: 1. Будучи вчителем вищого початкового училища, О. П. Довженко не замикався в рамках шкільних програм. У навчанні й вихованні учнів шукав найефективніші підходи, на численних життєвих прикладах формував їхні погляди й переконання, пробуджував почуття людської й національної гідності.

2. Три роки учительської праці в умовах Першої світової війни, краху самодержавства й значних соціально-політичних зрушень були для нього особливо важливим періодом. Як педагог, він поступово збагачувався досвідом і з політично темного випускника Глухівського учительського інституту піднісся, зростав ідейно до рівня передової людини.

3. Своєю вчительською діяльністю О. П. Довженко залишив у Житомирі добру пам'ять, і тепер світле його ім'я тут достойно вшановується усіма.

1. *Баймут Т.* Маловідома сторінка з життя О.П.Довженка // Вітчизна. – 1962. – № 10.

2. *Державний архів м. Києва.* – Ф.153. – Оп.5. – Спр.2508.

3. *Довженко В.* Найдорожче, вічне // Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка. – К.: Дніпро, 1973.

4. *Довженко О.П.* Твори. В 5-ти томах. Т.1. – К.: Дніпро. 1983.

5. *Космінський П.* Мої зустрічі з О.П.Довженком // Червоний прапор. – 1960. – 8 груд.; Великий гуманіст // Комуністична праця. – 1969. – 11 верес.

6. *Костенко В.* Красивий, мцудрий, добрий // Олександр Довженко: Збірник спогадів і статей про митця. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1959.

7. *Павлюк Ю.* Самородок // Деснянська правда. – 1965. – 11 квіт.

8. *Плачиди С.П.* Олександр Довженко: Біографічний роман. – К.: Молодь, 1980.

9. *Рубінштейн Л.* Олександр Довженко – вчитель // Радянська освіта. – 1968. – 31 лип.

10. Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів: Ідентифікація автора в національному часо-просторі. – Вінниця: ГЛОБУС-ПРЕС, 2007.
11. ЦДІАКУ. – Ф. 707, – Оп. 229. – Спр. 88.
12. ЦДІАКУ. – Там само. – Спр. 92.
13. Шевчук А. Учитель Олександр Довженко // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 151.

В статье рассмотрены основные историко-биографические факты, характеризующие учительскую деятельность всемирно известного кинорежиссера и писателя А.П. Довженко в годы Первой мировой войны и значительных социально-политических сдвигов.

Ключевые слова: А.П. Довженко, учительство, человек неисчерпаемой духовной силы.

The article is about the main historical and biographical facts of world famous film director and writer A.P.Dovzhenko, which characterize his teaching activity during the First World War and important social and political changes.

Key words: A.P.Dovzhenko, teaching activity, saw in him a man of inexhaustible spiritual strength.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» НА МЕНЩИНІ У РІВНЕВИХ ЗВ'ЯЗКАХ

У статті аналізується діяльність Менського районної організації товариства «Знання» на прикладі рівневих зв'язків у 60-80-х рр. XX ст. Охарактеризовано форми та напрями роботи, структуру товариства. Матеріал присвячується діяльності його секретаря Миколи Михайловича Жидкова.

Ключові слова: Товариство «Знання», рівневі зв'язки Товариства «Знання», Менська районна організація товариства «Знання», просвітницька діяльність, форми роботи Товариства «Знання».

У сучасну епоху інформаційного суспільства, швидкоплинних змін населення потребує розуміння знань для ефективного використання їх у своєму житті. Нові інформаційні технології створюють можливість для самонавчання, підвищення інтелектуального та освітнього рівнів. Проте отримані знання у такий спосіб мають поверховий характер і не розкривають сутності запитуваної інформації. А отже, новітні технології недостатньою мірою задовольняють потреби суспільства у просвітницькій роботі.

Просвітницька діяльність у країні бере початок ще в XIX ст., коли Росія переживала бурхливу індустріальну епоху, а суспільство потребувало нових змін, пов'язаних із оновленням суспільного життя, зростанням економіки, а отже, й необхідністю підвищення рівня кваліфікації працівників. В Україні, складовій частині Російської імперії, цей процес набув ще й національного характеру, оскільки збігся із піднесенням національно-культурного розвитку, можливістю населення самоідентифікувати себе. Очолили цей процес просвітні товариства.

Функціонування просвітніх товариств на українських землях залишило позитивні результати. Подальшого розвитку набувало культурне життя: в країні виходила друкована продукція, організовувалися українські читальні, проводилися вечорниці, створювалися недільні школи, а також професійні та комерційні спілки тощо.

Просвітньо-національний характер діяльності товариств після встановлення радянської влади спричинив її відповідну реакцію: вони були заборонені. Проте потреба в поширенні масової просвітницької роботи в радянські часи не зникла, а навпаки зросла, хоча й набула вже іншого характеру. На заміну просвітнім товариствам було створено новий суспільний інститут – Товариство для поширення політичних та наукових знань (далі – Товариство «Знання»).

Новостворене Товариство «Знання» продовжило просвітницькі традиції попередників у країні, про що зазначають у своїх публікаціях М. Коропатніков та І. Козинець [1, с.80; 2]. Змістом його діяльності стало розповсюдження наукових знань та формування наукового світогляду, пропаганда досягнень науки і техніки, передового досвіду господарювання та підвищення професійної кваліфікації [3, с.442-443]. Проте ідейною основою товариства була пропаганда марксистсько-ленінських ідей, атеїзму, зміцнення радянської держави, формування радянської людини.

Важливою характеристикою Товариства «Знання» є структурні зв'язки між рівнями: всесоюзним, республіканським, обласним, районним та первинним (рівень підприємств, установ, закладів), що дозволяє говорити про масовість просвітницької діяльності. Ці зв'язки мали ієрархічний та конструктивний характер. Продемонстру-

© Жидкова Наталія Миколаївна – кандидат педагогічних наук, вчитель історії та правознавства Менської районної гімназії.

ємо дієвість цих зв'язків на прикладі функціонування Менської районної організації товариства та його зв'язків з чернігівським та республіканським рівнями протягом середини 60 – кінця 80 років XX ст.

Менська районна організація товариства бере початок роботи з 4 січня 1965 р. відповідно до указу Президії Верховної Ради УРСР про реорганізацію обласної організації та утворення Менської на правах районної [4, арк.7]. Як складова частина Товариства «Знання» районна ланка мала всі його атрибути.

Діяльність товариства нормативно врегульовувалася статутом та річними планами. Плани районного товариства склалися і затверджувалися зборами його членів, а підписувалися головою. Координувалося виконання запланованого його відповідальним секретарем.

Організаційно забезпечення роботи на районному рівні здійснювалося через чітку структуру та зв'язки між його елементами. Вищим керівним органом була конференція, яка обирала склад правління для організації роботи відповідного осередку товариства. Голова правління обирався голосуванням, а відповідальний секретар призначався наказом голови осередку вищого рівня. Осередок складався з тематичних секцій, очільники яких також могли входити до складу правління. Спрощено структура Товариства «Знання» представлена на схемі.

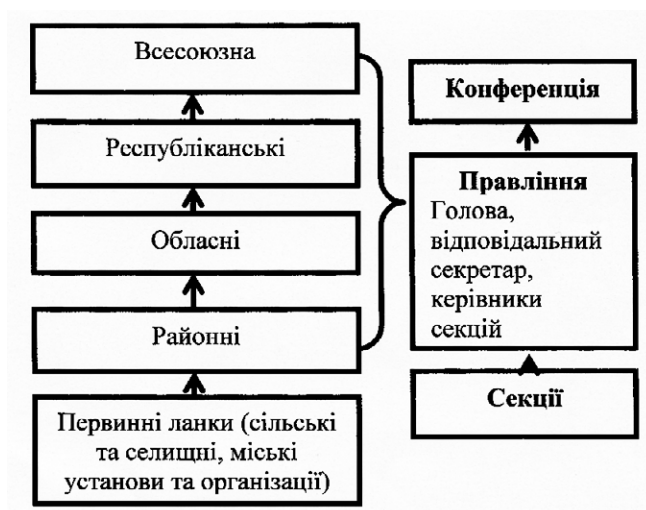

Рис. 1. «Структура Товариства «Знання»

На конференції товариства були представлені делегати з нижчих ланок, тому вона була тим елементом структури, що поєднувала різні рівні. Робота конференції включала оголошення звітів ланок товариства, проголошення та затвердження планів роботи, нагородження активістів, розкриття недоліків тощо. Це давало можливість нижчим ланкам активізувати свою роботу. Постійними делегатами на Чернігівській обласній конференції з Мени були М. Жидков, Д. Калібаба, М. Хижняк та інші [5, арк.9; 6, арк.7].

Головами правління Менської районної організації товариства в різні часи були Д. Калібаба, Б. Києня, М. Сиз, В. Невжинський та ін. В їх функції входило головування на зборах, конференціях, підписання прийнятих рішень товариства тощо.

Зв'язок між рівнями товариства здійснювався через відповідального секретаря. Його організаційні та виконавчі повноваження були широкими: сприяв лекційній роботі, влаштуванню різноманітних заходів, слідкував за виконанням планів товариства, звітував за проведену діяльність перед обласною ланкою. У районній організації цю посаду займали М. Жидков (1967–1984), Ю. Сущенко (1984–1986), В. Кулагін (1986–1988), В. Олійніченко, В. Хіркунова.

Сімнадцять років своєї трудової діяльності віддав Менській районній організації

товариства Микола Михайлович Жидков. Під його керівництвом починали працювати чимало лекторів району: надавав методичні рекомендації та поради складання доповідей, здійснення добору літератури тощо. Позитивні відгуки Микола Михайлович отримав за роботу від колег. Позаштатний лектор району М. Дорошенко називає його чесною, порядною, працьовитою людиною, яка виважено підходить до виконання завдань товариства. За внесок у його розвиток у 1977 р. Микола Михайлович був нагороджений пам'ятною ювілейною медаллю Товариства «Знання» та низкою грамот обласного рівня.

У період науково-технічної революції потреба в поширенні наукових знань зросла, що сприяло активізації роботи товариства. Звісно, що співвідношення рівнів організації за кількісними та якісними показниками її складу є різними, але вони вказують на поширення просвітницької роботи серед різних категорій населення та регіонів, а також про залучення до неї радянської інтелігенції. Зокрема, в 1963 р. республіканське товариство, що містилося у м. Києві, об'єднувало 25 обласних, 124 міських та 3339 районних відділень, близько 335 тис. громадських лекторів. Що ж до первинних організацій, то їх нараховувалося 19706 груп [7, с.95].

Чернігівська обласна організація в 1960-і рр. об'єднувала 226,7 тис. чоловік та в 1966 р. близько 10858 лекторів, що становило близько 3% лекторів республіканського рівня товариства [8, с.52, 57]. За п'ять років кількість лекторів у області зросла до 19101 тис. чоловік [8, с.57].

У 1966-1967 рр. у районі існувало 33 первинні організації та 10 секцій, які об'єднували 620 членів, що становило 0,7% членів обласного рівня товариства [9, с.2]. Наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XX ст. кількість первинних організацій збільшується. У 1971 р. районна ланка нараховувала 37 первинних організацій та 6 секцій [10, арк. 25].

Таким чином, кількість членів товариства упродовж 60-70-х років XX ст. зростала. Чернігівська організація не була масовою за показником кількості лекторів у порівнянні з іншими обласними рівнями, а Менська районна організація не була чисельною за кількістю членів у порівнянні з іншими районами області.

Якісний показник роботи товариства – його лекторський склад на різних рівнях був також відмінний. Скажімо, первинний осередок Київського товариства Київський університет у 1978 р. об'єднував у своїх лавах 1530 осіб. Серед них 10 академіків, 160 професорів і докторів наук, 780 доцентів і кандидатів наук, 380 викладачів, асистентів та аспірантів, 200 студентів-старшокурсників [7, с.95]. Зрозуміло, що рівень лекцій такого осередку був набагато вищим. Лекторів університету завжди чекали слухачі як обласних, так і районних рівнів.

На початку 70-х рр. в обласній організації понад 50% лекторського корпусу приходилося на вчителів шкіл та викладачів профтехучилищ, зростала кількість інженерів, техніків, економістів. Чимало лекторів було з Чернігівського державного педінституту: С. Марценюк, П. Мінеєв, В. Зволь та інші [8, с. 58].

У Менському районі, де не було вузів, залучення до лекційної діяльності товариства викладачів наукових установ як штатних, так і позаштатних було скоріше винятком, ніж правилом. Так, у 1960-70-х рр. Менська організація товариства славилася лекційною діяльністю Михайла Костянтиновича Дорошенка, який деякий час викладав у Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка. Професійний склад у 1966 р. був такий: із 620 членів товариства – 384 вчителів, 62 медпрацівники, 99 сільськогосподарських робітників, 26 економістів, 6 інженерів і техніків, 9 юристів, 5 військових та ін. [5, с.13].

Значною була матеріально-технічна база республіканського рівня товариства, що дозволяло реалізовувати науково-пізнавальні програми. У власності товариства були 14 стаціонарних лекторіїв, 7 планетаріїв та Київський будинок науково-технічної пропаганди. В ньому працювало 2564 народних університетів різних напрямків (культури, технічного прогресу, сільськогосподарської науки і практики, держави і права, атеїзму, міжнародних відносин, педагогічні для батьків, здоров'я тощо).

Різні рівні товариства та їхні можливості хоча й зумовлювали відмінність по-

пулярності серед населення, але сприяли налагодженню зв'язків між ними. Взаємодія відбувалася через проведення міжрівневих науково-практичних конференцій, урізноманітнення форм роботи (читання публічних лекцій; організацію народних університетів із різних галузей знань, видання та поширення науково-популярної літератури, плакатів, буклетів із різних проблем науки та техніки; заснування шкіл передового досвіду; проведення днів науки тощо), організацію методичної роботи, здійснення видавничої діяльності та інше (Рис.1.2).

Рис. 2. Міжрівневі зв'язки товариства

Найбільш популярною та масовою формою роботи товариства було читання публічних лекцій. У 60-і рр. XX ст. лекційна робота систематизувалася – переходили до таких форм роботи, як цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, радіолекторії, народні університети тощо.

Лекторська діяльність районного відділення товариства передбачала як здійснення просвітницької, так і ідеологічної функції. Ось на що націлював завідуючий відділом пропаганди та агітації РК КПУ М. Васильєв лекторів району: «Кожна їх (лекторів) лекція повинна носити глибоко науковий характер, збагачувати людей новими знаннями, допомагати їм правильно осмислити політику партії, глибоко усвідомити свої обов'язки перед суспільством» [9, с.2].

Статистичні показники підтверджують сказане: у 1966-1967 рр. лекторами району було прочитано 12906 лекцій, у тому числі в 1967 р. – 6420. Із загальної кількості лекцій 961 присвячена результатам найважливіших рішень ЦК КПРС, що становить 7,5 %, а решту – лекції за різними галузями науки [9, с.2].

Товариство враховувало спеціалізацію району, що зумовило читання переважної кількості лекцій за сільськогосподарською тематикою. Про це свідчать й дані таблиці діяльності різних секцій товариства впродовж 1966 – 1980 рр. Приміром, найбільша кількість лекцій у 1971 р. та 1980 р. були прочитані саме про сільськогосподарські знання [9, с.2; 10, арк.8, 17; 11, с.2]. Архівні дані хоча й не дають усього спектру тематики лекцій, але допомагають сформулювати уявлення про зосередження уваги роботи Менського відділення товариства на тій чи іншій секції, а також формах роботи.

Таблиця

«Лекційна діяльність Менської районної організації товариства «Знання» у 1966–1980 рр.»

Роки	Секція/тематика лекцій	Кількість лекцій/ форми роботи	Загальна кількість
1966-1967	Рішення ЦК КПРС	961	12 906
	Науково-атеїстична	249	
1967	Юридична	449 та 5 вечорів	6420
	Медицина	15 вечорів запитань і відповідей	
	Література та мистецтво	249	
	Історія УСРС, історія СРСР	2153	

	Сільськогосподарська	421	
	Економіка сільського господарства	118	
	Передового досвіду	125	
	Філософія і політехнічна	93	
	Біологія	48	
	Астрономія	48	
	Хімія	18	
1970	Історія СРСР	430	6720
		5 народних університетів	
	Природнича	6 шкіл «Знання про природу»	
	Лекції, приурочені 100-річчю з дня народження В. Леніна	46 циклів лекцій	
1971		270 тематичних вечорів, 16 вечорів запитань і відповідей, 36 конференцій	6580
	Філософія	428	
	Політекономія	1-2	
	Міжнародні відносини	370	
	Науково-технічна	199	
	Естетичний напрямок	248	
	Економічна (сільськогосподарська)	1094	
1980	Сільськогосподарська	900	
	Рішення з'їздів ЦК КПРС	500	
	Науково-атеїстична	230 17 тематичних вечорів запитань і відповідей	

Злагоджено працювали в районі й педагогічна, історична, юридична, економічна, медична та інші секції. Протягом 1966-1967 рр. у селищах Березна, Макошине, Куковичі та інших були проведені зустрічі трьох поколінь на тему «Цих років слава не померкне», присвячені героїці громадянської й Вітчизняної воєн. З юридичною лекцією в м. Мена виступав заступник голови обласного народного суду Чернишов. У медичній секції (голова П. Завада) брали участь І. Швиденко, Д. Петрович, Н. Маринченко (Мена), П. Пономаренко (Березна) та інші. У секції сільського господарства лекторами були голови колгоспів «Родина» І. Прищепа, ім. Ватутіна М. Перегуда, ім. XXII з'їзду КПРС (В. Рубан та зоотехнік В. Гальчук), агроном Локнистенського колгоспу «Маяк» Н. Ходаченко та ін. Лектори приділяли увагу й відомим землякам: М. Хижняк читав лекцію «Життя та діяльність Г. Верьовки» (1967).

На районних конференціях постійно підіймалося питання про активізацію лекторської роботи, удосконалення форм та методів лекційної пропаганди, активне залучення до цієї справи спеціалістів народного господарства, піднесення їх лекційної майстерності. У 1967 р. у зв'язку з прийняттям постанови ЦК КПРС про перехід на п'ятиденний робочий тиждень лекційна та пропагандистська робота районного товариства проводилася в суботні та недільні дні. Обов'язково раз на тиждень у районному будинку культури організовувалися читання лекцій [12, арк.2-3].

Особливою популярністю користувалися лекції на міжнародну, медичну, економічну тематику. Лекція для населення була тим майданчиком, де можна було почути про використання нових технологій у науці для впровадження їх у господарську діяльність, а для лектора – підвищити свій фаховий рівень.

У Менському районі лекції проводили як штатні, так і позаштатні фахівці відповідних галузей науки. Майстерністю слова в районі відзначалися Г. Симончук, О. Клязніко, Б. Подорожний, що були нагороджені грамотами республіканського товариства. Вміли зацікавити слухачів М. Дорошенко, Б. Києна (Мена), Б. Дортгольц (с. Березне), А. Грибусов (с. Синявка), В. Андріяш (с. Жовтневе).

Якісна лекція потребувала тривалої підготовки для зацікавлення слухачів. У Менському районі були лектори, котрі в своїх доповідях використовували інформацію як з офіційної літератури, так і нелегальних джерел (радіостанції «БіБіСі», «Голос Америки» тощо). З особливою цікавістю в районі слухали лекції Михайла Костянтиновича Дорошенка на міжнародну тематику. В одній із своїх доповідей Михайло Костянтинович виступив із критикою нераціонального будівництва Палацу з'їздів у Москві (1961 р.). Але такі лекції були більше винятком, ніж правилом, оскільки товариство діяло під партійним контролем.

Члени товариства, як того вимагав статут, намагалися популяризувати радянську систему. У матеріалах районної конференції 29. 02.1968 р. підкреслюється роль товариства як школи суспільної діяльності, школи виховання інтелігенції, розповсюдження наукових знань [5, арк.9]. У цьому напрямку активно працювала юридична секція, яка пояснювала положення законодавства, закликала населення до трудової дисципліни, правопорядку. У 1971 р. юридичну секцію товариства очолював П. Ковальчук. Практикувалися виїзди лекторів у села для роз'яснення законів про збереження земельних фондів колгоспів, відповідальності за безгосподарність, про боротьбу з пияцтвом та хуліганством тощо. Водночас лекції з сімейного та банківського права дозволяли ознайомитися з можливостями громадян реалізувати свої цивільні права та обов'язки.

Удосконалення лекційної роботи сприяло виникненню її нових форм – народних університетів. Для створення народних університетів товариства взаємодіяли з місцевими профспілками, органами культури та іншими організаціями, охоплюючи різні галузі господарювання суспільства.

Народні університети також виступали своєрідним ланцюгом, що поєднував теорію та практику. В них виступали спеціалісти району та області, вчені, передовики сільського господарства та ін.

Передовою та відомою районна організація була передусім завдяки діяльності у 70-х роках Менського народного університету сільськогосподарських знань, який довгий час очолював П. Сич. У ньому навчалися агрономи, зоотехніки, ланкові, завідувачі фермами, бригадири [1, с.82].

Успішною була робота товариства в освітній галузі. Члени товариства намагалися налагодити зв'язки із батьками та вчителями: в школах читалися педагогічні лекції для батьків, практикувалися виступи вчителів у пресі зі статтями про виховання та навчання, обмін педагогічним досвідом. За цим напрямком роботи районна організація в 1971 р. зайняла II місце в області [10, арк.23].

Поширення знань, спрямованих саме на потреби населення, було показником попиту товариства та підвищення рівня культури селян. Це стосувалося передусім роботи сільськогосподарської та медичної секцій. У 1971 р. голова медичної секції району А. Герман здійснив 12 виїздів у села [10, арк.22]. Лекційна діяльність у районі сягала навіть вимираючих хуторів. Лектори проводили просвітницьку роботу навіть у хуторах з чисельністю населення 12 чоловік, де був відсутній доступ до будь-яких джерел інформації.

Проте в більшості сіл Менського району працювали первинні ланки товариства. У звітах районної організації за 1971р. відзначені активністю первинні ланки в селищах Стольному, Волосківцях, Слобідці, Осьмаках [10, арк.9].

Отже, майстерність місцевих лекторів мала достатній рівень, а поширення знань

через зв'язки товариства з первинними ланками та селами було масовим. Проте більшою популярністю в районі користувалися лекції членів товариства вищих ланок. Пропагувати наукові знання приїздили лектори-науковці з Києва, сусідніх республік. Наприклад, 1971 р. у районі про міжнародне становище читали лектори зі столиці (І. Строков), Гомеля (Н. Рябцевич), Чернігова (Д. Овчінніков) [10, арк.18].

Уже в часи перебудови, як згадує секретар Менської організації товариства В. Кулагін, населення дуже схвально сприймало лекцію науковців із Києва про вибух на ЧАЕС, прочитану в 1986 р. «Особисто я із зацікавленістю слухав доповідь науковця, а слухачі ставили йому запитання. Тоді ще ніхто не знав про масштаби та сутність катастрофи, невідомим для громадян були поняття «радіаційне забруднення», «радіоактивні елементи». Науковець обґрунтував розповів про наслідки радіоактивного опромінення, масштаби забруднення та пік радіоактивних захворювань».

Нерідко лекція супроводжувалася її активним обговоренням, що змушувало лектора ретельніше готуватися. Під час бесіди населення могло поставити запитання, які заганяли доповідача в глухий кут.

Виїзди лекторів республіканського та обласного рівнів товариства у райцентри, зустрічі з працівниками на підприємствах, в установах мали певний взаємовплив. Лектор розповідав про нові наукові досягнення та методи виробництва й у ході бесіди отримувал інформацію про досвід застосування нових передових методів на місцях. Здобуті знання він використовував у подальших своїх лекціях. Наприклад, досвід вирощування картоплі в районі пропагувався лекторами з Чернігова в інших районах області. Таким чином, районна ланка була тим елементом системи товариства, де відбувався обмін інформацією, новими технологіями в області.

Подальше вдосконалення лекторської діяльності районної організації товариства в другій половині 80-х рр. XX ст. сприяло внесенню змін у планування роботи з урахуванням побажання населення. План лекційної роботи складався таким чином: 50% тем лекцій пропонувало товариство, а 50% – саме населення.

Покращити роботу товариства, зробити її кваліфікованішою намагалися через методичну діяльність на різних рівнях. Особливо вона активізувалася після постанови ЦК КПРС «Про стан та заходи вдосконалення лекційної пропаганди» (1978 р). Для підготовки лекторів та підвищення їхнього рівня створювалися методкабінети та методичні куточки лекторів із рекомендаціями, зразками рецензування лекцій. Рекомендувалося створювати лекторську школу в первинних ланках з 1-2-річними програмами [13, арк. 2-4]. Підвищенню рівня лекторів служила атестація, що відбувалася кожні 5 років.

Методисти вищих ланок неодноразово приїздили в район чи навідувалися у первинні ланки як для контролю, так і для допомоги лекторам. Вони вказували на недоліки лекцій, рецензували їх, давали поради. Неодноразово на районних конференціях звучало побажання готувати лекції, доступні для населення.

Взаємодія ланок товариства, популяризація наукових знань серед населення відбувалася й через розповсюдження друкованої продукції. Члени товариства району безкоштовно отримували журнали всесоюзного та республіканського рівнів Товариства «Знання» («Наука і життя», «Наука і релігія», «Знання–сила», «Слово лектора»), низку методичної літератури, буклетів, брошур та ін. Всі первинні ланки отримували періодичні видання в райуправлінні. Наприклад, у 1972 р. районом було отримано 1605 екземплярів періодики [10, арк.25]. Чимало літератури члени товариства купували й самотужки.

Менська організація товариства не тільки розповсюджувала знання, а й продукувала їх. Здобутками району було розповсюдження буклетів, зміст яких готувався членами товариства. Друкувалися вони райкомом партії та райсільгоспуправлінням. Зокрема, в 1971 р. були видані буклети «Озима пшениця на Поліссі», матеріал підготував заслужений агроном УРСР М. Закалюжний, «Механізація вирощування картоплі», автор – А. Маринченко, «Організація і політична робота серед картопляників» – П. Товстоног. Ось що пише П. Товстоног про роботу членів районного товариства: *«Політінформатори, агітатори, лектори систематично відвідували агрегати від*

початку садіння і до збору врожаю. Вони проводили бесіди, читали лекції... Немала заслуга механізаторів, що добре провели висадку картоплі: витримали густину та глибину заміток для насіння» [10, арк.20].

Завдяки зусиллям членів Менської організації товариства в 1971 р. до друку були підготовлені історичні розвідки: упорядковано та складено бібліографічний довідник «Наша Менщина». Відомі публікації І. Запорожця, Б. Драпкіна, М. Хижняка, В. Покотила [10, арк. 25].

У цілому робота районного рівня товариства було добре оцінена державою, що було заохоченням її членів до активної діяльності. Так, у 1967 р. Симончук був нагороджений грамотою Всесоюзного товариства «Знання», А. Клязніченко, Б. Подорожний – грамотами республіканського товариства, В. Бичек, В. Данильченко – грамотами обласного відділення, лектор І. Швиденко – путівкою на 10 днів в Москву [5, арк.21].

На початку 90-х рр. XX ст. позбавлена державного фінансування районна організація товариства поступово згортає свою активність та на середину 90-х років припиняє існування. Обласна організація ще певний час намагалася працювати, вдосконалюючи форми та методи роботи, але в кінці 90-х років фактично вже не функціонувала. Республіканське товариство «Знання» діє і сьогодні, хоча не є таким масовим через втрату державної підтримки та рівневих зв'язків.

Таким чином, Товариство «Знання», попри ідеологічну партійну основу, популяризує наукові знання серед населення, сприяючи підвищенню рівня кваліфікації працівників, організовуючи навчання у вихідні, продовжило просвітницькі традиції товариств XIX-початку XX ст. Важливо, що діяльність його членів за рахунок налагодженої структури роботи рівнів охоплювала всі регіони країни та активізувала радянську інтелігенцію до поширення досягнень науки. Зв'язки між рівнями товариства здійснювалися через організацію конференцій, поширення лекційної роботи, вдосконалення форм діяльності, активізацію методистів, поширення наукової літератури тощо.

Менська організація товариства у період науково-технічної революції 60-80-ті рр. XX ст. була відома завдяки діяльності університету сільськогосподарських знань та педагогічному напрямку роботи. Успішність його роботи залежала від майстерності лекторів району, урізноманітнення форм діяльності, налагодження зв'язків між рівнями, видавничій активності та ін. Популярність лекцій місцевих членів М. Дорошенка, Ф. Покотила, Б. Києні, Б. Дортгольца сприяла формуванню активної аудиторії району. Зустрічі з лекторами вищих рівнів товариства сприяли поєднанню теорії та практики, активізували його учасників до популяризації знань через підвищення свого рівня кваліфікації тощо. Завдяки зусиллям активних членів районного товариства Менщина має впорядковані історичні та сільськогосподарські розвідки.

Матеріал статті може бути використаний для подальших досліджень діяльності Товариства «Знання», форм роботи, взаємодії рівнів, а також налагодження масової просвітницької роботи на всіх рівнях в Україні.

1. Коротатник М. Організація Товариства «Знання» України на Чернігівщині у системі безперервної освіти дорослих: історико-культурний аспект // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С.80-86.

2. І. Козинець. Діяльність організацій товариства «Знання» України: ретроспективний аналіз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/1289>

3. Українська радянська енциклопедія: в 17 т. / За ред. М. П. Бажан, О. І. Білецький, І. К. Білодід та інші. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1963. – Т. 14. – 592 с.

4. Державний архів Чернігівської області (Далі ДАЧО). – Ф.Р. 660, оп.1, спр.117. – Арк.7.

5. ДАЧО. – Ф.Р.660, оп.1, спр.206.

6. ДАЧО. – Ф.Р. 660, оп.1, спр.281.

7. Круглова Л. Товариство «Знання» Київського університету та його внесок у розвиток інтелектуального потенціалу України // Етнічна історія народів Європи:

Збірник наукових праць. Випуск 37. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – С. 95-98.

8. Коротатник М. Організація Товариства «Знання» на Чернігівщині: вчора, сьогодні...завтра? // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С.52-59

9. Васильєв М. Підвищувати ідейність / М. Васильєв // Колгоспна правда. 1968. – № 28. – С.2

10. ДАЧО. – Ф.Р.660, оп.1, спр.281.

11. Ідеологічну роботу – на новий рівень сучасних вимог // Колгоспна правда. – 1980 р. – № 46. – С.2.

12. ДАЧО. – Ф.Р. 660, оп.1, спр. 195.

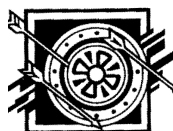
13. ДАЧО. – Ф.Р. 660, оп.1, спр. 147.

В статье анализируется деятельность Менской районной организации Общества «Знание» в уровневых связях 60-80-х годов XX в. Характеризуются структура, формы и направления работы общества. Материал посвящается деятельности его секретаря Николая Михайловича Жидкова.

Ключевые слова: Общество «Знание», уровневые связи Общества «Знания», Менское районное отделение общества «Знания», просветительская деятельность, формы работы Общества «Знания».

The article explores the activity of Mena's society «Knowledge» in levels relationships in 1960-1980. The structure, forms and directions of work are provided. The text is devoted to the activity of secretary society Mykola Myhaylovich Zhydkov.

Key words: Society «Knowledge», the levels relationships of Society «Knowledge», society «Knowledge» of Mena, the education activity, the forms of work of Society «Knowledge».

Андрій Магурчак

АНДРІЙ ЖУК І СПРАВА ПЕРЕСЕЛЕННЯ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА МЕЖІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ УВАН)

Висвітлюється переговорний процес між австро-угорською стороною і СВУ щодо вирішення перебування останньої в межах Габсбурської монархії. Показаний внесок Андрія Жука для відстоювання інтересів СВУ.

Ключові слова: СВУ, Андрій Жук, австрійська влада, Перша світова війна, УВАН.

Доля закинула вихідця Наддніпрянщини Андрія Жука в 1907 р. до Галичини. Саме там він активно включається в український суспільно-політичний рух, змінює свої соціал-демократичні догми і стає противником російського самодержавства та прихильником створення незалежної української держави. В історіографічному плані дана проблема суперечностей між австрійською владою і СВУ мало досліджувалась [2; 3], тим паче участь Андрія Жука в цих перипетіях. Тому автор дослідження робить спробу проаналізувати внесок А. Жука в процес відстоювання СВУ щодо продовження своєї діяльності в межах Австро-Угорщини. Водночас для вирішення поставленої мети дослідник уперше використав документи з особового фонду Андрія Жука № 146 в музеї-архіві ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук в Нью-Йорку, які стали основою для підготовки даного наукового дослідження.

Перші кроки австрійської влади з припинення діяльності СВУ на своїй території датуються кінцем 1914 р. А. Жук як один з членів президії СВУ долучився до роботи для невтілення в життя планів австрійської влади. Перш за все він вийшов на контакт із українськими політичними організаціями Австро-Угорщини. У листі від 18 грудня 1914 р. до голови Української Головної Ради (далі ГУР) Костя Левицького А. Жук проінформував про надсилання звіту про роботу СВУ, а з боку ГУР інформацію про його роботу для того, щоб ці два звіти дали «підставу для утримання між нами і галицькими політичними чинниками контакту по нашій виїзді поза Австрією, коли не могли ми, при всім нашій бажанню досягнути його проживаючи і працюючи в Австрії» [1, арк.9].

Водночас А. Жук долучився до реалізації ідеї переїзду СВУ в іншу країну. План під назвою «Представлення Союзу визволення України Австро-Угорському міністерстві закордонних справ, в справі перенесення осідку і діяльності Союзу поза межі Австрії» був надісланий австрійській стороні 29 грудня 1914 р. Зокрема в документі вказувалось, що СВУ не відомі мотиви, якими керувалася австрійська влада, приймаючи таке рішення. Зазначалось, що місцем перебування СВУ буде Стамбул, в якому «будемо концентрувати всіх людей, яких з'єднаємо для нашої акції серед еміграції української і серед полонених; тут старатимось сформувати свій власний хоч невеличкий відділ добровольців, коли матимо на це змогу» [1, арк. 9]. Також передбачалося зосередити в Стамбулі і видавництво «Вісник Союзу визволення України». Відповідальним за відносини з австро-угорською владою мав бути О. Скоропис-Йолтуховський, в обов'язки

© Магурчак Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

якого входило завершення видавничих проектів і робота серед військовополонених українського походження в таборі Фрайштад. Крім того, він мав від імені СВУ підтримувати відносини з ГУР та Бойовою управою УСС. Натомість у компетенцію А. Жука входило видання у Швейцарії французької кореспонденції і брошур, переклад їх на італійську і англійську мови; підтримувати відносини з емісарами СВУ в Італії і США; організовувати інформаційну роботу в Англії. Допомогати А. Жуку мали троє осіб: П. Дятлів, Є. Бачинський, Я. Федорчук [1, арк.10]. Окрім того, група на чолі з А. Жуком мала підтримувати відносини з російськими революційними організаціями.

Для проведення ліквідаційної роботи в плані передбачалось, щоб австрійська сторона профінансувала завершення деяких напрямків роботи СВУ. У грошовому еквіваленті дорівнювало 27100 крони. Зокрема, щоб закінчити видавництво періодики, брошур і науково-публіцистичних праць, авторами яких були М. Грушевський, Л. Цегельський, С. Рудницький, Г. Бочковський. На оплату праці членам і співробітникам СВУ за минулі місяці, кошти на переїзд й інші видатки передбачалось 63 600 крон [1, арк. 12]. Усі зазначені вище цифри стосувалися заходів для проведення в 1914 р.

Також був оголошений план видатків для СВУ на 1915 р. Він передбачав фінансування СВУ в Стамбулі, представництва в Австрії і Швейцарії. Зокрема в останній, яку брався очолювати А. Жук, пропонувалось витратити 110000 крон. Кошти мали витрачатись на персонально-організаційні заходи; видання періодичних видань французькою, італійською, англійською мовами; інформаційна робота в Італії, Франції, Англії, США; утримання канцелярії швейцарської делегації. В прикінцевому положенні плану наголошувалось, що запропоновані суми базуються на «обчисленнях реальних і скромних супроти задач закреслених розмірів роботи видатків, які Союз мусить зробити в найближчих 3-4 місяцях, щоби його добре започаткована діяльність не зазнала краху, а могла далі розвиватись. А можливість для Союзу визволення України провадження діяльності з дотеперішнім розмахом лежить не тільки в інтересах української сторони, а також в інтересах союзних держав» [1, арк.14-15].

Щоб у майбутньому уникати непорозумінь з українськими політичними організаціями Австро-Угорщини щодо діяльності СВУ, керівники останньої в особах А. Жука і О. Скорописа-Йолтуховського провели зустріч з керівниками Українського Парламентського Клубу (далі УПК) 22 грудня 1914 р. Під час чотиригодинного спілкування А. Жук із своїм товаришем надали програму СВУ, розповіли про публіцистичну і видавничу діяльність в Австрії, фінансові звіти і т. д. Все це підкріплювалось документами. Комісія з членів УПК одноголосно дійшла висновків, що діяльність СВУ відповідає статутним документами і тому є корисна для української національної справи без виявлень фінансових зловживань [1, арк. 5]. Підсумки комісії були оформлені у вигляді протоколу. Це стало ще одним аргументом, який А. Жук використовував під час спілкування з австрійською владою, що австрійські українці підтримують діяльність СВУ.

19 січня 1915 р. австрійський консул Р. фон Опенгеймер повідомив представників СВУ О. Скоропису-Йолтуховському про відкликання рішення залишення і припинення діяльності СВУ в межах Австрії. При цьому австрійський представник запевнив, що уряд Австрії буде допомагати і підтримувати діяльність СВУ; ставлення до української справи не знає змін, а взаємини між сторонами можуть відбитись в окремому протоколі, проект якого вже підготовлений МЗС Австрії. Безумовно, такий перебіг подій викликав здивування в А. Жука як члена Президії СВУ. Тому він змушений був звернутися листом, датованим 21 січнем 1915 р., до МЗС Австрії для отримання роз'яснень. Зокрема А. Жук наголошував на тому, що: «Устно закомуніковане рішення правительства про перенесення осідку і діяльності нашої організації поза межі Австрії, без ясного сформулювання мотивів сього рішення, рівно ж устно переданий в загальних рисах зміст проекту протоколу, який має надалі нормувати взаємні відносини між нашою організацією і правительством, не дає для

зайняття Президією Союзу правильного і корисного для обох сторін становища і для скорого залагодження сеї справи» [1, арк. 42].

Тому А. Жук прохав надати письмовий документ, в якому би вказувалась причина такого рішення австрійців. Натомість в рефераті від 2 лютого 1915 р. він виклав власне бачення, яке збігалось з думками більшості членів Президії СВУ, щодо справи «переселення» СВУ за межі Австро-Угорщини. А. Жук був переконаний, що дії австрійських урядовців були узгоджені зі своїми колегами з Берліна. Причину цього явища він пояснює тим, що: «таке рішення могло бути взято обома правительствами тільки внаслідок хибних інформацій про задачі і діяльність Союзу, які оба правительства мали від українських політиків з Австрії, котрі в цілях рятунку особистого політичного впливу не спинялися над жодними засобами, щоб представити Союз в найгіршому світлі і звести до мінімум все більш зростаюче політичне значення Союзу» [1, арк. 45]. Наголосив на підтриманні діяльності СВУ таких поважних на той час українських організацій, як УПК і ГУР. Дані організації звертались до керівників міністерств Австро-Угорщини про шкідливість даної політики. Незважаючи на це, австро-угорська влада не змінила свого рішення, що давало підстави А. Жуку стверджувати, «що у міжнародних чинників обох союзних держав нема ще належного розуміння, для української справи та утвердити дуже часто повторюваний в політичному житті факт, що важні справи рішення проти голосу opinio публічної на бажання людей, які не мають у суспільності кредиту» [1, арк. 44]. Попри це, справа «переселення» СВУ, на переконання А. Жука, мала б негативне значення для українців, які ведуть боротьбу на російській Україні. Крім того, він стверджував, що питання про залишення СВУ території Австро-Угорщини постало не випадково, оскільки «запало це рішення тоді, коли перед Союзом стоять незвичайно важні задачі, коли він нав'язав уже безпосередні зносини з Україною, коли розвинув незвичайно інтенсивну інформаційну роботу в нейтральних державах і не менш інтенсивну видавничу діяльність, та збирається організувати власний корпус добровольців з емігрантів і полонених українців російської армії» [1, арк. 44]. Попри це, А. Жук мав надії, що німецьке керівництво прихильніше поставиться до намірів СВУ організувати в Берліні свою експозицію для інформаційної кореспонденції німецькою мовою. Також, щоб надало можливість проведення пропаганди серед полонених, як приклад, наводив результати діяльності СВУ в таборах Австрії. Підтвердження заяви консула Р. фон Опенгеймера ми знаходимо в офіційних представників від двох держав в особі пана Розеліуса і др. Ціммера. Зокрема, вони в листі від 12 лютого 1915 р. повідомили керівників СВУ про те, що австрійський і німецький уряди відкликають свій проект про перенесення осідку СВУ за межі імперії. При цьому згадані особи повернули варіант угоди, запропонованого СВУ. Це може свідчити про те, що частина австрійського політикуму усвідомила помилковість рішень австрійського МЗС. Зміну акцентів австрійцями А. Жук пояснював тим, що, «переходячи до способів, які проектується зі сторони правительств залагодити відносини з Союзом, мусимо насамперед піднести, що проект переданий нам п. генеральним консулом Опенгеймером, як і проект переданий пп. Розеліусом і доктором Ціммером виявляють погляди на нашу організацію не властиві і не відповідають дійсності. Треба їх збити» [1, арк. 72]. Водночас у фонді 146 архіву УВАН збереглася копія чернетки відповіді до австрійського МЗС, написаної рукою А. Жука і датованої 15 лютим 1915 р. У ній були розставлені акценти: а) бажання австрійців і німців припинити діяльність СВУ в межах двох країн продиктоване українськими парламентськими кругами Австрії; б) УПК виступив на захист СВУ і визнав дії австрійців хибними і шкідливими для самого австрійського уряду; в) аналогічна думка ГУР, яка підтверджувалась тим, що СВУ мала свого представника в її складі і при цьому не виникало питань, щодо мети і характеру роботи СВУ в межах Австро-Угорської монархії; г) позитивні відгуки репрезентантів австро-угорського уряду, які мали можливість познайомитись із діяльністю СВУ; д) запропонований австрійцями проект перенесення осідку СВУ за межі Австро-Угорщини сприйнявся

організацією як примус і цілковита руїна для української справи. Натомість А. Жук заперечив, що СВУ є соціал-демократичною організацією. Навпаки наголосив на безпартійності СВУ, що репрезентує український загальнонаціональний зріз, в якому були представники різних політичних течій.

А. Жук критикував проект, представлений Розеліусом і Ціммером, в якому наголошувалось на непроведенні ніякої політичної агітації і діяльності в межах Австро-Угорщини і Німеччини та прокладалась думка, що «дотеперішня діяльність Союзу вносила заколот у внутрішні політичні відносини Австро-Угорської Монархії» [1,арк.73]. А. Жук зазначав, що, входячи в склад ГУР СВУ, не міг впливати суттєво на прийняття ними важливих політичних рішень. Водночас СВУ як організація російських українців не могла відмежуватись у своїй діяльності від контактів з організаціями австрійських українців, проводячи спільну роботу. Тому А. Жук відкинув натяки австрійців про закулісну роботу СВУ у політичному житті Австро-Угорщини. Як підсумок А. Жук не бачив аргументів з боку австрійців для перенесення діяльності за межі Австро-Угорщини.

Для розставлення деяких акцентів щодо діяльності СВУ до президії СВУ 8 березня 1915 р. приїхав др. Ціммер. Зокрема, він зустрівся з А. Жуком та В. Козловським. Др. Ціммер наголошував, що в українському національному таборі існують розбіжності і тому закликав порозумітись і «розграничити свого ділення, а тоді можуть задовільно погодитись і відносини обох українських груп з урядовими чинниками обох держав, спеціального права захитаного положення СВУ» [1,арк.100]. У відповідь А. Жук наголошував на тому, що відносини СВУ з урядами Австро-Угорщини та Німеччини є самостійними і не потребують якихось рекомендацій інших організацій чи то українських, чи іноземних. Свою інформаційно-публіцистичну діяльність СВУ акцентує не на окрему країну, а на всі країни, які борються проти Росії, а також і ті, які займають нейтралітет. Тому свої відносини з урядами Австро-Угорщини та Німеччини «не можемо узалежнювати від уподобання поодиноких людей з поміж австрійсько-українських політиків і від внутрішніх відносин в політичному таборі австрійських українців. Потребуємо контакту і порозуміння щодо акції з тими австрійсько-українськими політичними сферами, з якими нас лучить ідейна зв'язь, з якими ми можемо спільно працювати. Робили це досі, робитемо й далі, коли це не буде унеможливлене через видалення нас, або насильне зруйнування нашої організації» [1,арк.101]. Продовжуючи далі свою думку, А. Жук закидав австрійській владі, що та хоче зруйнувати СВУ: «борючись проти нас, щоб знищити як самостійну політичну організацію, коли не вдалось використовувати нас, поставили в залежність від себе злісні австрійсько-українські помічники сприйняли боротьбу в галицько-українському політичному таборі спеціально в таборі національних демократів і довели до зруйнування Головної Української Ради та не функціонування УПК, натомість піднесли до значіння партійну управу національно демократичної партії і її хочать вручити фактичний провід політики» [1,арк.101-102]. Водночас А. Жук назвав умови, при яких була б можлива співпраця СВУ з австрійськими українцями – відновлення ГУР, при цьому її склад і управа «давали запоруку громадського ведення політики національної» і не проводилась одною особою. Визнав готовність переїзду Президії СВУ за межі Австро-Угорщини, але при цьому залишити періодичні видання в Німеччині. Також він підкреслював, що визначення місця осідку СВУ – внутрішня справа організації. Підтвердив, що СВУ готовий йти «на одночасне в унормування відносин з обома державами ...» [1,арк.102]. Проводячи заходи чим найскорішого вирішення питання відносин між СВУ і урядами Австро-Угорщини і Німеччини, А. Жук звернувся листом від 10 березня 1915 р. до президії ГУР як до третьої сторони у вирішенні вищезазначеного питання [1,арк.103]. Зокрема запропонував скликати спеціальне засідання і при цьому запросити представників УПК, які досліджували раніше це питання. Цим самим А. Жук, виступаючи від імені СВУ, хотів залучити австрійських українців для обговорення даної проблеми і водночас отримати підтримку.

В архіві УВАН збереглася чернетка, написана рукою А. Жука і датована 12 квітнем 1915 р., з назвою «Відносини ц[ентрального] к[омітету] Міністерства закордонних справ до Союзу визволення України», в якій аналізувались взаємини між австрійським урядом і СВУ з початку I Світової війни. Зокрема А. Жук констатував, що з початком військових подій австрійський уряд мав великі надії, що основним центром боротьби будуть території Російської імперії, а тому вступив в контакти з тими представниками українства, які дотримувались думок про повалення Росії. Але зміна ситуації на фронтах – просування російської армії вглиб території Галичини, стали фактором перегляду відносин з СВУ. Тому контакти урядових чинників з організацією СВУ набували тимчасового характеру. На переконання А. Жука, тактика австрійської влади зводилась до таких постулатів: по-перше, зовні не повинно було складатись враження про зникнення інтересу до української справи з боку австрійського уряду; по-друге, продовження діяльності СВУ було не можливим у тих обсягах, які були до початку кризи, в подальшому; по-третє, австрійська влада могла б у будь-який час відновити відносини з СВУ. Розшифровуючи останні два постулати, А. Жук констатував, що: «Вимоги виставлені в пунктах 2 і 3 мали б прийняти на себе з одного боку урядові чинники, з другого – Союз. Ці сполучення цих обосторонніх зобов'язань повстає умова, в яку мало б увійти також бажання про перенесення головного осідку Союзу поза межі монархії і то в яку не будь нейтральну державу з дешевими умовами життя, бажання яке базується на доцільності» [1, арк.112]. При цьому він вважав можливим прийняти ці вимоги, але при певних обставинах: отримання компенсації від МЗС Австрії 63600 крон у зв'язку з переїздом СВУ до Туреччини; отримання субвенції на один рік по 100000 крон як від австрійської, так і німецької сторони для СВУ. При цьому СВУ зобов'язується не проводити ніяких політичних акцій і пропаганди на територіях вищезазначених країн; видавати свої періодичні видання за межами Австро-Угорщини і Німеччини; налагоджувати зв'язки із російською Україною; використовувати допомогу австрійських українців за згодою МЗС Австрії; не відкидати співпрацю з двома країнами за їхньої згоди. У випадку порушенням СВУ вищеперелічених умов, австрійська і німецька влада отримують повну свободу дій. Також А. Жук наголосив, що СВУ готовий на вимогу генерального штабу монархії проводити за певні кошти відповідну роботу в таборах для військовополонених. При цьому австрійці не відмовлялись від проведення таборових робіт членами австрійських українців. Під час обговорення питань перенесення базування СВУ на територію інших держав представники двох країн готові були «в таких обставинах уважало себе ц.к. Міністерство закордонних справ у згоді із тутешнім імператорським німецьким посольством, яке в цій справі добуло вказівки самого уряду, поставленим перед необхідністю взяти собі за ціль розлюднення відносин урядових чинників з «Союзом» замінити цілковитим розривом» [1, арк.114]. Однак, як показують подальші дії австрійської влади, остаточного розриву не відбулось. Крім того, А. Жук подавав дані, згідно з якими, австрійський і німецький уряди збільшили компенсаційні суми по 100000 крон кожна від заявлених СВУ 63600 крон [1, арк.115].

А. Жук спроектував події у випадку підписанням СВУ австрійського проекту. Зокрема, у Відні видавалось німецькомовне періодичне видання «Ukrainischen Nachrichten», яке співпрацювало з німецькомовними авторами та установами. Закриття цього видання призвело б для того, що «Союз своїми німецькими і в інших мовах публікаціями з'єднав уже собі і справі, якій служить прихильність широких кругів європейського наукового і політичного світу. І ця органічна зв'язь нашої організації з політичним світом мала б без жодної відомої причини раптово урватись. Не говоримо вже про те, як би це сприйняли наші нові приятелі і наші старі вороги» [1, арк.74]. Налагодження видавничого органу в нейтральних країнах і в тих, які підтримують Австро-Угорщину і Німеччину було, на переконання А. Жука, неможливим через низку обставин. При цьому він визнав, що фінансова підтримка австрійців відігравала важливу роль у проведенні видавничо-інформаційної діяльності СВУ як у межах самої Австро-Угорщини, так і за її межами. Крім того, А. Жук прохав австрійську владу,

щоб та не перешкоджала діяльності громадян Австро-Угорщини, які мали відносини з СВУ. При цьому А. Жук наголосив, що австрійсько-українські політичні кола не мають виправданих претензій до СВУ, тоді як останній «має цілком оправданий жаль до тих австрійсько-українських політиків, які використовують деструктивні елементи з поміж російсько-української еміграції в боротьбі проти Союзу, а одного бувшого члена нашої організації п. Донцова російського українця, вже від трьох місяців тримають в Берліні, як свого журналістичного інформатора і поручили йому ведення німецької кореспонденції від імені якоїсь «центральної української організації» [1, арк. 75].

Залишення меж Австро-Угорщини негативно відіб'ється на пропагандистській роботі серед полонених російських українців і зробить «кепське вражіння на полонених, з якими Союз має тепер до діла, – зазначав А. Жук. – Факту сього не можна буде сховати, розколюють його, та ще в спеціальнім освітленні наші вороги – внутрішні в освітленню ворожим до нас, а втішнім – ворожим до обох держав. Так само серед загалу української суспільності опущення Союзом Австрії, спинення тут видавництва, без можливості розпочати їх в Німеччині, зробить як найфатальніше вражіння і буде людьми знаючими закулісну сторону цієї справи витолкуватись, як брак інтересу у обох держав до української справи» [1, арк. 76].

У кінці звернення до австрійського міністерства закордонних справ Андрій Жук підтвердив думку про перенесення президії СВУ до нейтральної країни при умові, що німецький уряд дозволить проводити видавничу діяльність у Берліні, а в свою чергу австрійці дадуть змогу завершити видання книжок і культурно-просвітню роботу серед полонених. Крім того, А. Жук наполягав на підписанні умов співпраці з австро-угорським і німецькими урядами окремо. Також він зачепив фінансову сторону перенесення діяльності СВУ. Зокрема, він просив виділити річну субвенцію в розмірі 300000 крон на загальні потреби СВУ і прийняти делегацію представників СВУ австрійським МЗС.

У черговому проекті умов, датованого березнем 1915 р., про взаємини між СВУ і союзними державами А. Жук висловлював сподівання, що запропоновану раніше суму в розмірі 100000 крон австрійський уряд виплатить на перенесення діяльності СВУ, а обіцяні раніше 50000 крон – на роботу в таборі військовополонених дозволить переправити на загальні цілі СВУ [1, арк. 104]. Водночас він зробив кілька застережень: а) отримання коштів від австрійської сторони може бути припинене у разі створення української держави; б) відмова від фінансування у випадку, коли СВУ дійде висновку, що співробітництво з урядами країн не відповідає його інтересам. При цьому А. Жук накреслив основні напрямки, якими буде займатись СВУ. Зокрема видання українських періодичних видань, які не будуть поширюватись на території Австро-Угорщини. Залучення австрійських українців до роботи в СВУ у порозумінні з Загальною Українською Радою і урядами країн і навпаки. Також СВУ буде проводити інформаційно-культурну роботу у таборах для військовополонених на території двох країн з їх дозволу і за фінансової допомоги. Для кращих відносин з двома країнами А. Жук пропонував у Відні і Берліні залишити по представнику СВУ із персоналом, які будуть опікуватись таборовими полоненими і підтримувати контакти з австрійськими українцями та організаціями. Опікуючись українськими полоненими, А. Жук висловлював думку, про надання їм після завершення війни можливості залишитись в Австрії і отримати громадянство. В продовження даної думки він не виключав у випадку, «коли би Австрія дістала російську Україну або навіть якусь меншу частку української території, то всі особи стають через те саме австрійськими горожанами» [1, арк. 106].

Отже, в кінцевому результаті австрійці дозволили залишитись СВУ у Відні. Натомість припинили офіційно підтримувати СВУ. Частина пунктів проекту плану А. Жука австрійська влада підтримала. Історія з ініціювання австрійською владою перенесення осідку дала ґрунт для роздумів А. Жуку, який все більше переконувався, що для вирішення українського питання ні Австро-Угорщина, ні Німеччина не будуть робити реальних кроків, обмежуючись тільки порожніми заявами і деклараціями.

1. Архів-Музей ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук в Нью-Йорку, ф. 146, спр. 173., 121 арк.
2. Лавров. Ю. Початок діяльності Союзу визволення України / Ю. Лавров // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 3– 16.
3. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: [б.в.], 2000. – 344 с.

Освещает переговорный процесс между австро-венгерской стороной и СОУ, относительно решения пребывания последней в пределах Габсбургской монархии. Показанный вклад Андрея Жука для отстаивания интересов СВУ.

Ключевые слова: СОУ, Андрей Жук, австрийская власть, Первая мировая война, УСАН.

A voice process lights up between an avstro-ugorskoy side and SVU, in relation to the decision of stay of the last within the limits of Gabsburskoy of monarchy. The rotined payment of Andriy Zhuka is for defending of interests of SVU.

Keywords: SVU, Andriy Zhuk, austrian power, First world war, UVAN.

Данило Рига

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ – ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ У 1805-1919 РОКАХ ТА ІСТОРІЇ БУДІВЕЛЬ КОЛИШНЬОЇ ГІМНАЗІЇ У XX СТОЛІТТІ

У статті мова йде про історію створення та діяльність Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805-1919 роках. Приділяється увага будівлям навчального закладу. Розглядається навчальний процес та діяльність викладачів. Всебічно аналізуються перетворення у сфері навчання. Значна увага приділена вихованцям навчального закладу. Розкривається історія будівель гімназії у XX столітті.

Ключові слова: Чернігівська класична чоловіча гімназія, навчальні заклади, навчальний процес, вихованці гімназії.

Серед навчальних закладів XIX – початку XX століття чільне місце займав навчальний заклад у Чернігові – класична чоловіча гімназія. Звичайно, історія створення та діяльності Чернігівської класичної гімназії має свої особливості. Багато питань ще й досі не розкрито, особливо це стосується долі багатьох учнів гімназії, які колись жили та навчалися у нашому стародавньому місті.

Створення класичної чоловічої гімназії саме в Чернігові не було випадковим. Зважаючи на те, що місто в цей час було центром новоствореної Чернігівської губернії, яка була однією з найбільших на терені Російської імперії.

Упродовж усього XIX – початку XX століття класична чоловіча гімназія в Чернігові являла собою ґрунтовну навчальну установу середнього рівня. За свою діяльність упродовж двох століть навчальний заклад виховував талановитих особистостей. Тут потрібно згадати про «головні народні училища». 5 серпня 1789 року указом імператриці Катерини II у Чернігові було започатковане «Головне народне училище», яке стало першим світським навчальним закладом міста. Розміщувалось воно у будівлях скасованого П'ятницького дівочого монастиря [1, 4].

На початку XIX ст. Чернігівщина відчула нові реформаційні процеси. Модернізація у суспільно-політичному житті відбувалася загалом у контексті перетворень всієї Російської імперії. Так, за указом Сенату від 27 березня 1802 року у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії була створена нова адміністративна одиниця – Чернігівська губернія. До її складу увійшло 12 повітів (Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Глинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Стародубський і Чернігівський). Але згідно з цим же указом були утворені ще три нові повіти: Кролевецький, Суразький, Остерський. Відповідно, кількість повітів Чернігівської губернії стала дорівнювати 15 (187 волостей, 5780 населених пунктів, у т. ч. 19 міст і 49 містечок) [2, 867].

У 1802 році була введена нова державна посада генерал-губернатора, на яку при-

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

значили Олексія Куракіна. Він здійснював нагляд за ретельним виконанням законів і розпоряджень російського уряду, діючи через губернське правління.

Слід зупинитися на біографії першого генерал-губернатора Чернігівської губернії. Відомо, що рід Куракіних походив від литовського князя Гедиміна. Рідний брат Олексія Олександр виховувався разом із московським цесаревичем Павлом Петровичем – майбутнім імператором Павлом. Цілком зрозуміло, що знатність роду та зв'язки при дворі сприяли кар'єрі Куракіних.

Після смерті останнього гетьмана України Кирила Розумовського О. Куракін перебував на посаді генерал-губернатора анексованих гетьманських полків упродовж 1802-1807 рр. Хоча він і працював на користь Російської імперії, але його діяльність значно вплинула на соціально-економічний розвиток України.

Після повернення до Росії О. Куракін став другим в історії міністром внутрішніх справ Російської імперії. Змінивши на цій посаді уродженця Полтавського полку Віктора Кочубея, він очолював міністерство упродовж 1807-1810 рр.

У 1821 року О. Куракін очолив Департамент державної економії Державної Ради, з 1826 року займав посаду канцлера Російських орденів, перебуваючи в цей час дійсним таємним радником першого класу. Цікаво, що О. Куракін був членом Верховного кримінального суду над декабристами. Помер у 1829 р., проживши 70 років. Мав трьох дітей у шлюбі з Наталією Головіною.

У 1802 році постало питання про резиденцію чернігівського губернатора. Як відомо, у 1798 році Чернігівська фортеця, в якій до того розміщувались державні установи, перестала виконувати роль адміністративного центру. На початку Смоленської вулиці упродовж трьох років зводять губернаторський будинок. Але генерал-губернатор Олексій Куракін (1802-1806 рр.) розпорядився передати його в тимчасове користування щойно заснованій гімназії. Отож саме тут з самого початку навчалися перші чернігівські гімназисти, аж поки для них не добудували будинок на сучасному Валу [3, 105].

Отже, у 1804 році на Валу виникає нова споруда, збудована у стилі російського класицизму за типовим проектом петербуржця Андріяна Захарова [4, 18].

Видатний зодчий Андріян Дмитрович Захаров у 1803 році створив дев'ять типових проектів для губернських міст, серед яких, до речі, був і проект будинку цивільного губернатора у Чернігові. План побудови затвердив сам цар Олександр І. Цікаво, що в перше десятиріччя у Російській імперії було побудовано шість десятків подібних будівель. Саме в цей час з'являються нові адміністративні будівлі в Чернігові.

Будинок мурований, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилібаті першого поверху розміщено розкішний шестиколонний портик тосканського ордера, який завершується горизонтальною лінією аттика [5, 202].

Відмитим, що Андріян Захаров уже на той час був доволі відомим і успішним архітектором. Народився він 8 серпня 1761 року в Санкт-Петербурзі в сім'ї адміралтейського службовця. Родина Захарових проживала на околиці міста, за Коломною. У шестирічному віці хлопчика віддали на навчання до художнього училища при академії. Його викладачами були А. Ф. Кокоринов, Ж. Б. Валлен-Деламот, Ю. М. Фельтен, І. Е. Старов.

У 1778 році Андріян отримав срібну медаль за проект замиського будинку, в 1780 році – Велику срібну медаль за «архітектурну композицію, що представляє будинок принципів». 1782 році він закінчив навчання в Академії з Великою золотою медаллю і правом на продовження навчання за кордоном. У Франції А. Захаров навчався у архітектора Ж. Ф. Шальгрена. Після повернення у 1786 році до Санкт-Петербурга Андріян Захаров займався викладацькою діяльністю, а в 1794 році отримав звання академіка, в 1797 році – професора.

У 1803-1804 роках архітектор створив проект об'єднання старих будівель Академії наук в єдиний комплекс, але цей задум не був реалізований. У цей же час він працював і над планом забудови стрілки Васильєвського острова.

Новий імператор Олександр І у 1805 році призначив Андріяна Захарова головним

архітектором Адміралтейств-колегії. Завдяки цьому він зміг створити свою найвідомішу будівлю в Санкт-Петербурзі – Адміралтейство – єдина споруда архітектора, що дійшла до наших днів без змін.

На цій же посаді А. Захаров спроектував кілька об'єктів для Кронштадта, у тому числі Андріївський собор. Крім того, для Санкт-Петербурга ним були створені проекти перебудови провіантських складів, морських казарм (на місці Палацу праці), морського шпиталю і галерного порту. Закінчити будівництво Адміралтейства архітектор не встиг. Після тривалої хвороби він помер, сталося це 27 серпня 1811 року. Був похований на Смоленському кладовищі.

Цікавим є той факт, що спорудження будинку цивільного губернатора у Чернігові очолив губернський архітектор Антон Карташевський, він був призначений на цю посаду в 1802 році. Під його керівництвом на початку XIX ст. на теренах губернії проводилося активне будівництво кам'яних будівель громадського призначення, здійснена реконструкція Чернігівської фортеці. А. Карташевський мав здібних помічників, серед яких помітно виділявся Павло Андрійович Дубровський – майбутній київський архітектор.

Відомо, що А. Карташевський, крім керівництва проектом будинку цивільного губернатора, у 1802-1806 роках керував роботою по реконструкції будинку архієпископа [6, 174-175], займався будівельними роботами архіву губернського правління (ремонт даху, переобладнання кімнат тощо) [7, 15]. Зрозуміло, що перетворення не були випадковістю і були тісно пов'язані з новими суспільно-політичними змінами.

У цей же час система середньої освіти теж потрапила під модернізацію. При новому царі Олександрі I головні народні училища були перетворені на гімназії.

У 1802 році в Російській імперії створюється міністерство народної освіти. За розробленою ним у 1803 році програмою було встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські, чи гімназії; г) університети.

Гімназична освіта відповідала умовам середньої освіти сучасності. Серед гімназій, які були засновані на терені Лівобережної України, однією з перших була Чернігівська класична чоловіча гімназія, створена у 1805 році.

Директором новоствореного навчального закладу було призначено Миколу Маркова. Йому і довелося здійснювати добудову та обладнання відведених для гімназії споруд.

Чернігівська класична чоловіча гімназія розташовувалась на Валу і займала два будинки. В одному (зараз це будівля історичного музею) були навчальні класи, а в іншому (зараз його не має) – розташований пансіон для сторонніх учнів [8, 4].

Після створення Чернігівської класичної чоловічої гімназії багато уваги було приділено викладацьким кадрам. Це було не дивно, тому що саме педагоги сприяли кращому навчально-виховному процесу. Потрібно зазначити, що рівень навчально-виховної роботи був поставлений на доволі високий рівень. Про це може свідчити достатньо велика кількість особистостей, які закінчували навчальний заклад в Чернігові і впливали на суспільно-політичне життя всієї країни.

У 1834 році гімназія з чотирикласної була переведена на семикласну систему навчання. Гімназисти вивчали математику, історію, географію, статистику, технологію і комерційну науку, а також німецьку, французьку, латинську мови. З 1859 року – при гімназії відкрито підготовчий клас, у 1860-ому – недільну школу. А також землемірний клас. З 1843 року при гімназії діяв шляхетний пансіон з лікарнею, аптекою і бібліотекою. 8 жовтня 1857 року гімназію відвідав Олександр II, котрий з дружиною їхав у Москву через Київ. Як свідчать записи, «он гимназией и пансионом остался отлично доволен как чистотою и порядком во всем, так и видом воспитаников».

З 1858 року в стінах гімназії з'явився Леонід Глібов, який прибув сюди після вчителювання на Поділлі. У гімназії Леонід Іванович до 1863 року викладав географію. Серед його учнів був і Гліб Успенський, в майбутньому відомий російський письменник, який навчався тут з 1856 до 1861 року. Автор багатьох книг, у яких показав процес зародження протесту у робітників проти буржуазних порядків, відобразив життя міської бідноти, селян тощо [9, 4].

З часу відкриття гімназії і до 1834 року за навчання в гімназії не бралась ніяка платня, а з цього часу вона становила вже від 3 до 60 рублів за рік. Бідних і найкращих учнів звільняли від сплати за навчання. Сплата могла проводитися за півроку і за рік. З суми збору половина назначалась у нагороду кращим викладачам, а інша частина грошей видавалась як допомога бідним учням, йшла на економічні витрати гімназії. Крім цього, при гімназії існували декілька видів стипендій, пожертвуваних різними високопоставленими особами міста. З 1837 року при гімназії була впроваджена посада лікаря без винагороди. Відомо, що першим лікарем був Іван Тимофійович Скибинський. Він слідував за санітарними справами в класах, здійснював першу медичну допомогу.

Поведінка учнів гімназії не носила на собі якихось політичних відхилень від норми, хоча були вчинки, які тягнули за собою не тільки недовготривалий арешт, але і звільнення без права вступу в інші навчальні заклади. До них належали: злочинство на базарі, пасквілі на вчителів, видання противладних газет, вживання спиртних напоїв.

Гімназична освіта була невід'ємно пов'язана з побутом та дозволами гімназистів. Гімназисти, будучи молодими людьми, вільний час проводили, розважаючись.

Загалом побут і дозволи гімназистів Чернігівської класичної гімназії були подібними до загальноросійських гімназій. У 1843 році в старому будинку була збудована домовна церква в ім'я Чернігівських мучеників князя Михайла та боярина Федора. Богослужіння відбувалось у ній, крім літніх канікул, в неділю і святкові дні. Учні гімназії були змушені відвідувати церкву в дні Великого посту. До будівництва церкви гімназисти відвідували найближчі церкви.

Під час навчально-виховного процесу в Чернігівській класичній чоловічій гімназії активно використовували фізичні покарання. Так, у 1858 році з 240 учнів гімназії 18 було покарано різками. Такі покарання були розповсюджені і в інших гімназіях. У 1859 році в «Журнале для воспитания» були надруковані «Правила о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа» М. І. Пирогова, який був попечителем Київського навчального округу (До округу входили навчальні заклади Чернігівської губернії, включаючи Чернігівську класичну чоловічу гімназію). Ці правила були поширені і в Чернігівській гімназії [10, 4].

На губернських будівлях, міських парканах і на стовпах з ліхтарями чернігівці побачили великі аркуші з друкованим текстом. Були вивішені вони і в кожному класі гімназії. На аркушах був розміщений текст правил. Вони мали вигляд таблиць, в яких усі види провин та покарань розміщувались по рубриках. Це, між іншим, згадує в своїй автобіографії чернігівський громадський діяч І. Л. Шраг, який був тоді учнем гімназії: «никто из гимназистов не имеет права отговариваться или извиняться незнанием правил о проступках и наказаниях», – так було сказано в першому параграфі. Поява правил викликала справжню бурю в серцях учнів і вчителів, журналістів і політиків, громадських діячів і обивателів.

Безумовно, це була спроба поліпшити становище гімназистів, зменшити кількість покарань, обмежити свавілля інспекторів. Але М. І. Пирогов так і не зробив того рішучого кроку, на який від нього чекали. Він залишив різки. Віднині тілесні покарання застосовувались за особливі провини з дозволу педради гімназії. Це ганебне явище було розповсюджене і в інших гімназіях округу. Непоодинокими були випадки різних захворювань. Саме в місцевій гімназії від загрози покарання захворів на нервову гарячку майбутній письменник Г. І. Успенський.

Тілесні покарання назначались за взаємною згодою інспектора і директора гімназії і використовувались тільки в крайніх випадках. Слідування за учнями в стінах навчального закладу і за його межами лежало на інспекторі гімназії і його помічниках.

У кінці навчального року складався звіт про роботу гімназії. В ньому по пунктах і розділах вказувалася загальна кількість учнів і викладачів, розподіл учнів за станом, віросповіданням і за місцем проживання. Давалася характеристика навчально-виховній роботі: про уроки, пропущених викладачами і учнями з поважних і неповажних причин.

Надавалися дані про кількість учнів, які склали перевідні і випускні іспити, про учнів, які були удостоєні атестата зрілості і нагород, про залишених на другий курс, звільнених за прогули. В звіті публікували міністерські розпорядження, надавалась інформація про значні події в житті гімназії. Сам звіт видавався в друкарні губернського правління.

По закінченні кожного навчального року, згідно з Правилами Київського навчального округу, перевідні іспити проводились у присутності комісії, до складу якої входили директор, інспектор, викладачі предмету, а також два асистенти по програмах і білетах; а випускні — у присутності запрошеної публіки і всіх членів педагогічної ради.

Учні на іспитах повинні були демонструвати «ясные показания науки», а не завчені відповіді. Якщо учні гарно вчилися упродовж року, а на іспиті давали слабкі відповіді, дозволялось переекзаменувати їх знову. Крім річних іспитів, були також піврічні, які мали мету перевірити знання учнів з пройдених курсів.

У ювілейний випуск 1905 року гімназію з золотою медаллю закінчило п'ять чоловік, з срібною — чотири, без медалей — двадцять дев'ять учнів. Усі вони отримали атестат про закінчення гімназії і в майбутньому стали студентами вищих навчальних закладів. Крім учнів, які закінчували гімназію з атестатами, були й такі, що отримали тільки свідоцтво про прослуховування повного курсу гімназичних наук [11, 4].

Випускні і підсумкові екзамени проводилися з кінця травня по червень і закінчувалися святковим дійством, на якому вчителі, а іноді учні проголошували промови; учні отримували атестати і нагороди, називали прізвиська тих, кого переводили у старші класи.

Ось як проходило закінчення 1848-49 навчального року. В програмі святкового дійства були молитва і духовний концерт, який виконували гімназичні півчі. Вчитель математики Русецький виголошував промову про сучасне виховання. Учні нижчих класів продекламували уривки з поезій відомих російських, французьких, німецьких поетів. Кращі учні виголошували власні промови російською мовою. Директор прочитав записку про роботу дирекції гімназії. Свято було закінчено молитвою.

За час діяльності гімназії в стінах навчального закладу навчалися майбутні суспільно-політичні, громадські, військові та культурні діячі. Серед вихованців гімназії письменники Г. Успенський, М. Вербицький, І. Ясинський, М. Могилянський, М. Кочерга; статистик В. Варзар, хірург М. Волкович, дипломат Г. Щербина, революціонери Ю. Коцюбинський та В. Примаков (були розстріляні в часи сталінських репресій в 1937 році).

Історія будівель Чернігівської класичної чоловічої гімназії після жовтневого заколоту 1917 року і до початку Великої Вітчизняної війни — доволі цікаве питання. Проблемність його полягає в тому, що багато темних плям з історії Чернігова пов'язано саме з 20-30-ми роками ХХ століття. Як це не дивно, але ґрунтовного дослідження з історії діяльності класичної чоловічої гімназії на даний час не існує. Є деякі уривчасті статті про життя вихованців гімназії, про історію створення будівлі.

Багато питань до нашого часу не були розкриті. Це стосувалось як долі вихованців гімназії, так і діяльності викладачів та історії створення самої будівлі гімназії. Важливе питання сьогодення — дослідження невідомої сторінки з життя Чернігівщини. Реформа освіти в післяреволюційний період — окреме і також доволі важливе питання. Звичайно, доля вихованців гімназії теж до кінця нез'ясована. Діяльність навчального закладу, розміщення установ та організацій, саме в будівлях колишньої Чернігівської класичної чоловічої гімназії після подій 1917 року, а точніше після остаточного встановлення в Чернігові радянської влади в 1919 році, — є також достатньо цікавим питанням в даній статті.

У ХХ столітті будівлі Чернігівської чоловічої гімназії мали свою доволі цікаву історію. Після жовтневого заколоту 1917 року, «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, навчальний заклад проіснував тільки два роки. Після скасування гімназії

у 1919 році дві її будівлі залишались деякий час вільними. В одній споруді, де зараз міститься Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, деякий час розміщувалась губпартшкола. З 1924 року в будинку колишньої класичної чоловічої гімназії була вже середня семирічна українська школа ім. Коцюбинського. Як свідчила газета «Червоний стяг» за 1924 рік, «школа за 6 років свого існування вже пережила три переселення: до будинку дворянського пансіону, до бувшого пансіону гімназії і до будинку гімназії. Школа починалась з 18 чоловіка в 1917 році, вона мала 230 душ дітей на весні 1923 року, а того ж року в осені — 400 душ. Школа врешті дістала будинок бувшої гімназії (будівля сучасного Чернігівського історичного музею), коли його звільнила Губпартшкола. Довгий час вона була єдиною середньою українською школою в Чернігові, а тепер ставала найбільшою на Чернігівщині» [12, 4].

Відомо, що у Чернігові в цей час працювали дві головні школи міста – семирічка ім. Леніна з російською мовою навчання (була розташована в будівлі колишньої жіночої гімназії) та семирічка ім. Коцюбинського з українською мовою навчання. Доволі цікаво, що в будинку колишнього пансіону гімназії на вулиці Революції було розташоване дитяче містечко ім. Комінтерну. Щоправда, про це містечко фактично нічого не відомо. Пансіон для сторонніх учнів був збудований у 1850 році і впродовж XIX – початку XX століття виконував фактично роль «гуртожитку» для гімназистів. Розбудова гімназії була необхідна тому, що кількість бажаючих навчатись у навчальному закладі поступово збільшувалась.

Після революційного заколоту 1917 року в перші роки радянської влади в місті широко проводились масові мітинги та маніфестації, в яких брали активну участь учителі та учні старших класів середньої школи ім. Коцюбинського. Мітинги та мані Диктатури пролетаріату.

З цього часу вона стає першою радянською площею у Чернігові. Ця площа була утворена із західного боку від Спасо-Преображенського собору ще у XIX столітті і мала назву – Соборна. Площа використовувалась для проведення військових парадів та різних урочистостей. Так, 5 вересня 1911 року на Соборній площі урочисто зустрічали російського імператора Миколу II. Відомо, що в будинку дворянських пансіонів розмістилися міськвиконком та міський обком партії, перед яким відбувались різні демонстрації та мітинги.

12 січня 1919 року жителі Чернігова зібрались на мітинг з нагоди звільнення міста від військ С. Петлюри. На цій площі Миколі Щорсу вручили червону стрічку. У червні 1919 року тут виступав головнокомандуючий військами українського фронту В. О. Антонов-Овсієнко.

Виступав на площі й інший не менш відомий діяч, син письменника Михайла Коцюбинського Юрій. Відомо, що 2 травня 1920 року на площі відбувся мітинг, а після нього перший у Чернігові суботник. Як правило, на цій площі проходили жовтневі і першотравневі демонстрації.

У 1921 році тут було відкрито пам'ятний бюст В. І. Леніна. Виготовили його із сірого цементу і встановили на восьмиметровому постаменті. Фактично, це був один з перших бюстів В. І. Леніна в Україні. Його автором і скульптором був Г. Нерода, згодом він стає дійсним членом Академії художеств СРСР.

У 1924 році на площі Диктатури пролетаріату був організований мітинг, присвячений смерті В. І. Леніна. У 1926 році йому встановили пам'ятник. У 20-30-х роках XX століття місцевість навколо колишньої Соборної площі була облаштована для відпочинку жителів і гостей Чернігова.

Діяльність української школи ім. Коцюбинського сприяла позитивним зрушенням в царині навчально-виховного процесу в Чернігові в 20-і роки минулого століття і мала доволі велике значення.

Середня українська школа ім. Коцюбинського із семирічним терміном навчання проіснувала тільки до 1932 року в будівлі колишньої гімназії. З 1932 року і до початку Великої Вітчизняної війни у приміщеннях колишньої гімназії був розташований Чер-

нігівський обласний історичний музей, який мав доволі велику кількість експонатів.

Але в перші місяці Великої Вітчизняної війни одна будівля колишньої гімназії була зруйнована – так званий пансіон для сторонніх учнів. Після війни і відбудови Чернігова була відбудована і споруда колишньої гімназії. Тут упродовж 1951-64 років був розташований зооветеринарний технікум, а з 1964 року – Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту [13, 4].

Після реставрації 1975-77 років будівлю класичної чоловічої гімназії займає Чернігівський обласний історичний музей.

Отже, історія будівлі доволі цікава саме у XX столітті. В цей час багато установ та організацій перебували у стінах колишньої гімназії.

Після революційних подій 1917 року гімназії були скасовані. Цілком зрозуміло, що середня освіта «старого зразка» не відповідала новим умовам суспільно-політичного життя. Саме тому відбувались кардинальні перетворення, які стосувалися системи освіти в цілому. Зважаючи на «реформування» освіти, не було нічого дивного в тому, що гімназична освіта Російської імперії була скасована.

Важливе питання долі вихованців Чернігівської класичної гімназії. Багато хто з них після революційних подій 1917 року був змушений емігрувати за кордон. Звичайно, їхні долі склалися по-різному, але все ж таки вони стали відомими людьми в різних галузях.

Зараз будівля гімназії представляє цікавість з архітектурно-культурної точки зору як надбання української культури. Проводячи історичні порівняння, можна констатувати, що перш за все споруда підлягає збереженню як історична пам'ятка республіканського значення.

Упродовж всього XIX – початку XX століття класична чоловіча гімназія в Чернігові являла собою ґрунтовну навчальну установу середнього рівня. Упродовж двох століть навчальний заклад виховав чимало талановитих особистостей.

Діяльність гімназії мала великий вплив на освітнє життя Чернігівщини. Зазначимо, що гімназична освіта приваблювала, як правило, вихідців з родин дворян та міщан, але, крім них у гімназії навчалися і діти церковнослужителів Чернігівської губернії.

Навчальний заклад сприяв поширенню рівня освіти в регіоні.

1. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості, 2006. – 6 вересня. – С.4.
2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.
3. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів., 2007. – 128 с.
4. Там само. – С.18.
5. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.
6. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX ст. Біографічний довідник. – К., 1999. – 477 с.
7. Держархів Чернігівської області., ф. 179, оп. 1-а, 15 арк.
8. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.
9. Шпилевський Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября. – С.4.
10. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.
11. Там само. – С.4.
12. Чи не помилка? // Червоний стяг, 1924. – 3 червня. – С.4.
13. Шпилевський Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября. – С.4.

В статье речь идет об истории создания и деятельности Черниговской классической мужской гимназии в 1805-1919 годах. Уделяется внимание зданиям учебного заведения. Рассматривается учебный процесс и деятельность преподавателей. Всесторонне анализируются преобразования в сфере обучения. Значительное внимание уделено воспитанникам учебного заведения. Раскрывается история зданий гимназии в XX веке. Ключевые слова: Черниговская классическая мужская гимназия, учебные заведения, учебный процесс, воспитанники гимназии.

The article is about the history and activities of Chernihiv classical gymnasium in 1805-1919, respectively. Attention is paid to the structures of the institution. An educational process and activities of teachers. Comprehensively examines the transformation in education. Considerable attention is given to educational establishments. Disclosed story building school in the XX century. Keywords: Chernihiv classic male high school, schools, teaching, students of the school.

КАПІТАН-ЛЕЙТЕНАНТ СВЯТОСЛАВ ШРАМЧЕНКО: СПРОБА БІОГРАФІЇ

У біографічному нарисі на підставі багатьох джерел зроблено спробу представити основні віхи життя та діяльності капітан-лейтенанта Святослава Шрамченка, відомого українського громадського та військового діяча, історика, філателіста.

Ключові слова: капітан-лейтенант Святослав Шрамченко, Шрамченки, Флот УНР, Хрест Симона Петлюри, філателія, Український Допомоговий Комітет, ОБВУА.

**Герб роду Шрамченків
(мал. В. М. Напівкіна)**

Досі ще не існує більш-менш детальної біографії такого видатного державного, громадського та військово-морського діяча, як капітан-лейтенанта Святослава Олександровича Шрамченка. Нечисленні біографічні довідки до цього часу були багатими на відверті неточності.

Так, сучасні дослідники М. Литвин та К. Науменко в низці своїх праць тривалий час абсолютно безпідставно подають його як «контр-адмірала» [11, с. 214; 7], банально плутаючи його з однофамільцями, позаяк такого звання Святослав Шрамченко насправді ніколи не отримував. Абсолютно фантастичним є інше твердження цих авторів, ніби 1914 р. він закінчив Морський корпус, що не відповідає дійсності [11, с. 214]. Так само неточно подаються інші дати з його життя. Наприклад, з невідомих причин дослідник М. Мамчак подав той же 1914 р. як

рік закінчення С. Шрамченком гімназії [16, с. 237], але ж в такому разі йому вже був би 21 рік (!). Крім того, це суперечить документальним свідченням – на той час він був уже давно студентом. Цей же автор слідом за вищезгаданими дослідниками подає С. Шрамченка як «контр-адмірала», зазначаючи, що звання він нібито отримав 1920 р., але доказів цього твердження не наводить. Іншою тезою, що викликає сумніви, є твердження М. Мамчака про участь С. Шрамченка в 2-ому Зимовому поході, про що ніколи ні сам Шрамченко, ні його знайомі не згадували [16, с. 240]. На цьому фоні не менш дивно виглядає теза російського історика С. Волкова, який записав С. Шрамченка в «білоемігранти» [6, с. 537]. Очевидно, факту його співпраці з рядом російських військово-морських видань було достатньо, щоб визначити його подібним чином. А зовсім недавно вже вітчизняний історик Я. Тинченко на підставі невідомо чого зробив висновок про службу С. Шрамченка в бельгійському флоті в 1930-і рр. [23, с. 35], про що сам він, знову-таки, ніколи не згадував...

На цьому список кричущих неточностей у висвітленні біографії С. Шрамченка, на жаль, не закінчується. Насправді, всіх цих та інших прикrostей можна було б за просто уникнути при детальнішому вивченні його творчої та наукової спадщини. На цих підставах, з огляду на визрілу нині необхідність, і спробуємо реконструювати основні віхи його життєвого шляху.

Отже, Святослав Шрамченко народився 3 травня 1893 року в Баку, де у той час вчителював його батько Олександр Миколайович Шрамченко (1859–1921), відомий культурний діяч та етнограф, збирач фольклорних матеріалів та редактор «Україн-

ського Етнографічного Збірника». Родина була чималою: крім Святослава, в сім'ї були ще дві доньки: Ольга (1896 р.) та Людмила (1900 р.). Шрамченки походили зі старого козацького роду Чернігівщини: як часто любив згадувати Святослав, в його родині зберігалася велика збірка універсалів різних гетьманів, а особливою гордістю був універсал гетьмана Івана Мазепи на призначення Леонтія Шрамченка послом до Туреччини [31, с. 9]. З тих часів родина мала власний герб: «щит: в красном поле серебряная опрокинутая подкова, сопровождаемая сверху серебряною стрелою и снизу свитою веревкою. Нашлемник: три страусовых пера» [13, с. 205].

Святослав Шрамченко – гардемарин російського флоту (фото з вид. «Молоде Життя». – 1953. – ч. 2)

У 1903 р. Святослав пішов до першого класу реальної гімназії в Баку (там його батько викладав російську мову). Тоді ж сталася його перша морська подорож за кордон – в іранський порт Ензелі. Як згадував Святослав, ця подорож, а особливо вигляд військових кораблів, що стояли в порту, справили на нього велике враження [48, с. 5-6]. Можливо, саме тоді вперше виникло у нього бажання стати військовим моряком, як згадував у серпні 1936 р. Святослав, для нього «морская служба была всегда с самых малых лет мечтою» [37, с. 205]. Згодом родина Шрамченків ненадовго переїхала до Холма, де в 1905 – 1908 рр. Святослав учився у III-VI класах Холмської гімназії, через що до цього міста він завжди мав «міцний сантимент» [45, с. 106].

У 1909 р. родина знову переїхала до Києва, де Шрамченко скінчив VII-VIII класи 1-ої Київської гімназії. Станом на 1913 р., як подає «Малороссийский родословник» В.Модзалевського, Святослав навчається в Київському університеті св. Володимира [15, с. 54]. Дістає блискучу освіту – володів німецькою, англійською, французькою, італійською, іспанською і польською мовами. У той же час він «з аматорства» зайнявся розведенням курей, в чому мав великий успіх – в 1913 р. на виставці в Києві за свої здобутки в цій галузі він отримує золоту медаль. Загалом же, у Шрамченків завжди було

багато тварин – окрім птаства, яким опікувався Святослав, у період 1907-1918 рр. у родинній садибі на Глухівщині (м. Вороніж)¹ жив інший домашній улюбленець – пес ньюфаундлендської породи на кличку Гектор, якого назвали так на згадку про іншого улюбленця родини – великого пса-вовка [46, с. 6-8].

Деякий час, як пригадувала своячка С. Шрамченка Лідія Волконська (у дівочтві Рибнікова), він пропрацював у торговельному флоті, однак це здається маловірогідним. Подальшу освіту Святослав здобуває на юридичному факультеті Імператорського університету в Петербурзі та Олександрівській військово-юридичній академії [1, с. 60]. По завершенні свого навчання (на той час уже йшла I Світова війна) Шрамченко потрапляє на службу до гардемаринської роти 2-ого Балтійського флотського екіпажу [44, с. 34]. Святослав пригадував: «...їхав я на службу до фльоти в початку 1 світової війни. По старому українському родинному звичаю в останній момент всі без винятку присутні сідають. Гектор спочатку теж сів, але потім підійшов до мене,

1. Письменник і краєзнавець Григорій Трохимович Сірик (1918–2002) описав її в книзі «Вороніж та його околиці» так: «Садиба Шрамів-Шрамченків сягала ширини близько 50 метрів з двоповерховим кам'яним будинком, зверненим на схід. Оскільки тут берег Осоти досить похилий, то й сходи до ганку Шрамченкового будинку були досить високі, нагадуючи трибуну середньовічних лицарів» (див. Віктор Терлецький. Діячі Північно-Східної Сіверянщини. // «Слово Просвіти» ч. 29, 25-31 липня 2013 р). Сам Шрамченко згадував про цю оселю: «Головний вхід старого стилевого будинку з 4 білими колоннами мав сходи аж із 12 ступенів... на одному зі сволоків червоними буквами було написано: «Создана сей дом Року Божьего 1826».

Група гардемаринів з Курсів гардемарин флоту, Петроград, осінь 1917 р., мічман Святослав Шрамченко – в другому ряду (з аксельбантом), поруч з ним начальник курсів генерал-майор флоту Петро Вагнер. (Фото з архіву інформаційної служби ОУН у Лондоні)

поклав свою голову мені на коліна і глянувши мені в очі своїми розумними очима, подав мені свою лапу, яку я мусів йому стиснути. Потім всі вставали, хрестились на ікони і наставало прощання...» [46, с. 8].

У травні 1916 р. гардемарин Шрамченко для проходження практики мав бути призначений на лінкор «Пересвіт» (тоді був у Владивостоці), однак на своє прохання направлений в Чорноморський флот на дредноут «Імператриця Катерина Велика» [38, с. 11]. Моменти своєї служби на цьому кораблі були пізніше описані ним у спогаді «Полундра», присвяченому пам'яті його знайомого лейтенанта А. Я. Зубріліна (опубліковані в білоемігрантському часопису «Морской журнал» № 104 за 1936 р.). Треба відзначити, що це перепризначення врятувало Святославу життя – 3 січня 1917 р. лінійний корабель «Пересвіт» підірвався на німецькій міні перед Порт-Саїдом. «Доля не судила загинути на «Пересвіті», як пізніше він згадував [38, с. 11-12]. За час служби в Севастополі він також стає свідком вибуху 20 жовтня 1916 р. дредноута «Імператриця Марія» [35, с. 13].

5 червня 1917 р. Шрамченко закінчив гардемаринські курси по морській частині в ранзі фельдфебеля 2-ої роти Курсів гардемарин флоту. Того ж дня наказом під № 217 по армії та флоту, за результатами екзамену йому було присвоєно звання мічмана [44, с. 36]. Цікаво було б згадати про долю однокурсників – товаришів С. Шрамченка. Їх очікувала тяжка доля. Щонайменше троє з них загинули в 1917-1919 рр., зокрема був розстріляний 24 червня 1919 р. в Києві лейтенант Сергій Миколайович Дружина, колишній ад'ютант гетьмана Павла Скоропадського. Кілька десятків інших гардемаринів пройшли через Добровольчу армію, а після Другої світової війни були розкидані по цілому світу – від Марокко до США (з'ясуванню долі своїх колишніх однокурсників С. Шрамченко в 1954 р. присвятив статтю в білоемігрантських «Морских записках») [44, с. 40-41].

Отже, Святослав був направлений на Чорноморський флот, де отримав призначення вахтенним офіцером дредноуту «Воля» [1, с. 60], який щойно був добудований та уведений в склад флоту. Після короткої відпустки 27 червня 1917 р. Шрамченко

прибув до Севастополя, де зупинився в помешканні свого дядька – капітана 1 рангу Михайла Миколайовича Шрамченка. Тоді ж склав візит ще одному своєму родичу – капітану 2 рангу Якову Володимировичу Шрамченку (майбутній начальник Матроського відділу Головного морського штабу Українського морського міністерства). Нарешті, 12 липня 1917 р., по урочистому прибуттю «Волі» (тоді вже ширився український рух у війську та флоті, тож у час прибуття на одній з башт корабля майорів український прапор) у Севастополь одразу представився її командирові капітану 1 рангу Ульянову (в українському флоті в 1918 р. на посаді коменданта порту в Маріуполі) [35, с. 14-15].

Через кілька місяців Шрамченко повертається до Петрограда на посаду флаг-офіцера Навчального відділу курсів гардемаринів флоту на навчальному кораблі Балтійського флоту «Пасат» та стає ад'ютантом навчального підрозділу. Тоді ж, з розвитком українського військового руху, він стає членом «Українського воєнно-революційного штабу Балтійського флоту» [1, с. 60], одним з членів якого був також ст. лейтенант Михайло Білинський (в 1919 р. морський міністр УНР). В чиказькому Українському національному музеї збереглася посвідка С. Шрамченка під ч. 27 як члена української громади курсів гардемаринів флоту, датована 14 грудня 1917 р., засвідчена печаткою цього штабу. Загалом же штаб поставив собі завдання «не тільки зорганізувати українців-моряків», а також доповнити ними деякі кораблі Балтійського флоту – крейсер «Світлана», есмінці «Україна» та «Гайдамак» і потім перевести ці кораблі під українським прапором до Чорноморського флоту [10, с. 433].

Часопис «Утро Росії» з 12 жовтня 1917 р. повідомляв, що з ініціативи моряків-українців ревельського гарнізону Український генеральний військовий комітет вислав до морського міністерства представлення в справі українізації крейсера «Світлана».

Ад'ютант товариша військового міністра з морських справ лейтенант Святослав Шрамченко, 1919-1920 рр. (фото з архіву УНМ в м. Чикаго)

Морське міністерство погодило це представлення по бажанню Українського генерального військового комітету, передаючи крейсер «Світлана» українцям. Ще на початку червня 1917 р. українці висловили своє бажання, щоб матроси-українці Балтійського флоту були виділені в окремий екіпаж і відбували службу на одному з військових кораблів, який дістав би назву «Україна» [8, с. 382]. Це бажання було задоволене аж в самому кінці 1917 р., коли було дозволено українізувати крейсер «Світлана», на якому по його добудові планувалося підняти український прапор, але цьому тоді завадили більшовики [33, с. 74].

З цієї нагоди в той же день чорноморський флот на підтримку побратимів-балтійців підняв поряд з російськими також українські національні прапори. Про українізацію на Балтійському флоті, до речі, стало відомо і за кордоном – зокрема цю новину надрукував також фрайштадський часопис полонених українців «Розвага» [30, с. 5]. Відомий поет Яр Славутич пригадував, що восени 1949 р. Святослав Шрамченко розповідав йому, як на есмінці «Україна» він власними руками «доконав піднесення українського синьо-жовтого прапора» [50, с. 2]¹.

Та, на жаль, подальша політична конфронтація та збройна боротьба між УНР та РСФСР унеможливила подальший розвиток українського руху на Балтиці. Наприкінці грудня 1917 р.

1. У цій розмові С. Шрамченко, очевидно, згадував про події на Балтиці, хоча поет співвідніс їх з подіями 29 квітня 1918 р. в Севастополі.

Шрамченко переїздить до Києва, на посаду ад'ютанта директора канцелярії Українського морського міністерства генерал-хорунжого Володимира Савченка-Більського. Пізніше, протягом 1918-1919 рр., він перебував на посаді старшого ад'ютанта морського міністра. У тому ж 1918 р. він стає членом міжвідомчої Комісії при морському міністерстві по виробленню українських державних прапорів (у наступному році Шрамченко очолив цю комісію) [40, с. 4]. За його участі вироблено зразок військово-морського прапора, який і досі з мінімальними змінами є найстарішим прапором Збройних сил України. До речі, перший зразок цього прапора Шрамченко протягом усього свого життя завжди зберігав у себе. Цей прапор і зараз десь в Америці...

У 1918 р. наполегливою працею українського морського міністерства була нарешті відновлена діяльність українського флоту, яким тоді ж були зроблені перші воєнно-морські операції. У жовтні 1918 р. Святослав приїздить у відпустку – як виявилося, останню – в свій родинний маєток на Глухівщині. Більше йому сюди не доведеться повернутися... Наприкінці того ж року війська Антанти захопили всі українські порти на узбережжі Чорного моря, звівши нанівець усю працю українських моряків. Уже незабаром на Україну почали наступати польські та радянські

Морський міністр старший лейтенант Михайло Білинський та його ад'ютант лейтенант Святослав Шрамченко, 1919 рік, обидва в одностроях української морської піхоти (фото з архіву УНМ в м. Чикаго)

Генерал-хорунжий Володимир Савченко-Більський, отець Солопина, інженер А. Гурандо з дружиною та лейт. С. Шрамченко, 1938 р. (фото з видання: Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917-1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012)

*Холмищина. Село Серебрише,
27. VI. 1943 р. Архієпископ Іларіон
приймає хліб-сіль. Від нього направо
кап.-лейт. Шрамченко, наліво само-
урядовий інспектор І. М. Крамаренко
(фото з видання: Тинченко Я.
Військово-морські сили України.
1917-1921: науково-популярне
видання. – К.: Темпора, 2012.)*

29 квітня 1919 р. в Коломиї, в морських частинах відбулося перше святкування дня Українського державного флоту (на честь підняття над кораблями в Севастополі 29 квітня 1918 р. українських прапорів) [47, с. 2].

З 3 по 28 червня 1919 р. Шрамченко тимчасово перебуває на посаді товариша морського міністра, 25 днів фактично очолюючи морське міністерство України. 29 липня 1919 р. разом з іншими урядовцями лейтенант Шрамченко знову як ад'ютант морського міністра здійснює інспекторський огляд запасово-навчальної сотні 2-го полку морської піхоти. Наступні місяці так само були заповнені роботою в морському відомстві. 1 жовтня 1919 р. Святослав призначається ад'ютантом Кам'янець-Подільської гардемаринської школи та командиром сотні вихованців цієї школи. Як пригадував Святослав, він «...мусив бути з першою групою біля 20 будучих учнів Школи на першому медичному перегляді їх. Майже половина з них була відкинута, а решта могла бути принята. Прохання до школи все напливали, але далі зовнішні політичні обставини змінилися так, що справу з Гардемаринською школою треба було припинити» [36, с.83]. Заклад не проіснував і півтора місяця – незабаром місто було зайняте польськими військами...

У грудні 1919 р. особовий склад морського відомства разом з іншими урядовими установами УНР був інтернований у Польщу. Після українсько-польської домовленості, в березні було відновлено діяльність Головної військово-морської управи (назва морського міністерства на той час). З 19 травня 1920 року до 10 грудня 1921 року лейтенант Шрамченко очолює організаційно-тактичний відділ військово-морської управи [29, с. 61]. 1921 р. запам'ятався С. Шрамченкові не лише як рік закінчення української військово-морської служби – цього року вмирає батько. А в листопаді гине в бою старий знайомий та співпрацівник Святослава старший лейтенант Михайло Білинський...

війська. Перед лицем небезпеки родина Шрамченків тікає з Глухівщини до Києва [46, с. 8].

Втративши доступ до акваторії, в цих надзвичайно складних умовах морське міністерство переключає увагу на формування сухопутних частин. Лейтенант С. Шрамченко поруч з морським міністром ст. лейтенантом М.Білинським вважається одним з організаторів морської піхоти УНР. З цією метою протягом 17-23 березня 1919 р. Шрамченко як ад'ютант супроводжує Михайла Білинського під час його урядової поїздки до Станиславова, де останній зустрівся з керівництвом ЗУНР в справі формування полку морської піхоти, який отримав назву «Гуцульського» [32, с.18-19]. 9-11 квітня Святослав також був присутній на переговорах з представниками Антанти, що відбувались у Бродях та у Красному [43, с. 2]. До 22 квітня С. Шрамченко разом з іншими військово-морськими урядовцями здійснив поїздку містами Гуцульщини, звідки полк морської піхоти мав отримати відповідне поповнення. Як одному із засновників, морські піхотинці подарували йому однострій сотника полку [34, с. 16]. Про все це ним були залишені детальні спомини.

Посвячення УАПЦ у таборі Ельванген, 1946 р. Преосв. Платон і преосв. Сильвестр в оточенні духовенства та вірних. З кашкетом у руці – Святослав Шрамченко (фото з видання: М. Кушнір. Один рік в таборі Ельванген 1946-1947)

По завершенні громадянської війни Святослав із десятками тисяч співвітчизників виходить на еміграцію та одразу поринає у вир громадського життя. У 1921-1922 р. завдяки своєму знанню багатьох мов зміг працювати секретарем Французької місії в Польщі [1, с.60]. Він осідає в м. Ченстохова, де в міжвоєнний період був комендантом місцевої пристані товариства «Ліги Морської та Колоніальної» та був зарахований до резерву польського флоту в ранзі капітана. У період з 1924 по 1940 рр. С. Шрамченко був головою Української громади в Ченстохові. Також напередодні та в перші роки Другої світової війни він опікувався архівом уряду УНР у Польщі [19, с. 99]. Знаходимо його прізвище і серед жертводавців Музею визвольної боротьби в Празі [4, с. 5].

У міжвоєнний час Шрамченко одружується (дружина – Марія Олександрівна Рибнікова, померла в 1991 р.). В цьому шлюбі народжується син Ростислав (нар. 10 квітня 1933, помер в 2002 р. у Філадельфії). Своячка Шрамченка Л. Волконська (Рибнікова) згадувала про свого зятя так: «Чин офіцера и красивый мундир моряка произвели на него неизгладимое впечатление: он всю жизнь придерживался этого вида. В Ромейках Шрамченко носил всегда морскую форму. Чтобы придать ей и себе больше стиля, он никогда не выпускал трубки из рук, если не держал ее во рту слегка попыхивая. Над его белыми штанами и синим блейзером, украшенном всякими нашивками и значками, над этим его «морским» видом у нас в Ромейках слегка, но добродушно, подшучивали. Что касается его украинства, то мы думали, может быть, ошибочно, что оно ему было выгодно: как украинец, он сразу выделился среди других, получил чин капитана и вообще становился на виду. Будучи же русским, незначительным офицером, он затерялся бы в общей их массе, и ничего заметного из себя не представлял бы. В Ченстохове у Шрамченко была хорошая, на эмигрантские условия, квартира и небольшая бухгалтерская служба в одной торговой фирме» (Лидия Волконская. Прощай Россия! Глава 9: Мирное время).

Щодо цієї оцінки Л. Волконською особистості С. Шрамченка треба де в чому їй заперечити. Шляхетське походження, високий рівень освіти Шрамченка – знання 6 європейських мов (зазначимо, що жоден з 304 генералів та полковників ген-штабу Армії Української держави не знали такого числа мов), два дипломи вищих юридичних закладів – все це широко відкривало перед С. Шрамченком двері до успішної

військової кар'єри, тож навряд би він просто так загубився в середовищі російського військово-морського офіцерства. Цілком можливо, що «український націоналізм» був вигідний Шрамченкові, але, походячи з старої козацької родини, він змалку був вихований у душі поваги до української історії, тож його світоглядний вибір є цілком очевидним. Його українські переконання, тим не менш не заважали йому успішно співпрацювати з рядом білоемігрантських військово-морських видань: крім вже згаданого спогаду «Полундра» («Морской журнал» № 104 за 1936 р.), відомі також його статті «Первый призъ»¹ («Морской журнал» № 67 за 1933 р.) та «Гардемарины флота» («Морские записки» — Vol. XII, № 1, 1954 р.). Правдоподібно, обсяги російськомовної творчості С. Шрамченка були ще більшими. Слід також зазначити, що «Морской журнал» постійно анонсував вихід статей Шрамченка в україномовній пресі, хоча їх зміст одного разу таки піддався критиці одним занадто проросійськи налаштованим мічманом².

Узагалі, в міжвоєнний період С. Шрамченко в першу чергу самореалізувався саме як військово-морський історик. У період з 1918 по 1957 рр. він написав до 200 різних військово-морських розвідок в українській (журнали «Табір», «За Державність», «Літопис Червоної Калини» та ін.; щонайменше 47 з них, присвячених власне українському флотові, було опубліковано в українській пресі до 1938 р. [2, с. 21-23]) та іноземній пресі, зокрема він був співробітником французького довідника «Le Flot de комба».

У 1928 році з ініціативи С. Шрамченка день 29 квітня на згадку про події 1918 р. було проголошено святом Українського моря. Цей день в 1928-1939 рр. урочисто святковано щороку на Західно-Українських землях і майже по всіх осередках української еміграції в Європі і Азії. За часів німецької окупації 1939-1941 рр. цей день святковано на Холмщині, Лемківщині, почасти в Галичині і по українських осередках генерал-губернаторства, також деінде на Волині. Українська еміграція по таборах ДіПі в Німеччині від 1945 року не оминала цього свята серед інших наших національних свят, гідно відзначаючи його. Пізніше свято відзначалося в США і в Канаді по різних українських осередках [47, с. 2].

У 1930-1935 рр. С. Шрамченко співробітничав з авторами та видавцями Української Загальної Енциклопедії, де він дописує кілька статей на військово-морську тематику. Так само він є автором морського розділу «Історії Українського Війська» під ред. І. Крип'якевича, яка вийшла 12-тисячним накладом у жовтні 1935 р. — вересні 1936 р. Крім цього, відомо, що Шрамченко запрошувався і на радіопередачі [1, с. 60].

Популяризація С. Шрамченком та

Святослав Шрамченко біля першого прапора українських ВМС, який він зберігав упродовж 40 років, 1950-і рр. (фото з видання: Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917-1921: науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2012)

1. Стаття присвячена захопленню 3 серпня 1914 р. російського пароплава «Рязань» німецьким крейсером «Емден». Пароплав був перетворений на допоміжний крейсер «Корморан».

2. В одному з номерів «Морского журнала» був розміщений критичний відгук мічмана П. Репіна під назвою «Несколько слов о самостийниках», де він розкритикував дві статті: ген. В. Савченка-Більського та С. Шрамченка.

Одне з останніх фото – Святослав Шрамченко в українській військово-морській формі поряд зі своїм останнім «кораблем» – автомобілем «Крайслер», 1957 р. (фото з видання: Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917-1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012.)

іншими моряками вітчизняної військово-морської історії не була марною, знаходячи все більше цікавості серед українців. Так, 21 травня 1936 р. у Львові, в «Театрі Ріжнородностей» відбулась урочиста свято-академія на честь «Дня Українського Моря». На святі мав бути присутнім капітан-лейтенант Святослав Шрамченко з рефератом, однак він не зміг приїхати з Ченстохови. Це було перше свято такого роду, влаштоване у Львові [25, с. 2].

Складно збагнути весь обсяг багатогранної громадської діяльності С. Шрамченка. Він активно займається українською філателістикою: мав найбільшу в світі колекцію марок України (16000 екземплярів). До початку війни у 1939 році він опублікував понад 100 публікацій 8-а мовами у 23-х переважно філателістичних журналах 13-и країн Європи і Азії (навіть в китайському та маньчжурському часописах). Цей аспект діяльності С. Шрамченка достойний окремих досліджень.

Як військовий та громадський діяч С. Шрамченко за своє життя одержав 6 нагород та відзнак різних країн: України, Росії, Франції, Польщі (золота відзнака Ліги Морської та Колоніальної). Українськими нагородами Святослава були Хрест Симона Петлюри ч. 193 [28, с.295] та Хрест Комбатанта.

Улітку 1939 р. над світом почали згущуватися хмари нової світової війни. С. Шрамченко про цей період життя згадує в своєму спогаді «Початок війни 1939 року», надрукованому в 1955 р. в одному з випусків часопису «Літопис Волині» [45, с. 106]. 9 серпня 1939 р. він виїхав у щорічну відпустку з Ченстохови до дружини, яка перебувала разом з сином у маєтку матері під Сарнами. По дорозі, як він пригадує, відвідав Варшаву, де був запрошений до Українського Наукового Інституту на виклад одного з професорів Варшавського університету «на тему загальної політичної ситуації і слабості Німеччини». У потязі Варшава-Сарни Шрамченко розбалакався з двома польськими поручиками і капітаном, які так само були переконані в швидкій перемозі Польщі в разі війни. Минаючи Холм та Ковель, потяг зупинився на ст. Антонівка – передмістя Сарн (поблизу Ромейок).

Під час своєї подорожі Шрамченко стає свідком відкритих переслідувань поляками всього українського в цьому краї: в місцевості віднедавна запанував жорсткий поліцейський режим з арештами та побиттям українців при кожній нагоді. Місцеві жителі обмінювалися чутками, «що ляхи будуть відбирати і руйнувати церкви у нас

як на Холмщині», тоді ж вийшло урядове розпорядження про заборону української преси. Згадував Шрамченко і про мобілізацію коней та возів до польської армії – і знову від знування і надужиття поляків потерпало українське селянство, в якого майже за безцінь відбиралися засоби праці... 30 серпня 1939 р. було одержано наказ про загальну мобілізацію. Того ж вечора він відбув у Ченстохову, де ненадовго повернувся до попередньої праці як голова місцевої громади. Так закінчилась остання передвоєнна відпустка С. Шрамченка [45, с.106-109].

Уже незабаром Польща опиняється окупованою німецькими військами. Українське життя в Польщі, до того переслідуване, в окупованій країні почало організовуватись заново. В 1940 р. Святослав Шрамченко стає членом Президії Головної Ради Українського Центрального Комітету в Польщі. В період з 1 червня 1940 р. по 1944 р. С. Шрамченко очолює Український допомоговий комітет у м. Холм [1, с. 60]. Цей комітет об'єднував зусилля українців Холмщини в організації української освіти, культури, свят та і взагалі економічного життя краю. Саме в цей же час від українського уряду Шрамченко підвищується до рангу капітан-лейтенанта. Наразі бракує точної інформації щодо цього відзначення, але саме з таким званням від цього часу і до кінця свого життя він починає фігурувати в пресі.

Отже, С. Шрамченко знову отримав можливість спробувати свої сили як організатор громадського життя. У першу чергу це було пов'язано з організацією масових відзначень різних дат з української історії, про що збереглося велике число повідомлень у пресі. Так, 29 квітня 1940 р. в Сяноці заходами місцевої «Просвіти» відбулося «Свято Українського Моря», зі співами, рецитаціями, інсценізаціями. Свято відкривав капітан-лейтенант Святослав Шрамченко [9, с.2]. 5 травня 1940 р. аналогічне свято відбулося у Кракові, де українська громада відзначила свято українського моря. Зал був переповнений молоддю і старшинами. «Незвичайно цікаво і живо», – в той вечір ділився власними спогадами капітан-лейтенант Святослав Шрамченко [17, с. 2]. 1 листопада 1940 р. в Ченстохові відбулося Листопадове свято. Розпочав його капітан-лейтенант Святослав Шрамченко, після чого піднесено український прапор зі співом українського гімну. Програма складалася зі святкових вправ українських спортсменів [5, с.2].

Удало були організовані в 1941 році на Холмщині шевченківські свята. В цьому була і пряма заслуга С. Шрамченка. 9 березня 1941 р. у селі Верещі силами місцевих учителів та шкільної молоді відбулося свято Кобзаря. Серед присутніх був капітан-лейтенант Святослав Шрамченко [49, с. 3]. Через 3 тижні, 30 березня 1941 р., у Холмі відбулася святкова академія на честь пам'яті Тараса Шевченка. Академію відкрив капітан-лейтенант Святослав Шрамченко, серед інших промов про творчість Шевченка зачитав свій реферат архієпископ Іларіон [49, с. 3]. 6 квітня 1941 р. гімназійною молоддю Холма улаштовано Шевченківське свято і концерт. Серед присутніх, як і в

Останнє помешкання Святослава Шрамченка: 1437 N Franklin St, Philadelphia (крайній зліва сірий будинок з блакитними віконцями)

минулий раз, були архієпископ Іларіон та капітан-лейтенант Святослав Шрамченко [49, с. 3].

Не залишав С. Шрамченко і свого старого захоплення – філателії. 20 квітня 1941 р. спільно з художником Василем Штулемним видано в Холмі серію українських марок для поштових цілей. На марках зображалися численні пам'ятки Холмщини, а серед іншої тематики марок на одній з них капітан-лейтенант С. Шрамченко зобразив себе – як голову УДК в Холмі [14, с. 83]. Слід зазначити, що німецькою окупаційною адміністрацією марки заборонено до поштового вжитку. Їхня середня колекційна вартість нині сягає 100-150 євро.

21 червня 1941 р. о 10 год. вечора капітан-лейтенант Святослав Шрамченко таємно поінформований німецькою командою Холма, що наступного дня о 4 год. ранку почнуться бойові дії проти СРСР. Про ці та інші події початку війни він згадує в іншому своєму спогаді, опублікованому в часопису «Америка» в 1953 р. Наступного дня Шрамченко вже виступив з промовою до 1500 полонених РСЧА, які були захоплені вже в перший день війни. Як він пригадував, серед них знайшлася велика кількість таких, «що якби їм повернули зброю, то вони б пішли визволяти далі свій рідний край» [26, с. 152-153].

У другій половині 1941 р. Холмський допомогивий комітет став єдиною місцевою організацією, яка опікалася долею радянських військовополонених, табір яких був тут же, в Холмі. При цьому було організовано збір продуктів від українських селян з навколишніх сіл та теплих речей від українських жителів Холма. Відомо, що в архівах зберігається лист на Волинь, датований жовтнем 1941 р., за підписом С. Шрамченка, в якому він намагається скоординувати діяльність тамтешніх організацій щодо допомоги полоненим.

Інформації про діяльність С. Шрамченка впродовж наступних трьох років гостро бракує. Наразі чи не єдиною відомою звісткою за цей період є спогад адвоката Д. Богачевського про те, що на початку 1944 р. в Любачеві відбулося відзначення крайсгауптмана Герхарда Гагера (великого симпатика українців) Хрестом Симона Петлюри і банкет з цього приводу, де серед присутніх був Шрамченко [3, с.138-139].

Пізніше, в 1945-1950 рр., Шрамченко був головою УДК в Ерфурті та організатором і керівником таборів українських біженців в Ерфурті, Гейдельберзі, Мангеймі та Ельвангені. Відомо, що в ельвангенському таборі він займав посаду урядовця з працевлаштування – «Employment Officer of the IRO Ukrainian Camp WG 222». Загалом, цей етап його біографії наразі ще чекає належного опрацювання.

У 1950 році Шрамченко з родиною знову переїздить до США, де постійно до своєї смерті мешкав у Філадельфії. Численне листування, що збереглося, дозволяє встановити 3 адреси С. Шрамченка, за якими він мешкав у Філадельфії:

1321 N. Marshall St. Philadelphia 22, PA. (з 1950 р. по літо 1952 р.)

1514 N. 8th. ST. Philadelphia 22, PA., U.S.A. (пр. з червня 1952 р. по листопад 1955 р.)

1437 N. FRANKLIN ST. Philadelphia 22, PA., U.S.A. (з листопада 1955 р. до 1958 р.; являє собою вузький блакитний триповерховий будиночок 1915 р. будови, стоїть і нині).

В Америці Святослав стає членом Українського Національного Союзу, Об'єднання колишніх вояків-українців Америки. Відомо, що йому одразу було запропоновано службу в американському флоті в ранзі капітана [21, с. 1]. Як і раніше, активно бере участь у громадському житті, друкується в ряді видань. Постать С. Шрамченка, який часто з'являвся на святах і заходах в своєму старому, 40-річному українському морському мундирі, завжди притягала до себе увагу преси і громадськості. Завдяки такій увазі ми маємо змогу скласти певне уявлення про життя та діяльність С. Шрамченка в Америці.

Так, 22 січня 1953 р. у приміщенні Філадельфійської опери відбулося свято Самостійності і Соборності. Воно складалося з трьох частин: академії, маніфестації, промов і концерту. Захід організував місцевий відділ Українського конгресового комітету. Серед присутніх, як повідомляла газета «Свобода», – «ветерани американської і

Могила Святослава Шрамченка на цвинтарі Саут Баунд Брук.

української армії, перші в своїх уніформах і з американським прапором, другі в цивільному і з українським прапором. Проте, і між українськими ветеранами був один однострій – це капітан-лейтенант української флотії Святослав Шрамченко» [24, с. 3].

10 квітня 1953 р. С. Шрамченко серед інших тримав промову в залі Православного клубу на Джермантавін Евеню в Філадельфії, де відбулося традиційне свячене¹ за участі митрополита УПЦ Іоанна Теодоровича. Промовці «торкнулися небезпеки комунізму, а також справи наших залишених в Європі» [22, с. 3]. 3 травня 1953 р. у Філадельфії відбулась академія на честь «Свята Українського Моря», влаштована організацією ОДУМ [47, с. 2]. Головна доповідь виголошена капітан-лейтенантом С. Шрамченком, якому в цей день виповнилося 60 років. Свято вшанували своєю присутністю представники УКК, ЗУАДК, ОБВУА та ін. [20, с. 4]. Так продовжило своє життя на американській землі

вже традиційне для багатьох українців свято.

Цього ж року у Вінніпезі видавництвом «Клуб приятелів української книжки» було випущено друге доповнене видання «Історії Українського Війська», де серед інших опубліковано розділ капітан-лейтенанта С. Шрамченка «Українська воєнна фльота 1919-1920 рр.», що значно доповнював попередню працю автора.

У 1954 р. капітан-лейтенант С. Шрамченко стає членом Українського національного музею Каленика Лисюка в Онтаріо (Каліфорнія) [18, с. 28]. Наступного року він передав до Українського національного музею в Онтаріо реконструйований ним військово-морський прапор України (помилково вважається оригіналом, де власне оригінал, який Шрамченко переховував у себе до кінця свого життя, досі невідомо) та ряд цінних історичних речей. У серпні 1958 р. відбулася злука українських музеїв в Онтаріо та Чикаго. Український військово-морський прапор та інші військово-морські експонати було передано Українському національному музею в Чикаго. На сьогодні, крім вказаної реконструкції прапора, в музеї зберігаються військовий морський плащ, погони, два кортики, дві безкозирки, гудзики, відзнаки та низка документів.

Одна з останніх прижиттєвих згадок С. Шрамченка у пресі дає нам докладний і яскравий словесний портрет цього діяча. Журналіст «Свободи» Олег Лисяк у своїй статті, присвяченій 40-річчю з дня 29 квітня 1918 р., так описав його: «...коли ви йтимете вулицями Сьомою або Френкліна у Філадельфії, ви легко матимете шансу стрінути немолоду вже людину із срібною але густою чуприною, живими рухами і відкритим поглядом. Ця людина звичайно одягнена, в цій порі, коли я її останньо бачив, себто у передвесняний час, у темноблакитний габардиновий плащ «тренчкот», завжди тримає в роті грубу сигару, або й стару, потемнілу від років люльку...старший пан це людина привітна, він охотно пристане і, відповівши на ваше питання, розмовлятиме про філателістку...про комбатантські справи, про часи його молодости – а коли ви є його добрим знайомим і він вас трохи полюбив – він розповість вам про день, що його 40-ва річниця припадає якраз в цьому часі – про день 29 квітня 1918 року...Старший пан мандрує далі в свою дорогу по Френклін Стріт серед цегляних домиків філадельфійського «давнтавну», але його ясні очі не бачать ні сміття на вулицях, ні муринських дітваків, що забігають під ноги, його вуха не чують гудків авт., що нетерпеливляться на перехрестях, переспішуючи одне одного...Він йде у

¹ Свячене і посвячене – страви, освячені у свято Воскресіння Христового; розм. свяченина (див. *Словник церковно-обрядової термінології.* – Львів; Свічадо. 2001)

свою дорогу і йому здається, що це власне ЦЕЙ квітень – 40 років тому...» [12, с. 2].

Помер С. Шрамченко несподівано для всіх у вівторок, 24 червня 1958 р., через раптовий серцевий напад. Люди, що знали капітан-лейтенанта Святослава Шрамченка при житті, казали, що той був «не лише заслуженим комбатантом, не лише автором-спеціалістом різних праць з ділянки морського воєнного діла, але теж надзвичайно товариською, високоморальною і громадською одиницею. Він ніколи не клав ніякої уваги на партійні різниці, він завжди старався підтримувати ті моменти, підкреслюючи все те, що нас українців об'єднує в боротьбі за нашу державність...» [27, с. 3].

Йому було лише 65 років. Ще за свого життя С. Шрамченкові судилося перетворитися на легенду. Знавець багатьох мов, військовий моряк трьох флотів, невтомний громадський діяч та організатор, визначний військово-морський історик та філателіст – таким був капітан-лейтенант С. Шрамченко. Місцем його вічного спочинку стало православне кладовище Саут-Баунд-Брук, де його могила і сьогодні. Там же спочиває і його товариш по зброї – старший лейтенант Василь Пилишенко, останній ветеран флоту УНР, який помер у 1989 р.

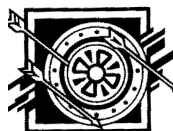
1. Автобіографія С. Шрамченка, складена 25.12.1957 р. Опубліковано: Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917-1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012.
2. Бібліографія. Список джерел до історії української визвольної боротьби 1914-1921 рр.// Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1938. – Ч. 11-12.
3. Богачевський Данило, д-р. На возі і під возом. Картини з життя галицького вояка і правника – Добра книжка, Торонто, 1976 р.
4. Вісти Музею визвольної Боротьби. – Лютий 1936. – Ч. 11.
5. Вісті про українське життя. Свято в Ченстохові.//Свобода. – Джерсі Сіті. – 1940. – № 304.
6. Волков С. В. Офицеры флота и морского ведомства: Опыт мартиролога. – М.: Русский путь, 2004.
7. Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста; Інст. історичних досліджень Львівського нац. унів. ім. Івана Франка. – Київ: Генеза, 2001.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932.
9. Е.О. З українського життя. Свято моря в Сяноці.//Свобода. – Джерсі Сіті. – 1940. – 171.
10. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) 4-те вид. Змін. і доп. Львів: Світ, 1992.
11. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007.
12. Лисяк О. Мрія Чорноморського прапора (кап. лейт. фльоти С.Шрамченко).// Свобода, Джерсі Сіті, ч. 80 за 1958 рік.
13. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л., худ. Г.И. Нарбут. Малороссийский гербовник (1914). – Издание Черниговского дворянства, СПб, 1914.
14. Максимчук Ю. Каталог українських поштових марок. II частина. Недержавні випуски. – Ульм-Донау, 1950.
15. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 5 / Українське генеалогічне товариство; НАН України; Інститут рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Інститут історії України; Г.В. Боряк (ред.кол.), В.В. Томазов (упоряд.). – К.-СПб.: Видавництво ВІРД, 2004.
16. Мамчак М.А. Флотоводці України. Історичні нариси, хронологія походів. – Снятин: ПрутПринт, 2005.
17. Новини з українських земель// Свобода, Джерсі Сіті, ч.122 за 1940 рік.
18. Некролог//Музейні Вісті, I-II квартал 1958, рік IV,ч. 1.

19. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008.
20. Пі. День Українського Моря.//Свобода, Джерсі Сіті, ч.107 за 1953 рік.
21. Помер Святослав Олександрович Шрамченко, Капітан-Лейтенант Української державної Фльоти//Свобода, Джерсі Сіті, ч.121, 1958 рік.
22. Присутній. Свячене.//Свобода, Джерсі Сіті, ч. 99 за 1953 рік.
23. Рудиченко А., Тинченко Я. Награды и знаки национальных армий и правительств. Украина. Белоруссия. Литва. К., 2011.
24. Святкування роковин самостійності і соборності.//Свобода, Джерсі Сіті, ч. 28 за 1953 рік.
25. Свято Українського Моря// Свобода, Джерсі Сіті, ч.134 за 1936 рік.
26. Сергійчук В. Український здвиг. Т.1. Закерзоння. 1939-1947. Київ. Українська Видавнича Спілка. 2004.
27. Т. Похорон капітана-лейтенанта Святослава Шрамченка//Свобода, Джерсі Сіті, ч.128 за 1958 рік.
28. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української народної республіки (1917-1921). Книга II.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2011.
29. Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917-1921: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2012.
30. Український кружляк.//Розвага, ч 44. (99) від 28 жовтня 1917 р.
31. Шрамченко С. Українська військово-морська політика на Кримі у 1917-1918 рр.//Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1932. – Ч. 5.
32. Шрамченко С. Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М. І. Білінський//Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1932. – Ч. 9.
33. Шрамченко С. Сучасне побільшення Чорноморської фльоти.//Табір. Ч. 13. – Варшава, 1933.
34. Шрамченко С. Українська Морська Піхота 1917-1920 рр.//Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1934. – Ч. 11.
35. Шрамченко С. На синьому Чорному Морі в 1917-1919 рр.//Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1935. – Ч. 3.
36. Шрамченко С. Українські Військово-Морські Школи (1918–1920 рр.)/Табір, Ч. 15. – Варшава, 1935.
37. Шрамченко С. Полундра (Памяти скончавшагося инж.-механика лейт. А. Я. Зубрилина).// Морской Журналъ. – Августъ 1936 г., № 104(8).
38. Шрамченко С. Український рух на Фльотилі Північно-Ледового Океану у 1917 р. (20 років тому)//Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1937. – Ч. 7-8.
39. Шрамченко С. Українська Військово-морська політика на Кримі у 1917-1918 р.р.//Свобода, Джерсі Сіті, ч.109-110 за 1952 рік.
40. Шрамченко С. Український визвольний прапор.//Свобода, Джерсі Сіті, ч. 331 за 1952 рік.
41. Шрамченко С. Українська морська мова та суходільна психіка.//Свобода, Джерсі Сіті, ч.18 за 1953 рік.
42. Шрамченко С. Ще про українську морську мову та суходільну психіку.//Свобода, Джерсі Сіті, ч.152-153 за 1953 рік.
43. Шрамченко С. Лінія Керзона (уринок з дневника з часів Визвольних змагань).//Свобода, Джерсі Сіті, ч. 85 за 1953 рік.
44. Шрамченко С. Гардемарины флота//Морские записки. – Vol. XII, № 1, 1954 р.
45. Шрамченко С. Початок війни 1939 року (жменька спогадів).//Літопис Волині. – 1955 – Ч.2.
46. Шрамченко С. Гектор (із спогадів)//Наше Життя (Our Life), рік 1955, число 3, березень.
47. Шрамченко С. Свято Українського Моря.//Свобода, Джерсі Сіті, ч. 80 за 1956 рік.
48. Шрамченко С. На Каспійському морі//Наше Життя (Our Life), рік 1957, число 8, вересень.
49. Холмщина в честь Т. Шевченка.//Свобода, Джерсі Сіті, ч. 141 за 1941 р.

50. Яр Славутич. Два хибні рядки в чудовому вірші (До 100-річчя з дня народження Максима Рильського). // Свобода, Джерсі Сіті і Нью Йорк, ч. 231 за 1995 р.

В биографическом очерке на основании многих источников сделана попытка представить основные вехи жизни и деятельности капитан-лейтенанта Святослава Шрамченко, известного украинского общественного и военного деятеля, историка, филателиста.

Here is another attempt to make from the number of different sources a biographical essay, which shown us major episodes in the life and activity of the captain-lieutenant Svyatoslav Shramchenko (1893-1958), famous Ukrainian public and military authority, historian, stamp collector.

**Ольга Гейда,
Олександр Тарасенко**

ДО БІОГРАФІЇ АРХІЄПІСКОПА МАЛОРОСІЙСЬКОГО І ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВІКТОРА (САДКОВСЬКОГО) (1796 – 1803)

Стаття присвячена чернігівському періоду біографії архієпископа Віктора (Садковського) (1796 – 1803), який очолював єпархію у період кардинальних перемін на зламі XVIII – XIX ст. У додатку подано опис бобровицького замиського архієрейського будинку, останнім володарем якого був Віктор (Садковський). Приведено дані про подальше використання архієрейського дому у XIX ст.

Ключові слова: Чернігівська єпархія XIX ст., бобровицький замиський архієрейський дім, архієпископ Віктор (Садковський).

Ім'я владики Віктора (Садковського) відомо, насамперед, завдяки його православної місіонерській діяльності у Речі Посполитій і спричиненим нею утискам та переслідуванню з боку польських можновладців. Під гаслами, в тому числі, захисту православного населення, російський уряд імператриці Катерини II реалізовував свої імперські прагнення і знищив останній спалах польського державно-патріотичного руху наприкінці XVIII ст. У драмі геополітики єпископ Віктор мимохідь опинився в ролі заручника, в прямому сенсі цього слова. Три роки у польському полоні закарбували його образ православного місіонера-страстотерпця й підірвали йому здоров'я. Десятиліття 1785 – 1795 рр. було апогеєм і водночас присмерком архіпастирської кар'єри. Тому не дивно, що цьому періоду його біографії присвячена лівова частка інформації в літературі.

12 квітня 1795 р. єпископ Віктор (Садковський) був підвищений до звання архієпископа, а рівно за рік по тому імператриця затвердила доклад Св. Синоду про його призначення в Чернігів¹, де він і провів останні вісім років життя, і де сили владики стрімко сходили нанівець. Активно займатися управлінням він уже не міг, у його образі з'являлося більше рис архіпастиря, що перебував «на покої». Очевидно, цим можна пояснити слабкий інтерес біографів до чернігівського періоду життя колишнього «борця з унією».

Утім для Чернігівської єпархії цей час був доленосним. Злам століть виявився й зламом історичних епох, а різноманітні державно-політичні реформи так чи інакше позначалися на сфері церковно-єпархіального життя. У 1796 р. створили Малоросійську губернію з центром у Чернігові, адміністративно-територіальні кордони єпархії суттєво розширилися, парафії Новгород-Сіверської єпархії увійшли до складу Чернігівської єпархії, а Новгород-Сіверська семінарія злилася з Чернігівською духовною семінарією.

Архієпископ Віктор (Садковський) уособлював минулу епоху XVIII ст. Він, як і всі його попередники на чернігівській кафедрі, був малоросом. Його наступники, чернігівські архієреї XIX – початку XX ст., за єдиним винятком єпископа Веніаміна (Биковського), були великоросами.

© Гейда Ольга Сергіївна – доцент кафедри історії та археології України ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

© Тарасенко Олександр Федорович – докторант КНУ ім. Тараса Шевченка.

27 лютого 1802 р. з'явився сенатський наказ «по Высочайше утвержденному докладу (28 січня) об учреждении губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской, и Белорусских: Могилевской и Витебской»². У Чернігівській і Полтавській губерніях утворювалося по 12 повітів. У Чернігівській: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський, Мглинський і три новостворених повіти – Городницький, Новоміський, Борзенський. Наказ був спрямований до Св. Синоду, аби відповідні зміни були запровадженні також в єпархіальних структурах³. Територіальні реформи потребували чималих організаційних зусиль і фінансових витрат для налагодження діяльності нових адміністративних установ. Архієпископ Віктор доповідав у Св. Синод, що в Чернігівській єпархії немає засобів і фінансів для відкриття в повітах духовних правлінь⁴. Брак коштів гальмував проведення адміністративної реформи, тривалий час одному духовному правлінню підпорядковувалося по кілька повітів, що суперечило закону, де визначалося про відповідність: одна територіальна одиниця – одна управлінська установа. Згодом, уже після смерті владика Віктора, новому Чернігівському єпископу Михайлу (Десницькому) Св. Синод таки відмовив у фінансуванні новостворених духовних правлінь і наказав їх ліквідувати, а парафії підпорядкувати духовним правлінням сусідніх повітів⁵.

У Чернігові на початку XIX ст. були «в ходу» сатиричні вірші, де висміювали наближене до владика оточення, що буцімто за нього вирішувало кадрові призначення в єпархії⁶. Справді, скарги на деякі кадрові рішення надходили у Св. Синод. Так, кафедральний протоієрей Іоан Єленєв опротестував переведення його в чернігівську Стріченську парафію⁷, зрештою був повернутий і служив у кафедральному соборі ще багато років. Існує документальне підтвердження, що справи з функціонуванням Чернігівської духовної дикастерії виглядали кепсько. Про це свідчить, зокрема, розпорядження наступника архієпископа Віктора, єпископа Михайла (Десницького) 1804 р., в якому він констатував геть неефективну роботу членів «присутствія», уклав чіткі інструкції з організації діяльності дикастерії і формуляри паперів для ведення діловодства⁸.

Проте, владика Віктор приділяв таки більшу увагу Чернігівській духовній семінарії. Наприклад, уряд імператора Павла I видав ряд обмежувальних наказів щодо тілесного покарання, в тому числі й представників духовенства⁹. Заборонялося карати і семінаристів богословського класу, але в Чернігівській духовній семінарії цієї заборони не дотримувалися. Екзекуціям потурав ректор архімандрит Павло. Архієпископ Віктор наказав конче припинити ганебну практику¹⁰. Влітку 1803 р. ректора відсторонили від посади «за умопомешательство», а на його місце планували призначити викладача Смоленської духовної семінарії ігумена Віктора¹¹, вочевидь, за бажанням, знайомого ще з мінського єпископства чернігівського владика. За спогадами семінаристів, владика охоче спілкувався з ними, ставився не зверхньо, а вони почували себе панками: Було, як візьме обнімати / Як рідних діточок своїх / Або як стане цілувати / Усім, було, дарує їх / Жупани добрі всі носили / Не молотили, не косили / Сапянці всі, було, деруть / Не знали, що то за шкапина / Йде, шляхетська мов дитина / Наряджений як би рекрут¹².

Під час управління архієпископа Віктора досить успішно працювала єпархіальна друкарня, що відновила свою діяльність ще у 70 – 80 рр. XVIII ст.¹³ Від продажу надрукованих книжок за період з 1799 р. по 1803 р. чернігівська друкарня одержала понад 1 200 руб. чистого прибутку¹⁴. Чималими накладками друкувалися Новий заповіт, псалтир, часослов, мінеї, требники, ірмолі, октоїхи, канони, молитвослови, граматки, букварі тощо. Можна записати на рахунок архієпископа Віктора і факт клопотання перед Св. Синодом про виділення коштів для ремонту церков і монастирів. Так, протягом 1797 – 1800 рр. уряд виділяв гроші на ремонт Чернігівського Єлецького і Ніжинського Благовіщенського монастирів, Троїце-Іллінського монастиря (Архієрейського дому)¹⁵.

У Чернігові, незадовго до смерті, заслужений архіпастир отримав свою останню

нагороду – орден Св. Анни 1 ступеня¹⁶. Помер архієпископ Віктор (Садковський) 11 листопада 1803 р. в архієрейському бобровицькому (від с. Бобровиця на лівому березі р. Стрижень, притоки Десни) замиському будинку¹⁷, опис якого подаємо у додатку. Чернігівська духовна дикастерія, доповідаючи в Св. Синод про смерть владики, пропонувала «взыскать с его имени за исчезнувшие вещи и деньги кафедры»¹⁸. Тіло лишень владики Віктора було покладено в склепі під Троїцьким собором Чернігівського архієрейського дому (Троїце-Іллінський монастир). Котрийсь місцевий автор відгукнувся на смерть архієрея віршами, сповненими поваги і жалю¹⁹. У травні 1804 р. до Чернігівського архієрейського дому «прийнято оставшихся по умертвии преосвященного архиепископа Виктора катахизисов для священства книг сто да 40 руб.»²⁰. Там само, у ризниці, залишалися деякі коштовні речі владики: срібні панагія, хрест, репіді, дікарій і трикарій, а в архіві – його листи, які згодом були опубліковані прот. Андрієм Страдомським²¹.

Замиський (Бобровицький) архієрейський будинок мав свою історію. Змістовна інформація про нього міститься у праці О. Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества», що була підготовлена в 1786 р. Цей історіографічний факт дозволяє встановити верхню межу будівництва замиського архієрейського будинку, а також свідчить про вподобання чернігівських владик у XVIII ст. Справді, у своїх постійних резиденціях – на Валі, в центрі міста, на території Борисоглібського монастиря, потім на території Троїце-Іллінського монастиря, – архієреї, вочевидь, не мали комфортного усамітнення, на відміну від бобровицького замиського маєтку. Зауважимо, що цей маєток був розташований в елітній зоні, яка історично прозивається Застриженням і де оселялися представники козацької старшини, в тому числі чернігівський полковник і наказний гетьман Павло Полуботок.

Отже, замиський архієрейський маєток розміщався на лівому березі притоки Десни, річки Стрижень, уздовж Московської дороги. Дерев'яний будинок з домовою церквою «жен Мироносиц, покойным епископом Кириллом Ляшевецким»²² на место прежней старой сего же имени устроенной», тонував серед великого фруктового саду, за яким простягався заливний луг аж «до Синего моста, через речку Кордиловку стоящего»²³.

1802 р., у складі Полтавської та Чернігівської губерній, було створено Малоросійське генерал-губернаторство з центром у Полтаві. Постало питання облаштування в Чернігові апартаментів для візитів генерал-губернатора. Щільно забудована центральна частина міста не пасувала для цього. Отоді й виникла думка побудувати резиденцію генерал-губернатору на Застриженні, придбавши для цього архієрейський маєток. 22 жовтня 1802 р. Сенат отримав імператорський указ, де зазначалося: «В замен получаемого в Чернигове для построения генерал-губернаторского дома загородного места, принадлежащего Бобровицкому дому малороссийского черниговского архиерея Виктора, повелеваем отдать в ведение сего архиерея, по собственному его согласию, две казенные оброчные статьи, а именно: сенокос за рекою Десною, называемый Артиллерийским, и другой смежный с ним сенокос, в урочище, именуемом Придушное, вместе с озерком того же имени внутрь того урочища находящегося, да при том сенокосе озерко, называемое Старуха или Старая Десна, бывшее прежде на ранге малороссийского черниговского полковника»²⁴.

21 листопада 1802 р. малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін надіслав чернігівському цивільному губернатору барону Івану Васильовичу Френсдорфу²⁵ лист, в якому пропонував «учинить начальственное распоряжение к преведению онаго в надлежащее исполнение: сие место от архиерейского ведомства с описью всех имеющих на оном строении принять, и кому следует смотрение за оном учинить, дабы ничто не пропало»²⁶. У грудні того ж року почалася процедура обміну маєтностями, в результаті чого і був зроблений детальний опис замиського архієрейського дому. Проте справа затяглася, і архієпископ Віктор залишався в бобровицькому домі до самої смерті.

Зрештою, у західній частині обміненого архієрейського маєтку побудували резиденцію генерал-губернатору, де згодом осіла канцелярія чернігівського цивільного

губернатора. Подальша доля самого архієрейського будинку пов'язана з губернським сирітським притулком, історія якого почасти висвітлена в працях П. Добровольського²⁷, прот. О. Єфимова²⁸ та А. Морозової²⁹. «Дом воспитания бедных» розмістився в колишніх архієрейських апартаментах у 1804 р. Церкву «Жен Мироносиць» ліквідували. З плином часу приміщення сирітського будинку потребували капітального ремонту. Ревізія 1848 р. констатувала, що «строения сии представляют собой невозможное для жилья не только детям, но и также взрослым». Довелося негайно проводити ремонтні роботи, зокрема, потинькувати стіни всередині і зовні, пофарбувати підлогу, вікна та меблі. У будинку зробили нові каміни і знов облаштували церкву³⁰. У 1861 – 1862 рр. були проведені чергові ремонтні роботи: укріплено фундамент, відновлено дах, відремонтовано підлогу, віконні та дверні рами, потиньковано стіни³¹. Згодом губернський сирітський будинок перейшов у відання губернського земства, але й тоді коштів на його утримання бракувало. В 1900 р. він був закритий, а дітей-сиріт передали на баланс повітових земств.

Опис заміського бобровицького архієрейського будинку цікавий, насамперед, тим, що детально відтворює колоритну побутово-етнографічну пам'ятку садибної архітектури Старої України, хоча він був укладений на початку XIX ст. Даний опис є гарним доповненням відомих описів будинків, садиб козацької старшини. Текст документа передається сучасною транслітерацією, за правилами сучасної орфографії й пунктуації, але з збереженням історичної лексики.

* * *

**Опись загородного Архиерейского Бобровицкого дома *
и в нем имеющегося строения и сада, поступившего по Высочайшему указу в
ведомство казенное, учинена 1802 года декабря «» дня**

В оном доме:

№ 1. Большой деревянный корпус, на каменных погребках стоячий, покрыт кровельным тёсом в две тянцы под железный гвоздь и покрашен брамуртом, вокруг оштукатуренный (только одна – зал, которая переделана была на церковь, снаружи обшелёвана), в коем комнат десять и сеней трое, в оных со входу от лица двора по правую сторону: 1-я комната – прихожая, полосатыми цветными белыми бумажками обита; 2-я боковая – полосатыми ж перлового цвету бумажками обита. В оной комнате шкаф иль угольник двурастворчатый. 3-я – паратная, по перловому полю с мазуревым разводом насыпными бумажками обита. 4-я – средняя, по белому мишурному полю с кофейно-насыпным цветом бумажками выбита. 5-я – сени пред спальнею, без панею, с чуланом, выбиты бумажками цветными по розовому полю, а чулан выбиты бумажками по зеленому полю, разноцветными. 6-я – спальня на углу – выбита бумажками по жёлтому мишурному полю кофейно-разводным насыпным цветом. В оной шкафе иль косинчик в угле для посуды с внутренним железным замком. Во всех означенных комнатах печей калужских, с прибором мелочных цветных (одна кофейного, а две зеленого цвета) зразцов, из оных стоячих две, а третья такого ж разбору для перекладки сломана, которая тамо вся с прибором сложена. 7-я – сени со входу первого крыльца с двумя дощатыми чуланами, обиты бумажками по светло-голубому полю разноцветными. 8-я – зал, в коей церковь была без обоев и иконостас осьмообразный гладкой работы с накладными резными штучками живописи новой. При царских вратах – катапетасма зеленого гранитуру, престол деревянный, окрашенный, и шкаф дощатый наугольный для жертвенника. Значащийся иконостас оставлен в оном доме по воле преосвященнейшего до рассмотрения его сиятельства господина генерал-губернатора Алексея Борисовича князя Куракина. 9-я – зал столовая расписанная вся по стенам и потолке на холсте живописью масляными красками в притчах и архитектурных фигурах. 10-я при оной боковая, по палевому полю полосатыми с

* Матеріали цього опису використані також в публікації: Тригуб О. Маловідомий опис заміської резиденції чернігівського архієпископа 1802 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2014. – Вип. 23. – С 349–353.

овальными голубыми статуйчатыми блесами бумажками обита. 11-я при сём же зале комната по светло-голубому полю, с рассыпанными цветами бумажками, выбита. В оных комнатах из залы – печи с прибором две калужских, мелочных зразцов лазуревго цвета, а с другой стороны – другосортных зразцов. В сих печах частию зразцы обломаны. 12-я – сени с выходными дверми, обиты полосатыми бумажками по дымчатому полю с рассыпными цветами. 13-я – комната на углу без печи, обита бумажками по белому полю с разводными цветами, в коей на потолке на холсте особо списанный живописью масляными красками герб росийско-державный со всеми императорского титула царскими и великокняжескими гербами. Во всех значащихся комнатах дверей столярной работы с филёнками на железных петлях одинчатых 9-ть, двойчатых с филёнками 8-м, простых, без филёнок 6-ть. При оных замков внутренних, медью покрытых, 7-м, железных 5-ть, щеколд 4, задвижек 8, крючков 20, накладных защепок 5, пристяжных скоб 4. Окошек настеклённых, растворчатых 47, не растворчатых 2. В каждом из оных по восемь стекол из числа коих 101 разколены, а 8 совсем выбиты. При оных окошках крючков 70, задвижек 25, прутков отводных 14.

Внутри во всех значащихся комнатах окошка и двери наличниками и коробками с оттяжкою столярною работою и карнизы отделаны, также и панелями убраны, из коих в зале столовой и сенях передних архитектурю масляными красками расписаны, а прочия везде побелены – на клею. Потолоки все (включая две комнаты) поподшелёвкой подтянуты холстом и побелены. Полы во всех комнатах тёсовые, столярной отделки. Снаружи оного корпуса все окошка и двери выходные отделаны уборкою столярной и резною с окраской дымчатою масляной. Крильца четыре деревянные, нагоре чулан дощатый, при коем дверь на железных сквозных завесах и щеколда железная.

В кровле слуховых настеклённых больших окошек 7, а осьмое разбитое, под оным корпусом погреба каменные со сводами каменными и в девяти окошках железными решетками. 1-е – поправу сторону четырехчастный. В оном дверей дощатых четыре с сквозными железными завесами на кручях железных с накладными защепками. При одних замок железный внутренний спорченный и без ключа, а одни двери железные совсем. 2-е – по леву сторону трехчастный с четырьмя дощатыми дверьми, на коих завесы железные сквозные и до них кручья. При сем корпусе с одной стороны жалоб отливной под стрехою на 6-ти железных отводах.

№ 2. Корпус крестовый, деревянный, отынкаванный, в коем с одной стороны два покоя, с них в прихожем стены одеты бумажками разноцветными с решетками и статуйками старыми, печь – поливаных белых кахель с трубою каминною; к той печи дверцы железные спорченные с крышкою и затвором чугунные. Окошек в сей избе стекла аркушевого два и третье запасное. При дверях и окошках лутки оббиты старлярскими карнизами, и в перек стен внизу и вокруг под потолком такие ж положены карнизы. Потолок подбит гладко досками, пониже коих протягнуты в длину сволок. Двери в сем покой столярской работы на петлях с защепкою и одною плямкою и приборами железными. Пол вымощен досками. В сем покой столик небольшой один, и одна деревянная кровать, да стульчик один же в верхней части спорченной и две дощатые скамейки. В другом покой входные двери такой же работы, как и в первом, на петлях завешены. При них плямка и крючок с приборами железные и замок висящей железной с ключем небольшой. Стены одеты насыпными бумажками старыми, цвету лазуревго, промежду чего желтой мишуры цвет. Окошек двое, стекла оркушевого и третье запасное. Потолок гладкой подбойной дощатой. Пол вымощен досками ж, карнизами около окошек и вперек стен внизу и в горе таковыя ж, как и в первом покой. В боку сей части чулан приделан маленькой деревянный же со входными из сеней дверьми, кои завешены на круках и завесах железных. При том две притяжки и одна вислая плямка железные с приборами. В сенях дверей двое на круках и завесах железных, с них в одних плямка, а в других кручок с приборами железные ж. Потолок в сенях замощен накладными досками из сволоками. Сени переграждены стенкою. По другой половине сего копруса три покоя ветхие без печей. В них три двери, с коих одни на круках и завесах железных; плямки при сих дверях одна затворчатая,

а другая вислая, да одна притяжка с приборьями железные. Другие двери на круках же з гнутыми петлями и одною вислою с приборьями железными, а третье токма с одним круком и плямкою с приборчиками железными. Окошек застекленных разносортным стеклом трое, прочие же без стекла, забиты досками. Стеля накладная з сволоками. При сих покоях небольшая кладовая с одним маленьким застекленным окошком. В ней потолок такой же как и в избах. Покрыт сей корпус дранью под железное гвоздя в крыше. Окошек двое не застекленных.

№ 3. Корпус деревянный отынкованой, в нем по одну сторону четыре покоя, с коих в первом и втором стены местами одеты бумагою голубою, а в третьем разноцветными по белому полю шпалерами. И в сих трех покоях, вокруг дверей и окошек так вгоре под потолком и вперек стен прибиты столярной работы деревянные карнизы. Печь, простирающаяся на все четыре сии покои, сведена в одну каменную трубу, коей части печи две в первом и во втором покои синех, а в третьем зеленых гладких поливяных кахель. В четвертом же покои печи часть кирпичная. К сей половине покоев приделан маленькой деревяной же на угле с тылу чуланчик с выходными дверями.

По другу ж сторону сего корпуса также четыре покоя; в них печь с каменною трубою, зделана подобно как и в первой половине. Но сей печи остается токмо две части кахелью зеленых гладких, а две части разрушены. Из сих покоев в четвертом преграждено досками с отделением на чулан, со входными туда из сенечной поваренки дверьми. Обе прописанные печи укреплены железом. При том в одной с тех печей остается чугунная вышка. Во всех тех покоях так и в сенях пол деревянной, а потолок в семи избах и в сенях накладной, на сволоках перекладных. В трех же местах стеля подбита гладко досками. В сенях переграждено стенкою, за коею сделано кирпичные для лембиков печи, и оттоль выведена кирпичная ж труба. Во всем сем корпусе дверей тесельской работы пятнадцать на круках и завесах железных. С коих дверей в трех засовне и прибор; а в осмих плямки и прибори железные. В одних же замок тульской работы. Окошек со стеклом разной воды аркушевым – 18-ть. Три окошка отворчатые на железных завесах. Между всеми застекленными окошками мест, где шибы выбиты, 18-ть. Пять же окошек вовсе без шиб, с коих три окна забиты досками. При всех окошках кручьев железных прибитых для навесу оконниц двенадцать.

Покрыт сей корпус дранью под железное гвоздя с выводом в крыше двух окошек, с коих одно застеклено.

№ 4. Корпус ветхий деревянный, разделенный в шесть покоев, между которыми в сенях один маленький чулан, несколько разрушенный. В сих избах печей, окошек и дверей нет, токмо одни при входе двери с тремя маленькими железными приборьями. Потолок в двух покоях подбитый досками гладко, а в прочих накладной на перекладных сволоках. Покрыт сей корпус дранью под железное гвоздя.

№ 5. Корпус повареннический отынкованной, покрыт дранью под железное гвоздя. Кровля на нем обветшала, в середине корпуса каменная з сводом каменным же поварня, в стенах коей шесть промурков и три окошка. Очаг в поварне выведен на четырех каменных слупах, укрепленных железными штабами с трубою каменною. С обоих сторон сей поварне избы деревянные, с коих в одной печь с каменною трубою совсем разрушенная, да и сама изба ветха. Окошек при всем сем здании з простым стеклом шесть побитых, а прочие и вовсе без стекла. Во входе в поварне двери на больших железных кручках с протяжными железными полосами и одним маленьким приборчиком. При других повареннических дверях, так же и при избах, кручков железных, на коих двери были, четыре.

№ 6. Каретник, зделанный в шуле из сосноваго тесу с сосновыми ж снаружья столбовыми подпорами, внутри коего связаны стены длинными сосновыми ж сволоками. В нем двери надвое растворчатые дощатые, пятники дверные в обоих горových частях обняты железными дугами с плямкою и кручками и с четырма приборьями железными ж. С одной стороны сего каретника приделан, под одну каретнического здания кровлю, длинный сарай, таким же забором, как и каретник, огороженный. В коем потря[...]мах в горе перегородка с дверми дощатая снизу сарая. Входные двери так же на две части растворяемые на круках и полосах железных с плямкою

и прибоями железными ж. С передней сего сарая стороны на стенах в горе возведен небольшой чердак, в преграде побольшей части разрушенный. С другой же оно го каретника половины амбарчик небольшой, таким же забором к стене каретнической приделанный с перекладными сволами, в коем двери такие ж, как и в сарае, и с такими ж укреплениями железными. А сверх того из двома для засовня железными небольшими дугами. Наверх оно го амбарчика так же перегородка со входными под кровлю каретническую дверями, и чердак изделан соотвественно, как и на сарай, с прозорным деревянным переплетом, и обе побочные части покрыты дранью под железное гвоздя.

№ 7. Конюшня резанного соснового дерева, покрыта дранью с повзиками под деревянные гвозди, внутри перегороджена на две части. В ней дверей растворчатых дощатых двое, при коих железных три прибоев. Конюшня вымощена досками деревянными, на брусках шторчевых дубовых пнях. А в другой половине токмо одно-брусье и дубовые подставы. Станиев лошадиных с деревянными перегородками и з слупами и шулками восемь. При тех станиях яслы деревянные, в шулки впущенные, и по другой стороны на простых станиях таковые ж яслы, а поверх станиов брусье большое, перекладенное от одной до другой стены. И на тех брусках пленицы местами лозовые, плетени на колья с побочными повзиками. К оной конюшне на дворе корыто на подставах деревянных, з тѣсу зделаное, для корму овсом лошадей.

№ 8. Ледник соснового резанного дерева на основе дубовой, покрыт дранью под железный гвоздь. В кровле три окошка без стекол. Стеля сосновых досок на трех брусках, ставня дубовая сторчевая, внизу и вгоре брусками дубовыми оправленная и с перекладным одним брусом. В стенах льодовне окошек маленьких с стеклом круглым двое. Полиц дощатых две. Двери одни на кручках и завесах железных, при коих замок внутренней с ключем. Плямка скрученная в два жучки. Крючок один, дужка и прибоев четыре железные. В сем льоднику перегородка дощатая, на бруске дубовом поставленная, в горе коей положен брус сосновый. И в той перегородке двери на крюках и завесах железных с двумя железными защепками и прибойчиками. Плямка одна с прибойчиками и дужка железные ж. За сею стенкою поставлена лестница. Ко ходу на льодник из коего прибочка особые выходные на двор двери на кручках и завесах железных. Плямка таковая ж как и при дверях льодника с прибоими железным ж.

№ 9. Колокольня на каменном фундаменте основанная, с посадкою кирпичною. На фундаменте положено по одному дубовому бруску и на них поставлено шестнадцать сосновых столбиков, одетых шалевками, а на столбах зруб с тремя перекладками для завесу колоколов. Покрыта дранью под железный гвоздь. С четырма в крыше окошками. Покрашены наружные боковые стороны брамуртом. При коей колокольне рундучок небольшой деревянный.

№ 10. Ворота в ограде, с большой дороги пущенные, дощатые, надвое растворяемые, к столбам дубовым привешенные, на шести толстых железных шпелях, с коих один спорченый. При них дужок железных для затвору просовнем три. Шворок круглой железной с дужкою и особыми тремя прибоими железными ж. Штабы и прочее при воротах прибито большими железными гвоздями. Верхушка над сими воротами столярной работы возвышена с тремя накладными карнизами. К оным воротам замок вислой с ключем.

№ 11. В ограде от лугу из нижни дороги пущенные ворота дощатые, также надвое растворяемые. Столбы при них сосновые, пятчики ворот обняты вверху с обоих сторон железными дужками, так и посредине ворот для присовня три дуги ж с двумя прибоими железными. Доски воротные прибитые большим железным гвоздем. При сих воротах побочные две фортки, с коих одна забита вовсе, а другая отворяемая с кручьями и завесами железными, от коей до ворот ланзюг скрученной железной, мерою в аршин, проходящей сквозь железное кольцо. И в сей фортке две железные маленькие притяжки и два прибоя. На оных воротах вверху положены два бруска, на коих крыша обветшала.

№ 12. Внутри двора, перед покоями архиерейскими, между стенками решеткою со столбиками проведенными, три ворота. С них первые прямо хода в покои

растворчатые надвое, укрепленные на четырех сосновых столбах с побочными двумя фортками, кои как и ворота, так и фортки, сделаны решеткою. Пятники воротные привешены на шпнях железных и с завесами железными ж, толстыми, опущенными частию и вниз. Пятники ж укреплены толстым гвоздем. В сих воротах на одной стороне четвертого шпня и завесов не явилось. Воротки так же, подобно воротам, укреплены на четырех шпнях железной и с таковыми ж завесами железными. Верхушка на сих воротах сделана столярной работы с накладными тремя карнизами, покрашена брамуртом. Вторые ворота, с правой стороны ко входу в сад, так же надвое растворчатые, решеткою сделанные, привешенные ко двум столбам на четырех железных круках с четырьмя железными толстыми вдлину и частию вниз опущенными завесами. С коего железа по сторонам в первой крук, а в другой завес, спорчены. Вверху сих ворот наложена сосновым брусом. Третьи ворота с левой стороны токмо с одних шулах остаются, без затвору, с одним в шуле железным круком.

№ 13. От первых что в ограде ворот проведены две стенки, дором заделаны. В коих обеих меры треаршинных сажений 68^{1/2}. Да в состоящей от покоев под вторым номером значащиеся, до каретника, стенки, тем же дором сделанной меры треаршинных сажений семь.

№ 14. От состоящих внутри двора пред покаями трех ворот, по обеим их сторонам имеются оградки, зделанных решеткою ограждением слупами планиц 83. В прочих же внутрь двора местах преграда разрушилась.

№ 15. В саду дерев кроме простых множественным числом, вишень, так частию черешен, орехов волоских, слив разного рода, кустов разной ягоды и между теми всякого лесного дерева, имеется родовитых разного названия яблок 75-ть и груш 246-ть да одна шпанская большая вишня.

№ 16. Сей двор огражден вокруг деревянным ветхим забором 384-мя пленицами, в коих пленицах шул дубовых 384, досок разносортных 2755, резаных пластин 78, да круглого дерева 178. В стенах значащейся ограды от речки одна калитка дощатая, с двумя сквозными железными завесами, на таковых кручьях и плямка железная с двумя приборами. К оному дому от лугу принадлежит риболовный приток, называемый Кординовка, простирающийся во всю длину дома. И поза оным протоком место без огорожи, на коем жительство имели служители штатные.

Подлинную подписал:

к сей описи высзаче, подписался дома Архиерейского эконома игумен Амвросий.
По сей описи принял городничий [...].

ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 32, арк. 13 – 22 зв.

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 796, оп. 77, спр. 187.
2. ПСЗ І. – СПб., 1830. – Т. 27. – С. 59–60. (№ 20.162).
3. РДІА, ф. 796, оп. 83, спр. 195, арк. 1–2.
4. РДІА, ф. 796, оп. 84, спр. 162, арк. 2–3.
5. Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 2, спр. 214, арк. 3.
6. Ефименко П. Образцы обличительной литературы в Малороссии / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Март. – С. 551–557.
7. РДІА, ф. 796, оп. 81, спр. 161.
8. Дело о порядке ведения делопроизводства в дикастерии и в духовных управлениях (сентябрь 1804 – октябрь 1804) // ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 217, арк. 1–3 зв.
9. РДІА, ф. 796, оп. 77, спр. 619.
10. Страдомский А., прот. Материалы для жизнеописания преосвященного Виктора (Садковского), архиепископа Минского и потом Черниговского и Малороссийского / А. Страдомский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Часть неофициальная. – 1867. – 15 августа. – С. 538.
11. РДІА, ф. 796, оп. 84, спр. 402, арк. 1–6. Віктор (Черняєв) був переведений в Чернігів, отримав сан архімандрита і посаду викладача Чернігівської духовної семінарії. Ректорство дістала інша людина, а архімандрит Віктор був призначений

настоятелем Ніжинського Благовіщенського монастиря. (Гапоненко Д. Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря: архімандрит В. Черняєв (1803–1823) / Д. Гапоненко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 25–28). Багаторічне успішне управління монастирем для архімандрита Віктора закінчилося гострим конфліктом з Чернігівським єпископом Лаврентієм (Бакшевським), відстороненням від посади, засланням і висилкою на батьківщину в Чорногорію (ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 3692).

12. Старинное малорусское стихотворение // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – Октябрь. – С. 163.

13. Тарасенко О.Ф. З історії Чернігівської Іллінської друкарні: матеріали до видання «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни» 1778 р. / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 61–71; Ситий І.М. Чернігівське видання «Акафісты с канонами» 1785 р. / І.М. Ситий // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1-2. – С. 57–60.

14. Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. / В. Дубровський. – К., 1928. – С. 6. Хоча сам архієпископ Віктор доповідав у Св. Синод, що у 1799 р. жодних книжок з чернігівської друкарні не виходило (РДІА, ф. 796, оп. 81, спр. 4).

15. РДІА, ф. 796, оп. 78, спр. 488, 766, 946; оп. 79, спр. 677.

16. РДІА, ф. 796, оп. 84, спр. 464, арк. 1–4.

17. Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский / М. Доброгаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Часть неофициальная. – 1893. – № 23. – С. 912.

18. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 84. – Спр. 784. – Арк. 1–2.

19. Старинное малорусское стихотворение // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – Октябрь. – С. 161–172.

20. Дубровський В. Вказ. праця. – С. 55.

21. Страдомский А., прот. Материалы для жизнеописания преосвященного Виктора (Садковского), архиепископа Минского и потом Черниговского и Малороссийского / А. Страдомский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Часть неофициальная. – 1867. – 15 августа. – С. 529–539; 1870. – № 13. – С. 225–232; № 15. – С. 263–274; № 20. – С. 397–402; № 21. – С. 417–426; № 22. – С. 439–444; № 23. – С. 455–465; 1871. – № 1. – С. 1–11; № 21. – С. 591–595; № 22. – С. 597–606.

22. Кирил Ляшевецкий – епископ Чернігівський та Новгород-Сіверський (1761–1770 рр.)

23. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 243, 278, 287, 290.

24. Дело по указу правительствующего Сената об отдаче Малороссийскому Черниговскому архиерею Виктору оброчных сенокосов и озер за р. Десной взамен земли его, отошедшей под постройку губернаторского дома в г. Чернигове // ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 32, арк. 1–1 зв.

25. Френсдорф Иван Васильевич барон, д.с.с. – чернігівський цивільний губернатор 27 лютого 1802 р. – 1813 р. // Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917 гг. – М., 2003. – С. 328.

26. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

27. Добровольский П. К истории Черниговского земского сиротского дома / П. Добровольский // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – Вип. III (март). – С. 45–56.

28. Ефимов А. Черниговский детский приют Ведомства императрицы Марии Федоровны / А. Ефимов. – Чернигов, 1902. – 180 с.

29. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 47–53.

30. Выписка из протокола заседания приказа о результатах ревизии Черниговских, Нежинских и Глуховских богоугодных заведений и Черниговского сиротского дома. 1848 г. 27 мая // ДАЧО, ф. 131, оп. 1, спр. 2134. – 13 арк.

31. Дело об отдаче с торгов подряда ремонта зданий Черниговского сиротского дома // ДАЧО, ф. 131, оп. 1, спр. 2513, арк. 19, 159–159 об.

Статья посвящена черниговскому периоду биографии архиепископа Виктора (Садковского) (1796 – 1803), который возглавлял епархию в период кардинальных перемен на границе XVIII и XIX вв. В приложении представлено описание бобровицкого загородного архиерейского дома, последним хозяином которого был Виктор (Садковский). Приведены данные про дальнейшее использование архиерейского дома в XIX в.

Ключевые слова: Черниговская епархия, бобровицкий загородный архиерейский дом, архиепископ Виктор (Садковский).

This article focuses on the Chernihiv period of biography of archbishop Viktor (Sadkovsky) (1796 – 1803), who led the diocese in the period of cardinal changes in the end of XVIII beginning of XIX centuries. The addition contains description of the out of town bishop's house in Bobrovytsja, which last owner was Viktor (Sadkovsky). Information about later usage of the bishop's house in XIX cent. is given.

Key words: Chernihiv diocese in XIX century, out of town bishop's house in Bobrovytsja, archbishop Viktor (Sadkovsky).

СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(447)

Ігор Ситий

СФРАГІСТИКА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ: СТАН, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті аналізується стан, здобутки, перспективи української сфрагістики доби козаччини.

Ключові слова: Україна, печатки, стан, перспективи, Гетьманщина.

Проблема сфрагістики Гетьманщини в українській історіографії висвітлювалася лише частково. Початок вивчення козацьких печаток, зокрема, головної з них – гетьманської, зразка 1576 р., пов'язується з ім'ям козацького літописця Григорія Граб'янки [1, с. 33]. Він подав її загальний опис, хронологічні рамки існування, проте допустив при цьому суттєві помилки [1, с. 34]. Фактично, враховуючи час створення його літопису – 1710 р., можна вважати, що Григорій Граб'янка подав опис гетьманської печатки доби Івана Мазепи. На це, зокрема, вказує зазначений в опису «козацький рог с порохом кули меючий». За нашими спостереженнями, вперше ця деталь з'являється лише на печатці Павла Тетері 1663 р. [2, с. 4]. Окрім Мазепиної, літописець описав печатку Івана Скоропадського [3, с. 15]. Останнім часом була опублікована ще більш рання, від листопада 1708 р., печатка Івана Скоропадського [4, с. 3]. Дослідники відмічають відсутність зображення гетьманської печатки у творі Григорія Граб'янки [1, с. 34; 4, с. 3].

На думку В. Гавриленка, праця Григорія Граб'янки «стала основою (...) у поширенні знань про українські сфрагістичні пам'ятки (...) дані літопису Граб'янки про запорозь-кі печатки були запозичені майже всіма авторами історичних творів України XVIII ст., починаючи від так званої хроніки Я. Лизогуба та праці О. Рігельмана і закінчуючи «Історією Русів» [1, с. 34].

Стислі описи, згадки гетьманських печаток, способів її уживання із зазначенням 2-х функцій – церемоніальної та практичної, для засвідчення документів, знаходимо в літописах Самовидця [5, с. 76], Якова Лизогуба «Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание, что в каком годе в Украине малороссийской деялось, наипаче, кто именно когда был козацким гетьманом...» [6, с. 54], С. Величка [7, т. 1, с. 59, 257], працях О. Шафонського [8, с. 54]¹, О. Рігельмана [9, ч. I, с. 25, 121, 124], Г. Міллера [10, с. 17, 19], Історії русів [11, с. 101] тощо.

Слід відзначити, що особливістю описів козацьких печаток названими літописцями було зосередження уваги переважно на гетьманських печатках, що можна пояснити їх соціальним походженням та притаманному тим часам монархічному світогляду.

¹ Слід відзначити, що цей автор, окрім гетьманської, подає історичні описи печаток адміністративно-судових установ: чернігівських міської (С. 246), полкових канцелярії, суду та сотні (С. 246); Городнянської сотні (С. 339); Березинської сотні (С. 376); Борзенської сотні (С. 418); Ніжинських магістрату, полкової канцелярії, судової канцелярії, полковника (С. 456 – 457); Прилуцьких ратуші та полкової канцелярії (С. 511 – 512); Глинських ратуші, сотні, сотника (С. 539 – 540); Роменських ратуші, сотні (С. 569); Лохвицької ратуші (С. 596); Гадяцького магістрату (С. 627); Зенківських сотні та ратуші (С. 662).

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім. В. Тарновського.

Негативно позначилося на долі українських історичних досліджень, зокрема, сфрагістичних, скасування гетьманства 1764 р. та політика деукраїнізації, яку проводив царський уряд. Поза увагою залишилися такі важливі для вивчення печаток ознаки, як матеріал, спосіб кріплення, місце розташування на документі, розміри, зміни легенд та зображень, вид документа, на якому ставилася печатка.

Початок наукового дослідження печаток Гетьманщини припадає на 20-і рр. XIX ст., що було пов'язано з поживаленням суспільно-політичної думки. Ось що з цього приводу зазначає історик: «Ті епохальні зміни, які переживало російське суспільство кінця XVIII – першої чверті XIX ст., – Французька революція, наполеонівські війни, кардинальні зміни вищих ешелонів влади, Вітчизняна війна 1812 р., спроби радикальних реформ політичних і економічних структур Росії, зміна просвітницького науково-культурного і наукового дискурсу романтичним – призводили до суттєвих трансформацій суспільної думки і місця в ній історичного компонента. Історизм мислення став однією з головних, а можливо, і визначальною рисою суспільної свідомості того часу» [12, с. 103].

У контексті зазначених причин слід урахувати і здобутки європейської сфрагістики, яка мала вирішальний вплив на розвиток наукових сфрагістичних студій в Україні як складовій частині Російської імперії. Ще у 1275–1276 рр. у творі Конрада фон Муре з Цюріху «*De arte prosandi*» говорилося про матриці та відбитки, сфрагістичну практику та сфрагістичне законодавство.

Своїм початком сфрагістика зобов'язана вченим ченцям-бенедиктинцям. У 1681 р. вийшов трактат «*De re diplomatica*» французького Дом Жана Мабільона, засновника науки про історичні акти – дипломатики. Про сфрагістику як складову цієї науки йдеться у 14 – 19 розділах другої книги.

Першою спеціальною працею про печатки була книга німця І. М. Гейнеція «*De veteris Germanorum aliorumque nationum sigillis eorumque usu et prestantia syntagma historicum*», Франкфурт, 1709 р. Хрещеним батьком сфрагістики, що дав їй це ім'я, був І. Гейман, автор книги «*Commentarii de re diplomatica imperatorum*», Нюрнберг, 1745 р.

Як бачимо, спочатку сфрагістику розглядали як органічну частину дипломатики, цікавлячись печаткою як ознакою автентичності історичного акту. З часом, вона поволи вийшла за попередні, порівняно вузькі межі, виробила свої методи та здобула собі окреме місце серед інших спеціальних історичних дисциплін.

Великим поштовхом для її розвитку стало видання фундаментальних каталогів печаток. Французький сфрагіст Дує д'Арк видав у 1863 р. тритомник «*Collection des sceaux*», де подав описи 11840 печаток. Англієць Бірч склав каталог печаток Британського музею «*Catalog of seals in the departement in the Britihs Museum*», 1887–1900 рр.

Одночасно з цією копіткою працею по збиранню, впорядкуванню, опису та виданню сфрагістичних пам'яток продовжувався процес розробки теоретичних засад. У тридцятих роках XIX ст. німець Г. А. Евгард та француз Наталіс де Вайт у своїх працях розробили наукову схему сфрагістики. Берлінський професор Ф. Куглер перший звернув увагу на значення печаток для історії мистецтва [13, с. 52 – 53]. Цей напрямок досліджень отримав свій розвиток у працях представників австрійської школи Мелі та фон Сава. Г. Гротенфенд у своїй книзі «*Uber sphragistik*», Бреслау, 1875 р., детально дослідив способи кріплення печаток, методи фальшування та спинився на доцільній термінології. Системам класифікації печаток присвятили свої праці Гогенлоє-Вальденбург та Дує д'Арк.

Чимало місця для сфрагістики було відведено у німецьких та французьких підручниках з дипломатики, книжках загального характеру Бреслау, Поссе, Жірі, Гротенфенда, Зейлера, Ільгена, Евальда, Лекуа де ля Марша.

Виходять ґрунтовні праці, присвячені печаткам окремих країн. Наприклад, дослідження Романа «*Manuel de sigillographie francaise*», 1912 р., Поссе про печатки німецьких імператорів, Уайона «*The great seals of England*», 1887 р., книга Ф. Фросберга, що була присвячена печаткам доби Середньовіччя Польщі, Литви, Пруссії, Померанії, дослідження У. Гамера-Пургсталя про печатки Туреччини, Шлюмберже про печатки Візантії.

Курси сфрагістики почали викладати в Ecole des Chartes у Парижі та Археологічному інституті у Росії. Зацікавлення сфрагістикою охопило не тільки вузьких спеціалістів.

лістів, але й широкі кола аматорів. Внаслідок цього виникають відповідні товариства у Берліні, Відні, Дрездені тощо [13, с. 54 – 55]. Отже, провідні школи сфрагістики склалися у Німеччині та Франції і саме вони найбільш відчутно вплинули на розвиток сфрагістичних досліджень на інших теренах Європи.

У цей час в Україні та Росії серед інших напрямків сфрагістичних досліджень продовжується накопичення матеріалу про гетьманські печатки. Окрім описів, вміщуються і їх зображення [14, с. 265; 15, табл. 4 – 5]. Були опубліковані печатки Богдана Хмельницького, Дем'яна Многогрішного, Самійла Кішки, Івана Самойловича. Новим у цей час було запровадження А. Скальковським вивчення печаток Війська Запорозького низового, чотирьох його паланок – Самарської, Кодацької, Орельської, Бугогардівської, печаток бушкарських, дунайських та чорноморських козаків [16, с. 26]. Завдяки його публікації був сформований один з основних у дореволюційній українській сфрагістиці напрямків – вивчення запорозьких печаток, який плідно продовжив Д. Яворницький [17, 18, 19, 20]. Російський археолог О. Уваров започаткував вивчення печаток Генеральної військової канцелярії, опублікувавши печатку зразка 1734 р. [21, с. 161]. Це була також перша публікація матриці козацької печатки та спроба дослідити історію зображення на гетьманських печатках. М. Сементовський коротко охарактеризував гетьманські, січові, полкові, старшинські печатки [22, с. 38 – 40]. Позитивним моментом цього етапу розвитку сфрагістики є розширення тематики досліджень, нагромадження нового матеріалу. Суттєвою вадою цих розвідок були численні спотворення та помилки у передачі зображення та легенд [15, табл. 4 – 5].

Друга половина XIX ст. стала переломною у вивченні козацьких печаток, адже українська сфрагістика виділилась у самостійну галузь історичної науки [1, с. 46]. Цьому особливо сприяли чернігівські історики та краєзнавці. О. Лазаревський надрукував печатки гетьмана Кирила Розумовського, гетьмана Гаврила Крутневича [23, с. 1], генерального обозного Івана Ломиковського, чернігівського полковника Павла Полуботка, стародубського полковника Івана Скоропадського, Генерального військового суду, Ніжинського полку 1741 р., Конотопської сотні, міст Глухова, Конотопа [24, с. 15; 25, с. 343 – 344; 26, с. 132]. Він сформулював теоретичні та практичні принципи вивчення козацької сфрагістики, розширив її тематику.

Г. Милорадович на шпальтах губернської газети надрукував 18 козацьких печаток – Івана Мазепи, ніжинських полковників Артема Мартиновича, Василя Золотаренка, Пилипа Уманця, стародубського полковника Григорія Карповича, чернігівського полковника Якова Лизогуба, новомлинського сотника Григорія Шишкевича, глухівського сотника Дем'яна Туранського, бунчукового товариша Петра Горачки, військового канцеляриста Луки Яснопольського, дозорця Григорія Самойловича, священика Семена Вербицького, Генерального військового суду, міст Кролевця, Гадяча, Батурина, Нових Млинів [27; 28, с. 77]. Наслідуючи О. Лазаревському, він детально описує зображення, буквально передає аббревіатури¹.

С. Ніс зосередив свою увагу на гетьманських печатках, використовуючи переважно власну збірку старожитностей. Він опублікував печатку Війська Запорозького низового [29, с. 257], гетьманів Кирила Розумовського, Івана Виговського², Якіма Сомка³, Івана Брюховецького, Юрія Хмельницького⁴, Івана Самойловича⁵, Івана Скоропадського⁶, Дем'яна Ігнатовича [30, 31, 32].

Певний внесок у вивчення козацької сфрагістики зробили у другій половині XIX

1. Аббревіатура – складноскорочені слова, утворені з перших літер слів.

2. З написом: «ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЗАПОРОЗСКОГО», окрім його публікації, печатки з таким написом більш ніде не згадуються.

3. З написом: «ПЕЧАТЬ ЕГО ЦАРСК. ВЕЛИЧЕСТ. МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЗАПОРОЗ», відрізняється від описаних тим, що у них 3 та 4 слова подані повністю.

4. З написом: «ПЕЧАТЬ ЕГО ЦАРСК. ВЕЛИЧЕСТВ. МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО», відрізняється від описаної нами печатки Я. Сомка останнім та 4 словом.

5. З написом: «ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСК. ПРЕСВЕТЛ. ВЕЛИЧ ЗАПОРОЗСКОГО», відрізняється від описаних скороченням у 6 та 7 словах.

6. З написом: «ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗСКОГО», відрізняється від описаних І. Крип'якевичем типу I – останнім словом, а типу II – передостаннім. Залишається відкритим питання, чи правильно С. Ніс прочитав ці написи, а можливо, що це перекручення редактора або друкарні.

ст. археографічні комісії та архіви. Були описані печатки Богдана Хмельницького та полковника Мартина Небаби [33, с. 345; 34, с. 17, 18], міст Переяслава, Києва, Гадяча, Чернігова, Козельця, Стародуба [33, с. 519; 35, с. 68 – 70, 75 – 77]. О. Бодянский опублікував печатку Богдана Хмельницького з реєстру Війська Запорозького від 16.10.1649 р. [1, с. 51].

У цей же час до збору та вивчення козацьких печаток активно включились музейні заклади, які почали формуватися в Україні ще з початку XIX ст. [1, с. 53 – 54]. Вони керувалися у своїй діяльності «Запискою для обозрения русских древностей», у якій, зокрема, рекомендувалося розшукувати, описувати та охороняти сфрагістичні пам'ятки [1, с. 54 – 55]. Цікава колекція склалася у Київському археологічному музеї. Тут зберігалася матриця печатки канівського козацького куреня, а в Чернігівському музеї українських старожитностей В. В. Тарновського – матриці Миргородського полку та Чернігівського магістрату [36, с. 59]. Значна сфрагістична колекція була нагромаджена у музеї Чернігівської архівної комісії – 73 печатки. З них до козацьких можна віднести гетьманську печатку сер. XVIII ст., печатку чернігівського та стародубського магістратів, 5 печаток сотенних правлінь (Седнів, Киселівка, Березна, Стольне, Роїще, Виблі), печатку Батуринського монастиря, печатку Кирила Розумовського, Васильєва (1753), печатку Київської митрополії XVIII ст. [37, с. 49 – 52]. У Київському церковно-археологічному музеї були зібрані зразки єпископських та церковних печаток XVII–XVIII ст. [38, 39]. Козацькі печатки зберігалися у колекції Катеринославського обласного музею, Ермітажу, московського Історичного музею тощо [1, с. 97].

Цікавою спробою систематизації відомостей щодо гетьманської печатки була праця О. Барсукова. Він же подав відомості про печатки Малоросійської колегії [40]. А. Дабіжа подав опис печатки Прилук 1680 р., прилуцьких полковників Лазаря Горленка, Івана Маценка, Івана Стороженка, прилуцького судді Лазаря Горленка, відмітивши характерні ознаки старшинських печаток – абрєвіатуру, пір'їни, восьмикутну форму [41].

Описи та репродукції козацьких печаток були вміщені у виданому архіві Стороженків та деяких інших публікаціях. Тут описані печатки гетьмана Гната Василевича (1596 р.), лубенських полковників Максима Ілляшенка, Леонтія Свічки, пирятинського сотника Семена Вакуленка, Яблунівської сотні, Пирятин [42], переяславського полковника Дмитрашка Райчі [43, с. 186], наказного гетьмана Павла Полуботка [44, с. 10].

На початку XX ст. з'явилися важливі за повнотою та науковістю розвідки щодо козацьких печаток, де були зроблені спроби узагальнення та систематизації сторічного доробку у вивченні цієї ділянки сфрагістики, значно розширена тематика дослідження – від гетьманської печатки аж до сигнетів пересічних козаків.

М. Слабченко описала 17 гетьманських печаток (зразка 1576 р., 3-и Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, 2-і Івана Виговського, 2-і Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Павла Тетері, наказного гетьмана Самійла, 2-і Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Андрія Могили), печатки Війська Запорозького низового, 2-і Генерального військового суду, 1 Малоросійської колегії, 1 генерального судді, 2-і генеральних осавулів, 10 печаток полковників, 3-и полкових осавулів, 1 полкового хорунжого, 1 полкового обозного, 2-і полкових суддів, 3-и полкових канцеляристів, 1 військового канцеляриста, 2-і бунчукових товаришів, 13 військових товаришів, 10 сотників, 1 сотенного хорунжого, 4-и сотенних писарів, 3-и значкових товаришів, 1 сотенного отамана, 1 возного, 2-і священників, 1 бурмиистра, 1 козака, 2-і полкових (Чернігівський та Київський полки), 8 сотенних (Слабинська, Роїщенська, Варвинська, Кисляківська, Вибельська, Іркліївська, Вороницька, Сосницька), 8-м міських (Полтава, Київ, Батурин, Переяслав, Кролевець, Гадяч, Пирятин), 5 паланкових (Самарська, Орельська, Кодацька, Кальміуська, Бугогардівська) [45]. Суттєвим недоліком цієї розвідки є відсутність зображень, систематизації відповідно до тієї чи іншої соціальної групи, хронологічного підходу.

Невдовзі виходить у світ «Малоросийский гербовник» В. Лукомського і

В. Модзалевського. Тут знаходимо відомості про майже 130 козацьких печаток. Серед них: генеральних суддів – 2, генерального писаря – 1, генеральних осавулів – 6, генеральних бунчужних – 4, полковників – 40, полкових суддів – 5, полкових обозних – 3, полкового писаря – 1, полкового осавула – 1, господарів гетьманських замків – 2, сотників – 30, бунчукових товаришів – 10, військових товаришів – 2, городових отаманів – 7, знатних військових товаришів – 2, старости – 1, комірника – 1.

Однак, з точки зору сфрагістики, ця праця недосконала, адже дослідники свідомо використали сфрагістичний матеріал лише як ілюстративний, щоправда було подано 8 фотографій печаток полковників, сотників та отамана [46].

У 1918 р. з'являється важлива, з точки зору дослідження гетьманських печаток, стаття В. Модзалевського та Г. Нарбута. Автори відкинули версію про польське походження герба на печатці, подали описи та малюнки кількох гетьманських печаток, щоправда, припустивши декілька помилок в описах печатки Гаврила Крутневича та печаток 20-х рр. XVII ст. стосовно слова «КОПИЯ», яке вони трактують як «ПЕЧАТЬ» або «КОША». Принаймні, на печатці Крутневича в оригіналі – «КОПИЯ». Вони також дали високу геральдичну оцінку зображень на старшинських печатках, вступивши таким чином у заочну полеміку з О. Лазаревським [47].

Зображення кількох гетьманських, міських, старшинських та паланкових печаток використав М. Грушевський для ілюстрації своєї науково-популярної праці [48, с. 338, 361, 503].

У науковому плані найкращою і етапною в розвитку козацької сфрагістики слід визнати статтю І. Крип'якевича. Він описав усі відомі на той час гетьманські печатки, дав критику відомих йому публікацій, що стосувалися цієї теми, залучив нові архівні знахідки, подав спостереження щодо способів кріплення печаток, форм кустодій, розмірів печаток. Строго витримав хронологічний підхід у викладенні матеріалу, систематизував печатки по персоналіях та легендах, зазначив відмінності зображень, простежив еволюцію типів печаток, указав місце знаходження, подав фотографії, ввів у науковий обіг невідомі печатки Генерального військового суду, особисті печатки гетьманів, указавши на їхню відмінність від урядових, наказних полковників Мартина Пушкаря, Івана Шахова, Михайла Ратченка, Петраша Яковенка, отамана Юрія, звернувши увагу на аббревіатуру, яка була характерною ознакою старшинських печаток, поставив завдання активізувати пошуки та публікації особистих козацьких печаток в архівах Росії та Польщі, як об'єкт для самостійного наукового вивчення виділив кустодії [49]. Високий рівень статті сприяв тому, що вона досі зберігає своє наукове значення.

Пізніше І. Крип'якевич звернувся до першого етапу формування особистих козацьких печаток, подаючи розширену інформацію про отаманські та полковницькі печатки 1649–1651 рр. [50]. Він стверджував, що в той час не існувало окремих полкових та сотенних печаток, фактично погоджується з думкою В. Сотниченка, яку той висловив щодо подібних печаток більш пізнього періоду [51]. Останній вважав, що козацькі полки не мали своїх печаток, документи затверджувались печатками магістратів, міських урядовців, особистими печатками полковників та іншої козацької старшини, не існувало як такої печатки лубенського полковника, а були печатки конкретних полковників, як-от: Дмитра Зеленського тощо. Слід зазначити, що ці міркування були помилковими, адже через аббревіатуру, яка характерна для цього роду печаток, вказувалася посада урядовця, тому це були не особисті, а посадово-службові печатки.

У 1959 р. з'являється програмна стаття І. Крип'якевича. Дослідник підсумував сфрагістичні доробки за весь час досліджень та сформулював головні напрямки української сфрагістики на перспективу, серед яких і вивчення козацьких печаток – гетьманських, адміністративних, старшинських [52]. Першим паростком досліджень сфрагістики в Україні він вважав публікацію архієпископа Гавриїла 1838 р., слід за ним повторивши його помилку – мовляв, було опубліковано печатку Самарської паланки, хоча перед нами малюнок печатки Війська Запорозького низового. Він помилково стверджував, що українські дослідники звернули увагу на міські печатки тільки на початку XX ст., хоча ще у 1855 р. О. Лазаревський опублікував печатки

Глухова та Конотопа. Інколи автор допускає неточності, наприклад, називаючи працю Л. «Земская печать» сфрагістичним дослідженням, хоча вона торкається лише періодики. У 1961 р. ним та І. Бутичем були опубліковані зображення печатки Богдана Хмельницького [53, с. 493].

Питаннями міської сфрагістики доби Гетьманщини займалися А. Гур'єв [54, с. 10], П. Кितिцин [55] та Київська комісія для розбору стародавніх актів [1, с. 107].

Деякі відомості з цієї теми можна знайти і в матеріалах XIV археологічного з'їзду, який відбувся в Чернігові з нагоди його 1000-ліття. Були подані стислі описи печаток із зазначенням матеріалу відбитка: гетьмана Петра Дорошенка (1668 р.), особистої Дем'яна Ігнатовича (1669 р.), малої гетьманської Івана Виговського (1657 р.), Юрія Хмельницького (1660 р.), Івана Брюховецького (1663 р., без легенди), чернігівського полковника Павла Полуботка (1710 р.), хорунжого генеральної військової артилерії Івана Забіли (1733 р.), Війська Запорозького низового (1734 р.), капітули Київської митрополії (1696 р., 1695 р., 1723 р.), катедри Київської митрополії (1716 р.), меншої та великої Чернігівської архієпископії (1712 р., 1714 р.), міст Ніжина (167... р., єдиний відомий нам приклад вислої печатки на терені Гетьманщини, 1682 р.), Коропа (1733 р.) [56, с. 5, 8 – 10, 12, 15, 30, 39, 80, 126, 128].

Слід зазначити, що в полі зору дослідників були також церковні печатки доби козаччини, в основному ієрархів, катедр, монастирів. Досить детально описувались зображення, легенди, матеріал відбитку [57, 58, 59, 60; 61, с. 87, 103; 157, 117, 118, 119, 120]. З появою технічних можливостей стали подавати літографічні зображення печаток [62, 63, 64, 65, 66], щоправда, із деякими помилками. Проте якоїсь систематизації, аналізу церковної сфрагістики не було. Усе залишилося на стадії первинного нагромадження матеріалу, майже не описувались печатки нижчого духовенства [67, с. 8].

Не обійшли науковці й печаток навчальних закладів. Пріоритет у цьому напрямку сфрагістики належить чернігівцю М. Докучаєву. Він описав печатку Чернігівського колегіуму, найдавнішого навчального закладу Лівобережної України [68, 69].

20-і рр. XX ст. стали якісно новим етапом у вивченні печаток Гетьманщини. Це було наслідком революційних соціально-політичних змін 1917–1920 рр. та викликані ними політики українізації у 20-х рр., яка позитивно вплинула на інтенсифікацію історичних досліджень, зокрема, у галузі козацької сфрагістики.

У 1927 р. з'являється праця К. Антиповича про київську міську печатку [70]. Він подає бібліографічний огляд основних праць з питань сфрагістики, розглядає печатку не лише як дипломатичну пам'ятку, але і як пам'ятку матеріальної культури, джерело для вивчення політичної історії, дає типологію за написами та зображеннями, вивчає еволюцію, з'ясовує хронологічні рамки. Це була зразкова стаття, яка і досі зберігає своє наукове значення. Про київську міську та цехові печатки писав Д. Щербаківський [71].

Михайло Слабченко описав 30 печаток січової старшини та рядових січовиків, зазначаючи значний вплив польської, російської, турецької, грецької сфрагістики та емблематики, а також Гетьманської України на січові печатки. Він визначив причини появи печаток у середовищі січових козаків, проаналізував їхній художній рівень та його залежність від соціального статусу особи, якій належав сфрагіс, зображення, форми печаток, матеріали, із яких вони виготовлялись, встановив особливості урядових та приватних печаток, місця, де їх вирізали, охарактеризував коло документів, до яких вони прикладались. Присутні у статті і помилкові твердження, як от: печатку м. Стара Самара він приписує старосамарському отаману П. Середі [1, с. 116 – 117; 72]. Незважаючи на окремі недоліки, це одна з найкращих праць (фактично єдина, яка присвячена січовим печаткам) в історії української сфрагістики.

Опис та зображення сигнетів генерального обозного Василя Борковського, переславського полковника Дмитрашка Райчі, полковника Василя Золотаренка, подає Б. Барвінський, використовуючи їх для визначення власника срібного кубка з колекції В. В. Тарновського та розв'язання геральдичних проблем [73]. Таким чином, він продовжив нароби В. Модзалевського та В. Лукомського у цьому напрямку.

Трагічні події 30-х рр. XX ст. зумовили двадцятирічну прогалину у сфрагістичних

дослідженнях. Їх відновлення припадає на 50-і роки, що стало можливим внаслідок певної лібералізації радянського режиму (див. вище про І. Крип'якевича).

З невеликою, але змістовною статтею виступила російська дослідниця О. Каменцева. Вона опублікувала зображення матриці гетьманської печатки зразка 1732 р. та Війська Запорозького низового 1763 р., встановивши їхню хронологію, усунувши таким чином помилки, пов'язані з цими печатками, особливо, що стосується зображення останньої [74].

Слід зазначити, що погіршення соціально-політичної ситуації, яке відбулося після 1964 р., негативно позначилося і на українських сфрагістичних дослідженнях, однак вони не припинились.

Були опубліковані печатки полковника Семена Палія та гетьмана Григорія Лободи [75, 76, 77]. Велика кількість гетьманських, старшинських, церковних, міщанських, адміністративно-судових та міських печаток доби Гетьманщини (73 печатки) була описана Я. Дашкевичем та ін. [78]. Печатку Ніжина 1734 р. опублікував С. Клепиков [79].

З винятково цінною у науковому плані статтею виступила дослідниця О. Дракохруст [80]. Вона детально дослідила еволюцію гетьманських печаток Лівобережної України, охарактеризувала їхні зображення, написи, хронологію використання, пов'язавши все це із соціально-політичними змінами, які відбулися на Гетьманщині. Узагальнення подані у таблицях, тут же подані фотоілюстрації, у т. ч. і 2-х матриць печаток: одну подібну до печаток Івана Мазепи зразків 1687 р. і 1705 р., іншу – Андрія Могили. Поряд з працею І. Крип'якевича, це найкраща праця з історії козацьких печаток, зокрема, гетьманських. Єдине суттєве зауваження стосується твердження авторки, що взірцем для написів слугували шрифти московських стародруків, але в цьому не було потреби, адже рівень друкарської справи в Україні був вищий. Недарма російські царі, у т. ч. і Петро І, викликали майстрів цієї справи, зокрема, чернігівців, до Московщини, щоб підняти рівень друкарства, або прислали московитів на Гетьманщину для навчання друкарської справи. Зберігся цікавий документ, датований 1701 роком, у якому повідомляється, що з московського «приказа книгопечатного дела» до Києва та Чернігова був направлений «книгопечатного дела знаменщик» Михайло Дмитрієв для «учения книжному печатному делу, составливать чернил и всякого книжного урядства» [81]. Окрім цього, загальні обсяги накладів українських друкарень перевищували московські і їхня продукція переважала на книжному ринку України.

Спробу узагальнити дослідження про гетьманські печатки та Військо Запорозьке низове зробив В. Фоменко [82]. Для своєї розвідки він використав праці, надруковані до 1959 р., відаючи перевагу публікаціям XIX ст., які містять багато помилок щодо написів та малюнку козака. В основу своєї класифікації він поклав написи на печатках та зображення козака. Цікаво відзначити, що автор усвідомлював, що він користується неякісним матеріалом. До позитивних моментів його дослідження можна віднести узагальнення попередніх розвідок, особливо подачу всіх відомих малюнків, що дозволяє сучасному досліднику запобігти помилок минулого, порівнюючи з оригінальним матеріалом, не треба марнувати час у пошуках раритетних видань. Він підправив І. Крип'якевича щодо печатки Самарської паланки. До негативних сторін публікації, окрім зазначеного, можна віднести твердження автора, що на печатках XVII ст. у написах використовували якийсь давньоруський шрифт, хоча перед нами звичайний, староукраїнський тих часів, фактичне ігнорування розвідок О. Каменцевої, О. Дракохруст, В. Грабовецького, В. Гавриленка, І. Крип'якевича, які містять якісні фотоілюстрації. Стаття В. Фоменка ще раз довела, що сучасний дослідник повинен працювати з першоджерелами. Це дозволяє запобігти багатьох помилок, виправити перекручення минулого. З наведених автором малюнків, лише зображення печатки Івана Мазепи відповідало дійсності (мал. 11), близькі до оригіналу також печатки Данила Апостола зразка 1732 р. (мал. 14) та Війська Запорозького низового зразка 1763 р. (мал. 18).

Визначною подією в історії української сфрагістики був вихід у світ монографії

В. Гавриленка, де науковому аналізу був підданий весь доробок у галузі української сфрагістики [1]. Ця праця містить перелік більшості сфрагістичних публікацій, висвітлює сильні й слабкі сторони вітчизняної сфрагістики, вказує напрямки подальших досліджень, містить якісні ілюстрації. Проте слід зазначити, що поза увагою дослідника залишилась частина сфрагістичних розвідок, у т. ч. що стосується козацьких, зокрема гетьманських, печаток, наприклад, праці С. Носа. Повторив В. Гавриленко і деякі помилки минулого, як-от: печатку Мартина Мартоса, полкового лубенського судді, назвав печаткою магістрату Лубен, хоча ще у 1906 р. В. Сотниченко вказав на цю помилку П. Кितिцина. Поза увагою маститого вченого залишилися церковні печатки доби козаччини. Через деякий час цей же автор видав бібліографічний покажчик з української сфрагістики [83].

Деякі дані щодо емблематики козацьких печаток можна знайти у розвідці російської дослідниці А. Покорної, яка присвячена матрицям печаток XIX ст., що належали Розумовським, Кочубеям, Паскевичам, Борозднам, Мазаракам, Комовським, Новицьким і зберігаються в Ермітажі. Вона відмічає вплив польської емблематики та формування самотньої, української – комбінацій стріл, хрестів, сердець, мечів [84].

Значна кількість описів та зображень міських (17), сотенних (4), гетьманських (3), полкових (6), суддівських (4) печаток уміщена у праці В. Румянцевой [85]. Вона продовжила традицію В. Модзалевського та В. Лукомського – використання сфрагістики для розв'язання геральдичних проблем, висвітлила деякі питання виготовлення та застосування печаток. Розуміючись на специфіці сфрагістичної практики XVII–XVIII ст., коли міські та козацькі уряди використовували печатки один одного, вона все ж іноді подає помилкові анотації, наприклад: печатку пирятинської ратуші називає печаткою пирятинського сотенного правління [85, с. 87].

У 50–70-і рр. XX ст. кілька описових праць щодо козацьких печаток з'являються і за межами України [86, 87]. Серед них на особливу увагу заслуговують розвідки В. Прокоповича, присвячені державній печатці Гетьманщини та спеціальній «малоросійській» печатці – державній печатці Московії для зносин з козацькою Україною [13, 88]. Автор ґрунтовно проаналізував розвиток європейської та української сфрагістики від їхніх початків до 1930-х рр., подав докладну історію державної печатки Гетьманщини, використовуючи дані сфрагістики, довів фальшивість березневих статей 1654 р.

Проголошення України незалежною державою, створення Українського геральдичного товариства значно пожвавили сфрагістичні дослідження, особливо щодо козацьких печаток.

Слід відзначити розлогу, узагальнюючу статтю Н. Грабової щодо печаток адміністративно-судових установ Гетьманщини [89]. За кількістю введеного у науковий обіг нового матеріалу, рівнем його опрацювання, широкою джерельною базою – це одна з найкращих статей у цій галузі української сфрагістики. Тут уміщено 39 фотоілюстрацій гетьманських, полкових, сотенних, міських та ін. печаток. Проте зауважимо, що ця стаття не позбавлена помилок: зображений на печатці Вибельської сотні герб «Гоздава» авторка називає метеликом.

Полкові, сотенні, міські печатки активно вивчаються й публікуються А. Гречило [90, 91, 92, 93], І. Гірником [94], Т. Дяченко [95], О. Желібою [96, 97, 98], В. Зарубою [99], О. Однороженком [100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114], О. Пархоменко [115, 116, 117], В. Панченком [118, 119, 120, 121, 122] (цей автор часто-густо порушує наукову етику, використовуючи доробки інших дослідників без посилань), О. Паталах [123], Р. Саєнко [124], І. Ситим [125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144], З. Яненко [145].

Варто детальніше зупинитися на деяких дослідженнях О. Однороженка, бо це сьогодні один з провідних фахівців у вивченні адміністративно-судових печаток Гетьманщини. О. Однороженко зробив спробу подати загальне зведення державних печаток Війська Запорозького [104]. Це схвальний намір. Проте його реалізація є невдалою. Чому? У сфрагістиці доби Гетьманщини дуже важливо точно передати палеографію написів. Особливо це стосується державної печатки. Часто густо один

тип печатки відрізняється від іншого саме палеографією. Звичайно, при передачі виникають технічні проблеми. Свого часу вдалий приклад їхнього подолання продемонстрував І. Крип'якевич. Він словами описав словоскорочення, специфічні літери. Якби О. Однороженко наслідував цей приклад, то його задум був би успішно реалізований. А так ми маємо багато недоречностей. Словоскорочення, виносні літери взагалі не обумовлені. Характерна для написів XVII ст. грецька сигма передана латинським «S», що теж не обумовлено. Таким чином, необізнаний у цих тонкощах історик вимушено буде повторювати помилки автора, користуючись недоопрацьованим матеріалом.

До прикрийостей можемо віднести й уникнення автором опису матеріалів та технік виготовлення відбитків печаток. А це важливий момент для повної характеристики сфрагістичних пам'яток. Комуś знову доведеться йти шляхом автора і повторно опрацьовувати київські архіви, щоби ліквідувати ці негаразди. Спотворив О. Однороженко також ім'я автора класичної праці «Материалы по малорусской сфрагистике». Марію Слабченко він уперто називає Михайлом. Перекрутив О. Однороженко і напис на печатці І. Мазепи зразка 1709 р. Це єдиний приклад військової печатки, де напис латиномовний, а у публікації подано чомусь кирилицею. Причому слова поміняні місцями або взагалі опущені!

Багато з указаних помилок ми знаходимо у новому дослідженні О. Однороженка [113]. Автор систематизував усі дані, що стосуються українських державних, земельних та міських печаток (426 печаток). Дослідник використав як власні знахідки в архівах, так і нароби своїх попередників. До позитивних моментів слід віднести введення до наукового обігу великої кількості нового сфрагістичного матеріалу, що дозволяє розв'язати деякі спірні питання в українській сфрагістиці. Зокрема, це питання, чи існували великі й малі печатки як у центральних установах Гетьманщини, так і у місцевих. Завдяки публікації «меншої» миргородської полкової печатки, на це питання можна дати ствердну відповідь. Принаймні, що стосується печаток місцевих установ.

На жаль, О. Однороженко припустився багатьох помилок та перекирувань, що знижує цінність його праці для критики джерел. У сфрагістиці точна передача деталей має визначальне значення, бо саме вони дозволяють відрізнити одну модифікацію печатки від іншої та встановити хронологію їхнього побутування. Усупереч відомим фактам, О. Однороженко стверджує, що «найдавніші міські печатки козацького періоду з'являються не у 1670-і, а в 1650–1660-і рр. (Гадяч, Пирятин, Царичанка, Прилуки та ін.)» (с. 18.). Проте, автор вступає у протиріччя сам із собою, бо на с. 132 він згадує крелевецьку міську печатку 1644 р.!

Багато помилок допустив О. Однороженко при передачі легенд печаток. На печатці № 22 повинно бути «МЛСТИ», а не «МИЛСТИ», № 23, 25 – «КОРОЛЕВСКОЕ», а не – «КОРОЛЕВСЬКОЕ», № 25 – «ПЕЧАТ», а не «ПЕЧАТЬ», № 25 – «МАЛО-ИРОСИ», а не «МАЛОРОССИИ», «В°РНАГО», а не «ВЕРНАГО». Подібні помилки та перекирування бачимо у печатках під № 35, 42, 44, 45, 49, 50, 54, 55, 56 57, 58, 59, 68, 70, 71, 72, 73, 102, 111, 113, 114, 116, 120, 121, 122, 140, 141, 148, 147, 149, 150, 153, 154, 156, 160, 162, 178, 179, 181, 189, 192, 202, 203, 204, 206, 208, 210, 212, 213, 214, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 230, 235, 236, 237, 266, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 286, 295, 303, 307, 304, 305, 309, 321, 323, 331, 336, 337, 352, 353, 359, 375, 389, 397.

Не зрозуміло, чому він крелевецьку міську печатку (№ 153) називає сотенною. Якби О. Однороженко зробив пояснення, що поряд з ратушею ця печатка використовувалася і сотенною канцелярією, то все було б гаразд, адже це на Гетьманщині було звичною практикою.

Заплутана ситуація по печатці № 190, яку О. Однороженко описав як печатку стародубського полкового суду. При цьому він посилається на Н. Грабову, яка, мовляв, описала подібну печатку за 1735 р. Але авторка описала печатки стародубської полкової канцелярії і не на с. 276, як в О. Однороженка, а на с. 279. Печатку № 418 автор вважає полковою, хоча аббревіатура на ній указує, що це печатка полковника.

Багато помилок О. Однороженко наробив у малюнках. На печатці № 210 герб Гоздава описаний як паросток. На печатці № 215 геральдична сітка трактована як

вензель. На печатці № 258 зображення над вежею автор чомусь трактує як булаву, хоча підстав для цього нема. Окрім цього, на печатці № 111 неправильно розшифровано зображення, де замість декоративного елемента автор побачив символ вічності. Мал. № 4 не має нічого спільного з тим, що поданий у нашій публікації [146], але з боку Однороженка жодних коментарів, хоча він і посилається на нашу статтю. Багато помилок у мал. № 25, 30, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 156, 181, 189, 235, 236, 338, 358, 387, 389.

Не все в порядку у бібліографії. Класичну працю Н. Грабової за О. Однороженком було видано не у Львові, а у Києві (с. 166, 168).

Зовсім поза увагою автора залишилися музейні збірки, де, як показує наш власний досвід, зберігається чимало унікальних сфрагістичних пам'яток.

Підсумовуючи, можна зазначити, що переважна більшість перерахованих помилок є наслідком елементарної неувважності автора та недосконалої методики опрацювання ним сфрагістичних пам'яток. Помітно, що він зовсім не звертає уваги на кінцевий протокол документа, де міститься важливий матеріал для правильного тлумачення печатки. Вважаємо, що О. Однороженко зміг би уникнути багатьох зазначених помилок, якби не тільки посилався на публікації своїх попередників, але й використовував їх. З прикрістю констатуємо, що всі означені помилки, перекручення повторені у новій книзі О. Однороженка [147].

Описи печаток фінансових, судових та навчальних установ Гетьманщини, окрім названих праць Н. Грабової та О. Однороженка, містяться у розвідках І. Ситого [148, 149, 150, 151] та О. Травкіної [152, с. 65 – 66].

Було також звернуто увагу на вивчення печаток, які несуть на собі риси, притаманні як українській козацькій сфрагістиці, так і сусідніх народів, себто відбивають висновок щодо впливу т. зв. Великого кордону на менталітет українців та їхніх сусідів [153, 154].

Ці «гібридні» печатки віддзеркалюють першопочатки формування такого явища як українсько-російський симбіоз, котрий зараз охоплює майже всі сфери життя обох народів і є актуальною темою в умовах відбудови ними власних суверенітетів.

Дослідження сучасних сфрагістів довели, що тема, яка вважалась найбільш розробленою, – гетьманські та кошові печатки – ще далеко не вичерпана, адже були опубліковані невідомі печатки Кирила Розумовського, Івана Скоропадського, Якіма Сомка, Дем'яна Многогрішного, Війська Запорозького низового та суддівська печатка коша [155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168]. Дослідження російських істориків В. Науменка і Б. Фролова уточнює відомості Д. Яворницького про кошові та куренні печатки і зазначає сучасне місцезнаходження матриць [169].

Нарешті, вітчизняні дослідники більш ґрунтовніше звернулися до вивчення церковної сфрагістики доби Гетьманщини, яка тісно пов'язана з козацькою технікою виготовлення, емблематикою, вживанням, написами. Об'єктом вивчення стали монастирські, єпископські, ігуменські та печатки парафіяльних священиків [99, 170, 171, 172, 173].

До нових тенденцій сучасної сфрагістики відносимо і початок вивчення печаток міських урядовців [174] та дрібних службовців та урядовців (канцеляристів, возних тощо), міщан [173]. Започатковано як окремий напрямок вивчення печаток рядового козацтва [175].

Традиційно продовжується вивчення печаток козацької старшини. Проте цей напрямок піднявся на якісно вищий рівень за рахунок введення до наукового обігу великої кількості нових печаток й розширення тематики: вивчення витоків козацької сфрагістики, впливу на неї сусідніх сфрагістичних традицій (польської, білоруської, російської, східної), соціально-політичних змін, художніх смаків, географічного фактору, етнопсихологічних особливостей; повніше почали характеризуватися техніка виготовлення, місце розміщення, форма та розміри, характер документа, де вміщена печатка, та ін. [176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220]. Проте слід зазначити, що серйозною

проблемою досліджень у цій галузі сфрагістики є вкрай обмежене коло дослідників, частина з яких до того ж обмежується однією-двома розвідками. Звідси – відсутність систематичної, методичної цілеспрямованої обробки цього сфрагістичного масиву, що у свою чергу ускладнює вивчення вітчизняної геральдики, символіки, емблематики, генеалогії.

Сучасні видавці джерел доби Гетьманщини та книг, що присвячені її історії, подають короткі відомості щодо печаток: зображення, написи, матеріал виготовлення, статус [221, с. 47, 50, 58, 66, 95, 96, 98, 99, 103, 104, 105, 131, 139, 142, 169, 174, 194, 196, 203, 219, 264, 270, 276, 327; 222, с. 550 – 553; 223. – Т.1, с. 48, 65, 97, 117, 232, 321, 345; Т. 2, с. 96, 111, 112, 113, 196, 350, 353, 435, 461, 598; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230]. Деякі з цих видавців з власних аматорських міркувань спотворюють описи печаток. Наприклад, коня на печатці Андрія В'юницького названо «нечистим», а ромб у квадраті на печатці Петра Пасевича – «восьминігом» [222, с. 551].

І. Бутич видав великий корпус документів І. Мазепи. У ньому він навів легенду військової печатки, якою користувався гетьман у 1687–1705 рр., а також помістив ілюстрації документів з печатками. Щоправда, якість світлин незадовільна, а тому ідентифікувати печатки майже неможливо [225, с. 233, 325].

О. Сокирко описав та подав малюнки кількох печаток компанійських полковників, обозного та сотника. Хоча автор і зазначає, що стан збереженості документів не дозволяє вивчити цей різновид печаток у повному обсязі, він таки робить деякі узагальнення. Це призвело до помилок. Зазначимо, що печатку на воску або сургучу не викарбовують, а відтискають. На думку історика, «роль печаток окремих полків виконували особисті сигнети їхніх командирів, не маючи публічно-правового статусу» [232, с. 226]. Відмітимо, що використання приватних печаток для скріплення офіційних документів, а офіційних печаток для скріплення приватного листування було загальною практикою доби Гетьманщини. Детальніше ця практика буде висвітлена нижче. Зауважимо, що це було наслідком відповідних норм Литовського статуту та інших законодавчих актів, яким керувалися на Гетьманщині, а відтак зазначені сигнети мали публічно-правовий статус.

Значною подією стало проведення на базі Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих (м. Київ) регулярних сфрагістичних конференцій (2010–2014) та відкриття в Національному музеї історії України виставки «1000 років української сфрагістики» (2013). У збірниках матеріалів конференцій, на виставці та її каталозі [233] чимало уваги приділено печаткам козацької України.

Підсумовуючи огляд, можемо сказати, що, незважаючи на цей значний доробок, на сьогодні ще немає жодної спеціальної праці, котра б комплексно розглядала еволюцію печаток гетьманської України.

1. Гавриленко В. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. – К.: Наукова думка, 1977. – 166 с.
2. Ситий І. До історії гетьманської печатки //Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С.4; Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 23 – 24.
3. Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. – К., 1854. – 374 с.
4. Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського //Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 3.
5. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
6. Южнорусские летописи, открытия и издания Н.Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – IX, 162 с.
7. Самійло Величко. Літопис. Переклад з книжньої української мови Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1 – 2. – 370 с., 642 с.
8. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – XXII, 697 с.

9. Ригельмана А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. – М., 1847. – Ч. I. – 219 с.; Ч. II. – 201 с.; Ч. III. – 147 с.; Ч. IV. – 101 с.
10. Историческая сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф. Миллера, бывшего историографа российского. – М., 1846. – 86 с.
11. Історія Русів. Український переклад Івана Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
12. Журба О. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2003. – 314 с.
13. Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // Записки наукового товариства ім. Шевченка (ЗНТШ). – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 19 – 44, 49 – 106.
14. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – 285 с.
15. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2. – VIII, 371, 233, 162 с. – Табл. 4 – 5.
16. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ: СІЧ, 1994. – 678 с.
17. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
18. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.
19. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.
20. Яворницький Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. – Ч. II. – 257 с.
21. Уваров А.С. Печать Войска Малороссийского // Записки Императорского Археологического общества. – СПб., 1851. – Т. 3. – С. 160 – 162.
22. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846. – 64 с.
23. Лазаревский А. Универсал гетьмана Гавриила Крутневича 1603 года // Киевская старина. – 1898. – Кн. I. – Отд. II. – С. 1 – 4.
24. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ). – 1855. – 24 янв. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 15 – 17; Він же. Купчая крепость, данная Леонтием Горкавым Леонтию Торанскому, 1728 г. – Там само.
25. Лазаревский А. Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. – 1882. – Май. – С. 343 – 344.
26. Лазаревский А. К истории цехов // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – Июнь. – С. 132.
27. Милорадович Г. Материалы для истории Южной Руси // ЧГВ. – 1858. – № 10 – 12 от 10.03, 17.03, 24.03, № 14 – 24 от 7.04, 14.04, 21.04, 28.04, 5.05, 12.05, 19.05, 26.05, 2.06, 9.06, 16.06. – Часть неофициальная. – С. 83 – 84, 92 – 94, 96 – 98, 108 – 110, 114 – 116, 121 – 123, 130 – 132, 135 – 138, 144 – 145, 153 – 154, 166 – 168, 169 – 172, 177 – 182, 186 – 187.
28. Милорадович Г. Сфрагистическая заметка // ЧГВ. – 1858. – 3 марта. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 77 – 78.
29. Нос С. Старинные акты // ЧГВ. – 1860. – 29 августа – № 35. – Часть неофициальная. – С. 257.
30. Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мешчанам г. Чернигова // ЧГВ. – 1861. – № 14. – 3 апр. – № 15. – 10 апр. – № 16. – 17 апр. – Часть неофициальная. – С. 91 – 92, 97 – 99, 109.
31. Нос С. Старинный акт // ЧГВ. – 1861. – 13 февр. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 46 – 47.
32. Нос С. Универсал гетмана Кирилла Разумовского, данный Георгию Дзвонкевичу на сотничество в Белоуской сотне // ЧГВ. – 1861. – 20 февр. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 51 – 52.
33. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3 доп. – 759 с.

34. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія української археографії: персоналії. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – Випуск 1. – С. 1–36.
35. Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – М., 1880. – 80 с.
36. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – 86 с., іл.
37. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. Составил В.И. Карнаухов. – Чернигов, 1915. – 86 с.
38. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922 рр. – К.: НКПІКЗ, 2002. – 145 с.
39. Церковні старожитності XVI–XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог виставки. – К.: Акцент, 1999. – 40 с.
40. Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сентябрь. – С. 90–92.
41. Дабижа А. Горленки (очерки Прилуцкой старины) // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Октябрь. – С. 220–221.
42. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1902. – Т. 1. – [4], XIV, 512 с. – К., 1906. – Т. 2. – [2], IV, 714 с. – К., 1907. – Т. 3. – VIII, 607 с. – К., 1910. – Т. 4. – [2], II, 608 с. – К., 1908. – Т. 6. – XVIII, 795 с. – Т. 7. – К., 1908. – [2], IX, [5], 520, 104 с. – Т. 8. – К., 1910. – [2], XIV, 720, 20, 228 с.
43. Стороженко А. Очерки переяславской старины. – К., 1900. – 196 с.
44. Гальковский Н. Наказной гетьман Полуботок: исторический очерк. – Лебедин, 1909. – 46 с.
45. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б.д. – 16 с.
46. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К.: Либідь, 1993. – XXIX, 213 с., табл., іл.
47. Модзалевский В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.
48. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1911. – 556 с.
49. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16, іл.
50. Крип'якевич І. З пограничної українсько-російської переписки // ЗНТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 81–91.
51. Сотниченко В. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Выход II. – Полтава, 1906 // Киевская старина. – Т.ХСІІ. – 1906, март – апрель. – Отд. II. – С. 52–56.
52. Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал (УІЖ). – 1959. – № 1. – С. 115–119.
53. Документи Богдана Хмельницького / Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.: Академія наук УРСР, 1961. – 740 с.
54. Гурьев А. История города Кролевец. – Кролевец, 1914. – 26 с.
55. Кителин П. Печати трех Малороссийских казачьих полков в XVIII ст. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1906. – Вып. 2. – С. 101–106, іл.
56. Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – 350 с.
57. Тулуб А. Грамоты относящиеся к иерархическому устройству черниговской епархии. Грамота Л. Барановича 25.08.1693 о назначении викарием Покровской церкви м. Березное Михаила Страховского // ЧГВ. – 1851. – 21 сент. – Часть неофициальная к № 38. – С. 331–332.
58. Страдомский А. Материалы. Грамота Лазаря Барановича Іоанну Белевскому об утверждении его священником Николаевской церкви Почеп от 22.03.1687 // ЧГВ. – 1854. – 5 нояб. – Часть неофициальная к № 45. – С. 301–302.

59. Страдомский А. Материалы для истории местной иерархии. Грамота киевского митрополита Сильвестра Коссова о назначении Лазаря Барановича на черниговскую кафедру 12.04.1657 //ЧГВ. – 1854. – 15 янв. – Часть неофициальная к № 3. – С. 19 – 21.
60. И.К. Грамота Рафаила Заборовского, архиепископа Киевского иеродиакону Иосифу Горленку о собирании добротных подаяний на починку и устройство Киевской духовной академии 12.08.1732 //ЧГВ. – 1855. – 31 янв. – Часть неофициальная к № 5. – С. 23 – 24.
61. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории. – К.: Фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1911. – 208 с.
62. Копия собственноручного письма (1691) святителя Феодосия Углицкого к знатному войсковому товарищу Ивану Петровичу Забеле (род. 1665 – †1703) владельцу с. Обтова (Кролевецкого уезда) //ЧГВ. – 1896. – 26 июля. Часть неофициальная. – № 863. – С.1.
63. Копия подлинного указа (1692 г. июля 9 дня) Лазаря Барановича архиепископа Черниговского, писанного рукою св. Феодосия, о назначении Афанасия Заруцкого протопопом Новгородсеверской протопопии //ЧГВ. – 1897. – 7 февр. – Часть неофициальная. – № 1050. – С.1.
64. Копия документа выданного 10 февраля 1687 года игуменом Выдубицкого монастыря св. Феодосием – чудотворцем Черниговским //ЧГВ. – 1897. – 26 сент. – Часть неофициальная. – № 1268. – С. 1.
65. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1899. – Вып. I. – 11 с., 2 табл. іл.
66. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1914. – Вып. III. – 13 с.
67. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б. д. – 16 с.
68. Докучаев Н. История черниговской семинарской церкви до 1817 года //Черниговские епархиальные известия (ЧЕИ). – 1871. – Прибавление к № 12. – С. 375 – 378.
69. Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии //ЧЕИ. – 1903, 15 мая. – Часть неофициальная к № 10. – С. 304 – 309.
70. Антипович К. Київська міська печатка //Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. – К., 1927. – С. 825 – 835.
71. Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування //Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1926. – С. 258 – 261.
72. Слабченко Мих. Запорозькі печатки XVIII в. //Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 103 – 109.
73. Барвінський Б. Причинки до польсько-української геральдики та сфрагістики //ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т.138 – 140. – С. 83 – 103.
74. Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ //Нумизматика и сфрагистика. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1963. – Вып. 1. – С. 203 – 205.
75. Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія //Архіви України. – 1968. – № 4. – С. 60 – 63, іл.
76. Грабовецький В. Найстаріша козацька печатка //Наша культура. – Варшава, 1973. – № 6. – С.13 – 14.
77. Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. //Середні віки на Україні. – К: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.204 – 208, іл.
78. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 /Упорядники Дашкевич Я.Р., Проценко Л.А., Хомуцька З.С. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.
79. Клепиков С. Штемпели на бумаге русского и иностранного производства XIX–XX вв. //Археографический ежегодник за 1966. – М.: Наука, 1968. – С. 116 – 117.

80. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч. IV. – Вып. IV. – С. 3 – 24, табл., іл.
81. Указ Петра I (1701), Российский государственный архив древних актов, ф. Малороссийские дела, кол. архива, № 17.
82. Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1972. – Випуск сьомий. – С. 152 – 160.
83. Гавриленко В. Українська сфрагістика: анотований бібліографічний покажчик. – К.: Наукова думка, 1991. – 86 с.
84. Покорна А. Печати с гербами украинского дворянства // Нумизматика и сфрагистика. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1971. – Вып. 4. – С. 68 – 77.
85. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – 126 с.
86. Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура. – Варшава, 1966. – № 11. – С. 12 – 13.
87. Сокольський О. Печати Війська Запорізького // Вісті комбатанта. – Торонто – Нью-Йорк, 1977. – Ч. I. – С. 35 – 38.
88. Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти. Московська наука і українська сфрагістика // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т. 2: Виданий на пошану голови товариства професора Дмитра Антоновича. – С. 192 – 217.
89. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270 – 291, іл.
90. Гречило А. Герб та хоругва Великих Будищ // Знак – Львів: УГТ, 1995. – Ч. 10 (серпень). – С. 7.
91. Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. // Знак – Львів: УГТ, 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 4.
92. Гречило А. Українська міська геральдика. – Київ-Львів: УГТ, 1998. – 192 с.
93. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К.: Брама, 2001. – 400 с. іл.
94. Гірник О. Печатка містечка Варви // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наукової конференції. – К., Львів: УГТ, 1991. – С. 8–9.
95. Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 6 – 7.
96. Желіба О. Печатка Носівської сотні // Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 3.
97. Желіба О. Печатки Ніжинського козачого полку // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 39 – 41.
98. Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 4.
99. Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. Тези наукової конференції. – К., Львів: УГТ, 1991. – С. 19 – 21.
100. Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 6.
101. Однороженко О. Козацькі часи: полкові, сотенні, міські й містечкові печатки. – Харків: Знання, 1998. – 36 с.
102. Однороженко О. Печатка міста Зінькова // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 10.
103. Однороженко О. Полкові та сотенні печатки Ізюмського полку // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 4.
104. Однороженко О. Державні печатки Війська Запорізького другої половини XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 10. У двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – С. 242 – 273.

105. Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 177 – 214.
106. Однороженко О. Державна і земельна сфрагістика Війська Запорізького: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. / Харківський національний ун-т ім.В.Н.Каразіна. – Харків, 2003. – 233 с.
107. Однороженко О. Земельна і міська геральдика Речі Посполитої в рукописному гербовнику другої чверті XVII ст. // Схід – Захід. – Харків – Київ, 2004. – Вип. VI. – С. 90 – 100.
108. Однороженко О. Печатки слобідських полків (середина XVIII ст.) // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 3.
109. Однороженко О. Сотенні і міські печатки Лівобережної України XVIII ст. Печатки козацької старшини 2-ї пол. XVII–XVIII ст. // Слов'янський мілітарний альманах. – Полтава, 2001. – Травень. – С. 40 – 41.
110. Однороженко О. Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (друга половина XVII – середина XVIII ст.). – Харків, 2002. – 72 с.
111. Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 11. У двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – С. 147 – 164.
112. Однороженко О. Українська міська сфрагістика XVI–XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Нова серія. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 199 – 230.
113. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків: Просвіта, 2003. – 218 с.
114. Однороженко О. Українські територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – Вип. 556. – С. 14 – 33.
115. Пархоменко О. Печатка Ніжинського полку: перша половина XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 159.
116. Пархоменко О. Печатки сотенної старшини періоду Гетьманщини // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. – К.: УДНДІАСД, 2001. – Вип. 4. – С. 199 – 205.
117. Пархоменко О. Урядові печатки періоду Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Число 3. – С. 131 – 137.
118. Панченко В. Геральдика сотенних містечок Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 34 – 39.
119. Панченко В. Герб Києва // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 94 – 101.
120. Панченко В. Герби та печатки міст Лівобережжя часів гетьманування Мазеппи // Гетьман Іван Мазепа та його доба. Тези доповідей наукової конференції. – К.: Просвіта, 1995. – С. 37 – 40.
121. Панченко В. Гербівник міст України. – Київ-Нью-Йорк: М.П.Коць, 1996. – 168 с.
122. Панченко В. Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини. Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. – К., 1999. – 16 с.
123. Паталах О. Козацька печатка зі села Любимівка на Херсонщині // Знак. – 1999. – Ч. 19 (серпень). – С. 4.
124. Саєнко Р. Полкова печатка Кальміуської паланки // Третя наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1993. – С. 68 – 69.
125. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І. – Чернігів-Львів: УГТ, 1995. – 24 с., іл.

126. Ситий І. Стародавня печатка Чернігова //Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наукової конференції. – Львів: УГТ, 1991. – С. 31 – 33.
127. Ситий І. Печатки Коропа XVII–XVIII ст. //Третя наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1993. – С. 72 – 75.
128. Ситий І. Печатки Прилук XVII–XVIII ст. //Четверта наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1994. – С. 64 – 66.
129. Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. //П'ята наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1995. – С. 62 – 64.
130. Ситий І. Ніжинські печатки зі збірки В.В. Тарновського // Знак. – 1995. – Ч. 10 (серпень). – С. 4.
131. Ситий І. Печатка Ічні 1687 року //Знак. – 1993. – Ч. 1 (травень). – С. 4.
132. Ситий І. Печатка Ічні 1730 р. //Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 10.
133. Ситий І. Герб міста Кролевця //Знак. – 1994. – Ч. 5 (лютий). – С. 8 – 9.
134. Ситий І. Герб Чернігова //Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 1 – 3.
135. Ситий І. Герб Батурина //Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: АГРОІНРЕМ, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1993. – С. 58 – 59.
136. Ситий І. З історії чернігівської сфрагістики //V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 118.
137. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 76 – 78.
138. Ситий І. Адміністративні печатки Гетьманщини //Знак. – 2009. – Ч. 47 (квітень). – С. 2 – 3.
139. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) //Україна – козацька держава. Упорядник В. Недяк. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546 – 553.
140. Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Пам'ятки України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 148 – 154.
141. Ситий І. Історичні клейноди Чернігова //Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 30 – 38.
142. Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) //Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116 – 120.
143. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 /Чернігівський державний педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2002. – 264 с.
144. Ситий І. Міські печатки Гетьманщини: Доба козацька //Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали наук.-практ. конф. /За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 50 – 57.
145. Яненко З. Козацький герб Полтави //П'ята наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1995. – С. 87 – 89.
146. Ситий І. Печатка Війська Запорізького низового та печатка коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1992. – С. 69 – 71.
147. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків: Просвіта, 2009. – 416 с.
148. Ситий І. До історії Генерального військового суду: декрет від 8 березня 1704 р. //Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 81 – 83.

149. Ситий І. Перший український архітектор // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 103 – 105.
150. Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. – 1998. – Ч. 16. (червень). – С. 5.
151. Ситий І. Печатки судових установ Лівобережної України кінця XVIII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 4. – С. 64 – 71.
152. Травкіна О. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів: ДКП РВВ, 2000. – 120 с.
153. Ситий І. Україно-молдавська печатка // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 10; Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 99 – 101.
154. Ситий І. Печатка Українського ландміліційного корпусу // Знак. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3.
155. Однороженко О. Печатка Війська Запорізького 1669 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 4.
156. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава. Упорядник В. Недяк. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546 – 553.
157. Дзьобан О. Чотири документи Івана Мазепи з 1705 року // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 350 – 354, іл.
158. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 38 – 49.
159. Ситий І. До історії гетьманської печатки // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 4; Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 23 – 24.
160. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана // Знак. – 2001. – Ч. 24. (жовтень). – С. 8 – 9.
161. Ситий І. Гетьманські печатки // Слава українського козацтва. Упорядники Кот С., Кардаш П. – Київ-Мельбурн: Фортуна, 1999. – С. 115.
162. Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 2 – 3.
163. Ситий І. До питання про великий герб України // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 109 – 110.
164. Ситий І. Запорозькі клейноди часів Кирила Розумовського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. – С. 90 – 95.
165. Ситий І. Запорозькі печатки з фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 2. – С. 80 – 85.
166. Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького // Знак. – 1996. – Число 11 (березень). – С. 3.
167. Однороженко О. «Divina providencia anno 1576: sigillum Ucrainia»: Баторієва легенда і початки державної геральдики Війська Запорозького Низового // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва» 11 – 12 жовтня 2007 р. – Запоріжжя, 2007. – С. 123 – 138.
168. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві // Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 317 – 335.
169. Науменко В., Фролов Б. Регалии кубанского казачества. – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2001. – 127 с.
170. Мицик Ю. З документів до історії Української православної церкви XV–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7). У 2-х частинах. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – Ч. 2. – С. 163 – 195.

171. Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів: ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2001. – 54 с. іл.
172. Ситий І. Церковні печатки XVI–XX ст. //Література та культура Полісся. Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – Ніжин: НДПУ, 2000. – Вип.14. – С.184 – 192.
173. Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91 – 98.
174. Ситий І. Печатки міських урядовців XVII–XVIII ст. //Знак. – 1999. – Ч. 19 (серпень). – С. 3.
175. Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України //Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ-Ніжин: НДПУ, 1997. – С. 48 – 52.
176. Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Просвіта, 2008. – 200 с.
177. Однороженко О. Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні виписи. – Харків: Просвіта, 2008. – 96 с.
178. Особові печатки Правобережної України. Каталог /Упорядник Алфьоров О. – К.: Пшонківський О., 2005. – 98 с.
179. Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького //Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 2 – 3.
180. Ситий І. Печатки XVI ст. //Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 3.
181. Ситий І. Печатка Семена Палія //Знак. – 1997. – Ч.13 (червень). – С. 8. Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. – К., Фастів: Оранта, 1997. – С. 32 – 33.
182. Однороженко О. Печатка Данила Апостола //Знак. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3.
183. Осипов В. Геральдика чернігівських полковників //Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 2.
184. Сварник І. Герб Богдана Хмельницького //Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. Тези наукової конференції. – Київ-Львів: УГТ, 1991. – С. 30.
185. Абросимова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д.Яворницького //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 3– 5.
186. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97 – 110.
187. Воронов В. Деякі проблеми української сфрагістики та емблематики у працях О. М. Лазаревського //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 14 – 16.
188. Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Число 4. – Частина 1. – С. 214 – 260.
189. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.
190. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України //Україна. – 1992. – № 14. – С. 1 – 2.
191. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.: іл.
192. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.: іл.
193. Кревецький І. Універсал Ганни Хмельницької //ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. LXIX. – С. 167 – 168.

194. Лисенко С. Любичі і Любичі: причинки до походження герба і гербового роду та належних їм шляхетських родів //Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів: УГТ, 2004. – Вип. 4. – С. 41 – 50.
195. Люта Т. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики //Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. Матеріали, присвячені 10-літньому ювілею Українського геральдичного товариства. – Львів: УГТ, 2003. – С. 159 – 166.
196. Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства //Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1992. – С. 40 – 43.
197. Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.) //Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – С. 265 – 278.
198. Однороженко О. Герб князів Буремльських і Курцевичів //Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 27 – 34.
199. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Харків: Просвіта, 2008. – 180 с.
200. Однороженко О. Князівські печатки Волині XV–XVII століть //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 289 – 306.
201. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. – Харків: Просвіта, 2008. – 156 с.
202. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. – Харків: Просвіта, 2009. – 312 с.
203. Однороженко О. Родовий герб Донців-Захаржевських як зовнішнє відображення процесів формування нової соціальної еліти на землях Слобідської України в козацький період //Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип. III. – С. 136 – 139.
204. Однороженко О. Родовий герб Донців-Захаржевських як зовнішнє відображення процесів формування нової соціальної еліти на землях Слобідської України в козацький період //Матеріали П'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2003. – Частина 2. – С. 71 – 75.
205. Однороженко О. Українські назви родових гербів Корони Польської //Правобережний гербовник. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.). Уклад Є. Чернецький. – Біла Церква, 2007. – Т. III. – С. 159 – 172.
206. Петровський А. Про походження слова «козак» //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – С. 383 – 389.
207. Ситий І. Герб і печатка Кочубеїв //Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 8 – 10.
208. Ситий І. Експонат виставки. Привілей потвердний Сигізмунда III князю Федору Друцькому-Горському на маєтність Орів Оршанського повіту від 25 березня 1600 року //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 11 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – С. 154–162.
209. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: З листування Івана Забіли, хорунжого Генеральної військової артилерії //Дніпропетровський історико-археологічний збірник /За ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ: Ліра, 2009. – Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 437 – 448.
210. Ситий І. З історії чернігівської сфрагістики //V Всеукраїнська наукова кон-

ференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 118.

211. Ситий І. З практики сотницького уряду // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 11 – 19.

212. Ситий І. Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX століть Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 22 – 29.

213. Ситий І, Ємець О. Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX століть // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 11 / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – С. 94 – 104.

214. Ситий І. Печатки військових канцеляристів // Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 2 – 3.

215. Ситий І. Печатки міських урядовців XVII–XVIII ст. // Знак. – 1999. – Ч. 19 (серпень). – С. 3.

216. Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 44 – 52.

217. Ситий І. Українські суддівські печатки другої половини XVIII століття // ЗНТШ. – Т. ССІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів: НТШ, 2006. – С. 82 – 95.

218. Ситий І. Федір Стожок – сотник батуринський // Генеалогічні записки Українського генеалогічного товариства. – Випуск V. – Львів: УГТ, 2006. – С. 65 – 68.

219. Ситий І. Старшинські печатки мазепинської доби // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А. Смолій, відп. секр. О.О. Ковалевська. – К: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 209 – 241.

220. Тарасенко А. Святитель Феодосий архиепископ Черниговский. – Дубно: Мелисса, 2005. – 168 с.

221. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упорядник В. Горбещ. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.: іл.

222. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава. Упорядник В. Недак. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546 – 553.

223. Самійло Величко. Літопис. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1 – 2. – 370 с., 642 с.

224. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II / Упор. В. Ринсевич. – Київ-Львів: НТШ, 2006. – 798 с., іл.

225. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Упорядкування Івана Бутича. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – 758 с., іл.

226. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування Іван Бутич, В'ячеслава Ринсевича, Ігоря Тесленка. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

227. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядкування В'ячеслав Ринсевича. – К.: НТШ, 2008. – 718 с.

228. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гісцова (упоряд.). – К., 1998. – Т. 1. – 697 с.

229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гісцова (упоряд.). – К., 1998. – Т. 2. – 751 с.

230. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гісцова (ст.упоряд.). – К., 1998. – Т. 3. – 952 с.

231. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гісцова (ст.упоряд.). – К., 1998. – Т. 4. – 888 с.: іл.

232. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с., іл.

233. Тисяча років української печатки. Каталог виставки. – К., 2013.

В статье анализируются достижения и перспективы развития украинской сфрагистики времен Гетманщины.

Ключевые слова: Украина, печати, достижения, перспективы, Гетманщина.

The achievements and perspectives of the Ukrainian sphragistics of Cossack Hetmanat times are analysed in the article.

Key words: Ukraine, seals, achievements, perspectives, Cossack Hetmanat.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Бондар О. М. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 178 с.

У липні 2014 року побачила світ монографія молодого дослідника Олександра Бондаря «Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII століттях», яка частково заповнює лакуну у вивченні міста Чернігова за польсько-литовського панування і козацьких часів. У книзі автор аналізує історію Чернігова крізь призму його просторово-топографічної структури, особливо наголошуючи на еволюції його фортеці у пізньо-середньовічні часи та за ранньомодерної доби. В такому контексті жоден учений не розглядав цей складний і малодосліджений в історії Чернігова етап, який погано забезпечений історичними джерелами, через що історію Північного Лівобережжя і, зокрема, Чернігова XIV–XVI ст. порівнюють із «білою плямою».

Якість фортифікаційних споруд будь-якого міста прямо пропорційно впливала на його обороноздатність і обумовлювала його просторово-топографічну структуру. Чернігів як центр Лівобережжя не став винятком. Етапи перебудови фортеці та етапи розвитку структурних складових міста стали наслідком його політичного, військового, адміністративного і культурного розвитку. Це визначило його історичну долю, ба навіть значення в історії державотворення. Утім, до сьогодні просторово-топографічна структура Чернігова і його фортеці післямонгольської доби і аж до ліквідації його фортеці наприкінці XVIII ст. не стала об'єктом спеціального вивчення, що робить монографічне дослідження особливо цікавим та актуальним.

Монографія О. М. Бондаря складається зі вступного слова, трьох розділів, поділених на підрозділи, післямови, списку джерел та літератури, хронології подій, пов'язаних з Черніговом за доби пізнього середньовіччя та нового часу, термінологічного словника, а також ілюстрацій (переважно авторських реконструкцій та історичних планів міста). Слід підкреслити, що її структура відповідає меті та завданням дослідження, логічно побудована й розкриває основні аспекти окресленої проблеми.

У першому розділі О. М. Бондар коротко розглянув історіографію студіювання Чернігівської фортеці та його просторової структури за хронологічним принципом, де наголосив на відсутності розгалуженої дослідницької традиції у вивченні історії Чернігова XIV–XVIII ст. Також автор проаналізував джерельну базу дослідження, лівову частину якої становлять не лише археологічні та писемні джерела, але й зображальні, а саме – картографічні матеріали – плани Чернігова, без яких неможливо було б реконструювати топографічні частини обласного центру. За допомогою методів цифрового моделювання автор наклав позначення топографічних частин міста та його об'єктів на сучасну карту Чернігова та вуличну сітку, щоб прослідкувати його еволюцію та оцінити якісні зміни в структурі населеного пункту.

Другий розділ автор присвятив безпосередньо Чернігівській фортеці пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. У підрозділах дізнаємося про основи зміни панування над містом – за часів Литви, Москви та Польщі; фортечні укріплення полкового міста, за часів Російської імперії, завершуючи розповідь її ліквідацією в 1799 р. Окремо проаналізовано внутрішній устрій та забудову фортеці.

У третьому розділі «Місто та його околиці за доби пізнього середньовіччя та раннього Нового часу» О. М. Бондар виділив етапи розвитку Окольного граду, окреслив приміську та заміську забудову, охарактеризував структуру монастирських внутрішньоміських (Борисоглібський) та заміських (П'ятницький, Єлецький і Троїцько-Іллінський) комплексів, а також їхню композиційну структуру, які фактично входили до топографії міста в якості його висотних архітектурних домінант.

У післямові автор робить стислі висновки про відродження та еволюцію міста в післямонгольську добу.

Доволі різноманітним і насиченим є список використаних джерел та літератури, що містить 140 бібліографічних позицій. Для зручності користування і для кращого розуміння змісту монографії О. М. Бондар подав термінологічний словник історичних та фортифікаційних понять.

Окремо слід зупинитися на поданих у додатках ілюстраціях – авторських реконструкціях, планах міста, зображень Чернігівської фортеці різних періодів, топографічних частин міста, які не лише унаочнюють викладений у змісті монографії матеріал, але й сприяють кращому уявленню історичної ситуації та локалізують історичні пам'ятки, які не збереглися до сьогодні.

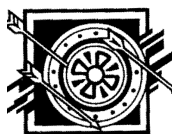
Текст монографії перенасичений розлогими цитатами з описів міста та його фортеці, літописів та інших письмових джерел задля кращого розуміння духу епохи. Автор монографії спробував подати історію Чернігівської фортеці та структурних складових міста поза фортечними стінами на тлі історичних подій і процесів, що розгорнулися на території Північного Лівобережжя протягом XIV–XVIII ст.

Не применшуючи заслуг О. М. Бондаря у справі копіткого збору історичних джерел і літератури, аналізу, систематизації та узагальненню їхньої інформації по проблемі, слід висловити деякі побажання та рекомендації. Зокрема, у першому розділі можна було б детальніше зупинитися на методиці дослідження автора, що робить його студії з історичної реконструкції унікальними.

Однак висловлене побажання не впливає на загальну високу оцінку монографії, яка є цілком самостійним і оригінальним дослідженням «темних віків» в історії Чернігова. В цілому вихід друком такої праці є помітним явищем у науковому житті обласного центру.

Монографія О. М. Бондаря стане в пригоді історикам, викладачам, студентам, екскурсоводам, краєзнавцям, а також усім, хто цікавиться історією України та Чернігова періоду середньовіччя та ранньомодерної доби.

Ірина ЧУГАЄВА

Калакура Я.С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

Поява нової книжки відомого історика Я. С. Калакури є справді подією не лише в житті самого автора, а й для всіх тих, хто упродовж багатьох років навчалися й навчаються нині за його підручниками та навчальними посібниками з української історіографії, архівознавства та джерелознавства. Процес пізнання історичних джерел, їх осмислення та концептуальне узагальнення є доволі складним і тривалим у часі, а особливо в такі доленосні, а водночас суперечливі (з погляду суспільно-політичних та свідомісних трансформацій, що відбуваються в українському суспільстві) періоди. Я. С. Калакура упродовж останніх 20 років плідно працює в різних сферах історичного знання, адже вже на початку 1990-х років добре усвідомив істину, що перегукується з поетичним узагальненням Василя Симоненка: *«Тільки тим історія належить, // Хто сьогодні бореться й живе»*. Попередня радянська практика історіописання не стала перешкодою на шляху самоусвідомлення автором самого себе як українського історика, більше того, провідним кредо Ярослава Степановича став україноцентризм у його наукових пошукуваннях і буденній практиці.

Мені досить складно було приступити до написання цієї рецензії з декількох обставин, що ускладнювали практику підходу безстороннього спостерігача-рецензента, оскільки 18 років (вересень 1992 – 2010 рр.) моєї власної наукової й організаційно-методичної роботи пов'язані з інституційним становленням українознавства, розвитком його в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка й інших інституціях України та дискусіях навколо його предмета, об'єкта, освітньої й наукових практик тощо. Окрім того, автор була причетна й до розробки теоретико-методологічних засад українознавства як науки та навчальної дисципліни, розробляла паспорт спеціальності 09.00.12 – українознавство (у 1998 р.), була співавтором при підготовці низки навчальних програм тощо. Тобто погляд «зсередини» завжди суб'єктивізує судження. Водночас поділяємо твердження М. Вебера про те, що будь-яке пізнання є судженням, тобто ціннісною оцінкою, а, отже, спробуємо подолати дніпровські «пороги» у пошуках наукової істини.

Нова книжка Я. С. Калакури «Українознавче дослідження: теорія і методологія» рекомендована до друку вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (далі – ННДІУВІ), де понад 12 років професор Я. С. Калакура працює за сумісництвом, а отже, й напрацювання, здійсненні науковцями Інституту, були пріоритетними для узагальнення в зазначеному науково-методичному посібнику.

Уже сама назва науково-методичного посібника «Українознавче дослідження: теорія та методологія» спрямовує читача на чітко окреслене коло актуалізованих проблем. Структура посібника відповідає логіці поставлених завдань. Із 8 розділів – 3 охоплюють теоретичні аспекти українознавчого дослідження: Р. 1. Наукове дослідження в системі українознавства; Р. 2. Науково-теоретичне та історичне підґрунтя українознавчого дослідження; Р. 3. Методологічні засади українознавчого пізнання. Решта розділів присвячена наукознавству та особливостям пізнання й практичного підходу до науково-дослідної роботи: вибору теми, роботи з джерелами etc., і спрямована для дослідників-початківців. У посібнику вміщені також Додатки (доповнюють уявлення молодого дослідника при підготовці списку літератури), предметний та іменний покажчики полегшують пошуки необхідної інформації.

На нашу думку, науково-методичний посібник «Українознавче дослідження: теорія та методологія» містить декілька різномірних меседжів для читача. Сутнісною складовою посібника є виклад теоретичних аспектів дослідницької роботи, доречні й актуальні практичні рекомендації з підготовки наукового дослідження для молодих науковців. Разом з тим текст побудований на прикладі опрацювання (підготовки) українознавчого дослідження, інструментом для здійснення якого виступає «українознавче пізнання». Автор намагається його витлумачити в двох вимірах: 1) власне

розуміння, що таке українознавче дослідження і його авторська інтерпретація; 2) осмислення загальних закономірностей становлення й розвитку теорії та методології українознавства в сучасній Україні (хоча за приклад взято виключно досвід ННДІУВІ).

Як правило, у Вступі автори спрямовують своїх читачів на характеристику об'єкта і предмета дослідження; мети та завдання. Ярослав Степанович так само пішов узвичаєним шляхом. На початку «Вступу» він зосередився на викладенні поняття українознавство, на нашу думку, це дещо ускладнило завдання автора й додало публіцистичності стилю. Так на С. 8 Я. С. Калакура «фундаторами українознавства» називає цілу когорту діячів української історії. Починаючи від Нестора Літописця, Володимира Великого і до сучасних українознавців, що само собою суперечить етапізації розвитку науки як такої (Звісно, якщо розглядати українознавство як науку). Як відомо, український історик Д. Дорошенко наголошував: «Початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, – те, що ми зовемо українознавством, припадають на самий кінець XVIII століття»¹. У подальшому у всіх трьох розділах, які мають теоретико-методологічний характер, ми спостерігаємо амбівалентний підхід до таких понять як «українознавство» й «українознавче дослідження», «українознавче пізнання».

Розглянемо перше поняття «українознавство», яке є визначальним для самого дослідника і для тих, кому спрямовано посібник. Отже, якими визначеннями терміну «українознавство» послуговується шановний Ярослав Степанович? «Українознавство» розглядається ним як «потужний інтелектуальний, ідейний і духовний чинник самоствердження українців, усвідомлення їх ідентичності, ефективний засіб збереження історичної пам'яті, осмислення національної ідеї, могутній фактор формування національно-державницької свідомості і високих моральних цінностей» (С. 8); «українознавство як особливо благородна галузь знань. Це цілісна наука пізнання (самопізнання) українського народу, його етногенезу, формування етнічної території, української державності в часовому і просторовому вимірах, яка має свої теоретичні та методологічні засади» (С. 9); «українознавство постало як цілісна інтегрована (виділено нами – **В.П.** Тут і далі, на нашу думку, є змішування понять «інтегрована й інтегративна») система знань» (С. 11, С.15); «наукова система» (С.19). Не вдаючись у деталі наукових дискусій, які ось уже понад 20 років точаться навколо поняття «українознавство», його сутнісного наповнення, зазначимо, що теоретична частина тільки б виграла, якби Я. С. Калакура наголосив, що за останні роки в науці склалося декілька підходів до цього поняття й окреслив сутність дискусій. Загалом вона зводиться до таких основних параметрів: *чи є українознавство галуззю науки, чи ні* (а, оскільки, метою функціонування будь-якої науки є отримання достовірного знання про об'єкт дослідження, то і дискусії точаться навколо визначення об'єкта і предмета українознавства). Дискусії ці розпочалися ще на початку 1990-х років, а нині можемо констатувати, що у визначенні предмета і об'єкта українознавства існує декілька підходів: один із них належить П.П. Кононенку і базується на органічній єдності відповідних центрів (згодом набули розвитку у компілятивних працях Л. Токаря). Доктор філософських наук В. С. Крисаченко ще у 1997 р. у передмові до хрестоматії «Українознавство: хрестоматія-посібник» дав визначення поняття «українознавство – синтетична наука про Україну як геополітичну реальність, чітко визначену з погляду природного, культурного, етнічного та інших вимірів як в біосферному, так і в цивілізаційному обширах»². Прихильником цього підходу є також авторка³. Ще один підхід зафіксований у посібнику «Українознавство», підготовле-

1. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення / Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – С.26.

2. Крисаченко В.С. Україна в цивілізованому світі / Українознавство: хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 7.

3. Див.: Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи // Українознавство в системі вищої освіти. Зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 5-13.

ному працівниками Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка¹. У ньому об'єктом українознавства визначено *«реальний український світ, який творився і трансформувався упродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації»*. І відповідно до об'єктного підходу розглядається і структура українознавства через складові: українськість, українська людина, українці, українство, Україна, український соціум, природа України, українська культура, окреслено виміри українського світу та взаємозв'язки з загальнолюдською цивілізацією. Значна частина науковців взагалі не визнають українознавства як окремої галузі наук або ототожнюють його з історичною наукою.

У розділі 1 *«Наукове дослідження в системі українознавства»* деякі підрозділи мають суто описовий характер. Це, зокрема, стосується підрозділу 3 *«ННДІУВІ та інші осередки українознавства, їхні найважливіші надбання»*. Я. С. Калакура висвітлює діяльність трьох українознавчих інституцій та їхні напрацювання в галузі українознавства за останні роки: ННДІУВІ, Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка та Інституту українознавства ім.І. П.Крип'якевича НАН України (Львів). Якщо перші дві інституції, які у 2000 р. постали з Інституту українознавства, що діяв у КНУ імені Тараса Шевченка, безпосередньо досліджували українознавство (зокрема, в Центрі українознавства упродовж 2000 – 2006 р. розроблялася спеціальна тема фундаментальних досліджень *«Дослідження проблем українознавства в системі сучасних загальносвітових тенденцій розвитку націєтворчих концепцій»* (№ 2000Б-010)), то Інститут українознавства ім. І. П.Крип'якевича НАН України досліджував історико-культурологічну та регіональну тематику, а його директор Я. Д. Ісаєвич мав особливий погляд на *«українознавство, україністику, українські студії»*. Мені видається, що представлення різних підходів, поглядів на проблему зовсім не применшує її значимості, а лише сприяє пошукові наукової істини, а так само спрямовує молодих дослідників не лише *«схилятися»* перед авторитетами в науці, а й сприяє формуванню вміння вести дискусію, відстоювати свою точку зору, більше того, стремління перевершити своїх учителів у розвитку науки. Тільки за таких умов в Україні буде формуватися конкурентне поле, яке дозволить бути успішними не лише одиницям – *«улюбленим долі»*, а й усім тим, хто прагне цього.

Коли ретельно читаєш науково-методичний посібник, то відчуваєш деякий дискомфорт від того, про що автор пише і що насправді діється в цій галузі знання. Насправді за останні декілька років відбувається поступове звуження як дослідницького поля українознавства (і в КНУ імені Тараса Шевченка, і в ННДІУВІ, зокрема, ліквідовано спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій, звужено паспорт спеціальності (захисти здійснюються лише з філософських наук), керівництвом науковими темами призначаються некомпетентні в цій сфері науковці etc.), так і його інституційна розбудова.

Ще одна думка, яка стосується, мабуть, більше не самого посібника безпосередньо, а конкурентоздатності українознавчих досліджень у загальносвітовому гуманітарному дискурсі. Ми повинні не лише продукувати й утверджувати знання про самих себе, а й досліджувати подібні тенденції у своїх сусідів та й у світі загалом. Так от, на нашу думку, доречним було б у посібнику навести приклади дослідження *«россиеведения»* в самій Росії, бо маємо достеменно знати, що побудова *«Русского мира»* в Україні є лише наслідком тих процесів, які з *«високої науки»* переходять у практику.

Трапляються у посібнику і деякі, помічені нами, описки. Так, Михайло Возняк – відомий український літературознавець зазначений як В. Возняк (С. 17), Пантелеймон Куліш (як М. Куліш, С.11), у назві праці Д. Дорошенка (С.33) слід читати *«Розвиток науки українознавства»*, а не *«країнознавства»*.

Я. С. Калакура досить детально проаналізував дослідницькі напрямки та здобутки своїх колег з ННДІУВІ, проте, як не прикро мені про це писати, йому притаманне й некритичне ставлення до праць своїх колег. Так, Л. Токар є фахівцем із теорії й методології українознавства, з історії Київської держави (С.36), історії Української

¹ Див.: Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М.І.Обушного. – К., 2008. – С. 13-28.

революції (С. 39); М. Дробноход – доктор геолого-мінералогічних наук, професор, з історії Київської Русі (С. 36), а фізик М. Кононенко – фахівець з проблем українського козацтва, Запорозької Січі (С. 37) тощо.

Дивні почуття і роздуми викликає у мене підрозділ «Особистість українознавця». У його викладі простежується поєднання притаманного авторові «романтизму позаминулого століття» з «наївним ідеалізмом»; українськості з радянськістю як попередньою важливою буттєвою складовою більшості з тих, про кого так чи інакше згадує автор; намагання поєднати непокєднуване; записати до «збірного» («соборного») образу українознавця в один ряд Михайла Грушевського і Феофана Прокоповича; у той же час забути про Степана Рудницького, визначного українського географа, українознавця; не згадати Юрія Шевельова, без праць якого було немислиме визнання української мови у світовому науковому просторі. Уважно вчитуючись у цей розділ, приходиш до висновку, що Ярослав Степанович сутнісно й сам не визначився у коловороті понять «історичні дослідження – українознавчі дослідження», і не впевнився, чи може стати споруджений під керівництвом й при безпосередній участі П.П. Кононенка конструкт «українознавство» цілісною, інтегративною системою знань про Україну й українців, а запропонована методологія і методика широкою освітянською практикою, яка робить українську гуманітаристику конкурентоздатною у світовому науковому просторі. А головне – чи знайде він серед усіх тих імен, про кого пише, того уявного ідеалізованого українознавця, адже досягти бажаного абсолюту практично неможливо.

Дискутуємо ми з Я.С.Калакурою і з приводу періодизації українознавства. У посібнику «Українознавство» автор застосувала хронологічно-тематичний підхід до періодизації, тобто, виділивши 2 періоди в розвитку українознавства: *фактажесвий* (накопичення знань про Україну й українців (від найдавніших часів до другої половини ХІХ ст.) і другий етап – *від появи перших концептуальних розробок про українознавство як науку та його інституювання в сучасній Україні*. Погоджуємося з Ярославом Степановичем про те, що це надто загальна періодизація, проте вона виходить із сутнісної характеристики розуміння українознавства як науки й освітньої практики.

Теорія систем і системного аналізу стверджує, що властивість цілісності пов'язана з метою, для виконання якої призначена система. А оцінка ступеня цілісності системи актуалізується при переході з одного стану в інший. У зв'язку з цим виникає подвійне ставлення до закономірності цілісності. Як відомо, будь-яка система завжди знаходиться між крайніми точками своєї умовної шкали: з одного боку, діє закономірність «прогресуючої факторизації», тобто прагнення системи до стану з усе більш незалежними елементами, а з іншого – «прогресуюча систематизація», тобто прагнення системи до зменшення самостійності елементів, тобто до більшої цілісності і знову ж таки – все залежить від певної мети. Отже, на нашу думку, готуючи зазначений посібник, Я.С. Калакура ставив собі за мету – значно розширити можливості інституціоналізації українознавства, його комунікативність та водночас дотримання ієрархічності як підсистеми у більш потужній системі. Вживаючи термін інтегративність щодо українознавства, також слід пам'ятати, що інтегративність не просто синонім цілісності, а й внутрішня ознака збереження цілісності системи. Оскільки інтегративними називають системоутворювальні, системозберігальні фактори, важливими серед яких є неоднорідність і суперечливість її елементів.

Валентина Піскун

Рахно К. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів.
– Полтава: АСМІ, 2012.

2012 року у полтавському видавництві «АСМІ» побачила світ монографія наукового співробітника Інституту керамології – відділення Інститут народознавства НАН України, кандидата історичних наук Костянтина Рахна «Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів». Дослідження вченого, чий рід бере початок з Чернігівщини (Макишина. – Авт.), присвячено проблемі визначення ролі й місця міфоритуальних аспектів гончарства у слов'янських народів, адже гончарська професійна обрядовість і міфологічні уявлення становлять органічну та вагомую складову традиційної культури слов'ян.

Наслідком студій Костянтина Рахна стало розкриття семантики спільного для всіх слов'янських народів комплексу уявлень і обрядів, пов'язаних із гончарством. За дохристиянської доби воно, як і інші ремесла, тісно залежало від язичницьких культів. Оточуючий світ – світ природи і людини, космосу й людського колективу – сприймався людьми впорядковано. У безмежному просторі необхідні були орієнтири та віхи, які з'єднували все розташоване між крайніми точками світобудови в життєздатне ціле, у ланки єдиного ланцюга. Такими віхами в традиційному суспільстві були переважно ідеологеми та міфологеми, через які людина й соціум підкорювалися порядку, включалися у ритм макрокосму. У слов'янській міфології гончарство мало прямий стосунок до боротьби бога грози, блискавки й дощу Перуна зі хтонічним божеством Велесом. Архаїчні елементи язичницького світогляду, закорінені в цьому основному міфіві, супроводжували весь технологічний процес гончарного виробництва, перетворюючи його на обрядодію. Реалізація комплексу міфологічних уявлень відбувалася через систему звичаїв, обрядів, правил і приписів, що регламентували операції видобування й підготовки сировини, формування, випалювання та збуту глиняних виробів.

При руйнуванні й утраті магічних функцій на перший план дедалі чіткіше виступало виробниче значення гончаревої роботи, однак релікти давніх вірувань усе ще зберігалися. Насамперед це стосується аспектів семантики сировини гончарного виробництва. У дослідженні зазначено, що глина у міфологічних уявленнях слов'ян характеризувалася підвищеною святістю. Згідно з реконструкцією, вона перебувала під владою хтонічних істот, а тому наділялася як телуричними, так і хтонічними ознаками. До XIX – першої половини XX століття існували спеціальні обрядові практики, які мали відокремити сировину від її природного середовища і перетворити на належний до сфери культури виробничий матеріал. Аналіз розглянутих ритуальних дій дозволяє припустити, що глибинна семантика різних гончарських ритуалів значною мірою була орієнтована на опозицію людина – природа. При цьому природа мислилася як ієрофанічне породжуюче начало, мати-земля, від якої залежить видобуток гончарної сировини, а людина – головним чином як біологічна істота, взята у таких атрибутах, як ріст, фізіологічний розвиток, здатність до дітонародження. Тому її виробнича діяльність сприймалася як прокреативна, а знаряддя праці, насамперед гончарний круг, сакралізувалися.

Майже до нашого часу збереглося розуміння процесу виготовлення виробів із глини як обряду, священнодійства. У міфологічних оповідях, що дійшли до нас, гончарне виробництво неодмінно містить елементи чаклунської магічної активності. Гончарювання мало більшість ознак, притаманних ритуалові, включаючи концептуально-семантичну основу, структуру, форми відправлення. У міфологічному сприйнятті процесу випалювання глиняних виробів – найбільш важливого та непередбачуваного – збереглися численні релікти культу Перуна, якого в давнину визнавали покровителем гончарного ремесла. Семантика підвладних гончарям стихій у фольклорних і ритуальних текстах була вмотивована архаїчними натурфілософськими асоціаціями. Зокрема, вогонь у гончарському горні уявлявся тотожним блискавці Перуна, священному блискавичному полум'ю, яке за своїми характеристиками відрізнялося від

земного вогню і, згідно зі слов'янськими міфами, відіграло важливу роль у створенні універсуму на початку часів. Його деміургічний потенціал міг становити небезпеку. Тому й впливати на нього належало тими ж магічними засобами, які в традиційній культурі слов'ян аж до ХІХ – середини ХХ століття застосовувалися для захисту від грози й грому. Всі традиційні обереги гончарів, як обґрунтовано в дослідженні, мали зв'язок з метеорологічною магією й культом небесного вогню Перуна. На підставі цього автор припускає, що вони є різними формами первісно єдиного обрядового значення. Ці семантими складали міфологічну картину світу слов'янських гончарів. Символіка дій гончаря вказувала на процес творення сакрального космосу, у якому відбувалася синергія, взаємодія божественного й людського. Слід було максимально умилювати Громовержця для того, щоб він дозволив випалити глиняні вироби в своєму полум'ї. Гончарювання поставало як простір, де природа і людина приходили у взаємодію: людина прилучалася до сил природи і, в свою чергу, намагалася впливати на них у бажаному для себе напрямку. Константність уявлень про нечисту силу витворила цілу низку обрядів апотропеїчного характеру, спрямованих на забезпечення вдалого випалювання. Ворожі гончареві стихійно-природні сили персоніфікувалися як противники Перуна у контексті основного міфу слов'янської міфології – чорт, лісовик, водяник.

Свою оцінку гончарним виробам давало суспільство під час купівлі/продажу. Вірування, супутні збутові гончарних виробів, були дуже близькими до тих, що поєднувалися з їхнім виготовленням і особливо випалюванням. Під час збуту мав відбуватися обмін згідно із суворо зумовленими обрядами. Сутність символічних дій і значень полягала в тому, щоб включити вироблювану річ у сферу культури. Костянтин Рахно показує, що у відповідності з нормами й уявленнями, які лежали в основі будь-яких відносин обміну речами в традиційному суспільстві слов'ян, завершення таких дій був не продаж, а обряд уведення речі в господарство, який здійснював споживач. Обрядодія введення нового об'єкту у домашнє господарство, що виконувалася споживачем, розривала існуючий містичний зв'язок між майстром і його глиняними виробами раз і назавжди.

Прикметно, що дослідження здійснено на основі етнографічних матеріалів усіх слов'янських народів. Вагоме місце в ньому займають обряди, звичаї й повір'я гончарів України, в тому числі гончарних осередків Полтавщини та Чернігівщини. Стали помітними також перегуки гончарської архаїки з віруваннями та обрядовістю стародавніх індоєвропейців.

Сергій ПАВЛЕНКО

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 31.10.2014. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 26,6. Тираж 300 прим. Зам. ____.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua